

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ
2006

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – 245 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 28 листопада 2006 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Микола Литвин - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Юрій Макар - доктор історичних наук, професор

Богдан Трофим'як - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Оксана Валіон - кандидат історичних наук, доцент

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, які охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):351

Микола Бармак

ПРАВОВА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Розглядаються проблеми, пов'язані з формуванням та організацією функціонування владних структур Російської імперії на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., подається ретроспективний аналіз процесу створення системи адміністративно-територіального устрою цього регіону, розмежування земель та встановлення кордонів.

Наприкінці XVIII ст. відбулися суттєві зміни в політичному становищі, територіальному поділі, а також адміністративному устрої Правобережної України. Внаслідок заняття російськими військами Київського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств у 1791 році, відокремлення цих територій від Речі Посполитої розпочався новий етап у їх історії – існування у складі Російської імперії.

Для здійснення державного керівництва політичним, економічним та культурним життям кожна держава розподіляє свою територію на частини. Цьому поділові відповідає і територіальна організація систем регіональних та місцевих органів влади і управління. Згідно з усталеною мережею адміністративно-територіального поділу в країні створюється система органів управління, судочинства, господарських та культурних організацій, охорони внутрішнього порядку, кордонів і т. п. Від найбільш оптимального варіанту адміністративно-територіального поділу багато в чому залежить успішне функціонування органів влади та управління, що сприяють вирішенню проблем політичного, економічного та культурного розвитку всіх складових елементів державного утворення. Питання про адміністративно-територіальний устрій, визначення адміністративних кордонів, пошук ефективних центрів регіонального управління були суттєвими для імперської політики.

Розглядаючи проблеми, пов'язані з формуванням та організацією функціонування владних структур Російської імперії на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., безумовно важливим є ретроспективний аналіз процесу створення системи адміністративно-територіального устрою цього регіону, розмежування земель та встановлення кордонів його складових одиниць.

Важливою складовою джерельної бази цього періоду стали законодавчі та нормативні акти, що вміщені в "Полном собрании законов Российской империи" (ПСЗ)[1]. Законодавчі акти як історичне джерело не є тільки простим інформаційним, хоча і значного об'єму, банком даних. Закони створюються як механізми для проведення цілеспрямованої урядової політики. Текст закону виступає, до певної міри, як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як укладачі законів, а з іншої – уряд відштовхувався від реального становища, яке переставало задовольняти найвищі органи державної влади й управління. Для російського законодавства досліджуваного періоду характерним був історично обумовлений рівень правничої свідомості, який в значній мірі ототожнював політичні цілі з правовими, що особливо виразно проявлялося в управлінні українськими землями.

Історія місцевих державних установ кінця XVIII у російській історіографії, в тому числі дореволюційній, представлена значною кількістю досліджень. Серед них слід виділити праці Є. Анучина [17], І. Андрієвського [18] історико-юридичний нарис І. Блинова [19] та роботи В. М. Гессена [20]. Російські радянські історики державних інституцій самодержавства XIX ст. не приділяли достатньої уваги регіональній владі [21, 22].

В українській історіографії не склалася традиція дослідження місцевих державних установ, хоча є деякі напрацювання в цій галузі. Історики не раз брали до уваги діяльність генерал-губернаторів, однак не ставили перед собою завдання з'ясувати особливий статус регіонів, українських історичних земель Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя й Півдня у складі Російської імперії [23,24].

За другим поділом Речі Посполитої (1793 р.) до Російської імперії відійшла частина Віленського воєводства, східна частина Новгородського, Берестейського і Волинського воєводств, Мінське, Київське і Подільське воєводства. Катерина II доручила управляти "новоприєднаними землями" головнокомандувачу російськими військами генералу М. М. Кречетникову (1729–1793). 27 березня 1793 р. у розташуванні російських військ поблизу м. Полонне генерал-аншеф М. М. Кречетников за повелінням імператриці Катерини II оголосив "Маніфест про приєднання польських областей до Росії"[2].

Опираючись на офіційну теорію походження Російської держави від Київської Русі, у документі обґрунтовувалася легітимність "історичних прав" на приєднання "земель та міст, до Російської імперії прилеглих, що колись її набутком були і одноплемінниками її населеними, які прийняли православну християнську віру і до цього часу її сповідують." А оскільки через "не облаштованість, насилля, ... розбрат і чвари", які точаться у Польській Республіці, страждає населення, то для збереження безпеки, тиші і спокою, зважаючи на "утиски" на територіях, які "колись суцям її надбанням були", вирішила Катерина II ці землі та їх населення "взяти під державу свою і приєднати на вічні часи до імперії своєї"[2].

"Новим підданам" гарантувалася недоторканність права приватної власності на майно, законно набуте, та на збереження свободи віросповідання: "нічим необмеженій волі в публічному відправленні їхньої віри, а також при законному кожному володінні майном". Усім їм "будуть надані відтепер повною мірою і без усякого винятку всі ті права, вольності і переваги, якими древні її піддані користуються"[2].

Імператриця запевняла, що від дня входження територій колишньої Речі Посполитої до складу Російської держави "кожний стан жителів приєднаних земель вступає... у всі йому властиві права на всьому просторі імперії Російської"[2]. Єдиною умовою, необхідною для отримання цих прав, була вимога присягнути на вірність російському престолу. Маніфест встановлював і строк для висловлення своєї вірності – один місяць.

У документі було чітко виписано норму, за якою позбавлялися права проживання на території імперії і права володіння нерухомістю ті особи, які відмовлялися запрягтися короні. Встановлювався тримісячний строк, за який вони могли продати своє майно та емігрувати за межі Російської держави. Звичайно, в першу чергу малися на увазі представники магнатства та шляхти. "Якщо ж хто з дворянства чи з іншого стану, що володіє нерухомим майном, не дбаючи про власне своє благополуччя, не захоче присягати, тому дозволяється продаж нерухомого свого маєтку і добровільний виїзд за кордони імперії в тримісячний термін, після закінчення якого весь маєток, що залишається, має бути секвестрований та переданий у казну"[2].

Катерина II не забула ще раз нагадати російським військам, які окупували колишні землі Речі Посполитої, не чинити розбоїв та пограбувань, офіцерам і солдатам дотримуватися суворої дисципліни, бо ці території вже належать Російській імперії. "Всі війська як уже на власній землі суворої дисципліни дотримуватися будуть", а тому зміна влади не повинна "нікому і ні в якій мірі не заважати"[2].

Текст Маніфесту було урочисто прочитано у всіх церквах і костелах приєднаних земель, були організовані заходи, під час яких населення присягнуло російському престолу. Бути вірними імператриці поклялися міщани, священики, єврейське населення краю, замість селян присягнули їхні власники. Кожний шляхтич зобов'язаний був подати особистий лист присяги. Польські землевласники, зацікавлені в збереженні свого майна, не відмовлялися робити цього. Про це свідчать офіційні рапорти та приватне листування російського керівництва цих територій і петербурзьких вельмож.

Ще до офіційного оголошення про другий поділ земель Речі Посполитої імператриця направила генералу М.М. Кречетникову іменний указ від 8 грудня 1792 р. "Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами"[1], у якому накреслила

ряд першочергових заходів по адміністративному облаштуванню цих земель. Російський урядовець зобов'язаний був організувати збір інформації про економіку краю і відомостей, які "потрібні для управління" та облаштування "присутствених" місць[1].

Указом від 13 квітня 1793 р. головнокомандувач російськими військами Михайло Кречетніков був призначений генерал-губернатором новоприєднаних областей [3]. Йому було доручено встановити лінію кордону з Австрією та Туреччиною, розформувати польські війська, організувати митниці і заснувати адміністративні установи (присутствені місця) у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях.

23 квітня 1793 р. Катерина II направила іменний указ Сенату "Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про утворення з них губерній: Мінської, Ізяславської і Брацлавської", у якому повідомляла суть своїх вказівок, даних М.М. Кречетникову, пропонувала Сенату затвердити утворення Мінської, Ізяславської і Брацлавської губерній та схвалити призначення чиновників на чільні посади.

"На допомогу" генералу М.М. Кречетникову для організації управління на правобережних землях України імператриця призначила губернаторами і віце-губернаторами відповідно: в Ізяславську губернію – генерал-майора Шереметьєва і колезького радника Вельямінова, у Брацлавську – генерал-майора Бермана і надвірного радника Грохольського [3].

Включення Правобережної України до складу Російської імперії передбачало серед інших аспектів і організацію системи управління. Катерина II указом від 23 квітня 1793 р. затвердила розмежування адміністративних управлінських структур губерній і штати. Імператриця наказала розпочати формування російських органів влади. Вона наголосила новопризначеним регіональним керівникам, що формування чиновницького апарату у ввірених їм губерніях слід проводити тільки за погодженням із генерал-прокурором і за представленням претендентів генерал-губернатором, який формував кадровий склад державних установ, підбираючи на посади тільки довірених осіб, "щоб... у ці новостворювані губернії призначалися люди відомих здібностей і безкорисливі..." Штати чиновників і канцелярських службовців губернських та повітових органів влади на території Правобережжя повинні були комплектуватися кандидатами з "російських людей відомих здібностей" із губерній, які вже були створені раніше на українських землях, а також із Тульської, Калузької та інших [3]. Для переїзду чиновників до місця нового призначення їм виплачували з казни певну суму коштів понад посадовий оклад. Імператриця радила залучати на державні посади також "нових підданих" згідно із порядком, прийнятим у Російській імперії, і присвоюючи їм класні чини відповідно до посад [3].

Міське управління на землях Правобережжя України не зазнало кардинальних змін. Містам було дозволено користуватися своїми давніми станово-корпоративними правами і привілеями, але тільки після того, як імператриця задовольнить прохання жителів кожного із міст про підтвердження цих прав і привілеїв[1].

Катерина II у нормативних актах, адресованих своїм представникам у новоприєднаних регіонах, особливо наголошувала на необхідності ідеологічного обґрунтування акту включення цих земель у склад Російської імперії, переслідуючи мету на підсвідомому рівні закріпити у жителів краю розуміння, які честь і благо вони отримали, ставши підданими її Величності. "Ми бажаємо, щоб ці області не тільки силою зброї були Нам скорені, – зазначає Катерина II, – але щоб ви посеред людей, які в них живуть, добре, порядне, правосудне, поблажливе, лагідне і людинолюбне управління Російської імперії надали, щоб вони... вважали відторнення своє від анархії Республіки Польської за перший крок до їх благоденства"[1]. Ці вказівки були продубльовані майже дослівно з положень прийнятого 28 травня 1772 р. указу з нагоди першого поділу Речі Посполитої [15].

Урядовці Сенату отримали завдання у стислі строки зібрати і підготувати російські закони, необхідні для управління новими землями. У той же час Катерина II наказала "суд і розправу в тих землях залишити на правах польських, відправляючи їх ім'ям і владою нашою"[3].

Генерал-губернатор М.М. Кречетніков одержав доручення здійснити ревізію й інвентаризацію земель і майна, які отримала Російська імперія в результаті приєднання укра-

їнських земель від Речі Посполитої, а також провести загальний перепис "оподаткованого населення" з метою детального обліку прибутків казни[1, 3]. Чинovníки повинні були скласти карту та описати нові території імперії[1]. Для цього М.М. Кречетніков повинен *"відрядити надійних людей, які під наглядом губернаторів зроблять перепис, як повітів, так і поміщицьких та монастирських сіл, що знаходяться у цих повітах, і проживаючих там людей і селян, а також доходи кожного села, записуючи окремо, що поміщицьке, а що коронне з них збирається"*[1]. Всі податки, які раніше спрямовувалися в коронну казну Речі Посполитої, відтепер повинні були надходити в державний бюджет Російської імперії[1].

Згідно з положенням Маніфесту від 13 квітня 1793 р. кошти від оподаткування з новоприєднаних до Російської імперії територій до 1795 р. спрямовувалися не в загальнодержавну казну, а адресно надходили на створення регіональних та місцевих органів та установ влади [4].

Подальшу розбудову управлінських структур імперії на території новостворених губерній здійснював генерал-поручик *Т.І. Тутолмін* (1739 –1809), якого було призначено Мінським, Ізяславським та Брацлавським генерал-губернатором після смерті М. М.Кречетнікова в 1793 р.

Події розвивалися швидко, і вже під час третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) імперія отримала землі, що знаходилися на схід від лінії р. Бугу, північні і південно-західні околиці колишнього Великого Князівства Литовського і герцогство Курляндське. Їх треба було розподілити на губернії, провести нові кордони, створити нові адміністративно-територіальні одиниці й управлінський апарат.

Нові історичні умови та необхідність врахування специфічних особливостей вимагали провести зміни адміністративно-територіального устрою Правобережної України. Катерина II надіслала іменний указ від 1 травня 1795 р. генерал-губернатору Мінському, Ізяславському та Брацлавському генерал-поручику Т.І. Тутолміну, в якому наказувала *"... землі ці негайно розділити на округи і, приєднавши їх до вже влаштованих округів у губерніях Брацлавській, Ізяславській і області Каменецькій, із них всіх скласти три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську і Подільську"*. В указі імператриця роз'яснила порядок прийняття присяги від жителів новоприєднаних земель і ще раз наголосила, що ті, з них, хто заприсягнеться у вірності престолу згідно із Маніфестом 1793 р., потраплять під захист російської держави і на них будуть поширені права і привілеї відповідно до їхнього стану [5]. (Маніфест про присягу жителів цих губерній на вірність монарху було оголошено згодом – 16 травня 1795 р.[6]).

Однак незабаром за цими адміністративно-територіальними змінами відбулися й інші. У 1795 р. Брацлавська, Волинська і Подільська губернії були перетворені на намісництва.

Відповідно до указу від 22 травня 1795 р. губернським містом Брацлавського намісництва було визначено казенне місто Брацлав[7]. Але поки там не були облаштовані приміщення для присутственних місць, то державні установи тимчасово розташовувалися в будівлях колишнього єзуїтського монастиря у Вінниці. Імператриця затвердила штатний розпис владних структур Брацлавського намісництва[8] та іменним указом генерал-губернатору Т.І. Тутолміну визначила умови облаштування органів російської влади в містах, призначила суми на їх утримання [9].

5 липня 1795 р. Катерина II указом Сенату "Про заснування Волинської та Подільської губерній"[10] проголосила створення Волинського та Подільського намісництв, затвердивши також і штати державних службовців у цих регіонах Російської імперії [11].

Загалом, у процесі утворення намісництв на землях, приєднаних від Речі Посполитої, можна виділити суттєву особливість політики Катерини II з цього питання. При заснуванні цих адміністративно-територіальних одиниць на Правобережжі України враховувалися історична і соціальна єдність цього регіону.

22 січня 1796 р. були затверджені герби кількох губерній, створених на приєднаних від Речі Посполитої землях. Серед них були й Волинська, Подільська та Брацлавська губернії [13].

Оскільки процес ліквідації польських органів управління і формування російських владних структур через об'єктивні та суб'єктивні обставини дещо затягувався в часі, Сенат вирішив активізувати цей процес, прийнявши у 1796 р. низку указів: 24 березня, 6 червня та 22 вересня, у яких зобов'язував урядовців відкрити "присутствені місця" губерньського та повітового рівня в Брацлавському, Подільському та Волинському намісництвах на правових засадах "Установлення про губернії" (1775) [16].

Нормативні акти видавалися, надходили на місця, але реалізувати їхні положення в життя було не завжди можливим, особливо в ті строки, які передбачалися столичними урядовцями. У зв'язку з тим, що не було вчасно проведено повний перепис оподаткованого населення і не функціонували повноцінно органи влади у недавно створених губерніях, Катерина II Маніфестом від 13 липня 1795 р. "у щойно приєднаних областях у частинах колишнього Волинського, Холмського, Белзького і Руського воєводства" постановила не стягувати доходів від податків у казну до 1 січня 1797 року [12].

Як правило, адміністративний розподіл території здійснюється з метою ефективного державного управління економікою, політичним та культурним життям суспільства, тому цей процес триває до часу, поки не буде знайдено найбільш оптимальний варіант, тобто коли адміністративно-територіальний устрій забезпечуватиме ефективне функціонування державного механізму, особливо систем регіональних та місцевих органів влади.

Пошук найбільш прийняттого розмежування та адміністративного облаштування земель, приєднаних від Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., продовжувався і надалі. Території, виділені у губернії та повіти, перекроювалися з урахуванням можливостей розміщення та утримання там управлінського бюрократичного апарату, поліції та військ.

В указі Сенату, підписаному 29 жовтня 1796 р. [14] Катериною II, було оголошено про зміну меж Київського намісництва. В цьому документі визначено кордони повітів та вміщено перелік їх центрів. Імператриця виклала своє бачення нового територіально-адміністративного устрою цієї частини Правобережжя. У зв'язку з тим, що Канів і Богуслав перебували у приватній власності, то рекомендувалося купити ці міста "благоприсутними і для казни вигідними" угодами. Якщо цього зробити не вдасться, то слід підшукати інші поселення із казенним статусом, у яких були б умови для розміщення управлінських повітових органів і які б мали зручне розташування у плані сполучення з губерньським містом.

Окрім цього, в указі Катерина II наголосила на необхідності прискорення процесу створення присутствених місць у губерньському та повітових містах намісництва, а також формування їх кадрового складу "потрібними" чиновниками відповідно до штатного розпису із призначенням їм платні із загальних прибутків губернії. Згідно із нормативними положеннями "Установлення про губернії" у повітових містах якнайшвидше повинні розпочати функціонування фінансові, судові та поліційні посадовці, установи й органи: городничий, повітові суди, повітові казначейства, дворянські опіки, нижні земські суди, штатні військові команди. Для ефективного провадження справ у повітових судах і нижніх розправах слід призначити перекладачів з польської мови (із платнею 150 руб. на рік). Кошти на організацію діяльності цих присутствених місць мають виділятися із загальних прибутків губернії.

В останні роки правління Катерини II для більш швидкого інкорпорування у склад правового поля Російської імперії приєднаних земель Речі Посполитої було зроблено спробу поширити на їхніх теренах дію загальноросійського законодавства. Заходи щодо цього проводилися досить поспішно і без належних юридичних обґрунтувань та підготовки, тому суперечили попереднім обіцянкам царської влади і викликали нарікання, як з боку місцевого населення, так і з боку багатьох російських сановників, бо не відповідали, на їх думку, духу часу і місцевим умовам.

Отже, території Правобережної України по частинах увійшли до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, склали значну частину західного регіону держави. Катерині II вдалося приєднати величезні простори нових земель і розпочати тут розбудову російської системи управління. Наступники Катерини II зосередили свою увагу на формуванні апарату управління, перерозподілу власності та на зламі правової системи Речі Посполитої і запровадженні російського законодавства.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. 1–45. (далі: ПСЗ-1). – Т. XXIII. – № 17090. 2. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108. 3. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17112. 4. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17114. 5. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17323. 6. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17332. 7. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17334. 8. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17335. 9. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17336. 10. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17352. 11. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17353. 12. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17356. 13. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17435. 14. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17526. 15. ПСЗ-1. – Т. XIX. – № 13807. 16. Учреждение для управления губерний 7 ноября 1775 г. // Российское законодательство X – XX веков. В 9 т. – М.: Юрид. лит., 1987. – Т. 5. – С. 167–321. 17. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России. – СПб., 1872. 18. Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. – С. Пб., 1864. 19. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. 20. Гессен Б. М. О губернаторской должности // Вопросы местного управления. – СПб., 1904. 21. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. 22. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие. – М.: МГИАИ, 1985. 23. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. 24. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій// Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002.

Вармак Микола

**LEGAL FUNDAMENTAL OF FORMING OF THE TERRITORIAL-
ADMINISTRATIVE MODE OF THE RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF
THE XVIII CENTURY**

Problems, related to forming and organization of functioning of imperious structures of the Russian Empire on the Right-bank Ukraine at the end of the XVIII century, are examine. The retrospective analysis of process of creation the system of administrative-territorial device of this region, differentiating of land and setting the limits is given.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**МЕТАЛУРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

В статті розглядається становлення та розвиток металургійної промисловості, її економічна та історична роль у промисловому розвитку України та Російської імперії.

Металургійна промисловість в зазначений період була однією із домінуючих галузей промисловості на Україні, яка за своїм обсягом випуску продукції займала чільне місце в економічному розвитку Російської імперії.

Багатий фактичний матеріал, який розкриває розвиток металургійної промисловості, міститься в працях І. О. Гуржія [1], І. В. Довжука [2], Л. Г. Мельника [10], О. О. Нестеренка [11]. На сучасному етапі дослідження дана галузь промисловості є актуальною і потребує подальшого вивчення.

У перші роки після скасування кріпосного права метал виробляли на Поліссі 9 доменних підприємств і майже 20 рудень, у Донбасі – казенний Петровський доменний завод, який діяв нерегулярно. У 1863 р. на Петровському заводі виплавили 3,4 тис. пуд. чавуну. У 1865 р. на Україні було вироблено 11,7 тис. пуд. чавуну і близько 3 тис. пуд. заліза, у 1869 р. – відповідно 15,1 і 1,3. На всіх металургійних підприємствах працювало понад 400 робітників. У 1870 р. на Лисичанському казенному заводі протягом семиденної роботи доменної печі виплавляли майже 4 тис. пуд. м'якого сірого чавуну, що не поступався за якістю англійському [5: 464].

Через нестачу в країні вільних капіталів царський уряд за рахунок казни протягом 70-х років час від часу організовував на казенних металургійних заводах-мануфактурах дослідні плавки чавуну на мінеральному паливі. У такий спосіб робилися спроби створити зразкове підприємство, з тим, щоб довести можливість виробництва металу з місцевих (донецьких, керченських) руд та донецького кам'яного вугілля (коксу) і прокласти тим самим шлях для приватного підприємства в даній галузі, що в подальшому виявилось безрезультатним.

Проте незалежно від цього південні металургійні заводи-мануфактури відіграли в історії металургійної промисловості України, як і Росії в цілому, дуже важливу роль. Насамперед дослідними плавками чавуну на Петровському і Лисичанському заводах вперше було дано позитивну відповідь на питання про можливість створення і розвитку на Півдні країни виробництва металу на принципово новій (машинній) основі. Одночасно з числа місцевого населення було підготовлено багато досвідчених робітників-металургів [5: 464].

Старим районом металургії на Україні була Волинь з її дрібними поміщицькими залізобудівними „заводами”. Про щорічну виплавку металу на руднях Волині свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1

Виплавлення металу на Волині [10: 125]

Роки	Чавун (тис. пудів)	Залізо	Роки	Чавун (тис. пудів)	Залізо
1864	10,5	-	1869	34,7	-
1865	10,5	25,8	1870	38,5	8,3
1866	10,7	26	1871	37,6	5,4
1867	10,2	0,3	1872	26,3	1,6
1868	20	0,3			

Металургійне виробництво, що велось по-старому на старих запасах вугілля на Волині, концентрувалось у 1882 р. на 11 руднях, які давали 594,5 тис. пуд. продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень склав 978,9 тис. пудів, чого вистачало лише для кількох невеликих залізоплавильних підприємств з кількістю робітників 40–100 осіб [13: 212].

У перші роки пореформеного періоду головним центром металургійної промисловості Росії був Урал, в основі „організації праці” якого здавна лежало кріпосне право. Вплив його відчувався на всіх сторонах гірничо-заводського побуту аж до кінця ХІХ ст. Це було головною причиною його застою. Тобто, розвивалась гірничо-промисловість Півдня Росії, зокрема України [1: 28].

Деревновугільна металургійна промисловість України, що існувала в поліських районах Правобережжя і Чернігівщини залишалася, по суті, осторонь технічного прогресу і в кінцевому підсумку припинила існування. Станом на 1873 р. всі поліські рудні видобули лише 4,3 тис. пудів залізної руди [5: 325].

У 80–90-х роках XIX ст. виникла необхідність посилити вітчизняну металургію. Для її розвитку на півдні України існували необхідні передумови. В районі Криворіжжя знаходилися багаті поклади залізної руди [7: 26].

Головні українські родовища залізної руди зосереджувались у Криворізькому басейні. У масовому масштабі їх почали розробляти у 80-х рр. XIX ст. Так, у 1868 р. на півдні Росії було добуто 166 тис. пудів залізної руди, 1878 р. – 3,8 млн пудів, а в 1888 р. – вже 13,3 млн пудів. Таким чином, за останні одинадцять років XIX ст. видобуток її збільшився у 3,5 рази, а порівняно з 1868 р. – у 8 разів [1: 26–27]. Питома вага Криворізького залізорудного басейну в загальноросійському видобутку наприкінці XIX ст. становила 44 %. Значно зросла концентрація виробництва: 10 великих підприємств Криворіжжя видобували 84 % продукції басейну [12: 80].

Справжній поштовх розвитку металургії було надано лише з розвитком промислової розробки залізних руд Криворізького басейну. Серед основних причин, які спонукали активний розвиток Криворізького басейну, було те, що тут спостерігався вільний приплив капіталів, особливо іноземних, кращою була капіталістична система виробництва, панував відкритий спосіб видобутку, що зменшувало затрати капіталів, високий рівень технічного оснащення [6: 40–41].

Все це спричинило до того, що за якихось півтора десятки років панорама Півдня України кардинально змінилася. З 1885–1900 рр. на території Катеринославської та Херсонської губерній вирости гігантські (як на той час) металургійні підприємства. Південь України швидко перетворився у головну базу чорної металургії [6: 41–42].

Протягом 1895 – 1899 рр. видобуток залізної руди на Україні зріс з 68,4 млн пудів до 172,5 млн пудів, або в 2,5 рази. На початок 1900 р. Україна займала основне місце по видобутку залізної руди. Цього року в Росії було видобуто 367,2 млн пудів, з яких понад 57 % припадало на Україну [1: 27].

Таблиця 2

Видобуток залізної руди по найголовніших районах Росії (в тис. пуд.) [11: 20]

Роки	Південь	%	Урал	%	Царство Польське	%	Центр	%	Всього по Росії
1870	1327	2,9	25504	61,9	6657	14,4	8738	18,8	45996
1880	2742	4,5	39359	63,7	9005	14,9	8863	14,7	60201
1900	210071	57,2	101298	27,7	29529	8	23607	6,4	367175

Дані цієї таблиці показують, що за тридцять років, з 1870 по 1900 р., загальноімперський видобуток руди зріс майже у 8 разів, зокрема на Уралі – в 3,5 рази, в центральному районі – в 3 рази і на півдні Росії – в 158 разів.

Швидкому розвитку металургійного виробництва на Україні сприяла наявність тут великих родовищ високоякісних руд і коксівного вугілля, густа мережа залізниць, а також постійні казенні замовлення на метал по високих цінах.

На Україні у 80–ті роки спостерігається тенденція до концентрації виробництва шляхом укрупнення металургійних заводів, організації гірничо-металургійних підприємств. Акціонерні товариства, які будували металургійні заводи, одночасно скуповували донецькі вугільні шахти і рудники Криворізького басейну, розвивали власне коксове виробництво [9: 45].

Катеринославська губернія займала перше місце на Україні щодо концентрації промисловості. На 1 січня 1900 р. тут діяло 8 металургійних заводів-велетнів, на яких працювало понад 35,5 тис. робітників [4: 19].

Слід відмітити, що з 80-х років темпи зростання залізорудної промисловості на Україні були вищими, ніж у інших районах Російської імперії.

Таблиця 3

Видобуток залізної руди в Російській імперії за період 1870–1890-х рр. (в

тис. пуд.) [5: 287]

Рік	Україна		Польща		Урал		Московський район	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1870	1269,8	3	6446,9	14,8	27838,8	63,5	8192,9	18,7
1880	2637,4	4,5	8791,2	15,3	37350,4	65	8595,8	15
1890	22368,7	20,8	12991,4	12,1	60390,7	56,1	11917	11,1
1900	205128	57,6	28937,7	8,1	98852,2	27,8	23052,5	6,5

За 20 років (з 1880 по 1900 рр.) кількість руди, що видобувалася в Наддніпрянській Україні, збільшилася майже в 78 разів, у той час як на Уралі відповідно – лише у 2,6 рази. Таким чином, Україна на кінець XIX ст. стала найбільшим джерелом високоякісної залізної руди в Російській імперії.

Достатньо бурхливим було зростання частки підросійської України також у виробництві чавуну і сталі.

Виробництво чавуну на Півдні вперше у широкому виробництві було розпочате „англійським Акціонерним Товариством” (Новоросійське Товариство), заснованим в 1869 р. з капіталом у 2,85 млн крб. В цьому ж році добування чавуну на Півдні становило 320 тис. пудів. З цього часу паралельно з припливом нових іноземних капіталів відбувалося збільшення виробництва чавуну [3: 132].

В 1900 р. Україна давала майже в два рази більше чавуну, ніж Урал і більше 52 % всієї загальноросійської виплавки. Промисловість України була організована за капіталістичним принципом, тоді як на Уралі зберігались пережитки кріпосництва [8: 26].

Отже, металургія на Україні розвивалася швидше, ніж на Уралі. Пояснюється це і сприятливими природними умовами (великі запаси багатих руд і коксівного вугілля), і порівняно розвинutoю залізничною сіткою, а головне тим, що тут розвиток капіталізму менше стримувався кріпосницькими пережитками.

Велику роль відіграла Україна у видобутку марганцевої руди, яка застосовувалась у металургійній (до 95 % видобутку), хімічній, керамічній і скляній промисловості. У 1891 р. видобуток руди на Україні становив 660 тис. пудів. У наступні роки видобуток її швидко зростає і в 1899 р. становить уже 10 млн пудів (близько 45 % загальноросійського видобутку) [1: 27].

В той же період Україна стає основним районом виробництва рейок. У 1896 р. загальне виробництво рейок в Росії становило 22381 тис. пудів, з них на Україні було вироблено 15336 тис. пудів, або 73 %; у 1900 р. – 30285 тис. пудів, в тому числі на Україні – 22987 тис. пудів, або 76 % [11: 23].

У процесі концентрації виробництва і на її основі в Росії, в тому числі на Україні, почалося масове створення монополістичних об'єднань. Якщо в 70–80-х роках монополії в Росії налічувались одиницями, а в 90-х – десятками, то в період кризи 1900–1903 рр. і після неї вони зайняли панівне становище в усіх галузях промисловості. Так, на початку 1909 р. в країні вже нараховувалося 140 монополій, в які об'єднувались підприємства 45 галузей [5: 386].

Однією з найбільших монополій Росії був синдикат „Продамет” (Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів), який організаційно оформився в 1902 р. Спочатку в це монополістичне об'єднання ввійшло 14 металургійних заводів, більшість з яких (11) знаходилися на Україні. Найбільші з них – це Південно-Російське Дніпровське товариство, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юріївське, „Провіданс” та ін. [5: 386]. Але в 1909 р. даний синдикат був реорганізований і напередодні Першої світової війни контролював 83 % загальноросійського продажу сортового заліза, 75 % залізнодорожних рельсів і 95 % балок і швелерів. Синдикат „Мідь” тримав у своїх руках 94 % виробництва міді в Росії [3: 135].

Економічна криза на початку XX ст. також негативно відбилася і на металургійній промисловості України. Зазнала кризи й залізородна промисловість. Багато підприємств, особливо в галузі металургійної і гірничої промисловості, зовсім припинили свою роботу.

У 1904–1905 рр. ще не спостерігалось загального промислового підйому. Лише в окремих галузях промисловості було незначне пожвавлення, в інших – почалася депресія, а починаючи з 1905 р., – справжня криза. У 1906 р. депресія ще тривала, хоча в окремих галузях промисловості вже намічалось поліпшення становища. Проте становище металургійної промисловості погіршувалося.

Але промислове пожвавлення і невелике піднесення 1907 р. не перейшли в загальне піднесення і процвітання. В 1908 р. почалася чергова економічна криза. Вона стала неминучою через те, що Росія багатьма нитками була зв'язана із Заходом. Ціни на ряд російських товарів встановлювались на закордонних біржах. Так, ціни на мідь, свинець і цинк встановлювались на Лондонській біржі [11: 83]. Через кризу і промислову депресію багато підприємств працювало з далеко не повним виробничим навантаженням.

До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3 % загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Російської імперії [2: 298]. Криза і депресія 1908–1909 рр. змінилася у 1910 р. пожвавленням, а згодом і підйомом.

Отже, металургійна промисловість Росії зробила значний крок вперед, головним чином за рахунок України, хоч далеко не в тій мірі, щоб ліквідувати економічну відсталість Росії.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Вища шк., 1968. – 192 с.
2. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: в-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
3. Иоэльсон М. Иностранные капиталы в промышленности // Финансовые проблемы промышленности. – 1925. – С. 130–144.
4. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К., 1969. – 958 с.
5. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. / За ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчук, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Бугайова. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
6. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX с.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
7. Логунова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
8. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков: Консул, 1999. – 288 с.
9. Матвеева Л. В. Монополістичні тенденції у гірничозаводській промисловості України в 70–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 14. – 1980. – С. 42–47.
10. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: в-во Київського університету, 1972. – 240 с.
11. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
12. Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1982. – Вип. 15. – С. 77–81.
13. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: Соціально-економічна еволюція.: Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

Mykola Moskalyuk

METALURGICAL INDUSTRY OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE XIX – THE XX CENTURY)

This article is about creation and development of metalurgical industry, its economical and historical role in industrial development of Ukraine and Russian Empire.

УДК 94 (477)

Юрій Фартушняк

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБІР МЕДУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядаються питання збору такого цінного харчового продукту, як мед на території Подільської губернії в XIX – на початку XX ст.

Бджільництво – одне з найдавніших занять людини. Існують свідчення у вигляді наскальних малюнків, на яких зображені первісні "пасічники" за збором меду. Цим малюнкам, як твердять вчені, більше 15 тис. років. Історичні пам'ятники вказують на існування бджільництва у Стародавньому Єгипті, Стародавній Греції, Римській імперії, Індії, Китаї та інших країнах [29: 3]. Отже, смак меду і користь від нього людина взнала у глибоку давнину. Випадково знайшовши мед диких бджіл, що селилися на деревах, вона почала потім шукати його, і це заняття стало другим після полювання на звірів промислом.

З давніх часів бджільництвом займалися і наші пращури. Стародавня Русь, згідно з висловлюванням істориків, "пахла медом". Тут мед був одним з перших товарів у торгівлі з іншими країнами. Про широкий розвиток бджільництва у Київській Русі розповідає літописець Нестор (1056–1114) і вказує, що мед і віск не лише використовувалися для потреб місцевого населення, а й були важливими продуктами вивозу. Майже тисяча сто років тому (911 р.) між київським князем Олегом і візантійським імператором Левом VI був укладений торговий договір, відповідно до якого найголовнішими продуктами, що вивозила Русь, були мед і віск [12: 18].

У давнину мед вважали великим даром богів, посланим на землю для добра і щастя людей. Його споживали для здоров'я і царі, й прості люди, ним користувались як чудодійним засобом від багатьох хвороб.

У старовинному східнослов'янському травнику "Прохладный вертоград" (XVII ст.) сказано: "Мед є сік небесний, який бджоли збирають у час добрий з квітів пахучих, і від того він має в собі силу велику й угодний буває до ліків від багатьох хвороб" [22: 4]. Із бджільництва населення мало потрібну вигоду: соти вживали в їжу, з меду готували напої, а з воску робили свічки для монастирських і парафіяльних церков. Мед був традиційним хмільним напоєм від часів Київської Русі. На бенкетах, як свідчать літописи, часто пили "упивахуся до великого п'яна" [22: 4]. Крім того, мед добавляли в коржі, використовували для отримання "макового молока", що готували на перший спас, а також для виготовлення щерби (куски вареної тарані обсипали борошном, поливали медом і запікали) тощо [24: 52, 100].

Другий за значенням і цінністю продукт бджільництва – віск. Це органічна речовина, як жодна інша, стійко зберігає свої властивості протягом століть. У далекому минулому бджолиний віск виконував роль валюти, був еталоном в обміні товарів на міжнародному ринку. Якщо мед називають рідким золотом, то віск – золотими зливками [22: 5]. Крім того, бджоли є надійними друзями і прекрасними помічниками людини в підвищенні врожайності сільськогосподарських культур.

Населення України, насамперед її лісостепової зони, до якої належить і Правобережжя, вживало мед, який відбирало в лісах у диких бджіл, тобто займаючись бортництвом. Розквітом примітивного бджільництва (бортництва) дослідники цієї галузі людської діяльності вважають XVI – початок XVII ст. Збирачі меду диких лісових бджіл (бортники) лише в одній Лебединській дачі "Угожи", що була розташована в Київському Поліссі, отримували 24 тис. пудів меду, а таких дач тоді нараховувалося не менше тисячі [12: 18].

Як стверджує видатний бджоляр М. М. Витвицький, "одне бортеве бджільництво могло дати дідам і батькам нашим меду і воску ціною на 1 000 000 000 карбованців асигна-

ціями, не кажучи вже про прибутки від домашнього. Після цього не дивно, що вітчизна наша й донедавна славилася медом і за кордоном називалася медоносною" [5: 109–110].

Однак уже в XVII й особливо XVIII ст. економічне значення бортництва помітно зменшується. Головною причиною цього було посилення вирубки лісів, необхідних для будівництва і палива. Дикі бджоли втрачали, таким чином, свою кормову базу. В наступному XIX ст. на занепад бортництва дуже вплинув розвиток винокурної та особливо – цукрової промисловості. Цукор став важливим конкурентом меду. З появою нових сільськогосподарських культур – цукрового буряка, картоплі тощо – значно зменшилися медоносні пасовища.

На Правобережжі, зокрема Поділлі, бджільництво було добре розвинене з давніх часів і становило важливу галузь господарства. Незважаючи на це, в науковому доробку істориків України йому приділялося надзвичайно мало уваги. Лише в окремих історичних працях минулого та сучасного періодів і то побіжно згадується про розвиток бджільництва. Так, статтю про бджільництво в монастирях Київщини в XIX ст. опублікував Н. П. Лаврінченко [15], дані про кількість вуликів і збір меду з них на Поділлі на початку цього ж століття наводить у своїй статті Т. М. Соловійова [26]. Фактичний матеріал про результати діяльності бджільництва у Подільській губернії в XIX – на початку XX ст. містяться в різній довідниковій і статистичній літературі [3; 4; 7; 17; 18; 23; 25; 27; 28].

Інтерес до дослідження бджільництва на Поділлі обумовлений розробкою наукової теми про розвиток цукровиробництва в цьому краї в XIX – на початку XX ст.

Вживання меду на початку XIX ст. для більшості населення, що переважно складалося з селянства, не завжди було доступним через високу ціну на нього. Потребу в солодошах основна маса робітних людей задовольняла вживаючи в їжу кавуни. До нас ця рослина прийшла з Індії в період Київської Русі [21]. В XI ст. на територію нинішньої України з Ірану були завезені дині [13: 88]. Прижилися кавуни й дині на Русі завдяки тому, що від початку IX до кінця XIV ст. в Європі тривав теплий період. Потім наступило незначне похолодання, яке продовжувалося до середини XIX ст. [6]. Крім кавунів і динь вживали моркву, буряк, огірки, гарбузи тощо [2; 9; 19].

Географічні та природно-кліматичні умови Поділля були сприятливими також для розвитку садівництва, що від стародавніх часів було одним з основних землеробських занять, яке задовольняло потреби населення в ласощах. Тут здавна вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, в південних районах – виноград. Ймовірно, від XIII ст. культивували малину і чорну смородину [19: 103–104].

Досліджуючи етнографічні процеси на Правобережжі в XIX ст., П. П. Чубинський писав: "Як дині, так і кавуни їдять з хлібом, що становить сніданок і полуденок, ...груші і яблука до 6 серпня вважають гріхом вживати в їжу, їдять з хлібом як ласощі, ...вишні ... літом дуже часто разом з хлібом становлять полуденок" [28: 435]. Населення вживало лісові ягоди, а також плоди калини, чорниці. На зимовий період садовину, зокрема вишні, сливи, яблука, груші й абрикоси, сушили на деках у печі, а потім досушували на сонці. На Поділлі для сушки плодів і ягід слугували спеціальні сушні або, як їх називали, "лозні" [1: 23].

Урожайність фруктів на Правобережній Україні була дуже високою. З ягід і фруктів у 70–80-і роки XVIII ст. в київських мануфактурах Балабухи та Григоровича-Барського виготовляли варення, цукерки і пастилу. 22 травня 1777 р. імператриця Катерина II навіть видала указ, щоб "для височайшого столу її імператорської величності влаштували в Києві нинішнім літом варення в цукрі фруктів". Угода про виготовлення 15 пудів варення для царського двору була підписана з киянкою Ф. Дмитровичевою [16].

Відомий київський краєзнавець В. В. Ковалинський, спираючись на архівні дані, доводить, що в Києві цукати виготовляли раніше, ще для російської імператриці Єлизавети (1741–1761), і робив це "конфетний підмайстер київського імператорського двору" Франц Андреас. Його згодом замінив Григорій Іванов, який взяв собі трьох учнів, а отже, розширив виробництво [10: 28].

Незважаючи на широке споживання фруктів і ягід, найбільшими ласощами був, звичайно, мед. На Правобережжі на початку XIX ст. бджільництво було добре розвинуте

насамперед у сприятливих для цього промислу районах, зокрема на Поділлі. Ним займалися представники різних соціальних станів – поміщики, селяни та міщани, отримуючи значні прибутки. В середині цього століття мед продавали по 3–5 крб. сріблом за пуд, а на початку наступного століття його ціна зросла до 6 крб.; віск коштував від 12 до 20 крб. сріблом за пуд [15: 109]. У багатьох поміщиків Подільської губернії було по тисячі вуликів і більше, а в селян – від 10 до 50 вуликів. В середньому з одного вулика отримували від 15 до 30 фунтів меду. Так, наприклад, у 1804 р. в губернії було 392 070 вуликів, від бджолосімей отримали тоді 100 309 відер меду [26: 282].

В Російській імперії в середині XIX ст. з однієї колоди отримували 10–12 фунтів, а як виняток – до 1,5 пуда меду [15: 109]. Отже, в Подільській губернії меду збирали з однієї колоди в два рази більше, ніж загалом у Росії. До 1861 р. селяни, котрі займалися бджільництвом, віддавали поміщикам десяту частину зібраного меду [8: 16].

Бджільництво було поширене і в монастирських господарствах, пасіки були в кожному з них. Нерідко пасіка, що належала монастирю, нараховувала від 200 до 300 вуликів [19: 109].

Подальшому розвитку бджільництва сприяла поява рамкового вулика, який запропонував у 1814 р. український пасічник Петро Прокопович [11: 1067]. Завдяки такому вулику вперше в світі було отримано чистий стільниковий мед без розплоду і попереднього знищення бджіл. Відійшли в минуле бортівки, колоди, дупла, з яких малими дозами добували мед. П. Прокопович поставив виробництво меду на промислову основу. Він створив й очолював у 1828–1850 рр. першу в Російській імперії школу бджільництва, що пізніше переросла в дослідну станцію.

Т. Шевченко першим із художників побачив справжній вулик і написав картину "На пасіці". Пізніше мистецтвознавці віднесуть це полотно до рівня найвищих здобутків українського побутового жанру в живописі першої половини XIX ст. Винахідника рамкового вулика Тарас Григорович увіковічив не лише на картині. У повісті "Близнецы", написаній у солдатській неволі, він назвав П. Прокоповича "славним бджолярем".

Зародження і розвиток у 30–40-і роки XIX ст. виробництва цукру на Правобережжі, насамперед на Поділлі, погіршили становище бджільництва в краї. Та оскільки в першій половині цього століття цукровиробництво було розвинуто слабо і цукор через його дорожнечу був доступним не всім, а в лісах росло доволі багато липових дерев, то біля лісів, на пасовищах і нерозораних землях медоносних трав бджільництво за інерцією ще розвивалося.

Із зростанням динаміки бурякоцукрової промисловості бджільництво в Подільській губернії поступово зменшується. В 50–60-і роки, коли ця промисловість не могла повністю забезпечити ринок цукром, воно в краї розвивалося насамперед у повітах, багатих лісами. Тоді меду тут виробляли стільки, що його вивозили на продаж в інші губернії [7: 144]. Однак коли від 70-х років XIX ст. бурхливого розвитку набуло цукровиробництво, воно почало витіснити продукцію бджільництва з ринку. Цим промислом займалося вже значно менше людей, ніж у попередні десятиліття, переважно служителі церкви та деякі заможні селяни. В поміщицьких господарствах, як правило, пасік не було [23: 87]. Внаслідок цього в Подільській губернії в 1879 р. було всього 5 медоварень, де працювало 59 робітників і які виробляли продукції лише на 1 500 рублів [27: табл. П].

На становище бджільництва негативно вплинула також вирубка лісів на паливо, будівництво й інші господарські потреби. Непродуманою щодо цього промислу була й урядова політика в Російській імперії. Так, якщо раніше Управління державним майном дозволяло встановлювати пасіки в лісах або біля них безплатно, то відповідно до законодавства про ліси, що вступило в дію 29 квітня 1871 р., впроваджувався новий порядок відведення місць під пасіки в казенних лісових дачах, здебільшого за певну плату, яку визначав цей державний орган залежно від місцевих умов терміном від 3 до 20 років [14: 851–854].

Вагомою причиною зменшення уваги до бджільництва було те, що в період кріпосництва займатися цим промислом селян примушували поміщики. Після 1861 р. ця вимога перестала діяти. Серед селянства відбулася майнова диференціація, значна його частина опинилася без землі та засобів існування, тож за цих умов більшість селян не ма-

ла змоги займатися бджільництвом. Не сприяло розвитку цього промислу й постійне переміщення селян у пошуках роботи. Різке зменшення площ лісів, особливо в яких росли липи, і розораність пусток під посіви сільськогосподарських культур зменшило кількість рослин-медоносів.

Негативно позначилася на розвитку бджільництва поява на ринку на противагу медові великої кількості дешевого цукру та сахарину. Останній був солодшим від цукру в 300 разів, але не засвоювався людським організмом. Сахарин винайшли в 1885 р. і виготовлявся він з продуктів сухої перегонки кам'яновугільної смоли (толуоли). Сахарин використовувався для підсолоджування в кондитерському виробництві, вин і лікерів, у медицині для лікування хворих на діабет й ожиріння. В Росії цей продукт, на відміну від інших країн, використовувати дозволялося. Деякі країни, наприклад, Іспанія, Італія, Португалія й інші, забороняли ввіз на свою територію харчових продуктів, виготовлених із сахарином. У Франції він розглядався як фальсифікат цукру, а тому вживання його переслідувалося законом [17: 4433].

Лише наприкінці XIX ст. ситуація в бджільництві змінилася на краще, про що свідчить зростання кількості медоварень. Якщо в 1886 р. в Подільській губернії нараховувалося 2 медоварні (в Літині й Вінниці) [25: 369], то в 1890 р. їх було вже 5, які виробляли продукції на 121 руб. [18: 15]. У 1911 р. працювали 29 медоварень, а вироблена ними продукція коштувала 30 748 рублів [4: 455].

Із збільшенням кількості вуликів зростали обсяги зібраного меду. Так, якщо в 1901 р. на Поділлі було 80 000 вуликів, з яких взяли 17 757 пудів меду [3: 327], то в 1904 р. вуликів нараховувалося 80 586 і з них отримали 23 346 пудів меду та 8 763 пуди воску [4: 455]. Мед з'явився на місцевих базарах, особливо багато його продавали на великих ярмарках у містах Балта, Голованівськ, Ярмолин і Меджибіж, а також вивозився з губернії [3: 327].

Одним з важливих факторів, що вплинув на піднесення розвитку бджільництва, були зміни в структурі медоносних культур. У цей час стали висівати більше гречки, яка за площею посівів зайняла 4 місце після пшениці, жита і ячменю. Ситуацію в бджільництві покращило також більш інтенсивне, порівняно з минулим періодом, вирощення соняшнику, котрий є медоносною культурою. Це було пов'язане з широким промисловим виробництвом соняшникової олії, що розпочалося в 70-і роки XIX ст. Вперше одержав олію з насіння соняшнику ще в 1841 р. селянин графа Шереметьєва Бокарєв у слободі Алексєєвка на Воронежчині [13: 84]. В зв'язку зі збільшенням сівозмін, яких вимагали насамперед цукрові буряки та соняшник, поширилися такі медоносні культури, як конюшина, люцерна, бобові й інші, що позитивно вплинуло на розвиток бджільництва.

Загалом фактичний матеріал свідчить, що впродовж XIX ст. в Подільській губернії бджільництво як вид господарської діяльності переживало кризи та піднесення. Відродження його спостерігається наприкінці цього й на початку наступного століття. Отже, немає жодних підстав, щоби погодитися з категоричним висновком авторів історико-етнографічного дослідження "Поділля", нібито "бурхливий розвиток капіталістичних відносин на селі і розвиток цукрової промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. призвів до занепаду бджільництва" і що в цей період "мед стає продуктом досить рідкісним" [20: 118].

Разом із тим треба визнати, що в конкурентній боротьбі на споживчому ринку мед поступався цукрові. Водночас зауважимо, що твердження Л. Ф. Артюха про те, що "мед, поширений в середні віки в Україні, майже зник до кінця XIX – початку XX ст." [1: 56], стосується Подільської губернії частково, оскільки на початку XX ст. бджільництво тут почало відроджуватися. Однак воно не могло повністю задовольнити зростаючі потреби населення, чисельність якого з кожним роком зростала і котре з поліпшенням матеріального становища все більше потребувало такого цінного харчового продукту, як мед, який, згідно з легендами, вживали й боги Олімпу.

Список використаних джерел

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження) – К.: Наукова думка, 1977. – 196 с. 2. Барбарич А. І. Наші культурні рослини. – К.: Урожай, 1952. – 132 с. 3. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем от-

раслям знання. Т. XV. – СПб., 1902. – 644 с. 4. Весь Юго-Восточный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Под ред. А. И. Ярославича. Изд. 1-е. – К., 1913. – 486 с. 5. Витвицкий Н. М. Практическое пчеловодство, или правила для любителей пчел, извлеченные из сорокалетнего опыта с объяснением вновь колокообразного улья и других. Изд. 8-е. Часть IV. – СПб., 1861. – 148 с. 6. Гальченко Я. Високі веде з високих гір // Голос України. – 2002. – 24 жовтня. 7. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. IV. – СПб., 1868. – 210 с. 8. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1958. – 228 с. 9. Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – 178 с. 10. Евграшина М. Императорским указом Киеву было предписано стать главным поставщиком варенья к царскому двору // Факты и комментарии. – 2005. – 22 июня. 11. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 3. – К., 1999. – 1230 с. 12. Иойриш Н. П. Пчелы – крепостные фармацевты. Второе дополненное издание. – М.: Наука, 1986. – 206 с. 13. Коваль А. П. Слово про слово. – К.: Радянська школа, 1986. – 384 с. 14. Курс русского лесного законодательства / Составил М. Романовский. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена, 1881. – 353 с. 15. Лавріненко Н. П. Бджільництво в господарствах позаштатних монастирів Київської губернії в XIX ст. // Український селянин: 36. наук. праць / За ред. А. К. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – 258 с. 16. Михайлова Н. "Вареньевый указ" // Зеркало недели. – 1998. – 22 августа. 17. Настольный энциклопедический словарь. Т. VII. Четвертое издание. – М., 1900. – 5090 с. 18. Обзор Подольской губернии за 1890 г. – Каменец-Подольск, 1891. 19. Очерки русской культуры XIII–XV веков. – М., 1969. – 268 с. 20. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – 504 с. 21. Потапенко Ю. Заріжте смугастого // Голос України. – 2002. – 15 серпня. 22. Родіонов В. В., Шабаршов І. А. Якщо ви маєте бджіл / Пер. з рос. І. Ю. Валюшкевича. – К.: Урожай, 1984. – 248 с. 23. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск 2. – Каменец-Подольск, 1884. – 178 с. 24. Смолянский Б. Л., Григоров Ю. Г. Религия и питание. – К.: Здоров'я, 1995. – 176 с. 25. Справочная книга Подольской губернии / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1887. – 412 с. 26. Соловйова Т. М. Звіти подільських губернаторів як джерело для вивчення сільськогосподарського розвитку краю в першій чверті XIX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – 560 с. 27. Топографическо-статистические материалы Юго-Западного края (Киевская, Подольская и Волынская губернии). Т. 1. – К., 1882. – 324 с. 28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русском крае: Материалы и исследования. П. П. Чубинский. Т. 7. – СПб., 1877. 29. Чугуй В. А. Лучше меда – только ... мед! – К.: Полиграфкнига; Велес, 1992. – 64 с.

Yuriy Fartushniak

CONCERNING THE ISSUE OF THE HONEY COLLECTION IN PODILSKA PROVINCE (XIX – BEGINNING XX CENTURY)

The article deals with the question of the collection of such a valuable food product as honey on the area of Podilaska province in the XIX – beginning XX century.

УДК

М. Федюк

ВИБОРЧА СИТЕМА ДО ГРОМАДСЬКОЇ РАДИ МІСТА ЧЕРНІВЦІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюється виборча система до Громадської ради Чернівців наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виборча система є важливою складовою політичного життя суспільства. Саме із виборами, громадяни пов'язують надії на краще, сподіваються, що зміни нового уряду позитивно позначаться на їх добробуті.

Не винятком залишається виборча система Буковини кін. XIX- на поч. XX ст., становлення форм її політичного життя в роки панування Австрійської імперії. Важливою складовою виборчої системи Буковини є виборча система до громадської ради міста Чернівці. Вона у 60-х років XIX ст. пережила декілька важливих реорганізацій. 30 січня 1864 р. було видано закон про порядок і виборче право всіх громад герцогства Буковини, які не мали власного статуту. Основою цього закону був закон від 5 березня 1862 р., який встановлював положення про вибори тільки для сільських громад.

Виборче право для місцевого представництва столиці краю базувалося на діючому положенні про вибори, тобто на податкових відчисленнях інтелігенції – як власне в положеннях про вибори майже у всіх інших громадах, які керувалися статутами. Податкові відчислення бралися до уваги як мінімальний податок для створення активного виборчого права. 8 березня 1864 р., місто Чернівці отримало окремий статут, що запровадив автономію міської громади. За цим статутом влада в місті зосереджувалася в руках громадської ради та магістрату. У §12 статуту зазначалось, що рада громади є ухвалюючим і контролюючим органом, а магістрат – адміністративним і виконавчим [13, с.7]. В статуті визначено порядок виборів до громадської ради.

Виборча система громадської ради міста Чернівців є маловивченою проблемою, тому її дослідження внесе певну ясність у розвиток самоврядних органів міста.

Важливе значення при написанні даної наукової розвідки становлять законодавчі документи, які друкувалися в офіційному збірнику "Abdruch aus den Reichs – Gezets – Blatte". В ньому міститься вичерпна інформація про органи самоврядування Чернівців, їхню компетенцію та організацію. Цінні документи, що стосуються громадської ради та магістрату, містить "Gemeinderaths und Magistrats Handbuch". Найважливішим документом в даній розробці являється "Entwurf einer gemeindewahlordnung für die Landes Hauptstadt Czernowitz". У ньому висвітлено порядок виборів до громадської ради.

Не менш важливими при дослідженні виявились періодичні видання, що виходили на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема, газети "Czernowitz Allgemeine Zeitung", "Буковина" і "Громадянин". Газети були виразниками поглядів окремих політичних партій і угруповань. Саме в них віддзеркалювались інтереси різних суспільних верств населення.

Слід зазначити, що істориками вже проведена певна робота по вивченню самоврядування міста Чернівців. Окремі аспекти самоврядних органів міста кінця XIX – на початку XX ст. на нових методологічних засадах досліджувалися у публікаціях В.Ботушанського, М. Никифорова.

У даній науковій статті автор ставить собі за мету проаналізувати виборчу систему громадської ради м. Чернівців на початку XX століття. В контексті означеної мети визначено такі завдання:

- охарактеризувати виборчу систему громадської ради кін. XIX ст.;
- визначити структуру та компетенцію громадської ради;
- простежити і з'ясувати порядок проведення виборів;
- показати вплив українського народу на хід виборів.

Згідно статуту 1864 виборчим правом володіли лише заможні верстви населення. Міщани, які платили річних податків не менше 6 флоринів – для жителів центральної частини міста, і не менше 3 – для жителів околиць. Вибори здійснювались у 3-х виборчих округах. Центр міста становив перший округ, передмістя Роша – другий, а передмістя Каличанка, Клокучка і Гореча – третій [15, с.9].

Враховуючи дану ситуацію громадська рада протягом кількох років намагалася провести виборчу реформу, яка б забезпечила виборче право тій частині населення, яка до цього часу була його позбавлена [17, с.1].

Чернівецька громадська рада складалася із 50 виборних представників громади. Її члени обиралися на 4 роки. Через кожні 2 роки половина складу ради оновлювалася шляхом виборів. Дозволялося і повторне обрання при відсутності "жодної законної перешкоди" [15, с.16–17].

Громадська рада підлягала безпосередньо крайовому урядові, який стежив за тим, щоб вона не переступала межі своїх повноважень. Від сейму рада залежала лише у випадках продажу дорогого нерухомого майна, якщо сума перевищувала 10 тис. флоринів, а також отримання значних позичок. [11, с.149].

У даному контексті доречно розглянути компетенцію громадської ради. Вона була окреслена такими завданнями:

- вибори бургомистра, обох віце бургомістрів і міської ради;
- надання громадянства;
- надання титулів почесного громадянина;
- контроль за дотриманням прав міжконфесійних стосунків, а також вирішення питань створення фондів;
- право петицій у справах громади [21, с.11].

Виходячи з вищевказаного, слід наголосити на тому, що громадська рада міста Чернівців поділялася на секції. У 1887 році їх було п'ять. Перша секція відала організаційно-правовими та службовими справами, займалася переписами, статистикою і справами ощадних кас. Друга секція відала фінансами, контролювала службові справи. Третя – займалася будівництвом, технічними роботами, протипожежною безпекою. Четверта секція наглядала за діяльністю місцевої поліції, санітарної служби та фондами допомоги бідним, дбала про належний стан громадських доріг, вулиць та площ, а також контролювала якість продовольства. І остання секція стежила за розвитком освіти та культури [23, с.65].

Особливої уваги заслуговує національний склад громадської ради. У 1890 році у ній було 20 євреїв, 13 німців, 9 румунів, 2 українці і 1 чех [2, с.2]. Цілком зрозуміло, що це не було пропорційне національне представництво. До цього українське населення міста взагалі десятиліттями не мало представництва у громадській раді. У 1892 році число українських депутатів у ній зросло до трьох, а вже в 1899 році не було жодного [3, с.2]. В українській художній літературі та публіцистиці, які описували події другої половини XIX ст., збереглося чимало болісних згадок про безправність українців. Як зазначав Г. Воскресенський "Вся влада та посади – за деякими незначними винятками – тепер у руках людей зовсім чужих для буковинців, – людей, які не знають і не розуміють, а ні мови, а ні місцевих потреб..." [6, с. 108].

Аналіз австрійських законодавчих актів показує, що місцеві органи влади робили все для того, щоб обмежити права українського населення. Органи політичного правління носили яскраво виражені ознаки німецького домінування. Більшість чиновників в громадській раді були німцями.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася у Чернівцях на поч. XX століття, стає зрозумілою причина настирливого намагання українського населення у проведенні нової виборчої реформи до громадської ради. Адже вони уявляли громадську раду зовсім іншою, прагнули, щоб вона дбала про інтереси громадян міста і його мешканців без огляду на народність, віру і соціальні верстви" [5, с.1].

У процесі виборчої реформи утворились два ворогуючих табори: з одного боку – русини, євреї, німці та поляки, а з другого – волохи [13, с.1]. Як зазначає газета Буковина: „Цієї реформи чекали не жиди, не німці і не поляки, яким добре діється і при теперішній

системі, але ми Русини і Волохи" [7, с.1]. Жодна із названих груп, крім українців, не хотіла реформи на користь широких мас народу, а намагалася розширити виборче право лише на користь своєї групи. Німці та євреї намагались і після нових виборів залишити за собою більшість у громадській раді.

Українці Буковини невпинно наближались до свого рубікону, який мав би вирішити долю держави та її громадян. На жаль не всі це розуміли, адже більшість населення не знало, що воно може впливати на політичні процеси у державі: „Наш руський народ ще темний, він не може зрозуміти, він безпорадний ... Тому вся відповідальність за долю нашого народу покладалася на інтелігенцію, святим обов'язком якої є відстояти добру долю нашого руського народу" [9, с.2].

Саме інтелігенція була тою силою, яка забезпечила агітацію та організацію проведення виборчої системи до громадської ради [8, с.53].

Слід зазначити, що у ході обговорення проектів нової виборчої системи до громадської ради м. Чернівців виявились різні підходи. Було розроблено 5 проектів:

I проект Відмана – опирався на принципи загального, рівного, таємного і безпосереднього виборчого права для всіх економічно самостійних членів громади, а також усунення виборчих привілеїв. Розподіл мандатів на виборчі округи, як це пропонувалося у проекті, базувалося на комбінації місцевої різниці з огляду на кількість, а також на соціальне та економічне значення окремого округу [24, с. 32–35].

Як зазначалось у пресі, саме до цього проекту виборці були дуже категоричними, його виключили без всякої дискусії.

II проект Кіслера – він поділяв місто на ділянки та найбільшу кількість мандатів надавав середмістю.

III проект – так званий соймовий, автор якого був А.Ончул. Головною засадою цього проекту було пропорційне виборче право для всіх курій. Загальну кількість мандатів він збільшував до 67.

IV проект – передбачалися зміни громадського статуту і виборчого закону в Чернівцях. Цей проект знижував лише ценз і створював 4 курії, але все інше залишалося без змін.

V проект – був розроблений також А. Ончулом, і опирався на засади національного кадастру [10, с.1–2].

Найбільш вдалимими вважались проекти А. Ончула, а саме так званий соймовий. Хоча, не дивлячись на прихильність більшості населення до цього проекту, соціал-демократи його також вважали невдалим, спираючись на відокремлення передмість.

У січні 1910 р. представниками всіх партій громадської ради була проведена конференція, на якій констатували виборчу реформу в загальних рисах. Згідно нового статуту, Горечу відокремили від Монастирки в окремий адміністративний округ, в той час як Рошу об'єднали із Монастиркою [16, с.3]. Існуючі 3 соціальні групи розділили на 4 групи [17, с.1]. Також було визначено розмежування компетенції між громадською та міською радою [19, с.3]. Не вирішеним залишалося питання кількості мандатів. Оскільки українців, по кількості мандатів, прирівняли до румунів і поляків. В той час як українців у місті налічувалося 13 тис., а румунів 9 тис. Професор С. Смаль-Стоцький вважав такий поділ несправедливим, і вимагав для українців 10-го мандату, який вони і отримали [19, с.3].

Аналізуючи колишню виборчу систему та виборчі принципи, стає цілком зрозумілим неможливість проведення виборчої реформи раніше. Існувала система абсолютної більшості, через те і виборча боротьба була вкрай гострою. Цій боротьбі сприяло багатонаціональне населення. Більш справедливою системою є система представництва меншості, яку і прагнули запровадити. Вона ґрунтувалася на тому, що більшість штучно послаблюється, а меншість – посилюється [17, с.1].

Для виборців громадської ради виборці розподілялись у німецьку, румунську, українську та польську курії.

Виборці відносяться до певної курії в залежності від національності. Виборці інших національностей залучались до німецької курії. У кожній виборчій курії створювались 4 соціальні групи:

У німецькій виборчій курії обирали:

I, II, III соціальна група по 12 осіб (36); IV – 6 осіб;

В українській виборчій курії

I – 2 особи; II і III – по 3 особи; IV – 2 особи.

В румунській виборчій курії:

I – 2 особи; II і III – по 3 особи; IV – 1 особу.

В польській виборчій курії:

I і II – по 3; III – 2 особи; IV – 1 особу [22, с.4–5].

Доречно

наголосити, за якими критеріями розподілялися виборці до соціальних груп у куріях. Головною та спільною умовою при вписуванні виборців до I, II та III – ї групи було те, що це були австрійські громадяни, чоловічої статі, які на момент подання заяви досягли віку 24 роки та мали постійне місце проживання у Чернівцях. Виборці не могли балотуватися до двох груп одночасно. А саме: виборці IV – ї групи не могли балотуватися до I, II та III. Виборці III групи – до I та II групи. І цілком зрозуміло, що виборці II групи не балотувалися до I – ї.

До **першої соціальної групи** вписували міщан, представників інтелігенції, урядовців, професорів та вчителів. Тих, що щорічно сплачували громаді 300 корон.

До **другої соціальної групи** належали ті, що сплачували щорічно не менше 50 корон податку, і хоча б один раз на рік зафіксували 300 корон прямого податку.

До **третьої соціальної групи** вписували тих, що сплачували 50 корон річних.

І нарешті, до **четвертої соціальної групи** – вписували тих, що останні пів року проживали у місті.

Як бачимо, ситуація не змінилася у створенні соціальних груп. Знову ж таки інтелігенція отримувала привілейоване виборче право у вищій соціальній групі. Виборчого права позбавлялися особи, які знаходилися під батьківською опікою. Усі особи, що користувалися громадськими коштами, отримували дотації, пенсії (за віком, інвалідністю, через нещасний випадок), та користувалися коштами благодійних фондів; офіцери дійсної служби, військові, жандармерія. А також особи, про банкрутство яких розглядалися справи; ті що скористалися позичкою громади чи громадської установи і мали заборгованість [22, с.6–8].

Обраним міг бути кожен, хто мав право голосу, якщо йому було повних 30 років, користувався всіма бюргерськими правами та щонайменше 1 рік мешкав у Чернівцях [22, с.8].

Досить цікавою була процедура проведення виборів. У румунській, українській та польській виборчих куріях вибори членів ради громади відбувалися абсолютною більшістю, а у німецькій курії – на основі обмеженого голосування за списком. Вибори проводилися в кожній групі окремо, поетапно через 2–3 дні, від четвертої виборчої групи до першої. В кожному з чотирьох виборчих груп вибори відбуваються в один і той самий день; а в четвертій вибори проводились в неділю [22, с. 11].

Організація виборів здійснювалась виборчими комісіями, які створювалися радою громади, кожна з яких складалася з 6 членів та головуючого, які мали право голосу. А також з чотирьох осіб відповідної соціальної групи і одного службовця магістрату з юридичною освітою. Кожній комісії надавався секретар.

Для кожної соціальної групи створювалась власна виборча комісія та дільниця, максимальна кількість виборців на якій не перевищувала 1500 осіб. Виборча комісія була відповідальною за законний хід виборів. Її члени не повинні були здійснювати вплив на окремих виборців. Для кворуму виборчої комісії необхідно була присутність головуючого та двох членів комісії. Для чинності прийнятого виборчою комісією рішення вимагалась абсолютна більшість. При однаковій кількості відданих голосів вирішальне слово мав головуючий. Крайовий маршалок мав право в кожному виборчу комісію надсилати представника уряду, який слідкував за законністю виборчого процесу.

Досить цікавим фактом, який важко пояснити, було те, що бюлетені для німецької курії виготовляли на папері білого кольору, для румунської – на папері червоного, для української – на блакитному, для польської – на помаранчевому.

По закінченні відведеного на голосування терміну головуючим оголошувалось про кінець виборів. Бюлетені виймалися з урн головуючим в присутності виборчої комісії.

Слід зазначити, що рівень фальсифікації був мінімальним, оскільки об'єднані разом кілька бюлетенів вважалися не дійсними. За спробу фальсифікувати вибори встановлювався арешт від одного до шести місяців [12, с.16.] Результати підрахунку голосів оголошувалися головою виборчої комісії після того, як їх запротоколювали.

Підрахунок голосів відбувався публічно. По закінченні виборів та після підрахунку голосів виборча комісія оголошувала результати: відображала результати письмово в протоколі, всі виборчі протоколи та підтверджуючі документи, засвідчені печаткою, передавали бургомістру.

На підтвердження прозорості виборів створювалась спеціальна комісія. Звернення про нечинність та незаконність виборів розглядалися магістратом протягом 8 днів після закінчення виборів. Якщо звернення були визнані необґрунтованими, то вибори визнавалися радою громади, їх результат публічно оголошувався бургомістром, а також повідомляли про кожного обраного.

Якщо вибори у всіх або в окремій соціальній групі радою громади проголошувалися незаконними, то протягом 14 днів призначалися перевибори у відповідних групах. Кожен обраний протягом 8 днів після того, як отримав повідомлення, повинен був дати згоду про своє обрання. Невиконання такого оголошення розцінювалось, як відхилення своєї кандидатури. Якщо одну й ту саму особу обрали в громадську раду відразу кілька груп, то обраний у вищесказаний термін повинен був вирішити в якій групі він хотів би залишитися. Невиконання цього зобов'язання означало, що особу призначали в тій групі, де кандидат набрав найбільше голосів.

Таким чином, виборча система громадської ради міста Чернівців незважаючи на деякі зміни була все ж таки не досконалою. Основною причиною залишалася виборча курійна система до громадської ради, а також створення соціальних груп до курій за принципом податкових відчислень. Податкові відчислення бралися до уваги як мінімальний податок для створення активного виборчого права взагалі. Хоча такий стан виборів не був новизною для населення міста. Цілком зрозуміло, що воно прагнуло іншого положення про вибори, яке не вимагало податку, як умови для отримання виборчого права. Звичайно, нововведення 1910 р. значно розширили виборче право громадян. Приміром: якщо у 1897 р. із 60-тис. мешканців Чернівців виборче право мали всього 2,2 тис. громадян, то до 1910 р. із 87 тис. – близько 20 тис. Однак, реформа не була доведена до кінця. Залишено чимало застарілих правових норм, які зберігали переваги одних верств населення над іншими, а в кінцевому результаті вели до нерівноправного становища націй.

Список використаних джерел

1. Ботушанський В.М. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998. – 416 с.;
2. Ботушанський В.М. // Наша Ратуша Радянська Буковина. – 1990. – 31 серпня.;
3. Ботушанський В.М. // Коли в Чернівцях правив Бургомістр // Чернівці. – 1999. – 23 квітня.;
4. Вибори до громадської ради в Чернівцях // Громадянин. – 1910. – № 29. – С. 3.;
5. Виборці // Буковина – 1909. – С. 1–2.;
6. Воскресенський Г.А. Православные славяне в Австро-Венгрии. – С.Петербург, 1914 – 2005 с.;
7. Громадська виборча реформа у Чернівцях // Буковина – 1910. – № 289.;
8. Гунчак Тарас. Україна перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.;
9. До буковинських русинів: звернення до виборців // Буковина. – 1897. – № 16. С.1–2.;
10. Зміна громадського статуту і громадського виборчого закону у Чернівцях // Буковина. – 1909. – № 281. – С. 1–2.;
11. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці, 2003. – 278 с.;
12. Остап Луцкий. Закон про охорону свободи виборів і виборчих зборів та закон про виборчий примус. Чернівці, 1911. с.21.;
13. Чернівецька Рада Громадська // Буковина. – 1909 – № 49. С. 1–2.;
14. Abdruck aus den Reichs – Gezets – Blatte, Jahrgang, 1864 für das Herzogthum Bukowina. – Wien, 1864. –St. X. – S. 6–7.;
15. Gemeinderaths und Magistrats Handbuch. Sammlung der für die Landeshauptstadt Czernowitz seit dem jahr 1864 erlassenen Gesetze und Verordnungen. Czernowitz, 1895. – 124 s.;
16. Die Gemeinderath // Czernowitz Allgemeine Zeitung. – 1910. -№1812.- S.3.;
17. Die Gemeinderath // Czernowitz Allgemeine Zeitung. – 1910.- №1814. –S.3.;
18. Die Gemeindegewahlreform // Czernowitz Allgemeine Zeitung. – 1910.-№1792. – S.1.;
19. Die Gemeinde-

wahl // Czernowitz Allgemeine Zeitung. – 1910. -№1808. –S.3; 20. Die Gemeindegewahlreform // Czernowitz Allgemeine Zeitung. – 1910.-№1792. – S.1; 21. Gesetz und Verordnungs Blatt für das Herzogthum Bukowina. – Czernowitz, – 1874. St. V. – S 10; 22. Entwurf einer gemeindegewahlordnung für die Landes Hauptstadt Czernowitz. – Czernowitz; Verlag des Czernowitzer Stadtmagistrates – Buchdruckerei gesellschaft. Austria, 1910. – S. 22; 23. Verwaltungbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das jahr 1887 Vorlegt vom Bürgermeister Anton Kochanowski von Stawezan. – Czernowitz, 1889. – S. 64–65; 24. Zur Reform des gemeinde – Statutes und der gemeinde – Wahlordnung für die Landeshauptstadt Czernowitz. Motivierte Anträge an die Rechtssektion gemeinderate Heinrich Keisler Als Sektions – referenten. Czernowitz, 1905. – 39 S.11.

M. Fedyuk

ELEKTION SYSTEM OF CHERNIVTSY HROMADSKA RADA AT THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The paper presents the election system of Chernivtsy Hromadska Rada at the end of the 19th – the beginning of the 20th century.

УДК 93 (477)

Віктор Гриськів

"ГЕНЕАЛОГІЧНА ВІЙНА" ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті подається огляд так званої „генеалогічної війни” польського історика князя Юзефа Пузини з його опонентами. Суть суперечки: проблеми ідентичності родоначальника родин Збараських та Вишневецьких князя Федька Несвізького з внуком великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича і походження Вишневецьких від Гедиміновичів.

Для вивчення історії велике значення має дослідження історичного внеску окремих осіб та родин, які прислужилися своїй країні. В історії України визначне місце займають аристократичні князівські родини Острозьких, Збараських, Вишневецьких, Заславських, Корецьких та інших. Серед розмаїття питань, які цікавлять дослідників, однією з ключових, поряд з оцінкою внеску та історичного значення діяльності представників відомих родин є їхнє походження. В історичній науці загалом, і в історії України зокрема, проблеми генеалогії є одним з напрямків історичних досліджень. Істориків давно цікавило питання: одна з найвідоміших князівських родин – родина Вишневецьких, яка дала багатьох відомих українських та польських державних, військових, політичних діячів, походить від литовської великокнязівської родини Гедиміновичів, чи від панівної у Київській Русі в IX-XIII століттях династії Рюриковичів? Одними з перших цим зацікавилися польські історики.

1911 року в часописі „Miesięcznik heraldyczny” була вміщена стаття відомого польського історика, князя Юзефа Пузини, яка називалася „Про походження князя Федька Несвізького”. Стаття ця викликала шквал критики і спричинилася до тривалої дискусії на шпальтах вищевказаного часопису. Ця дискусія увійшла в історію під назвою „генеалогічна війна” і стосувалася питання: князь Федько Несвізький, староста подільський за великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича, і князь Федір Корибуто-

вич, внук великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича одна особа, чи дві різні постаті в історії? Це питання дуже важливе з огляду на те, що князь Федько Несвізький є родоначальником князівських родин Несвізьких, Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких.

В радянську епоху українські історики зосереджували свою увагу на тих проблемах, які вважалися пріоритетними у колах влади. Тепер, коли є можливість досліджувати ті питання, які цікавлять, а не ті, які нав'язують, є сенс повернутися до цієї дискусії і визначити її основні моменти. Тому, метою даної статті є розгляд і висвітлення дискусії, відомої під назвою „генеалогічна війна князя Ю.Пузини”, яка розглядала проблему походження князівських родин Несвізьких, Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких.

Юзеф Пузина заперечив твердження видатних польських дослідників графа Казимира Стадніцького та Юзефа Вольфа про те, що це різні особи [12: 8]. Стадніцький і Вольф, посилаючись на родовід князів литовських, вміщений у „Полном собрании русских летописей”, стверджували, що князь Федір Корибутович помер бездітним [20: 105]. Геральдисти ж Стрийковський і Папроцький помилялися, виводячи від нього рід Збаразьких. Це ж саме підтвердив у своїй „Хроніці з літописців стародавніх” ігумен Михайлівського монастиря Феодосій Софонович пишучи, „По смерті княгині своєї Юліани взяв Ольгерд у князя тверського дочку Марію, з тією мав дванадцять синів: Ягайла, котрий потім королем став польським, Скиргайла, Свидригайла, Бориса, Корибута, від котрого князі Вишневецькі рід свій провадять...” [6: 178].

Стадніцький, не погоджуючись із твердженнями цих хроністів, рід Збаразьких, і, відповідно, роди Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких виводить від такого собі Дениска Мукосійовича, старости Кременецького [20: 108]. Дослідник стверджує це на тій підставі, що: а) Дениско Мукосійович в 1442 році отримав від польського короля Казимира IV Ягеллончика привілей на володіння замком Збаражем пожиттєво (цей документ видала у своєму збірнику Віленська археографічна комісія); б) польський геральдист Несецький у своєму гербовнику, пишучи про Мукосіїв, посилається на родовід Збаразьких, а пишучи про Збаразьких, зізнається, що за Казимира Ягеллончика вони ще князями не титулувалися. Чому ж так, запитує Стадніцький? А тому, що вони ними і не були, стверджує він, а князівський титул собі пізніше узурпували. Князя ж Федька Несвізького, який володів Кременцем, Брацлавом, Вінницею, Соколицем і Збаражем Стадніцький виводить від руських князів Рюриковичів [20: 107; 21: 275].

Князь Пузина стверджує: за перших Ягеллонів було невігдно зізнаватися в родинних зв'язках з ними, оскільки політика династії полягала в усуненні невігдних домагачів великокнязівської митри, тому, мовляв, і не титулувалися вони тоді князями [12: 8].

Учений доводить, що не можна стверджувати про походження Збаразьких від Дениска Мукосійовича лише на тій підставі, що той володів Збаражем [12: 7]. Цю думку, до речі, поділяє і Юзеф Вольф, адже цілком зрозуміло, що Дениско отримав привілей на Збараж лише дожиттєво, а після його смерті замок знову повернувся до колишніх власників [21: 606]. Вольф також відкинув ідею про походження Збаразьких від Дениска Мукосійовича, але підтримав твердження Стадніцького про те, що Федько Несвізький і Федір Корибутович різні особи, і що перший походив від Рюриковичів, а саме від князя Юрія Несвізького, який в 1224 році загинув у битві з татарами на річці Калка [21: 275].

Тут Юзеф Пузина заперечив обом. У своїх твердженнях Казимир Стадніцький і Юзеф Вольф спиралися на свідчення „Родоводу князів литовських”, вміщеному в „Полном собрании русских летописей”, який стверджує, що князь Федір Корибутович не мав дітей. Далі Вольф, твердячи про походження Несвізьких від Пінсько-Туровських Рюриковичів спирається на існування князів Несвізьких з цього роду і називає князів Юрія, Григорія та Івана [21: 275–176].

Князь Пузина заявляє: „Родовід” – це витвір фантазії автора, дуже поверхнево ознайомленого з предметом дослідження, який допустив у своїй праці багато помилок. Він, зокрема, не знає ні синів Коріята, ні нащадків князя Федора Любартовича, а, отже, свідченнями цього джерела слід користуватися обережно [12: 9]. Те, що князі Несвізькі, які походили від Рюриковичів існували ще в XIII столітті, не доводить того, стверджує

Пузина, що князь Федько Несвізький походив від них, оскільки існували також князі Київські, Полоцькі, Брянські та інші, Рюриковичі за походженням. Але ми не можемо на підставі цього стверджувати, що наприклад, князь Андрій Полоцький чи князь Дмитро Брянський були Рюриковичами. З князів Несвізьких, Рюриковичів за походженням, відомий тільки той князь Юрій, що загинув на Калці, та й то не відомо, як точно він називався, Несвіжським чи Неверським [12: 9].

Також дослідник рішуче заперечує приналежність до князівського роду Несвізьких таких собі Григорія та Івана Несвізьких [12: 10], чії підписи стоять на документі від 26 квітня 1388 р., у якому вони серед інших князів та бояр ручаються за свого пана князя Корибута перед польським королем Владиславом [3: 82].

Детально розглянувши цей документ в двох редакціях, Юзеф Пузина запевняє – в ньому немає навіть натяку на те, що Григорій та Іван були князями [12: 11; 3: 82]. Таким чином, він заперечує існування руських князів Несвізьких з роду Рюриковичів.

Далі учений стверджує, що князь Федько Несвізький є саме Федором Корибутовичем, сином князя Корибута-Дмитра Ольгердовича. Доводячи це, він торкається історії самого Корибута-Дмитра і запевняє, що: а) князь цей не має нічого спільного з своїм єдинокровним братом Дмитром, князем Брянським і Трубчевським; б) Корибут-Дмитро був князем не Новгород-Сіверського, як про це говорять інші історики, а Новгородка-Литовського. Доводячи цю останню тезу, князь Пузина спирається на два документи, один з 1386 року, у якому князь Дмитро-Корибут чітко називається князем з Новгородка, а другий з 1388, де він виступає як князь „Новгородський і Сіверський” [3: 82]. Дослідник наполягає на тому, що Корибут-Дмитро володів Новгородком-Литовським, і до цієї волості входили також Лоск та Несвіж, і саме від цього Несвіжа князі Федько і брат його Іван називалися Несвізькими [12: 13]. Цим дослідник заперечує твердження Юзефа Вольфа про те, що прізвище князів Несвізьких походить від Несвіча на р. Полянці на Волині [21: 275].

Доводячи походження князівської родини Несвізьких від Несвіжа, що в Білорусі, князь Пузина наводить такі аргументи:

По-перше, Несвіч на р. Полянці був незначним пунктом, який існував лише з XVI ст., і нема ані найменших підстав вважати, що був столицею князівства;

По-друге, з чого б то князь Федько Несвізький, воодіючи такими значними замками, як Збараж, Сокилець, Брацлав, Кременець, Вінниця, прізвище своє взяв від незначного села?;

По-третє, князі називалися Несвізькі, як Несвіж, що в Білорусі, а не Несвіцькі – від Несвіча, що на Волині. Те ж, що форма написання прізвища Несвіцькі, все таки зустрічається, Пузина вважає, що це лише перекручення справжньої форми написання прізвища;

По-четверте, доводячи, що у випадку князів Несвізьких мова йде саме про Несвіж в Білорусі, Пузина посилається на документ від 1388 року, в якому виступають князі і бояри, як сіверські, так і новгородські, тобто з Новгородка-Литовського. В 1392 – 1393 роках Корибут-Дмитро, не бажаючи підкоритися Вітовту, втратив своє Сіверське князівство і потрапив до в'язниці. Тоді ж він втратив і Новгородок. Сіверщину отримав Федір Любартович, Новгородок забрав сам Вітовт, але Корибутові залишилися Несвіж і Лоск (останній отримала як посаг його дочка Марія, видана Вітовтом за князя Федора Львовича Воронинського). Також учений, посилаючись на „Хроніку” Стрийковського, стверджує, що взамін за Сіверщину князь Корибут отримав Брацлав, Вінницю, Сокилець, Кременець і Збараж на Поділлі. Тут він заперечує Юзефу Вольфу, котрий, посилаючись на літопис Даниловича, говорить про те, що Вітовт 1393 року захопив Поділлля, частину віддав королеві, а решту пороздавав старостам. Посилаючись на праці доктора А. Прохазки, Пузина відстоює думку про те, що вищеназвані замки були батьківщиною князя Федора Корибутовича і стверджує правоту Стрийковського. А оскільки достеменно відомо, що замками цими володів Федько Несвізький, це, на переконання Пузини, ще одне підтвердження того, що князь Федір Корибутович і князь Федько Несвізький – одна особа. Далі він пише: за даними, почерпнутими з літопису Даниловича, Новгородок мав би належати до уділу князя Федора Коріатовича, оскільки саме звідти останній прибув на Поділлля,

але, як відомо, Федір Коріатович приїхав на Поділля з Угорщини і робить висновок: на Поділля з Новоградка прибув князь Федір, але не Коріатович, а Корибутович, а літописець, твердить Юзеф Пузина, тих князів просто сплутав [12: 14].

Те, що Вітовт залишив Корибутові Новоградок, пояснюється подальшою вірною службою Корибута і його синів великому князеві литовському [12: 14–15].

У Корибута крім Федора було ще двоє синів – Зигмунт та Іван, які, за свідченням того ж таки „Родоводу князів литовських” померли бездітними. І якщо герой гуситських воєн князь Зигмунт Корибутович, полеглий в битві під Вількомиром, яка відбулася 1435 року між військами великого князя литовського Зигмунта Кейстутовича і його суперника, князя Свидригайла Ольгердовича, добре відомий дослідникам і ніхто не сумнівається в його безпотомності, то князя Івана Корибутовича, Пузина ототожнює з князем Іваном Несвізьким, від якого пішов рід Предельницьких [12: 43].

Отже, Юзеф Пузина доводить, що князі Федько Несвізький і Федір Корибутович – одна особа (всі його аргументи наведені в даній статті нижче – В.Г.).

Статтю Пузини не проминули увагою. Того ж, 1911 року в „Miesięczniku heraldycznym” виходить стаття відомого польського дослідника Зигмунта Люби Радзімінського „У справі походження Федька Несвізького” [16: 1–13], в якій автор рішуче заперечив прагненням Юзефа Пузини поєднати постаті князя Федька Несвізького і князя Федора Корибутовича в одну особу. Радзімінський став на захист Стадніцького та Вольфа і наводить аргументи, які свідчать про те, що вищезгадані князі є різними особами [16: 1–13]. Учений настільки проїнявся проблемою, що надрукував свої статті „У справі походження Федька Несвізького” і „Ще в справі Федька Несвізького” не тільки в „Miesięczniku heraldycznym”, але й брошурами окремими накладками.

Наступного року в тому ж часописі вийшла стаття князя Пузини під назвою „В справі Федька Несвізького” [13: 18–26, 58–65]. Він відстоював свою думку про тотожність Федька Несвізького з князем Федором Корибутовичем заперечуючи аргументи Радзімінського.

До суперечки Пузини з Радзімінським долучилися інші польські учені – Антоні Прохазка (статті „Чи є можливою ідентичність князів Несвізьких з Корибутовичами”, 1912 р. [10: 3–7] і „Про ідентичність Корибутовичів з Несвізькими”, 1913 р. [11: 192–194]) і Владислав Семкович („Корибутовичі і Несвізькі в світлі сфрагістики”, 1913 р. [19: 200–204]). Кожен з них наводив свої аргументи у цій справі.. 1913 року з’явилися і нові статті Юзефа Пузини („Кілька фактів до справи Федька Несвізького” [14: 145–151]) і Зигмунта Радзімінського („Ще в справі Федька Несвізького” [17: 1–3], „Itinerarze ks. Fedora Korybutowicza i ks. Fed'ka Nieświzkiego” [18: 194–200]). В суперечку учених втрутилася і редакція „Miesięcznika heraldycznego”, яка надрукувала на сторінках свого часопису один з документів, на який в своїй аргументації посилався Юзеф Пузина, а саме – лист від 8 лютого 1432 року до великого маїстра Тевтонського ордену, в якому князь Федір Корибутович чітко названий старостою подільським [9: 190–192]. 1930 року з’явилася остання стаття князя Пузини з цього питання, яка називалася – „Корибутовичі Несвізькі” [15: 105–119].

Отже, розглянемо аргументи за і проти походження князів Несвізьких, а також Збарзьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких від Гедиміна, і відповідно, тотожності родоначальника Несвізьких – Збарзьких – Вишневецьких, князя Федька Несвізького з правнуком великого князя литовського Гедиміна, князем Федором Корибутовичем, які висунули польські учені Юзеф Пузина, Зигмунт Люба Радзімінський, Антоні Прохазка і Владислав Семкович в ході так званої „генеалогічної війни”.

Аргументи, які свідчать про ідентичність князя Федька Несвізького з князем Федором Корибутовичем і приналежність Несвізьких до роду Гедиміна.	Аргументи, які заперечують тотожність князя Федька Несвізького з князем Федором Корибутовичем і свідчать, що Несвізькі – Рюриковичі.
Князь Федько Несвізький, староста подільський володів тими замками, які отримав від Вітовта князь Дмитро-Корибут	Після захоплення Поділля Великий князь Литовський Вітовт західну його частину відступив королеві, а східну обсадив

Ольгердович після втрати ним Сіверщини, відібраної тим же Вітовтом за непокору, а саме – Вінницею, Брацлавом, Кременцем і Сокильцем [12: 14]. Князь Федько називає ці замки своєю батьківщиною.

Федір Коріатович прибув на Поділля з Угорщини, а саме з Мукачового (Мункача), літописець, же, імовірно, обох цих Федорів сплутав [12: 14; 13: 20]. Про те, що Федір Коріатович прибув на Поділля після 1360 р. саме з Угорщини свідчить той факт, що останній перебував на Поділлі як угорський васал, тоді як три його покійні брати були васалами Польщі [14: 148]. І повернувся він до Мункача, який збудував бл. 1380 р. [14: 150].

Князь Корибут був не Новгород-Сіверським князем, а князем Новгородським і Сіверським. До володінь князя Корибута-Дмитра Ольгердовича входили не тільки сіверські землі, а й теперішні білоруські, в т.ч. Новгородок-Литовський, Несвіж, Лоск і, можливо, Кльоцк.. Після втрати Сіверщини Несвіж і Лоск лишилися за Корибутом, доказом чого є фігурування серед його васалів бояр Несвізьких Григорія та Івана, і те, що Іван і Федір Корибутовичі називалися Несвізькими. Новгородком володів Коріят Гедимінович, але після його смерті це володіння поділили брати його Ольгерд і Кейстут, а потім воно відійшло до Корибута [12: 14].

Історія знає лише одного, безсумнівно князя, який не має відношення до Корибутовичів – Юрій, полеглий на Калці, з роду Рюриковичів, інші ж Несвізькі, які виступають в документах кінця XIV ст., не є князями. Існування ж князів з роду Несвізьких не є підставою стверджувати, що князь Федько Несвізький є їхнім родичем [12: 9–12]. Князь же Юрій Несвізький, який виступає в документах XV ст. є сином Федька [14: 148; 21: 276]. Князь Іван Корибутович мав двох синів – Івана Несвізького, від якого пішов рід Предельницьких і Бориса Звягольського. Доказом цьому є подібність печаток князів Івана Корибутовича й Івана Івановича Несвізького та підписи двох синів Бориса Звягольського на акті, написаному в Несвіжі 1446 р. [12: 43–44].

своїми старостами. Радзімінський, посилаючись литовський літопис, згадує про Брацлавського, Соколецького і Вінницького старост [17: 3].

Автор Літопису Даниловича стверджує, що на Поділля прибув Федір Коріатович, а не Федір Корибутович. Про це у своїй праці повідомляє доктор А.Прохазка. І прибув він з Новгородка-Литовського, яким володів після батька, а не з Угорщини. Туди його вигнали з Поділля пізніше. Литовський же літописець аж до 1432 року не згадує про перебування на Поділлі Корибутовичів [11: 192].

Корибут, згідно свідчень літописців, був саме Новгород-Сіверським князем. Новгородок-Литовський, за свідченнями літописців – уділ не Корибута, а Коріата і його сина Федора Коріатовича [21: 277; 17: 3].

Існували князі Несвізькі з роду Рюриковичів ще з XIII ст.. Історія знає Несвізьких (які були князями) з XIV і XV ст. [21: 275]. Професор Владислав Семкович, провівши сфрагістичний аналіз печаток Івана Корибутовича, Івана Несвізького з Предельниці, Федька Несвізького та Федора Корибутовича свідчить: герби на печатках князів Федька Несвізького і Федора Корибутовича різняться між собою, так само, як і герби на печатках Івана Корибутовича та Івана Несвізького. звідси висновок – Федько Несвізький і Федір Корибутович це дві різні особи, так само, як і Іван Несвізький та Іван Корибутович [19: 201–204].

„Родовід князів литовських”, вміщений в „Полном собрании русских летописей”, і на який посилалися К.Стадніцький та З.Л.

<p>„Родовід князів литовських” – ненадійне джерело, авторів якого властиво помилятися [12: 9].</p>	<p>Радзімінський, стверджує, „що Корибутові сини Іван, Зигмунт та Федір бездітні” [20: 105; 16: 5]. Князі Іван і Семен Борисовичі Звягольські підписали, як свідки привілей в Несвічі, що на Волині, а не в Несвіжі Литовському і немає в цьому ніяких підстав розглядати даний факт як родинний зв'язок Звягольських з Несвізькими [17: 3].</p>
<p>Від 15 жовтня, коли князь Федір кладе свій підпис як прихильник Зигмунта і до 30 листопада, коли сталася битва на Морахві, було досить часу, щоб Федько взяв участь у змові проти Зигмунта і повернувся на Поділля – 1,5 місяця [13: 24]. Те ж, що Длугош не згадує, що князь Федько – Корибутович, свідчить лише про те, що цей автор мало знав про Федька, оскільки міг його сплутати з Федором Острозьким [8: 451], та й не збирався Длугош генеалогічні дослідження проводити [13: 23].</p> <p>На користь того, що Збаразькі, а потім і Вишневецькі, походять від Корибута, свідчить їхня родова традиція. Князь Стефан Андрійович Збаразький, воєвода троцький, виступає як Корибутович вже в документі з 1578 року [14: 148]. Традиція ж фальшива, стверджує Пузина, виглядає зовсім не так. Давні князівські родини, як-то – Збаразькі, Вишневецькі, Чарторийські, Сангушки ще з ХУІ століття традиційно вважали себе нащадками Гедиміновичів. Фальшиві ж традиції, за князем Пузиною, мають дві риси: вони всі набагато пізнішого походження, з кін. ХУІ чи з ХУІІІ століття, і вони ніколи не підписуються узурпованим прізвищем в публічних актах. Як приклад Пузина наводить поведінку Сапєгів, які, хоч і твердили про своє походження нібито від Гедиміна, ніколи не писалися Гедиміновичами в публічних актах [12: 47].</p>	<p>Надто мало часу було в Федора Корибутовича, щоб 1432 року взяти будучи на стороні Зигмунта, взяти участь у змові проти нього, переметнутися до Свидригайла і, прибувши на Поділля, завдати полякам поразки на р. Морахві і вході цих подій аж тричі підряд зрадити свого пана, поводячи себе як хамелеон і останній зрадник [16: 7; 18: 199]. Ян Длугош, детально описуючи битву на р. Морахві, не вказує, що князь Федько – Корибутович [8: 451–453; 16: 7].</p> <p>Стрийковський, говорячи про Вітовтове пожалування, помиляється, оскільки писав свою „Хроніку” в той час, коли князі Збаразькі вже називалися Корибутовичами і, на думку, автора, володіння Федьком Несвізьким Вінницею, Брацлавом, Кременцем і Сокільцем дало підстави Стрийковському наспіх створити легенду про новий уділ Корибута [16: 4].</p>
<p>Князь Федько Несвізький і князь Федір Корибутович не виступають разом в одних і тих же документах, хоча жили й діяли в один час – 1420–1440-і роках. Федір Корибутович і Федько Несвізький є відданими прихильниками князя Свидригайла, але в жодному документі того часу не виступають разом. Тим часом ніяк не можна припустити, щоб підписом</p>	<p>Підписи князя Федора Корибутовича стоять одразу після підписів значних князів, зокрема у документах від 22.9.1422, 19.6.1431, 15.10.1432 і 20.1.1433 підписи ж князя Федька Несвізького – 1.10.1431, 15.5.1432, 22.3.1433 р. стоять після підписів осіб князівського походження [18: 195–199; 16: 6]. В документах обох князів</p>

котрогось з них погордували у таких важливих документах, як, наприклад, договір з Тевтонським орденом. Також Пузина запитує – з якої це причини в 1432 році князь Федько Несвізький підтверджує присягою трактат, який рік перед тим підписав князь Федір Корибутович? [12: 47]. Князь Федько Несвізький зрадив спочатку Свидригайла, потім його суперника Зигмунта, це ж саме відомо про князя Федора Корибутовича, про Федора Корибутовича відомо, що він потрапив у полон до Зигмунта в битві під Вількомиром і про Федька Несвізького після цієї битви не чути. Зійшли з історичної арени вони також приблизно в один і той самий час [12: 47]. Все це, на думку Юзефа Пузини, свідчить на користь того, що це одна особа. Те ж що підписи князя Федора Корибутовича стоять одразу після підписів значних князів, підписи ж Федька Несвізького – серед підписів осіб не князівського походження, ні про що не свідчить, тим більше, існує документ від 15 жовтня 1432 р., в якому підпис Федора Корибутовича стоїть останнім з князівських підписів і перед паном віленським [13: 22]. А це означає, що теорія „рангів” З.Радзімінського не має рації. Так само ні про що не свідчить той факт, що на одних документах Корибутович пишеться Федором, а на других стоїть підпис – Федько Несвізький, оскільки і про Корибутовича говорить Длугош із здрібненням імені [13: 22]. Та й саме здрібнення імен зустрічається в документах тієї доби досить часто.

Існує документ, який свідчить про те, що Федько Несвізький і Федір Корибутович, це одна і та сама особа. Це лист, написаний Свидригайлом до великого магістра Тевтонського ордену у Волковийську від 8 лютого 1432 року, опублікований в праці німецького вченого Коцебу і в збірнику „Skarbiec Danilowicza”, у якому виразно Федір Корибутович названий старостою подільським [14: 149; 9: 191–192]. Достеменно відомо, що старостою подільським був у той час князь Федько Несвізький [5: 18–19]. Навіть якщо лист написаний не Свидригайлом, а війтом з Братяну, це все

З.Радзімінський бачить різницю між підписами Корибутовича і Несвізького. В усіх своїх документах крім останнього, Корибутович іменується Федором, Несвізький же, в усіх документах, крім одного, іменується не Федором, а тільки Федьком [18: 200].

Лист цей написаний не Свидригайлом, а війтом Тевтонського ордену з Братяну, написаний ним до великого магістра з Волковийська [18: 195; 11: 194]. В.Семкович стверджує, що заголовок листа Федора Корибутовича, в якому він названий старостою подільським і який було долучено до листа війта з Братяну, написаний не самим війтом, а писарем, який цей лист реєстрував, а також людиною, яка відала архівом і могла сплутати двох цих Федорів в силу своєї відірваності від політичного життя [19: 204].

одно не заперечує факту ідентичності князя Федька Несвізького з князем Федором Корибутовичем [11: 194].

Отже, як бачимо, основним аргументом Юзефа Пузини на користь того, що князь Федько Несвізький і князь Федір Корибутович є однією і тією ж самою особою, і, відповідно, князівські родини Збараських, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких походять від Корибутовичів, є лист вїйта з Братяну до великого магістра Тевтонського ордену. В цьому листі князь Федір Корибутович чітко названий старостою подільським, а достеменно відомо, що старостою подільським на той час був князь Федір Несвізький. Про походження Збараських, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких від Корибута свідчать і інші, вищенаведені аргументи князя. Ю.Пузини.

Сучасні українські дослідники Наталя Яковенко і Леонтій Войтович визнають аргументи Пузини досить обгрунтованими і цілком вірогідними. Зокрема, Леонтій Вікторович Войтович вважає, що „гіпотез істориків при відсутності джерел, які могли би їх суттєво підтримати, явно мало, щоби відкинути традицію відомих князівських родин, не кажучи про ті джерела, які дозволяють її підтримати” [1: 328]. З 1930-х рр., відколи закінчилася „генеалогічна війна”, до цієї проблеми ще раз недавно звернулися польські дослідники Т.Василевський і Я.Тенговський, але їхні аргументи не поставили остаточної крапки в суперечці [1: 328].

На нашу думку, аргументи Ю.Пузини все ж переважають аргументи його противників. Найсильніший його аргумент – вищевказаний лист вїйта з Братяну, спонукав навіть опонента Пузини доктора А.Прохазку визнати перейти на його сторону. Що ж до помилки писаря то, як слушно зауважив Левко Войтович, „подібна версія дозволяє сумніватися чи не у кожному документі” [1: 328]. Отже, ми вважаємо, що, поки противники версії тотожності Федька Несвізького з Федором Корибутовичем, не підшукали сильніших аргументів на підтримку своєї позиції, немає підстав не сприймати тверджень Ю.Пузини. Тим більше, що вони досить слушні.

На сьогодні, для більшості істориків це питання ще залишається відкритим. Що ж, одні дослідники вважають родини Збараських і Вишневецьких – Корибутовичами, інші – Рюриковичами. Для того, щоб повніше висвітлити і більше дізнатися про ту чи іншу проблему, слід відшукувати маловідомі, а можливо, і невідомі ще науці джерела. На думку досить великої частини істориків, остаточної крапки в суперечці походження родини Вишневецьких і тотожності Федька Несвізького з Федором Корибутовичем ще не поставлено. Будемо сподіватися, що в майбутньому цю проблему буде розв'язано.

Список використаних джерел

1. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / НАН України. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – 649 с.
2. Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVII ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 1996. – 256 с.
3. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словниковий покажчик М.М. Пещак. – Київ: Наукова думка, 1974. – 256 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.4. – Київ, Наукова думка, 1993. – 544 с.
5. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений, (от 1387 до 1710 года). – Вильно, 1858. – 164 с.
6. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наукова думка, 1992. – 332 с.
7. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 416 с.
8. Długosz Jan. „Dziejew polskich”. Т.IV. – Krakow, 1869. – 678 s.
9. List wójta z Bratjanu do Wielkiego Mistrza z 8 lutego r. 1432. // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1913. – R.VI. – S. 190–192.
10. Prochaska A. Czy możliwą jest identyczność kniaziów Nieświezkich z Korybutowiczami? – Lwow: I. Związkowa drukarnia, 1912. – 7 s.
11. Prochaska A. O identyczności ks. Fed'ka Nieswizkiego z Fedorem Korybutowiczem. Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1913. – R.VI. – 192–194 s.
12. Puzyrna J. O pochodzeniu kniazia Fed'ka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1911. – R.IV. – S. 6–15, 43–

47, 74–82. 13. Puzyna J. W sprawie Fed'ka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1912. – R.V. – S. 18–26, 58–65. 14. Puzyna J. Nieco factów do sprawy Fed'ka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1913. – R.VI. – S.145–151. 15. Puzyna J. Korybutowicze Nieswizy. Moje ostatnie słowo w odpowiedzi prof. Semkowiczowi // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1930. – T.9. – S.105–119. 16. Radziwiński Z.L. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieswizkiego. – Lwow: Z.I. Związkowej Drukarni, 1911. – 13 s. 17. Radziwiński Z.L. Jeczeze w sprawie Fed'ka Nieswizkiego. – Lwow: Z.I. Związkowej Drukarni, 1912. – 3 s. 18. Radziwiński Z.L. Itinerarze ks. Fedora Korybutowicza i ks. Fed'ka Nieswizkiego. Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1913. – R.VI. – 194–200 s. 19. Semkowicz W. Korybutowicze i Nieswizy w świetle sfragistyki // Miesięcznik heraldyczny. – Lwow, 1913. – R.VI. – 200–204 s. 20. Stadnicki K. Bracia Władysława- Jagielly. – Lwow, 1867. 21. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Krakow, 1895 – 698 s.

Victor Hryskiv

GENEALOGICAL WAR OF THE BEGINING OF THE XX CENTURY

This article lights up the main moments of discussion, that trickles around the problem of ancestor's identity of Zbarazki, Wyshnevetski, Porytski and Voronetski families, the prince's Fedko Nesvizkiy with the grandson of the great Lithuanian prince Olherd Hedyminovych and prince's Fedor Korybutowych.

УДК 94 (477.83/.86)

Віталій Передерко

ГАЛИЧИНА У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКИХ ВІДНОСИНИ У 1912 РОЦІ

У статті автором здійснена спроба висвітлити перипетії російсько-австрійських відносин у контексті Галичини у 1912 році, коли обидві монархії перебували у стані напруженого протистояння за сфери впливу на Балканах.

На фоні блокового антагонізму Антанти і Троїстого союзу на початку другого десятиліття ХХ ст. Галичина, як прикордонна австро-російська територія, все активніше стала потрапляти у сферу інтересів дипломатів та військових. У вітчизняній історіографії більшість робіт, присвячених вивченню зовнішньої політики Росії, опосередковано торкаються питань, пов'язаних з історією Галичини початку ХХ століття. Відзначимо праці О.Аркуші, М.Мудрого, С.Макарчука, О.Сухого, котрі дають змогу з'ясувати суспільно-політичні орієнтації русинів Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни, причини розколу у русофільському таборі [1]. У Російській Федерації натомість подібні питання вивчають О.Бахтуріна, М.Клопова, Н.Пашаєва, В.Савченко [2]. Наше завдання полягає у тому, щоб охарактеризувати місце Галичини на фоні російсько-австрійського загострення дипломатичних відносин, викликаного протистоянням за сфери впливу на Балканах.

Діяльність лідера російських націоналістів, голови "Галицько-руського благотворительного общества" (далі ГРБО) графа В.Бобринського стала причиною актуалізації ролі Галичини у європейській геополітиці. Саме він прикладав найбільше зусиль для підтри-

мки проросійських сил у провінції після її відвідання у 1908 р. російською делегацією з Празького з'їзду неославистів. В.Бобринський надіслав на адресу англійської газети "Times" лист-звернення, який був опублікований 10 квітня 1912 р. (№ 30869) окремою статтею про релігійний гніт русинів, толерований центральною та місцевою владою. Він звинуватив Відень у нехтуванні власною конституцією, точніше правом громадян на свободу совісті. Власне картина була змальована ним так, що Габсбурги переслідують росіян у Галичині ("австрійській Македонії"), на Буковині і Закарпатті з релігійних мотивів [3:3–6; 4; 5; 6].

Громадськість краю була серйозно стривожена подібним розвитком подій. Буковинський депутат австрійського парламенту С.Смаль-Стоцький у статті "Граф Бобринський і австрійські русини" відзначив: "Коли Австрія у цьому випадку зробила яку помилку, то лише ту, що австрійські державні службовці так довго із складеними руками приглядалися до антидержавної російської акції в Австрії і не зуміли навчитися з історії, що Росія перед поділами Польщі проводила таку саму гру по захисту дисидентів, як і сьогодні в одній із частин Австрії" [7:401–402]. Такою була позиція австрійських українофілів. Вже 20 квітня у тій же "Times" В.Степанківським було надруковане спростування висловлених Бобринським поглядів. Лейтмотив цієї статті був наступним: у Галіції немає "русских", немає російської мови; граф В.Бобринський зловживає подібністю слів "русин" і "русский", намагається ввести англійську громадськість в оману; у в'язницях немає ніяких православних священників, котрі сидять за релігійні переконання, а поліція не втручається у місцеві конфесійні справи. Зрештою, автор робить висновок, що бажано, аби англійці самі переконались, що відбувається в провінції. Вони, запевняв Степанківський, переконуються у тому, що "греко-католицький рутенський народ, для якого "уніатська" віра є його історичною вірою, доблесно бореться за покращення своєї долі і що він не заслуговує осудження англійської преси, яку граф В.Бобринський намагається проти нього порушити" [8: л. 29 об., 30].

Частина консервативної клерикальної еліти (ворожої до українофільства), представники якої були прихильниками "подлинно-русской національності", теж не сприйняла позицію члена російської Думи. Правляча Рада галицько-руського галицько-католицького священницького Товариства ім. Св. Іоанна Златоуста заявила свій рішучий протест проти такого представлення віросповідних прав галичан. По-перше, на їхню думку, граф Бобринський перебільшив рівень переслідувань щодо православного населення та священників, оскільки у краї немає стільки прибічників цієї віри; по-друге, він несправедливо звинуватив А.Шептицького у зв'язках із єзуїтами, переслідуваннях ним священників східного обряду, намірах ополячити і латинізувати населення [3:7,9,13,19]. Голова товариства прелат О.Бачинський від імені своєї організації констатував, що, на жаль, дійшло до того, що деякі єпархіальні (уніатські) керівники відмовляють у працевлаштуванні або навчанні русинам (переважно синам руських селян), а це спричиняє перехід до православ'я, тому що мовляв так можна домогтись "своїх" священників і остаточно звільнитись від небезпеки бути підкореними лжеруськими приходниками. У нас "національні спори сплелись з церковно-релігійним життям" (виділено нами. – Авт.) [3:15,17].

Публікація в "Times" викликала різке невдоволення і поляків, для яких вона створювала негативний імідж у Європі. "Gazeta Lwowska" писала, що у Галичині є тільки група, яка іменує себе росіянами, підтримувана агітацією із-за кордону. Це пропагандистська акція російських агентів, які використовують засоби, що межують з державною зрадою і політичним шпигунством [9]. "Slowo Polskie" пізніше визнавало, що православних у краї дійсно переслідує місцева влада, але справа в тому, що на міжнародній арені уся ненависть падає на всіх поляків, антиавстрійська агітація в Росії перетворюється на антипольську [10].

27 травня 1912 р. в "Times" була надрукована польська позиція з цього приводу. Князь П.Сапєга зауважив, що згадувана Бобринським "славна боротьба за духовне життя" "русских" в Галичині є нічим іншим, ніж "спорадичними зусиллями російської пропаганди, яка діє головно посередництвом грошей" [11:122]. Він відзначив, що звинувачення Бобринського надто сміливе і неправдиве у всіх його подробицях. Лідера галицьких уніа-

тів А.Шептицького він характеризував не як зрадника і зняряддя романізації "руських" у польських руках, а як "твердого, палкого прибічника національної рутенської ідеї та уніатського церковного обряду" [8: л. 32, 32 об].

Згодом з ініціативи ГРБО був надрукований меморандум для закордонного поширення (прозвучав, до речі, і в Думі) про утиски "руського" народу, його культурної і релігійної свободи в Галичині і Буковині за підписами академіків В.Ламанського, О.Соболевського, професорів І.Пальмова, Т.Флоринського, архієпископа Євлогія, депутатів Думи В.Львова, Г.Скоропадського, П.Балашова, О.Гижицького, В.Бобринського, князя І.Куракіна та ін. Його автори пояснювали, що цей виступ не є втручанням у внутрішні справи чужої країни – подібна спроба безплідна, вони лише бажають пробудження природних симпатій до цих "мучеників за православну віру" та "руської" народності в Галиції, який би підбадьорив їх у боротьбі за свої законні права [12].

Історія мала продовження після того, коли в "Times" 3 грудня 1912 р. була надрукована коротка довідка про підсумки перебування англійського журналіста В.Беркбека у Галичині. Автор під час своєї двомісячної мандрівки по Східній Європі вирішив з'ясувати всі подробиці релігійної ситуації в провінції. Подорожував він околицями Львова та селами Лемківщини (очевидно, маршрут був вибраний марно). Англієць після спілкування з місцевими мешканцями зробив наступні висновки: 1) у Галиції живе три з половиною мільйони "руських", які розмовляють виключно "по-руськи"; 2) Шептицький насильно насаджує під польським тиском в уніатську церкву нові обряди і звичаї; 3) уніатські священики, вірні древньому слов'янському богослужінню, як і православні священики, жорстоко переслідуються, православних селян штрафують за відвідування храмів та богослужінь; 4) австрійська конституція "попрана ногами", в сеймі Галиції домінує польська більшість, яка взяла під контроль поліцію і адміністрацію; 5) причиною православного руху в Галиції є діяльність уніатських церковних властей, а не пропаганда з сусідньої російської держави [8: л. 1–5, 8.]. Англійська громадськість мала можливість познайомитися з фактами штрафування 400 православних селян за останні 18 місяців на суми від 50 до 400 крон [8: л. 20 об] (деякі селяни були змушені, за словами В.Беркбека, продавати майно, худобу, щоб сплатити непомерні штрафи), конфіскаціями російської літератури (головно творів Гоголя і Пушкіна) [8: л. 21, 22]. Серед населених пунктів, котрі відкинули унію і перейшли в православ'я, автор називає Вишеватку, Довге, Липку, Чорне, Незнаєво, Граб [8: л. 13]. Звинувачення цих нещасних людей в тому, що вони "російські агенти", "московські шпигуни" або "змовники проти Австрійського Уряду" на тій підставі, що сповідують віру, яку сповідують між іншими країнами і в Росії, є брехнею. "Я переконаний, що байки про пропаганду з допомогою російських рублів є чистою дурницею", – резюмував англійець [8: л. 23, 24]. У 1913 р. у Санкт-Петербурзі вийшла книга цього автора російською мовою "Гонення за віру в Червоной Русі ("Галиція" – Австрійская Польша)". Викликає підозрілість вибір маршруту В.Беркбека під час його перебування в Галичині, а факт виходу праці у Росії є очевидним свідченням того, що англійця супроводжували та підтримували проросійські сили у провінції.

Вчинок В.Бобринського був невчасним і шкідливим з дипломатичної точки зору, оскільки ця подія відбувалася на фоні серйозного загострення австро-російських відносин. Російський посол у Відні М.Гірс писав 12 (25) квітня 1912 р. у Міністерство закордонних справ, що знамените звернення графа В.Бобринського до "Times" щодо проблем у Галиції було невдалою витівкою. Для нас погано те, що в даний час намісника Галичини Бобжинського не захочуть змістити (раніше уряд мав намір так вчинити). За словами кореспондента Санкт-Петербурзького телеграфного агентства (далі СПбТА) Сватковського, у намісника Галиції є докази того, що граф Бобринський передав великі суми грошей не на допомогу православним церквам, а на виборчу пропаганду, яка до того ж не вдалась. Поряд з цим з'являються сенсаційні статті відносно наших воєвничих намірів. Уряд, для прикладу, конфіскував статтю "Deutsches Volksblatt" від 17 квітня під промовистим заголовком "Сенсаційні повідомлення про мобілізацію Росії проти Австро-Угорщини" [13:463].

Те, що Петербург мав вплив на внутрішньополітичну ситуацію в Галичині, серйозно непокоїло уряд. В одній із службових записок до міністерства внутрішніх справ під назвою

про "російську загрозу на східному кордоні Австрії" президія ради міністрів констатувала русофільське спрямування 11 інтернатів, 8 суддів, половини перемишльського і третини львівського духівництва [14:50]. Слід зауважити, що ще у листопаді 1911 р. німецькі дипломати висловили припущення, що "українське питання, можливо, відіграє важливу роль у стосунках Австрії з Росією". Натомість раніше МЗС Німеччини вважало балканську проблему головною у стосунках Відня і Петербурга [14:51].

У кінці листопада 1912 р. депутат Є.Олесницький передав меморандум Українського парламентського клубу до міністра закордонних справ Австро-Угорщини Берхтольда, де наголошувалося, що створення українського університету і проведення виборчої реформи в Галичині є найкращим засобом забезпечити лояльність українського населення в разі війни з Росією. Водночас він дав зрозуміти, що коли війна буде переслідувати мету відновлення польського королівства, то "рутени рішуче повернуть проти Австрії" [14:52].

Австро-Угорщина не була зацікавлена в ескалації міжнародної напруженості, так само як і російські можновладці. Влітку 1912 р. у Львові відбувся інцидент, котрий обурих праворадикальні кола російської громадськості і грозився перерости у дипломатичний скандал. 6 (19) травня 1912 р. під час польської демонстрації, спрямованої проти рішення виділити Холмщину в окрему губернію, були спалені портрети царської родини. СПБТА у своїй телеграмі того ж дня написало про те, що відбулося кілька мітингів з протестами проти виділення Холмщини, біля пам'ятника Міцкевича спалили портрети імператора. Приміщення російського консульства взяли під охорону улани та піхота. Інформацію про спалення портретів за розпорядженням голови Ради Міністрів Росії не друкували в пресі [15: л. 5]. Наступного дня міністр закордонних справ монархії Романових Д.Сазонов дав доручення послу у Відні з'ясувати обставини події, наголосивши на тому, що ситуація складна і приховувати її довго не буде можливим [15: л. 6–7]. Вже 8(21) травня Гірс телеграфував Сазонову, що ні міністр, ні австрійський уряд ще не мають інформації про інцидент. Згодом, в той же день, посол повідомив, що австрійські урядовці дали доручення розмістити в пресі Відня та Львова офіційні повідомлення із вибаченнями уряду, але у випадку, якщо факт буде підтверджений [15: л.12]. 9 (22) травня М.Гірс телеграфував, що на завтра запланований вихід у "Fremdenblatt" та офіційній газеті "Намістникъ во Львовѣ" повідомлення такого змісту: "Деякі газети повідомили, що 19 травня на зборах протесту проти виділення Холмщини у Львові був всенародно спалений портрет російського імператора та імператриці. Якщо подібний факт дійсно відбувся, то він звичайно повинен бути затаврований глибоким обуренням. Слід відзначити, що сам факт не може бути точно встановлений...Ми сподіваємося, що подібні інциденти в майбутньому не повторяться" [15: л. 13].

Фракція націоналістів внесла в Думу 11 травня офіційний запит-протест, де йшла мова про те, що в кінці листопада 1911 р. у Львові під час антиросійської демонстрації піддався образі національний герб на російському консульстві. Наша м'яка позиція, відмова від вимоги вибачень з боку намісника Бобжинського викликала в польського населення Галиції впевненість у повній безкарності порушень елементарної міжнародної етики щодо Росії і обумовила дику жахливу подію, що сталася 6 травня 1912 р. у Львові (у неділю), причому це відбувалося за присутності австрійської поліції і було замовчано СПБТА [15: л.1]. Часопис "Прикарпатская Русь" повідомив, що поляки не погребували і погромом їхньої редакції в цей час [15: л.8, 21].

Російська преса та радикально налаштовані можновладці підняли таку хвилю незадоволення та протестів через, на їх думку, мовчазну позицію влади, що змусили уряд прийняти рішення опублікувати переписку Гірса та Сазонова (у часописі "Новое Время"). Це обурило австрійську сторону. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Берхтольд зажадав пояснень від російського посла, адже був упевнений, що після опублікування інформації у "Fremdenblatt" інцидент буде вичерпаним [15: л. 26–27].

Д.Сазонов у листі до М.Гірса від 17 (30) травня 1912 р. запевняв останнього в тому, що Росія розуміє, що віденський кабінет зазнає труднощів при здійсненні своїх прав і обов'язків в Галиції, цим пояснюється та обставина, чому росіяни проявили свою поміркованість у справі пошкодження герба на консульстві минулої осені. Однак, не можна допускати того, щоб відповідальний центральний уряд постійно посилався на своє без-

силля перед місцевими властями. Якщо "у Відні з міркувань внутрішньої політики дорожать благоволінням польського кола, то здавалося б, міркування зовнішньої політики повинні не у меншій мірі спонукати Австро-Угорський Уряд відноситись більш уважніше до наших справедливих вимог". Міністр попросив Гірса повідомити Берхтольду російську позицію з приводу інциденту і сказати, що вони очікують на строге розслідування, при якому винного знайдуть і покарають [15: л. 28–29].

Таким чином, у 1912 р. дипломатичні австро-російські суперечності вдалось пригадати, проте у Відні та Петербурзі добре усвідомлювали, що прикордонний статус Галичини додає все більше проблем обом монархіям. Для Росії провінція все активніше позиціонувала себе як джерело "українського сепаратизму", Австро-Угорщину вона непокоїла через зростання проросійських симпатій серед галичан.

Варто відзначити, що подальша перспектива дослідження даної теми визначається потребою комплексного вивчення зовнішньополітичної програми царизму щодо Галичини на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С.168–206; Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 34. – Львів: ЛНУ ім. Ів.Франка, 1999. – С.231–268; Мудрий М. Галицьке русофілство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9. – Львів, 2001. – С. 254–280; його ж. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2002. – Випуск 37. – Част.1: Статті та повідомлення. – С. 465–500; Макаруч С.А. Галицьке москвофілство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 16. – К.,1990. – С.101–107; його ж. Москвофілство: витоки та еволюція (середина ХІХ століття – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 28. – Львів: Світ, 1992. – С.82–98; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 226 с.; його ж. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Львів: Каменяр, 1998. –132 с.; його ж. Від русофілства до москвофілства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.). – Львів, 2003. – 496 с. 2. Бахтуріна А.Ю. Політика Російської Імперії в Восточній Галиції в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.; Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ–ХХ вв. – М., 2001. – 201 с.; Клопова М.Э. Российские дипломаты о восточнославянских землях Австро-Венгрии в конце ХІХ – начале ХХ вв. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1: Від найдавніших часів до початку ХХ ст. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С.300–306; Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С.95–106; его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации) // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 76–89; его же. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этносоциальная ситуация по данным российского Министерства иностранных дел) // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 32–41; его же. Восточная Галиция: проблемы национально-территориального и политического размежевания (1914–1923 гг.) // Вопросы истории. – 2005. – № 9. – С. 95–107. 3. "Религиозные преследования в Галичине" (статья г. В.А. Бобринского в "Times") в свѣтлѣ истины и правды. – Львов, 1912. – 20 с. 4. Галицко-русский вопрос – Европейский вопрос // Прикарпатская Русь. – 1912. – 31 марта (13 апреля); Лондонский "Times" о преследованиях галицких русских // Там же. – 1912. – 31 марта (13 апреля). 5. Письмо

гр. В.А. Бобринського в редакцію Times-a // Там же. – 1912. – 17 (30) апреля; 6. "Австрійська Македонія" // Голось народа. – 1913. – 23 августа (5 сентября). 7. Добрянський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. 8. Архив внешней политики Российской империи историко-документального департамента МИД России (далі АВПРИ), ф. 135. Особый политический отдел, оп. 474, д. 157. Гоненія за вѣру вь Червонной Руси ("Галиція" – Австрійська Польша) В. Дж. Беркбека. 9. Клеветы безъ конца // Голось народа. – 1912. – 20 апреля (3 мая). 10. "Австрійська Македонія" // Там же. – 1913. – 23 августа (5 сентября). 11. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – 392 с. 12. Меморандумъ вь госуддумѣ о притѣсненіяхъ русскихъ галичанъ // Галичанинѣ. – 1912. – 22 мая (4 июня); Меморандумъ о притѣсненіяхъ русскаго народа, его культурной и религіозной свободы вь Галиціи и Буковинѣ (Предназначенный къ разсылкѣ во французскую печать) // Прикарпатская Русь. – 1912. – 24 мая (6 июня); Меморандумъ о притѣсненіяхъ русскаго народа, его культурной и религіозной свободы вь Галиціи и Буковинѣ (Предназначенный къ разсылкѣ во французскую печать) // Там же. – 1912. – 31 мая (13 июня). 13. Международные отношенія в эпоху империализма. Серия 2.1900 – 1913. Т. ХІХ. Ч. II. Документы из архивов царскаго и временнаго правительствъ 1878 – 1917. – Л.: Государственное издательство политической литературы, 1913. – 552 с. 14. Кураев О.О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914). – Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43–61. 15. АВПРИ, ф. 133. Канцелярія министра иностранных дел, оп. 470, д.195 Антирусские демонстрації во Львовѣ.

Vitaliy Perederko

HALYCHYNA IN THE CONTEXT OF RUSSIAN-AUSTRIAN RELATIONS IN 1912

In the article author has made an attempt to outline the Russian-Austrian relations in the context of Halychyna in 1912. It was a time of a tense struggle between them for spheres of influence on Balkan Peninsula.

УДК 94 (477)

Петро Гуцал

РАДА ДЕРЖАВНИХ СЕКРЕТАРІВ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ТЕРНОПОЛІ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)

У статті розглядається державотворча діяльність уряду ЗУНР під час його перебування у Тернополі від 23 листопада до 31 грудня 1918 року.

Уряд ЗУНР, який офіційно називався Радою Державних Секретарів, за сім місяців свого існування – від 9 листопада 1918 р. до 9 червня 1919 р. – перебував і діяв по чергово у Львові, Тернополі, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Бучачі та Заліщиках, що було зумовлено обставинами польсько-української війни. У перших трьох з цих міст він ак-

тивно займався державотворчою діяльністю, результатом якої стало створення у ново-посталій республіці боєздатної армії, органів державної влади і системи правосуддя, забезпечення громадського порядку, вирішення, хоч і не завжди послідовне, складних соціально-економічних проблем. Найважливішим чинником, що впливав, причому негативно, на діяльність уряду, було підпорядкування усієї внутрішньої та зовнішньої політики останнього збройній боротьбі за збереження суверенітету ЗУНР.

У науковій літературі робота Ради Державних Секретарів (або Державного Секретаріату) висвітлена загалом широко [1; 8; 9; 18; 19; 23; 28]. Однак переважно мова йде про станіславський період у діяльності найвищого органу виконавчої влади ЗУНР, що виправдано, оскільки цей період – найбільш тривалий у часі – був продуктивним і результативним у державотворчому процесі. В споминах першого голови уряду К. Левицького [14] й деяких інших діячів ЗУНР, а також у вказаних працях розповідається про початки урядової праці у Львові. Відомості ж про діяльність Державного Секретаріату в Тернополі доволі фрагментарні, за винятком, хіба що, розповідей про роботу його військового відомства щодо формування армії в листопаді-грудні 1918 р. у фундаментальних дослідженнях М. Литвина [16] та Л. Шанковського [27]. Разом з тим у тернопільський період історії уряду ЗУНР були здійснені певні заходи, що дає підстави вважати цей час важливим етапом у здійсненні державотворчих процесів у республіці.

Як відомо, в ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. українське військо та вищі керівники республіки змушені були залишити Львів [2: 79; 9: 160; 19: 102]. Одні державні секретарі та їх заступники через Красне, а інші на чолі з К. Левицьким через Жовкву і Камінку Струмилову прибули до Золочева. Тут, як твердить Л. Цегельський, 23 листопада, найімовірніше зранку, відбулася урядова нарада [25: 114]. На ній були прийняті принципи рішення щодо подальшої діяльності керівництва ЗУНР. Вирішено, зокрема, негайно організувати підмогу українським частинам під Львовом, відправити офіційну делегацію на Велику Україну за військовою допомогою, провести вибори до Української Національної Ради (УНРади). Місцем перебування Державного Секретаріату, зважаючи на комунікаційні можливості, було обрано Тернопіль, куди члени уряду й виїхали.

Наступного дня в тернопільській газеті "Голос Поділля" вийшло урядове звернення "Український народе!", в якому містився заклик до галицьких українців піднятися на збройний захист власної держави. "Бийте у дзвони на всенародну тривогу, – говорилось у ньому, – і кличте всіх своїх синів, чоловіків, братів під зброю на оборону свого життя перед убійною рукою ворога. Чим більше вас стане проти ворога, тим швидше перемога, тим ближче буде мир! ...До зброї за волю і землю!" [7: 1918, 24 лист.]. Цей документ підписали: голова уряду й одночасно державний секретар фінансів К. Левицький і державні секретарі: військових справ – Д. Вітовський, судівництва – С. Голубович, закордонних справ – В. Панейко, пошти і телеграфу – О. Пісецький, внутрішніх справ – Л. Цегельський, тобто шість із чотирнадцяти тогочасних членів уряду.

Варто відзначити, що В. Панейка в Тернополі тоді не було, оскільки він із Золочева був направлений на Покуття для організації державної влади і мобілізації війська, що необхідне було в боях за Львів [25: 114]. Державний секретар шляхів сполучення І. Мирон постійно перебував у Станіславі. Трохи пізніше сюди ж прибув з Відня державний секретар у справах торгівлі і промисловості Я. Литвинович. Члени уряду С. Баран, О. Барвінський, І. Куровець, С. Федак, не виїхали зі Львова через особисті обставини або тому, що на час евакуації перебували на зайнятій поляками території, А. Чернецький – через прикру пригоду з транспортом [26: 59]. Державний секретар публічних робіт І. Макух ще на засіданні уряду 15 листопада у Львові склав із себе повноваження, оскільки вважав за неможливе їх виконувати в умовах воєнних дій у місті [20: 208]. Через три дні він і Д. Вітовський виїхали зі Львова для організації надання допомоги столиці ЗУНР з повітів. Останній, побувавши в Станіславі, Бучачі, Чорткові й інших містах, прибув у Тернопіль, коли там вже був Державний Секретаріат.

За неповного складу уряду в Тернополі значна частка важливої державної роботи випала на начальника урядової канцелярії М. Здерковського і товаришів (заступників) державних секретарів: військових справ – П. Бубелу, судівництва – О. Бурачинського, закордонних справ – С. Витвицького, внутрішніх справ – Р. Перфецького [25: 113]. До-

стеменно відомо, що 27 листопада в місті вже був президент УНРади ЗУНР Є. Петрушевич, який приїхав у Тернопіль з Відня [2: 80]. Його присутність вплинула на активізацію діяльності уряду і його структур.

Цього ж дня міська газета "Голос Поділля" почала виходити як офіційний друкований орган Ради Державних Секретарів під назвою "Український голос" [24: 1918, 27 лист.]. Її редагував професор української гімназії П. Карманський, котрий тоді очолював Тернопільську повітову Національну Раду.

30 листопада Державний Секретаріат видав друге звернення до населення підконтрольної українському уряду території, в якому закликав зберігати спокій і правопорядок. Цього вимагали обставини воєнного часу й намагання досягти порозуміння між українцями та поляками в краї. Від імені уряду наголошувалось, що стосовно тих, хто "будь фізично, будь морально поборюватимуть нашу владу, що опирається на незаперечній волі українського народу, – із такими одиницями вестимемо неумолимий бій" [24: 1918, 30 лист.]

Головне завдання, яке Державному Секретаріатові необхідно було вирішувати, полягало у створенні армії, котра мала насамперед відвоювати Львів і надалі забезпечити незалежність ЗУНР. Тож власне у Тернополі започатковано роботу щодо реорганізації наявних українських частин у регулярну Галицьку армію [8: 138; 16: 112]. Цим зайнявся державний секретаріат військових справ (ДСВС), який під керівництвом полковника Д. Вітовського був найбільш організованим і діяльним структурним відділом Ради Державних Секретарів [28: 73].

27 листопада опубліковано наказ Д. Вітовського "До населення Поділля", виданий три дні раніше, яким у краї оголошувалися стан облоги та мобілізація в армію [24: 1918, 27 лист.]. Військовому призову підлягали спроможні до армійської служби чоловіки 1883–1901 років народження. Ті, хто раніше служив в австрійській армії, зобов'язані були негайно зголоситися до українського війська [5: 1918, 1 груд.]. Мобілізацією новобранців та їх бойовою виучкою займалися окружні військові команди, створення яких передбачалося наказом Д. Вітовського від 13 листопада [16: 116–117]. Однак лише під час перебування у Тернополі ДСВС взяв під контроль роботу цих команд і забезпечив послідовний процес творення армії.

Водночас здійснювались заходи для забезпечення новостворюваної армії зброєю, боєприпасами, амуніцією, яких вкрай не вистачало. Відповідно до наказу військові групи на кордоні в містечках Броди, Підволочиськ, Гусятин, Скала зупиняли і роззброювали, як правило, під загрозою застосування сили, частини армії колишньої Австро-Угорщини, які поверталися після закінчення війни додому. Однак головним постачальником зброї для молодой Галицької армії стала Велика Україна. Після антигетьманського повстання там до влади прийшла Директорія, котра погодилася на прохання керівництва ЗУНР надати матеріальну і військову допомогу. Д. Вітовський у першій декаді грудня виїжджав за Збруч вести відповідні переговори з керівниками УНР [12: 50].

У Тернополі почалося створення нового виду збройних сил ЗУНР – авіації (летунства). 1 грудня П. Бубела видав розпорядження про збір літаків, авіаційного майна та пошук авіаторів [13: 320]. Через п'ять днів Д. Вітовський підписав наказ про формування Летунського відділу Галицької армії. Командиром відділу став поручник П. Франко [5: 1918, 14 груд.]. Згідно з наказом, у Тернополі створювався головний склад авіаційної техніки і матеріалів; він був влаштований у приміщенні промислової школи. Підрозділ, який тут працював, згодом склав основу Технічної летунської сотні.

У грудні організовані й інші структурні підрозділи Галицької армії. Так, були створений відділ польової жандармерії, інтендантська служба тощо [16: 130, 182]. 20 грудня в Тернополі почала діяти школа військових телеграфістів, слухачами якої стали 50 гімназистів [16: 181]. В цей період остаточно склалася також внутрішня структура ДСВС.

Великою проблемою, що вимагала якнайшвидшого вирішення, була недостача старшин (офіцерів) середньої, а особливо – вищої ланки. Певною мірою вона вирішувалась запрошенням на службу старшин армії колишньої Австро-Угорщини. Так, 28 листопада шефом (начальником) штабу Начальної команди Галицької армії був призначений капітан австро-угорського генерального штабу А. Ерле [2: 80]. Ситуація з вищими старши-

нами змінилася на краще, коли в Тернопіль 8 грудня прибули генерал М. Омелянович-Павленко та полковник Є. Мишковський. Вони, як військовики гетьманської армії, були заарештовані Директорією УНР у Фастові, але Л. Цегельський, котрий тоді перебував у цьому місті, зумів переконати С. Петлюру та В. Винниченка звільнити їх і відпустити на службу в Галицьку армію [17: 334; 25: 148–149]. У Тернополі в приміщенні ДСВС обидва вищі офіцери зустрілися з П. Бубелою [19: 109], оскільки Д. Вітовський в цей час перебував у Вінниці. 9 листопада їх прийняли в Державному Секретаріаті і Є. Петрушевич призначав М. Омеляновича-Павленка головним комендантом (командуючим), а Є. Мишковського – начальником булави (штабу) Начальної команди Галицької армії [25: 156]. Цього ж дня обидва військовики виїхали в Бережани, де перебувала Начальна команда. Невдовзі на їхню вимогу, коли став очевидним затяжний характер і розширилися масштаби війни з Польщею, а отже, постала потреба в збільшенні та зміцненні армії, ДСВС оголосив другий призов до українського війська.

В проведенні урядової політики, передусім у військовій сфері, суттєву роль відіграв часопис "Вістник Державного Секретаріату Військових Справ", що виходив з 1 грудня 1918 р. за редакцією четаря І. Боберського. Правда, лише перший його номер надрукований у Тернополі, а інші три, хоч і вказано це місто, насправді з'явилися у світ у Станіславі [2: 12, 81, 88, 91]. "Вістник", публікуючи накази та розпорядження ДСВС й інформує таким чином про діяльність уряду [5: 1918, 1 груд., 14 груд., 16 груд.], відігравав мобілізуючу роль не лише в армії, а й цивільних колах, укріплював віру окремих людей і громадськості загалом у боротьбі за державність.

Підсумовуючи діяльність ДСВС у листопаді-грудні 1918 р., не можна не погодитись із М. Заклинським, котрий був сучасником цих подій і згодом зазначив: "З усіх секретаріатів найкраще працював у Тернополі військовий. Він мав уже зорганізовані потрібні реферати (рішення – Л.Г.), завдяки пильній, невмирущій праці Вітовського" [11: 8–9].

Важливою складовою діяльності уряду ЗУНР у Тернополі стало створення системи державної влади та її правових засад. Умови війни, з одного боку, значно ускладнювали це завдання, а з другого – обумовлювали його прискорення. Насамперед Державний Секретаріат встановив та укріпив зв'язки з повітами, реалізуючи практику проведення своєї політики через повітових комісарів. Як згадував К. Левицький, відсутність цих зв'язків була головною причиною, що з провінції вчасно не надійшла допомога українському війську в боях у Львові [14: 16]. Питання організації влади в повітах обговорювалися за участю К. Левицького, Д. Вітовського і В. Панейка та членів повітової Національної Ради у Тернополі 30 листопада. Тоді ж було призначено М. Новаковського повітовим комісаром уряду ЗУНР у Скалаті, де органи влади на цей час ще не сформувалися [24: 1918, 9 груд.].

1 грудня Рада Державних Секретарів затвердила "Обіжник до державних повітових комісарів". Цей документ визначив права й обов'язки та правові основи діяльності керівних представників державної влади у повітах на весь період існування ЗУНР. В ньому вказувалося, що "повітовий комісар є найвисшим органом української влади на повіті і як такий він покликаний в першій мірі стояти на сторожі обов'язуючих законів, примінювати їх точно і справедливо..." [12: 42]. Наголошувалося, що комісар повіту має забезпечувати на підлеглий йому території правопорядок, збереження життя людей та їх майна і в цьому за необхідності повинен взаємодіяти з військовою владою. До головних його обов'язків належало проводити мобілізацію в армію і "подбати про те, щоби всі державні уряди повітові функтували (функціонували – Л.Г.) правильно і згідно з інтересами держави" [12: 43]. Однак в "Обіжнику", як і в інших державних документах, чітко не розмежувалися повноваження цивільної та військової адміністрацій на місцях, що за умов воєнного часу дуже часто призводило до непорозумінь і суперечок між ними [25: 202, 204]. Це питання обговорювалися навіть на засіданні уряду 20 грудня [12: 54].

Вказаним документом було зроблено головний крок у конституюванні місцевих органів влади, визначені службові відносини між Державним Секретаріатом і повітовими комісаріатами. На його підставі урядом проводилося перезатвердження повітових комісарів, котрі, як правило, були призначені під час "Листопадового чину" або обрані невдовзі після нього представниками громад [21: 137]. Повсюдно у повітових центрах комісари

і члени повітових комісаріатів, службовці державних установ, громадські комісари (сільські війти) склали присягу на вірність українському народові та ЗУНР.

У взаємодії уряду з повітовими комісаріатами було чимало труднощів, що зумовлено обставинами початкового періоду становлення державності і, крім того, за умов воєнного часу, відсутністю належного зв'язку з центрами повітів тощо. Для найбільш віддалених від Тернополя Дрогобицького, Самбірського, Сколівського, Стрийського і Турківського повітів було створено у Стрию окрему комендатуру, що управляла ними від імені Державного Секретаріату.

Важливим чинником забезпечення правопорядку в державі стало створення жандармерії, комендантом якої було призначено В. Індишева [12: 51]. На перших порах громадський порядок охороняла народна міліція, та життя вимагало, щоби ці функції здійснювала відповідна державна служба. В Тернополі державний секретаріат внутрішніх справ організував школу жандармерії, якою керував сотник М. Федитник, і в середині грудня відбувся її перший випуск [25: 167]. Майже 1200 жандармів склали державну присягу й були направлені на службу в повіті.

Продовжувалася робота уряду щодо формування законодавства та створення системи правових відносин у державі, започаткована у Львові [23: 149–151]. Так, 18 грудня державний секретар судівництва С. Голубович видав розпорядження про виконання "Закону в справах тимчасової організації судів і судівської влади" від 21 листопада та підписав "Розпорядок про державну прокуратуру" і "Розпорядок про печаті, вивіски та орієнтаційні написи судів, державних прокуратур і карних заведень [24: 1918, 20 груд.]. Тоді ж створені доразові суди при військових польових судах [10: Спр. 1459, арк. 92]. Постановою Ради Державних Секретарів від 28 грудня 1918 р. внесені смислові зміни в закон "Про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР", а також змінена його назва; як "Тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР" він згодом був затверджений сесією УНРади у Станіславі [3: 187]. Прийняття цих документів свідчило про неперервність процесу формування державного права в ЗУНР, сприяло забезпеченню в ній законності і правопорядку.

Були прийняті урядові документи про торгівлю найнеобхіднішими товарами, налагодження державних фінансів і створення фінансової системи, митної служби, регулювання цін тощо. Так, 1 грудня вийшов "Розпорядок Державного Секретаріату про продаж тютюнових фабрикатів". Державний секретаріат фінансів видав 2 грудня "Обіжник у справі цінових урядів і відділів скарбової сторожі", наступного дня – "Обіжник у справі дирекції скарбових урядів" [24: 1918, 4 груд.]. 9 грудня з'явився "Обіжник у справі роботи скарбових округів". Ця робота, що мала за мету налагодити товарообіг, врегулювати фінанси, запобігти інфляції, забезпечити поступлення коштів у державну скарбницю, тривала й надалі. Однак урядові постанови виконувалися на місцях повітовими комісаріатами і радами не завжди послідовно. Найбільші труднощі в економічній діяльності уряду були пов'язані з продажем нафти, що була основним стратегічним товаром держави. В цій сфері, як свідчать сучасники, було чимало зловживань [2: 96; 25: 169].

Від першого дня перебування в Тернополі уряд ЗУНР постійно займався зовнішньополітичними справами. Цього вимагало становище республіки, що змушена була вести нерівну війну з Польщею. Останню всіляко підтримувала Антанта, тоді як єдиним союзником ЗУНР могла бути Українська держава за Збручем, де після повалення гетьмана П. Скоропадського до влади прийшла Директорія і було проголошено Українську Народну Республіку. За дорученням Ради Державних Секретарів наприкінці листопада з Тернополя на Велику Україну виїхала офіційна делегація в складі Л. Цегельського та Д. Левицького. 1 грудня під час їх зустрічі з членами Директорії у Фастові було підписано Передвступний договір та домовлено про якнайшвидше укладання угоди про товарообмін. Тоді ж урядові ЗУНР було передано на державні потреби 10 млн. австрійських корон банкнотами [25: 142].

Після повернення Л. Цегельського та Д. Левицького в Тернопіль розпочалася практична підготовка до об'єднання (злуки) УНР і ЗУНР в одну державу. Це питання було порушено, причому гостро, ще на засіданнях УНРади 18–19 жовтня 1918 р., але обставини польсько-української війни спонукали до його практичного втілення. Від самого початку

принципових противників об'єднання не було ні в ЗУНР, ні в УНР [3: 244]. У Тернопіль прибув представник Директорії УНР Г. Сидоренко, з яким велися переговори про злуку обох українських держав і товарообмін між ними [24: 1918, 9 груд.]. Найбільша складність для об'єднавчого процесу полягала в тому, щоб виробити таку політичну платформу, яка дозволила би різним у багатьох відношеннях східним і західним землям України створити державу, котра могла протистояти зовнішнім ворогам і добитися міжнародного визнання. На засіданні 12 грудня Державний Секретаріат прийняв рішення, що "справа злуки з Україною" має бути розглянута на найближчому засіданні УНРади [10: Спр. 36, арк. 2]. На переговори з Директорією УНР у Київ вдруге виїхав Л. Цегельський.

У Тернополі 22–23 грудня відбулося за участю віце-президента УНРади Л. Бачинського та І. Макуха спеціальне засідання уряду стосовно об'єднання. В офіційному повідомленні про нього говорилося: "Вирішено послати делегацію до Києва з метою завершення злуки обох українських республік" [24: 1918, 26 груд.]. Таким чином, остаточне рішення про об'єднання ЗУНР з УНР було прийнято в Тернополі; УНРада схвалила його вже у Станіславі 4 січня 1919 р. Хоча керівники ЗУНР, дотримуючись загалом правих політичних поглядів, вважали, що для майбутньої єдиної України небезпеку становить соціалістична платформа лідерів Директорії УНР, вирішальну роль у прийнятті цього рішення відіграла принципова загальнонаціональна позиція: єдина Україна має більше шансів вистояти в боротьбі за свою державну незалежність.

Інший напрямок зовнішньої політики уряду ЗУНР в цей час був спрямований на захід. Через окремих делегатів УНРади, зокрема В. Панейка, С. Дністрянського, Є. Левицького, котрі перебували у Відні (там деякий час був і президент УНРади Є. Петрушевич) і з якими підтримувалися сталі зв'язки, робилися спроби для встановлення контактів й укладення торговельних угод з Австрією, Угорщиною, Чехословаччиною. Однак практичних результатів діяльності цих представників не було. На засіданні 20 грудня Рада Державних Секретарів прийняла рішення вступити в переговори з керівництвом Угорщини щодо укладення угоди про товарообмін, а також обмінятись урядовими запевненнями з Румунією про ненапад [12: 54].

У цей час припадають і перші контакти уряду ЗУНР з представниками країн Антанти. Так, 13 грудня прибули в Тернопіль члени британської місії у румунському місті Ясси капітан Джонстон і поручник Бідерман, щоб в'яснити "відносини і настрої у нашій державі" [6: 1918, 17 груд.]. Зміст їх перемовин з українськими урядовцями невідомий, та, мабуть, їхні узагальнення загалом було об'єктивними і прихильними для українців, про що свідчить такий факт: обидва офіцери підпорядковувалися полковнику Вейсу, а отже, доповіли йому про результати своїх поїздок, та поляки вимагали усунення Вейса з Галичини і врешті-решт цього домоглися. Відвідав Тернопіль також член французької місії поручник Віллєм, але, мабуть, через непорозуміння був на деякий час інтернований. Щоб залагодити цей конфлікт, Державний Секретаріат направив у Ясси наприкінці грудня свого представника Я. Олесницького [2: 99].

Той факт, що уряд ЗУНР діяв у Тернополі в неповному складі (не було навіть жодного засідання за участю всіх державних секретарів, які виїхали зі Львова), суттєво утруднювало його роботу, стримувало державотворчі процеси загалом. Нагальною ставала потреба скликання парламенту республіки, який мав би затвердити необхідні закони. 12 грудня було вирішено скликати 20–21 грудня сесію УНРади в Тернополі [12: 51]. В зв'язку з цим уряд направив у повітові комісаріати розпорядження завершити вибори її делегатів. Однак 17 грудня на засіданні Державного Секретаріату рішення про скликання сесії УНРади скасували [10: Спр. 36, арк. 1]. Це було пов'язано, як записано в протоколі засідання, з тим, що не всі делегати УНРади від повітів були обрані, через незадовільне сполучення сесія в Тернополі була би малочисельною, а також ще не було підготовлено рішення про злуку, яке мала прийняти УНРада.

У середині грудня уряд сколихнула криза: публічно стало відомо, що К. Левицький, а також державний секретар Я. Литвинович причетні до незаконного продажу нафти [2: 101]. Спочатку голова уряду відсторонився від його діяльності, а 23 грудня офіційно пішов у відставку зі свого поста. Тимчасово очолив Раду Державних Секретарів С. Голубович, який ще від 12 грудня вів усі її засідання.

За таких обставин було прийнято рішення перенести державні структури у Станіслав. Вирішальну роль тут відіграло розташування цього міста майже в центрі контрольованої урядом ЗУНР території, його близькість до нафтоносного Бориславського регіону, де необхідний був постійний урядовий вплив і контроль, та до Угорщини і Чехословаччини, з якими треба було налагоджувати міждержавні стосунки і через які підтримувалися зв'язки з іншими західними країнами. На користь перенесення державних органів влади ЗУНР з Тернополя було й те, що в ньому не знайшлося зручного приміщення для проведення сесій УНРади. 31 грудня 1918 р. спеціальним поїздом уряд переїхав у Станіслав.

З вищесказаного переконаємося, що в тернопільський період своєї діяльності Рада Державних Секретарів ЗУНР активно продовжувала державотворчу роботу. За 39 днів перебування уряду республіки в Тернополі були здійснені важливі заходи щодо формування Галицької армії, прийняття законодавчих актів та економічних рішень, встановлення правопорядку в державі, проведення зовнішньої політики. Саме тут були вироблені умови і прийнято принципове рішення про злуку ЗУНР та УНР в соборну Українську державу.

Список використаних джерел

- Арсенич П. Станіславів – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993. – 54 с. 2. Боберський І. Щоденник 1918–1919 рр. – К.: КМ Академія, 2003. – 260 с. 3. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР (До 85–ліття ЗУНР). – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 277 с. 4. Верига В. Взаємовідносини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 243–248. 5. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. – Тернопіль, 1918. 6. Вперед. – Львів, 1918. 7. Голос Поділля. – Тернопіль, 1918. 8. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 9. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. 10. Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 1. 11. Заклинський М. Дмитро Вітовський. – Львів: Всесвіт, 1936. – 32 с. 12. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Документи і матеріали. Т. 2 / Укл. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 710 с. 13. Козицький А. Авіація УГА // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 320–328. 14. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові // Український скиталець. – 1923. – Ч. 11. – С. 15–18. 15. Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 208–229. 16. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1998. – 488 с. 17. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2004. – 376 с. 18. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Олір, 1995. – 368 с. 19. Макарчук С. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 190 с. 20. Макух І. На народній службі: Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с. 21. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) // Україна модерна. Ч. 2–3. – Львів, 1999. – С. 132–193. 22. Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗОУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. – червень 1919 р.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий. – Львів, 1999. – С. 234–252. 23. Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2005. – 392 с. 24. Український голос. – Тернопіль, 1918. 25. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с. 26. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.:

Основні цінності, 2001. – 168 с. 27. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Военно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – 396 с. 28. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 184 с.

Petro Hutsal

THE SOVIET OF STATE SECRETARIES OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN TERNOPIL (NOWEMBER-DECEMBER, 1918)

In the article it is pointed to the state-creative activity of the government of the West Ukrainian People's Republic during its stay in Ternopil from November, 23 to December, 31, 1918.

УДК 94 (477.84) "1925/39"

Оксана Потіха

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1925–1939 РР.)

У статті на основі конкретних прикладів і фактів зроблена спроба розкрити основні аспекти діяльності Українського національно-демократичного об'єднання на Тернопільщині впродовж 1925–1939 рр.

На початку 20-х рр. ХХ ст. українське населення Західної України представляло більше десятка політичних партій, що відображали інтереси різноманітних його груп. Але провідною політичною силою у боротьбі за національне і державно-політичне відродження західноукраїнських земель стала націонал-демократія. Об'єднавшись в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), націонал-демократи зосередили у своїх руках керівництво політичним, культурним та господарським життям краю до осені 1939 р.

Незважаючи на величезну роль, яку відіграла націонал-демократія у суспільно-політичному житті західноукраїнських земель 1925–1939 рр., наукове вивчення її історичного досвіду розпочалось лише в останнє десятиріччя. Діяльність УНДО в Західній Україні, зокрема на Тернопільщині, частково висвітлена у працях М.Кугутяка про історію української націонал-демократії [15,16], в яких автор торкається окремих методів та форм агітаційно-пропагандистської роботи партії та її найвідоміших представників. Цій темі присвятив І.Соляр своє наукове дослідження "Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928 рр.)" [21]. У ньому наводяться цікаві приклади і факти про вибори до місцевих органів самоуправління та до польського сейму і участь у них населення Тернопільщини. Становить інтерес також історична розвідка І.Скочиліяса "Повітовий Комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини..." [20], в якій розглядається історія діяльності і боротьби борщівських ундовців за права свого народу. Таким чином, тема діяльності УНДО на Тернопільщині ще не стала предметом детального наукового дослідження.

Тому у даній статті робиться спроба розглянути найважливіші напрями діяльності Українського національно-демократичного об'єднання на Тернопільщині протягом 1925–1939 рр., а саме: організація та становлення партійних осередків УНДО; характеристика діяльності її найвідоміших представників у польському парламенті; ставлення ундовців

краю до подій політичного життя на Східній Україні; форми і методи боротьби членів УНДО за національні, соціальні і культурні права свого народу.

Українське національно-демократичне об'єднання постало 11 липня 1925 р. в результаті злиття Української народно-трудової партії, Української партії національної роботи і частини Української парламентської репрезентації від Волині, Холмщини та Підляшшя і стало найбільшою українською політичною партією міжвоєнного періоду в Галичині та Польщі [22:112–113].

Першим головою УНДО став Дмитро Левицький, генеральним секретарем Володимир Целевич. Це була по суті нова назва колишньої передвоєнної Української національно-демократичної партії. На другому народному з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р. ухвалено програму партії, яка базувалася на ідеї самостійної, соборної Української держави. З самого початку свого існування УНДО зайняло центристські позиції в українському національно-визвольному русі. На відміну від своїх опонентів, в першу чергу ОУН, партія намагалася здобути незалежність України мирним, парламентським шляхом. Така її позиція знайшла широку підтримку серед більшості українського населення. На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти іноземного панування, а у варшавському сеймі і сенаті – за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань [19:172].

За організаційною побудовою УНДО мало вертикальну структуру. Найвищим її органом був Народний з'їзд, на якому обирався Центральний комітет (41 член), до якого протягом багатьох років входили С.Баран та І.Брикович – з міста Тернополя, Б.Козубський – з міста Кременця, Г.Скасків – з Підгаєччини [9:арк.30]. Низові осередки об'єднувалися у повітові комітети, обрані повітовими народними з'їздами. У більших містах діяли міські організації, у селах – мужі довір'я. Зв'язок керівництва партії з її членами підтримувався через повітові комітети.

Повітовий комітет УНДО у Тернополі у різні роки мав такий особовий склад: голова – Брикович Ілярій, заступники голови – Постригач Остап та Боднар Іван, секретар – Грицькевич Йосип, скарбник – Никифорок Микола, члени – Баран Степан, Болюх Василь, Грицай Осип, Кунько Антон, Вонс Степан, Зварич Петро, Фалендиш Андрій, Малицький Микола, Середюк Юліан [4:арк.23].

Партія являла собою не так модерну політичну силу, як широкий національний рух без точного реєстру членів, без членських внесків, але з виразною партійною дисципліною.

УНДО мало значну популярність серед українського населення Тернопільщини, насамперед серед селянства. Цьому сприяла гнучка тактика і широка загальнонаціональна програма, стержневим пунктом якої була боротьба за українську державність [19:172]. В аграрному питанні вона вимагала негайного проведення реформи і безплатної передачі поміщицької землі незаможним селянам. Тому не дивно, що основу партії складало селянство, зацікавлене у справедливому розподілі землі. До УНДО належало багато інтелігенції – вчителів, лікарів, священиків, юристів. Статут УНДО проголошував його всеукраїнською партією всіх станів і класів [19:173]. Зокрема, газета "Подільський голос", що виходила у Тернополі протягом 1928–1929 рр., видавцем якої був один з найактивніших діячів УНДО на Тернопільщині С.Баран, закликала до створення такої політичної партії, котра би єднала у своїх лавах всіх українців. "Ставаймо членами політичної партії Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), – йшлося у статті, – з вірою, що скоро діб'ємося до мети, скоро дійдемо до цілі, яку ця партія виписала на своєму блакитно-жовтому прапорі: "Політичною метою Українського національно-демократичного об'єднання є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української держави" і тому партія УНДО обстоює самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях" [5:арк.24; 24:1].

Перша велика політична акція УНДО на Тернопільщині (як і по всіх великих містах – повітових центрах Західної України) – вічева кампанія проти колонізації та осадництва – відбулася 11–18 жовтня 1925 р. Вона показала широку підтримку націонал-демократів населенням краю у справі ліквідації польського панування на українських землях, а також закликала українське селянство до заснування окружних та місцевих комітетів обо-

рони землі [21:26–27]. Таким чином, у широкому спектрі політичних поглядів населення регіону практично не знайшлося місця комуністичним переконанням. Все це давало підстави активу УНДО з оптимізмом дивитися у майбутнє своєї організації.

Про великий вплив УНДО серед населення Тернопільщини свідчать вибори до місцевих органів самоуправління, що відбулися у 1927 р. На них партія здобула 68,2 % голосів виборців до гмінних, та 73,5 % до міських рад [21:36]. Однією з найважливіших подій політичного життя Західної України даного періоду були вибори до польського сейму і сенату 1928 р., на яких українське населення проявило велику активність – у Тернопільському воєводстві в голосуванні взяло участь 77,9 % виборців. Національно-державницькі сили отримали 2/3 голосів. Серед українських парламентаріїв – представників УНДО з Тернопільського воєводства були: сенатори – Василь Бараник – місто Заліщики, Антон Горбачевський – Чортківський повіт, Микола Кузьмін – Зборівський повіт, посли – Іван Заваликут – (місто Гусятин) Копичинецький повіт, Ярослав Олесницький та Олекса Яворський – Підгаєцький повіт, Антон Кунько – Чернилів-Руський Тернопільського повіту, Степан Баран – місто Тернопіль, Леонтій Куницький – Скалатський повіт [8:арк.3,5,20,28,36,38,41,57,67].

Слід звернути увагу на те, що становище українських послів у польському сеймі було дуже важким. С.Баран так оцінює цю ситуацію: "Наша репрезентація знайшлася у цілком чужому і, як відомо, не дуже нам прихильному середовищі, здана виключно на власні сили... Теперішнє польське правительство не є парламентарним і не має найменшої охоти ним стати" [1:3–4]. Таким чином, українці у непривітній атмосфері варшавського парламенту самі, власними силами змушені були захищати права та національні інтереси свого народу.

Наступні вибори до польського парламенту 1930 р. проходили в умовах політики "пацифікації" – "умиротворення", коли польська поліція провела масові арешти серед українських політичних партій. Були заарештовані 19 українських парламентаріїв. Ці події позначились на результатах виборів, де до сейму пройшли 17 членів УНДО і 3 до сенату. Серед них були Баран С., Яворський О., Кунько А., Скасків Г., Бараник В. [18:2]. Своєю діяльністю у польському сеймі українські посли і сенатори розпочали з протестів проти "пацифікації". Зокрема, посол С.Баран з парламентської трибуни навів численні факти, що викривали антизаконний характер цієї акції, а також запропонував створити для розслідування справи комісію з представників посольських груп, покарати винних і відшкодувати збитки потерпілим. Однак сейм не тільки відхилив пропозицію українських послів, а й визнав дії державних органів "обґрунтованими і необхідними" [14:78]. Під час виборів 1935 р. та 1938 р. УНДО вибороло лише 17 місць у польському парламенті [14:78,80]. Депутатські мандати уже вкотре отримали представники Тернопільщини С.Баран, І.Брикович, І.Заваликут, А.Кунько та інші.

Сфера діяльності повітових комітетів УНДО у краї була різноманітною і багатогранною. Наприклад, за дорученням Центрального комітету повітові комітети займалися збором інформації про події в радянській Україні. Матеріали відсилалися до Львова, де їх у вигляді статей поміщали на сторінках української преси. Ундовцям Тернопільщини не були байдужі події відомого "Харківського процесу" над членами Спілки визволення України, котрих "уже кілька тижнів судять московсько-більшовицькі окупанти". У відповідь на ці події навесні 1930 р. ЦК УНДО організував по всій Західній Україні "день жалоби", який – за словами ундовців – "мусить бути широким відгомонам на всіх українських землях поза межами УРСР і всюди на еміграції, де тільки мешкають українці" для того, "щоби витворити цілий ряд нових борців, месників за потоптані права свого народу" [12:арк.77–78]. Відомості про згорання політики "українізації" і масові репресії на Східній Україні викликали зростання антикомуністичних настроїв серед широких верств населення Галичини. Саме тому на численних зборах УНДО одним з пунктів порядку денного стояло питання про боротьбу з комунізмом. Зокрема, великого резонансу у Борівському повіті набуло багатолюдне протикомуністичне віче, організоване 7 вересня 1936 р. у відповідь на виступи КПЗУ проти національних свят українців. Політичним референтом на цьому вічі був С.Баран, який висвітлив історію комунізму та його ідеологію. Цього дня була прийнята резолюція, в якій йшлося про те, щоби "безпощадно виступати проти ко-

муністичної гідри, яка під різними видами наступає на наші землі, а також стати під українським національним прапором для цілковитого знищення комуністичної небезпеки" [20:35–36].

Упродовж всього періоду свого існування УНДО проводило у краї повітові народні з'їзди, конференції, "справоздавчі" (звітні) віча, в яких брали участь не лише місцеві жителі та представники низових осередків партії, а й послы і сенатори, обрані з Тернопільського воєводства. Вплив УНДО посилювався і на українські культурно-економічні товариства – "Просвіта", "Сільський господар", "Пласт", "Луг", "Сокіл". Наприклад, О.Яворський, будучи заступником голови повітового комітету УНДО у Підгайцях та членом Центрального комітету УНДО у Львові, одночасно займав посаду голови місцевого товариства "Сокіл" [7:арк.14]. С.Баран, користуючись довір'ям галицьких українців, завжди дорожив ним і підтримував тісні зв'язки. Про це свідчить його участь у численних засіданнях філії "Просвіти". Зокрема, 3 травня 1933 р. під час зборів членів Тернопільської філії "Просвіти" С.Баран позитивно характеризує її діяльність, закликає до "побільшення числа оркестр, хорів, аматорських гуртків", а також, щоби члени місцевих читалень "стали світочами і організаторами і повели за собою прочих, тепер іще байдужих" до культурної і освітньої справи народних мас. Під час свого невеликого виступу він закликає "більшу увагу звернути на національне виховання членів читалень через гуртки самоосвітні та курси освітні у формі людських університетів", виклади і лекції з історії, географії, життєписи національних героїв [13:арк.4]. Беручи участь у вічах, С.Баран щоразу складає звіт про діяльність Української парламентської репрезентації, дає відповіді на численні запитання своїх виборців. І.Брикович, очолюючи філію Тернопільської "Просвіти" упродовж 1929–1939 рр. [2:29], одночасно входив до складу Центрального комітету УНДО та був головою повітового комітету УНДО у Тернополі.

УНДО активно захищало економічні інтереси селян. На організованих ним зборах та вічах неодноразово піднімалися проблеми українського села. Зокрема, партія вимагала від влади справедливої оплати праці за вирощення різних сільськогосподарських культур, встановлення твердих цін на зерно. Повітові комітети пильно слідували за ходом парцеляції землі, домагалися наділення нею і українських селян [20:31].

Архівні джерела та тогочасна преса фіксують сотні заходів УНДО, спрямованих на захист національних інтересів галицьких українців. Наприклад, звіти Тернопільського воєводи за 1928–1929 рр. переповнені інформацією про народні віча та зібрання з участю послів і сенаторів від УНДО, на яких ухвалювались резолюції з вимогою припинення колонізації українських шкіл, колонізації українських земель, запровадження амністії для політичних в'язнів. На вічах звучали заклики до консолідації всіх національних сил, розбудови українського шкільництва, кооперативних, культурно-освітніх і спортивних організацій. Зокрема, Тернопільський воєвода у звіті за грудень 1928 р. писав: "УНДО виявляє активність у політичному і громадському житті. Головною ідеєю вічевої акції є утримання українського суспільства у сильному національному усвідомленні з гаслом державної незалежності і відірності ополяченню" [16:29–30].

Організація народних віч і зборів посилювала вплив УНДО на народні маси, особливо на селянство, адже більшість віч проходила на селі. Зокрема, посол Леонтій Куницький лише за один місяць 1928 р. провів 14 віч у селах Буцацького повіту, одночасно організовуючи сільські осередки УНДО. У цілому до кінця 1928 р. в краї було проведено біля однієї тисячі посольських віч і зборів, а у 1929 р. – 574 [16:30]. 16 червня 1928 р. відбувся повітовий народний з'їзд УНДО у Тернополі, на якому були присутні понад 200 делегатів із 43 громад Тернопільського повіту. На цей з'їзд прибули також і послы з Тернопільської округи о.Л.Куницький, С.Баран, А.Кунько. Зокрема, С.Баран під час свого виступу склав звіт про діяльність Українського парламентського клубу, охарактеризував його нелегке становище у польському сеймі та важкі обов'язки, які взяли на себе послы від УНДО у боротьбі за кращу долю українського народу [17:3].

На звітних вічах та конференціях УНДО обговорювались важливі питання політичного, культурного та господарського життя не лише повіту, а й краю в цілому. Зокрема, 5 липня 1935 р. у Тернополі відбулася конференція членів повітового комітету УНДО, якою керував тогочасний голова цього комітету С.Баран. На повістці дня конференції

були питання участі у виборах до польського сейму 1935 р. та польсько-українська угода (1935 р.) т.зв. "нормалізація", яка передбачала визнання українцями переваги інтересів польської держави над їх національними [3:арк.1–2].

Ця угода спонукала повітові комітети УНДО у краї до співпраці з польською владою та у великій мірі зв'язала руки партійним активістам у веденні громадської роботи на місцях. Комітети УНДО були змушені згорнути свою політичну діяльність і проявляти ознаки лояльності до поляків. Зокрема, наприкінці 1936 р. Борщівський староста навіть констатував, що "Комітет УНДО від часу укладення польсько-української угоди до державної влади відноситься набагато прихильніше, ніж це мало місце напередодні" [20:28]. Проте, незважаючи на цю угоду, польський наступ на українське організоване життя посилювався. Це проявлялося через ополячення, окатоличення, поділ українського народу на етнографічні групи, усунення українського селянства від придбання землі, від участі у самоврядуванні, обмеження господарського розвитку (торгівлі, кооперації), заборону діяльності українських установ і організацій.

Намагання унормувати українсько-польські взаємини, розпочаті проводом УНДО і недотримання польським урядом взятих зобов'язань, а також посилення польського тиску на українців спричинило гостру кризу всередині партії, що призвело до послаблення її впливу у повітах.

7 травня 1938 р. на засіданні Центрального комітету УНДО у Львові була прийнята "Декларація у справі положення українського народу у польській державі", в якій зазначалось, що з вини польської сторони "нормалізація" не принесла позитивних результатів. У документі містилася вимога введення на українських землях територіальної автономії у складі Польщі. Вимоги декларації стали політичною платформою УНДО у період передвиборної агітації 1938 р. [23:181–182].

Після виборів до польського парламенту у листопаді 1938 р. новий голова ЦК УНДО В.Мудрий у сеймі заявив про відмову від політики "нормалізації". Був висунутий проект створення територіальної автономії на Галицько-Волинських землях. Дещо пізніше ЦК створив погоджувальну комісію, результатом діяльності якої було досягнення угоди, що передбачала ліквідацію розколу в партії, співпрацю з іншими національними політичними партіями у боротьбі за права українського народу. Це призвело до того, що політичний розкол в УНДО було подолано шляхом взаємних компромісів [23:186].

Однак, подальша діяльність УНДО, спрямована на захист прав українського народу, була зупинена початком Другої світової війни 1 вересня 1939 р.

Таким чином, на основі наведених конкретних прикладів та фактів можна стверджувати, що різностороння політична, культурно-освітня і господарська діяльність УНДО на Тернопільщині впродовж 1925–1939 рр., сприяла широкому зростанню його впливу серед громадськості. УНДО стало справжнім гегемоном українського національно-політичного руху, виразником інтересів переважаючої маси українського населення краю. У всіх політичних акціях УНДО виступало як партія національної єдності і національної солідарності. Саме в цьому і була її сила.

Список використаних джерел

1. Баран С. По п'яти днях соймових нарад // Діло. – 1928. – 15 квітня. – С. 3–4.
2. Головин Б. Нації незгасний смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль: Просвіта, 2003. – 304 с.
3. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 436. – Арк. 1–2.
4. ДАТО. – Ф. 3. Оп. 2. – Спр. 624. – Арк. 23.
5. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1151. – Арк. 24.
6. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 1.
7. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1259. – Арк. 14.
8. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1669. – Арк. 3, 5, 20, 28, 36, 38, 41, 57, 67.
9. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1893. – Арк. 30.
10. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2788. – Арк. 1, 2, 5.
11. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2789. – Арк. 1, 5, 99.
12. ДАТО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 684. – Арк. 77–78.
13. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 4.
14. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 72–84.
15. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т.1. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
16. Кугутяк М. Українське національно-

демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 1999. – №3. – С. 24–34. 17. Повітовий народний з'їзд у Тернополі // Діло. – 1928. – 29 червня. – С.3. 18. Повні окружні листи кандидатів Українського Виборчого Бльоку ч.11 // Діло. – 1930. – 22 жовтня. – С.2. 19. Програма і резолюції Другого народного з'їзду Українського національно-демократичного об'єднання // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т.ІІ. – Львів: Сучасність, 1983. – С. 172–183. 20. Скочиляс І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст. – Львів, 1995. – 56 с. 21. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1995. – 70 с. 22. Створення Українського національно-демократичного об'єднання // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т.ІІ. – Львів: Сучасність, 1983. – С.112–115. 23. Хруслев Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – №3. – 1999. – С. 181–188. 24. Чи і яка політична організація нам потрібна? // Подільський голос. – 1 грудня. – 1928. – С. 1.

Oksana Potiha

THE ACTIVITI OF UKRAINIAN NATIONAL DEMOCRATIC UNION IN TERNOPIL REGION (1925–1939)

The attempt of revelation of the main aspects of activity of the Ukrainian national democratic union in Ternopil region during 1925–1939 years on the basis of concrete examples and facts was made in the article.

УДК 94(477) "1942/1949"

Дмитро Забзалюк

ДУХОВНА ОПІКА ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Проаналізовано організацію духовної опіки вояків Української Повстанської Армії (1942–1949).

Об'єктивне осмислення місця і ролі УПА в українському і східноєвропейському рухові опору тоталітарним режимом дає можливість з'ясувати не тільки витoki і етапи етно-політичних трансформацій у повоєнній Європі, але й чіткіше окреслити причетність до них України, українського фактору. Такі дослідження потрібні і для того, щоб усунути багаторічні політичні, ідеологічні штампи щодо оцінки УПА в військово-політичній історії України і Центрально-Східної Європи середини ХХ ст., відтак прислужитися консолідації українського суспільства.

Боротьба УПА з окупантами відрізнялася від дій радянських партизанів, дії яких, як правило, підпорядковувалися потребам фронту. Натомість УПА діяла як самооборонне населення. Цю гуманну місію повстанців підтримувало місцеве греко-католицьке і православне духівництво. Митрополит Андрей Шептицький робив усе можливе для духовного зміцнення народу, збереження його високих морально-етичних цінностей, прагнуч

консолідувати право радикальний український політикум. Церква виявляла турботу про родинне християнське життя. Водночас монастирі і церкви стали духовною опорою повстанців у їх боротьбі проти гітлерівського, а згодом сталінського режимів. Щоправда, виходячи з засад християнської моралі, митрополита консисторія заборонила духовенству брати участь у збройній боротьбі. Однак воно, тісно пов'язане з народом, не стояло осторонь трагедії. Душ пастирську обслугу віруючих повстанців священники-капелани виконували за місцем бойових дій загонів УПА [7:212–214]. Як відомо, в легіоні УСС і Галицької армії ЗУНР були постійні капелани, які служили у цих військових формаціях.

Надаючи великої уваги політично-виховній роботі серед особового складу армії, командування УПА і провід ОУН усвідомлювали потужний вплив на повстанців Греко-католицької та Православної церков, оскільки релігійність населення Східної Галичини і Західної Волині була традиційно високою. "Поряд з політвиховниками, – відзначав сучасний історик С.Ткаченко, – важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в підрозділах відігравали священники, їх вплив на бійців був дуже великим. Священники не входили в штат формувань УПА, але постійно знаходилися в старшинських і підстаршинських школах; тимчасово – у деяких бойових відділах" [9: 225].

Перші збройні формування УПА під найменуванням "Поліська Січ" появились напередодні радянсько-німецької війни під командуванням прихильника уряду УНР в екзилі отамана Тараса Боровця-Бульби. Навесні 1942 р. армія числом до восьми тисяч повстанців набрала антинацистського характеру й спільно із загонами ОУН мельниківського крила контролювала значний район Полісся і Волині, Улітку 1943 р. організовані на Волині збройні формування ОУН бандерівського крила підпорядкували загони Т.Бульби й утворили єдину формування УПА з Головною командою, на чолі якої став полковник Роман-Дмитро Клячківський, а також з чіткою структурою. Армію склали чотири бойові групи: "Заграва", "Богун", "Турів", "Тютюнник", які діяли на території Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Командирські кадри готували старшинська "Дружинники" та підстаршинська школи. Наприкінці 1943 р. армію очолив генерал Роман Шухевич. У зв'язку із сильним зростанням масштабів повстанського руху і розповсюдженням його території, утворюються групи УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід та УПА-Південь, в яких нараховувалося близько 60 тисяч вояків [3: 31–36].

Специфіка партизанської війни проти сильного противника, – окупаційних режимів Берліна і Москви – надзвичайно ускладнювала організацію церковно-релігійного життя в формуваннях УПА, забезпечення духовних потреб їх вояків. Частини не мали можливості утримувати капеланів у штаті та створити умови для їх постійної діяльності. Насамперед не сприяла маневрова тактика бойових дій відділів УПА. По-друге, командири не дозволяли собі ризикувати життям священників й, навіть маючи у складі формувань капеланів, намагалися тримати їх подалі від небезпеки, яка по суті завжди оточувала повстанців. Отже постійних душпастирів мали лише старшинські школи "Дружинники" на Волині та "Олені" – у Карпатах та деякі тилові частини.

Незважаючи на складні обставини, командири повстанських частин постійно уживали необхідних заходів для задоволення релігійних потреб особового складу. Найпоширенішим став метод використання місцевих парохів в районах дислокування повстанців. З цією метою, зокрема політвиховник групи УПА "Заграва" Юрій Рибак 4 жовтня 1943 р. у наказі всім комендантам в окрузі "Заграва" зазначав: "Найпізніше до дня 15 жовтня ц.р. ...подати скільки в терені є священників, яких, на якій мові відбуваються церковні служби, подати, які є в терені релігійні секти, їх наставлення до нас" [5: 192]. Варто зауважити, що командир цієї групи, 26-літній уродженець Дермані на Здолбунівщині майор Іван Литвинчук, походив з родини православного священника, навчався в Кременецькій духовній семінарії, отже надавав великої уваги релігійному життю в окрузі.

Відтак командування "Заграви" взяло на облік всіх священників на території Костопільського, Степанського, Дераженського, Людвіпольського та інших районів Волині, контролювали які повстанці. У звіті від 25 грудня 1943 р. майор Литвинчук повідомляв командувача УПА, що взяв на облік 44-х православних священників (Відзначимо, що на Волині діяла виключно православна церква, Автокефальна або Московського патріархату).

З них 25 можна було залучати до відправ у повстанських відділах [10: Оп. 1, спр. 128, арк. 13–21]. Щоправда, деякі командири округ і частин не довіряли православним священникам. У звіті від 30 листопада 1943 р. командир округи "Богун" Петро Олійник в розділі "Церковне питання" відзначав: "Православна Церква (а також і католицька) не може сьогодні стати мобілізуючим чинником нашого народу". Водночас, він вважав, що "треба використовувати для нашої політичної масової роботи усі форми їхніх масових зборів" [5: 458].

Форми і методи забезпечення духовних потреб повстанців були різноманітні. Обов'язково за участю священників провадилися урочисті Служби Божі з нагоди великих релігійних свят: Різдва, Великодня, Водохреща та інших. Звичайно командири груп, округів віддавали спеціальні накази з цієї нагоди. Зокрема, 7 січня 1944 р. командир округи "Турів" Юрій Стельмащук, вітаючи своїх вояків, писав: "Нехай сьогоднішнє Свято Різдва, що є символом зродження нової ідеї, творцем якої був Переможний Христос, буде Святом Народження нового нашого зусилля духа проти насильства в ім'я вічного нового ідеалу – Воля людині і народу" [5: 539]. У такі дні до місць дислокування повстанських частин запрошували священників з найближчих населених пунктів, які відправляли Службу Богу. Нерідко священники прибували до повстанців для урочистого прийняття присяги, а також для поховання окремих бійців і командирів.

У фундаментальному дослідженні сучасного відчизняного історика Володимира Борщевича "Волинський пом'яник" вміщені сотні біографічних нарисів про священників Волині, зокрема які співпрацювали з УПА та стали жертвами нацистського, радянського та польського терору. Зокрема 1943 р. за зв'язки з повстанцями нацисти заарештували і розстріляли священників Андрія і Володимира Мисечків, Івана Зварича, Венедикта Керницького, Миколу Малюжинського, Леонтія Мельника, Андрія Пинкевича, Степана Клубка та багатьох інших. Зокрема у о. С.Клубка перебували в частинах УПА двоє синів і три дочки, які загинули пізніше від рук енкаведистів, а двоє дітей були заслані у Сибір [2: 213, 144]. Слід відзначити, що вагому частку повстанців волинської групи УПА-Північ склали місцеві хлопці, а також утікачі з німецького полону, вояки Червоної армії, здебільшого з Наддніпрянщини, тобто виходці з країв традиційно православної церкви. Зрештою українським священників Автокефальної церкви сприймали й галичани, серед яких панувала греко-католицька віра.

За співробітництво з частинами УПА, духовну опіку над повстанцями надання матеріальної допомоги десятки священників Волині і Полісся репресували радянські органи НКВС після 1944 р. Арештовані й заслані у концтабори на 10–25 років душпастирі М.Бичківський, В.Борецький, Ф.Бусел, І.Малишко, В.Калинчук, В.Кульчинський, А.Микульський, В.Пашкевич, М.Соболевський, Д.Соловей, Д.Шандрук, А.Волощук, розстріляний без суду в червні 1944 р. протоієрей з Гдинська Іван Тарнавський, убитий радянськими партизанами на Великдень 1943 р. парох с. Хотешів Олександр Білецький, розстріляний відділами польської Армії Крайової парох с. Чудель Федір Галабурда. За звинуваченням: "Під час німецької окупації пастор духовно опікувався вояками відділів УПА" 1947 р. розстріляний енкаведистами о. Полієвкт Скрипник з Ковельщини [2: 299].

Серед духовенства, яке співпрацювало з УПА, була ігуменя монастиря Євлогія – Марина Омельчук. "Перебуваючи в Зимнівському та Дерманському монастирях, допомагала бандам українських буржуазних націоналістів", – писали про неї радянські органи. У результаті жінку хоча й не репресували, але усунули з посади настоятеля монастиря й відмовили у поселенні в жіночому монастирі [2: 232–233].

Командири, а насамперед політвиховники формувань УПА, постійно дбали про забезпечення духовних потреб повстанців. За наказом командувача полковника Д.Клячківського, продубльованим усіма частинами групи УПА-Північ, було впроваджено постійний час для молитви: зранку о 7.00–7.15 і ввечері о 19.45–20.30 [4: 206, 400]. Уживалися заходи для включення в штат постійних капеланів. Зокрема, у 1943–1944 рр. у курені Голобенка з військової округи "Турів", яка діяла в районі Маневич, а згодом рейдувала на південний схід, капеланом був о. Лев. Він не лише опікувався своїми вояками, але й провадив активну політвиховну роботу серед населення. "Добре враження на се-

ляня зробив теж наш капелан о. "Лев", що ходив по хатах і розмовляв з селянами", – згадував один з вояків куреня В.Новак [4: 110–111].

Багато уваги приділяв забезпеченню релігійних проблем повстанців командир групи УПА-Захід (1944–1949) генерал Василь Сидор. Він постійно вимагав від служби політвиховання знаходити можливості для душпастирської праці серед вояцтва священників греко-католицької церкви, оскільки майже всі його вояки були вихідцями з Галичини. Зазначені обставини не дозволяли укомплектувати капеланами повстанські формування. Проте деякі з них мали військових священників, які добровільно вступали до лав УПА. Одним з них був парох з Турківщини, о. Володимир Рибалта. "Отець В.Рибалта належав до того чудового покоління священників, які мали в душі дві великих любові: віру в Бога та безмежну любов до України, – писав про нього представник української діаспори в США Ярослав Стех. – Коли весною 1944 року на нашу землю знову вдруге насувались орди большевицько-московських червоноармійців..., о. Володимир Рибалта вирішує приєднатися до підпільної боротьби УПА та стає її партизанським капеляном. Будучи капеляном, о. В.Рибалта виконував всі священничі обов'язки: правив полеві Служби Божі, сповідав, допомагав душевно в болях пораненим, хоронив і у своїх проповідях підтримував на душі воїнів УПА, втілюючи глибокі християнські звичаї, та в міру своїх можливостей допомагав українському населенню" [1:2004. 8 липня]. Повстанський капелан загинув у бою з енкаведистами 1944 р. Протягом року був капеляном у військовій окрузі "Говерля" парох із Снятинщини о. Іван Чугайда. 1944 року в загоні "Озеро" групи УПА "Турів" перебував капелан "Орлик".

У історію визвольної боротьби УПА проти радянського тоталітарного режиму увійшло ім'я капелана Лемківського куреня групи "Сян" Андрія Радя – "Яворенка", який впродовж трьох років (1944–1947) діяв у лавах повстанців. Уродженець с. Коровники біля Перемишля, закінчив Духовну семінарію й душпастирував у с. Криве на Лемківщині, активний громадський діяч, організатор і керівник товариств "Просвіта", "Сокіл" та ін. Улітку 1944 р. вступив до лав Повстанської армії й в умовах партизанської війни завжди був поряд з вояками, підтримував їх морально-бойовий дух. Виконуючи завдання командувача генерала Р.Шухевича, його повстанська група восени 1947 р. здійснювала рейд через Австрію на Захід. У одній із сутичок з підрозділом КДБ "Смерш" капелан потрапив у полон. Згодом відбув десять років заслання й помер на Рогатинщині [8: 1996. Ч. 13. С. 18–19].

Там само на Перемищині у складі повстанського куреня "Байди" під командуванням М.Савченка у 1944–1948 роках діяв о. Василь Шевчук, схоплений і розстріляний поляками [7: 255].

Деякий час у повстанському таборі, відомому успішними діями куреня під командуванням Василя Андрусика – згодом командира тактичного відтинку "Чорний ліс", перебував як капелан о. Микитюк. Цей курінь вів бойові дії як проти нацистів, так і проти органів радянської влади і був визнаний одним з кращих у групі УПА-Захід, в чому була й заслуга о. Микитюка. У промові з нагоди Великодня 1945 р. перед українськими партизанами він наголошував: "Ви покинули рідну стріху, батьків, матерів і віддайте себе всеціло одній великій справі. Вам випала честь і обов'язок здобувати Україні волю. Вірно сповнюйте накази проведу до переможного кінця! Хай Вас Господь Бог благословить на святе діло. Христос воскрес. Воскресне Україна!" [6: 134].

У більш сприятливих умовах довелося душпастирувати капеланові старшинської школи УПА "Олені" у 1944–1945 рр. о. Романові Хомину "Рафаїлу". Порядок, запроваджений досвідченим командиром Федором Польовим, дозволяв курсантам задовільняти релігійні потреби у важкодоступному для енкаведистів місці постійної дислокації – у Карпатах. До речі, заступником начальника школи був Ярослав Вітовський – син легендарного січовика, організатора і керівника Першолистопадового 1918 р. зриву в Галичині та першого військового міністра ЗУНРу. Цей повстанський командир 1946 р. пораненим потрапив у руки НКВС, про що доповіли безпосередньо М.Хрущову. Ярослав загинув у львівській тюрмі.

Чимало священників, будучи парохами, систематично надавали духовну опіку повстанцям частин, які дислокувалися у цій місцевості. Зокрема о. Микола Когут з

с. Улашківці на Чортківщині гайовував у лісах, правив святкову Службу Богу, панахиди, вінчав вояків, переховував партизанів. Але 1948 р. був арештований і засланий на десять років у Сибір [11: 1994. 5 листопада].

Саме активна участь духовенства УГКЦ у русі опору сталінському тоталітарному режимові стала одною з головних підстав для термінових заходів радянської влади, спрямованих на ліквідацію непокірної церкви невдовзі після смерті митрополита Андрея Шептицького в листопаді 1944 р. Вже навесні наступного року арештовано та ув'язнено всіх ієрархів церкви на чолі з митрополитом Й.Сліпим. Розгорнуто широкомасштабну кампанію насильницького навернення духовенства і кліру УГКЦ у православ'я. Це послабило участь духовенства у праці безпосередньо в загонах УПА, які до того ж в ті роки перейшли до нової тактики дій невеликими маневровими підрозділами. Значна кількість священиків, які чинили спротив переходу у православ'я, були арештовані і за стандартними звинуваченнями у співпраці з рухом опору ОУН-УПА заслані на тривалі терміни у радянські концтабори. Після Львівського псевдособору 1946 р. катакомбне греко-католицьке священицтво, яке не прийняло московське православ'я, продовжувало надавати допомогу загонам УПА і боївкам ОУН. Священики, як правило, сиділи у тих самих сибірських таборах, що й українські повстанці.

Список використаних джерел

1. Америка (Філадельфія).
2. Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – 408 с.
3. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – Київ, 1999. – 218 с.
4. Левенець М., о. Під Бродами // Сурмач. – Лондон, 1984. – Ч. 1–4. – С. 21–22.
5. Літопис УПА. (Нова серія). Т. 2. – Київ; Торонто, 1999. – 724 с.
6. Літопис УПА. Т. 3. – Торонто, 1987. – 272 с.
7. Марчук В. Церква. Духовність. Нація. – Івано-Франківськ, 2004. – 460 с.
8. Місіонар. Львів. 1914–1939. 1990–2005.
9. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск; Москва, 2000. – 510 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3838. УПА-Північ.
11. Шлях Перемоги (Львів).

Dmytro Zabzaliuk

THE ARTICLE DEALS WITH THE CHAPLAIN SERVICE IN UPA

The paper analyses the organization of spiritual protection of the soldiers of Ukrainian Rebel Army.

УДК 94 (477)

Мирослава Гурик

"ДЕМОФІЛЬСЬКА" НАЦІОНАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ Я. СТЕЦЬКА

У статті зроблено спробу аналізу теоретичних засад "демофільського" націоналістичного світогляду Ярослава Стецька, розкрито основні положення його концепції національно-соціальної революції, зміст і суть "ново-солідариського ладу" як результату завершеної націоналістичної революції.

Ярослав Стецько – мислитель, політик, ініціатор Акту відновлення Української держави 30.06.1941 і прем'єр нового українського уряду, президент Антибільшовицького

блоку народів (1946–1986 рр.), ініціатор, член президії Європейської Ради Свободи, голова ОУН(р) (1968–1986 рр.), людина – епоха, в житті і діяльності якого, втілились найболючіші, і одночасно, героїчні сторінки нашої історії. До останнього свого подиху він боровся і вірив у незалежність України, в те, що вона здобуде її своїми силами, і що українці повинні дивитися в майбутнє з вірою, бо "українська справа має світліші, ніж досі, перспективи, і не має причин до песимізму" [1: 10].

Духовна і публіцистична спадщина вченого досить об'ємна. З огляду на її цінність і актуальність, вона потребує глибокого наукового аналізу. Поки що в Україні, і в історіографії, вона все ще залишається малодослідженою білою плямою. Оптимізму додають, хіба що, задуми керівництва КУН перевезти архів Я. Стецька із Мюнхена до Києва, що дозволить ширшому колу дослідників української історії проаналізувати його цінні багатолітні напрацювання.

Метою нашого дослідження є розкриття суті демофільського націоналістичного світогляду Я. Стецька, який тісно переплетений із концепцією національно-соціальної революції. Цим питанням присвячені статті вченого: "Націоналізм і демократія", та "Без національної революції немає соціальної". У цьому контексті важливим є також аналіз основ нового, так званого "солідаристського" ладу як результату завершеної націоналістичної революції.

У 1939 р. Ярослав Стецько опублікував працю "Націоналізм і демократія", в якій виклав свої думки про суть націоналістичного світогляду. Він вважав, що саме таке світобачення є найдемократичнішим і демофільським, тому що в його основу покладено націю і боротьбу за кращу долю всіх верств суспільства – робітників, селян, ремісників, інтелігенції [2:403].

Демофільський світогляд, на думку політика, "повинен ґрунтуватися на декількох базових засадах, які й творять його суть. По-перше, під справжньою демократією розуміється, перш за все, доступ до влади найкращих представників народу, які отримали її не шляхом "обману і демагогії, а творчою працею над поліпшенням долі народу" [1:402].

Наступний важливий компонент нового світогляду – любов еліти до свого народу, і при цьому, як вважав Я. Стецько, вона вимірюється не тільки глибиною слів, але й жертовністю на його користь, як духовною так і матеріальною.

Суттєвою складовою демократії, політик бачив відкритість у формуванні політичної еліти. На відміну від ідеолога інтегрального націоналізму Д. Донцова, який вважав еліту закритою кастою, Я. Стецько був переконаний, що у її лави може потрапити кожен, завдяки своїй натхненній активній праці, здібностям і "чистоті характеру" [2:402].

В основі "демофільського" світогляду, вважав політик, повинна лежати соціальна справедливість, що полягає у зваженому розподілі національного багатства між усіма громадянами держави відповідно до здібностей і результатів праці кожного.

Важливим інструментом в руках демократії, стверджував Я. Стецько, є доступ усіх верств суспільства до державних органів влади і реалізація можливості впливу громадян на державні справи. Критерієм доступу, писав політик, є "характер, праця і розум" [2:402].

Підсумовуючи всі названі складові націоналістичної демократії, мислитель вважав, що саме націоналізм є "найбільш демократичною у світі програмою побудови державного ладу й перебудови світу" [1:403]. На підтвердження варто зазначити, що основні положення нового світогляду Я. Стецька, до цих пір залишаються нереалізованими у незалежній Україні, яка за Конституцією визначена як демократична, правова, соціальна і національна держава. Особливо болючим є проблеми закритості еліти, єдності влади і бізнесу, безвідповідальності владних мужів за свої вчинки, обмежений доступ народу до розподілу національних благ. Суттєвою ознакою є й недорозвиненість громадянського суспільства, яке повинно врегулювати політико-владні відносини між державою, політичною елітою і громадянами.

"Демофільський" світогляд, на тверде переконання Я. Стецька, повинен стати основою майбутнього суспільно-політичного ладу в Україні. Новий лад утверджується в ході національної революції, яка є доцільною і успішною, стверджував політик, якщо вона здійснюється одночасно із соціальною революцією. Ці та інші тези є основою ґрунтовної

праці Я. Стецька "Без національної революції немає соціальної", яку ми спробуємо проаналізувати.

Українська національна революція, як вважав Я. Стецько, – це докорінна зміна всіх цінностей і основ індивідуального та суспільного життя української людини. Вона включає в себе, як соціальну, так і політичну революцію. Соціальна революція – це зміна ставлення окремих індивідів та суспільних верств до різноманітних цінностей життя, духовних і матеріальних [3:131]. Політична революція – це захоплення влади поневоленим народом і здійснення ним соціальної програми в національних рамках [3:131]. На думку Я. Стецька соціальна програма повинна охоплювати не тільки ставлення людей до економічних цінностей, але й до духовних і, що найголовніше, співучасть у користуванні ними всіма об'єднаними творчими українськими національними елементами.

Я. Стецько справедливо стверджував, що революційними соціальні змінами є тільки тоді, коли їх здійснює поневолена нація. Соціальні зміни, які проводить панівна нація є лише реформами, і поступки які вона робить поневоленій нації, є часто репресивним, тобто контрреволюційними. Тому зрозуміло, що без політичної революції, немає соціальної.

Політик розмірковував над питанням співвідношення політичної і соціальної революції. Політичний момент, як він вважав є синтезом усіх життєвих процесів, їх відправною точкою і передумовою здійснення всіх суспільних змін. Важливою складовою політичних змін є влада, перш за все духовна, яка тісно пов'язана з фізичною. Влада, для Я. Стецька не є самоціллю, а засобом досягнення вищих національно-етичних цінностей життя українців, втілення яких в життя уможливорює розв'язання й соціальних проблем [3:132].

Соціальна програма нації полягає у наступних принципах: творча праця, соціальна справедливість, ліквідування руйнівної класової боротьби, об'єднання українців навколо однієї ідеї – патріотизму в ім'я нації. Бо хто сумнівається у своєму українському патріотизмі, той сумнівається й у своєму людському призначенні, стверджував Я. Стецько [3:132].

Роздуми Я. Стецька про націоналізм, як основу революційних змін, і одночасно базу для збереження консервативних традиційних цінностей українського суспільства, є важливими для розробки національної ідеології післяпомаранчевою владною верхівкою. Націоналізм, як твердив політик, є революційним, адже формує нові етичні демофільські цінності життя, і консервативним зберігаючи всі славні сторінки нашого історичного минулого, сучасного, продовжуючи їх у майбутньому. Національна ідея є основою для побудови нового "національно-справедливого, ново-солідаристичного" соціального ладу [3:133].

Новий "солідаристський" лад, на думку вченого, повинен сформувати нові підходи у ставленні всіх верств українського суспільства до національного багатства. Суть їх полягає у наданні рівних прав у користуванні матеріальними і духовними цінностями нації і їх справедливий розподіл. Остання теза особливо актуальна для аналізу сьогодишньої економічної ситуації в Україні. Виразним свідченням цього є реалізований в 90-х роках механізм приватизації. За приватизаційні сертифікати було продано 47 % великих і малих підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Проте, реальними їх власниками є невеличка купка олігархів, яка скупила сертифікати за безцінь (2–10 дол. за 1 шт.) Отже, майже половина промислового потенціалу держави, створеного протягом життя покоління була продана за 180 млн. дол., рівносильне вартості одного великого літака.

З огляду на конкретні факти, можна погодитись з вченим, який вважав, що у державі повинна бути визначена як мінімальна, так і максимальна межа індивідуальних матеріальних потреб. Але він доводив, що тільки здібності кожного індивідуума можуть визначати межу його здобутків. Рівень досягнень людини, та їх кількість, вважав Стецько, залежні від її творчості, але ця творчість ґрунтується на національній ідеї і стисло визначена національними рамками [3:133].

Як передбачливий політик, Я. Стецько зазначв, що результатом соціальної революції повинна стати соціальна справедливість, яка полягає не у "задоволенні всіх егоїстич-

них забаганок одиниці", а забезпеченні життєвих потреб "найширших мас українського населення" [3:133]. Особливо гостро звучить заклик нашого мислителя про необхідність досягнення високого рівня життя, "а не животіння" [3:133]. Адже ті соціальні подачки, які робить українська влада для незахищених верств населення, (а ними є більше 90 % громадян України) з року в рік, і так звані, бюджети проїдання, не підвищують життєвий рівень, а лише поглиблюють прірву між найбагатшими і найбіднішими верствами суспільства.

Важливими постулатами у побудові соціальної держави, мислитель бачив функції національної еліти, яка повинна формуватися відкрито за рахунок працюючих і "героїчних" представників усіх верств суспільства. Еліта, або за Я. Стецьком "аристократія духу і творчості", має завдання побудувати соціальний лад на етичних засадах. В цьому сенсі, стверджував політик, мірило оцінки людей полягає не у вигляді праці, а у моральному ставленні до неї, і не в тому, що "хтось продукує", а в тому, для чого він це створює і чому, тобто у ідейно-етичному ставленні до життя [3:134]. Тому, будь який українець, який має національно-героїчне чи ідейно-етичне ставлення до праці і необхідні здібності, може увійти у лави провідної верстви, і стати, врешті-решт, провідником нації [3:134]. Власне, соціальність нового ладу, вважав Стецько, полягає в цій етичній рівності усіх працюючих, які за результатами праці отримують своє соціальне призначення.

Соціальна держава – це безкласова держава, держава працюючих, але працедавцем у ній є не капіталіст (олігарх), а нація, був переконаний Стецько. У цьому розумінні, і фізична, і розумова праця здійснюється в ім'я процвітання нації, а не лише для власного зиску. Нація, може передавати частину своїх повноважень здібним лідерам, для яких вона є найвищою моральною цінністю. Таке ідейно-етичне відношення до праці, зазначав мислитель, є гарантією морального росту людини [3:134]. Потрібно із жалем зазначити, що ці принципи політичної діяльності не властиві сучасній українській еліті, яка ставить на перший план не "ідею чину", а власного паразитування на результатах праці нації. Ця ситуація буде зберігатись до тих пір, поки народ обиратиме своїми представниками у владі кращих із пріших, а не найдостойніших українців.

У своїй статті, Я. Стецько розглядає й економічну сторону "ново-солідаристського ладу". Основним елементом національної економіки, на думку вченого, повинна бути солідарна співпраця, яка означає, перш за все, поділ праці між основними ланками господарства: промисловістю, сільським господарством і торгівлею, і, по-друге, взаємовигідний обмін продукцією між ними. Зародки такого укладу економіки, як вважав мислитель, відносяться ще до часів Київської Русі і Хмельниччини. З огляду на це українці не повинні наслідувати чужі приклади, а розвивати власний "соціальний лад" [3:135].

Новий устрій, за Я. Стецьком, базується на нових формах власності: індивідуальній, індивідуально-родинній і загальній. Пропонуються й конкретні шляхи формування цих видів власності. По-перше, радянські типи господарств: колгоспи і радгоспи, повинні бути поділені за індивідуально-родовим принципом, причому, може бути збережене спільне користування технікою. Індивідуально-родова власність, зазначав Стецько, є суспільною власністю, з огляду на те, що сім'я є складовою частиною суспільного організму і, в кінцевому рахунку, вся власність у державі є національною. Нація, вважав політик, уповноважує суспільні інститути і окремих індивідуумів розпоряджатись спільними народними цінностями на благо всієї нації [3:135]. Дані твердження є особливо актуальними сьогодні в умовах важкої трансформації нашого сільського господарства на ринкових умовах. Аналізуючи твердження Я. Стецька стає зрозуміло, що допоки в Україні не буде створено ринку землі, і приватна власність на землю не стане реальністю для кожної бажаної української родини, до тих пір наше найбільше національне багатство буде нести невідворотні втрати. Вже зараз відомо, згідно оцінок фахівців, що орна земля України скоротилась на 10 млн. га.

У підсумку своєї теорії нового ладу, Я. Стецько вводить новий термін – націоналістична революція. На перший погляд, під цим поняттям розуміється – патріотична революція, метою якої є утвердження національних ідеалів у всі сфери суспільства. Але, політик наголошував на тому, що тільки поєднання національної революції із соціальною

творює націоналістичну революцію. А її творцем повинен бути "український націоналіст – національний суспільник-революціонер" [3:137].

Праці Я. Стецька, що стали основою нашого дослідження є лише незначною частиною його "Української визвольної концепції", яка потребує глибокого вивчення й аналізу науковцями. Адже тільки такий передбачливий політик, як Я. Стецько міг стверджувати: "Грядучий час – це вже не час боротьби самих армій, а цілих народів. Щоб вдержатись в цій борні й її виграти, – необхідна єдність, витривалість, працездатність і активність цілої нації".

Список використаних джерел

1. Я. Стецько. В чому наша сила?// Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – кн. 9. – С. 7–10.
2. Я. Стецько. Націоналізм і демократія // Визвольний шлях. – Лондон, 1982. – ч. 4. – С. 402–403.
3. Я. Стецько. Без національної революції немає соціальної. // Визвольний шлях. – Лондон, 1980. – кн. 3. – С. 131–137.
4. М. Мельник. Українські проблеми. Збірник статей і коментарів. – Київ, 1999.

Myroslava Huruk

YA STETSKO'S "DEMOFIL" NATIONALISTIC CONCEPTION

In the article it's the attempt of analysis of theoretical principle of "demofill" nationalistic world outlook of Joroslav Stetsko. The main principle of his conception of the nationally-social revolution, the contents and the essence, of "novo-solidaristskyi lad" as a result of the finished nationalist revolution are discovered.

УДК 94 (477)

Оксана Когут, Олег Малярчук

"ТАБІРНИЙ СОЦІАЛІЗМ" І АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглядається соціально-економічна політика сталінської моделі тоталітаризму.

Розбудова незалежної держави вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення історичного досвіду соціально-економічної політики. В умовах становлення Української держави особливу актуальність мають практичні завдання економічного та соціального будівництва. Історична наука володіє багатим емпіричним і теоретичним досвідом, який слід використовувати з урахуванням нових істотних змін у житті.

Значну цікавість у висвітленні історії України, в тому числі соціально-економічних питань, викликають праці В. Барана "Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи" (1996), "Історія України 1945–1953 рр." (2005). Автор використав великий фактичний матеріал, зокрема маловідомі документи центральних архівів України і Російської Федерації. В монографії І. Рибак "Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.)" (1997) висвітлюються основні проблеми соціально-побутового розвитку сільського населення. М. Сеньків у монографії "Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст." (2002) глибоко аналізує становище селянства і його боротьбу проти тоталітарної системи. Важливим якісним розширенням документальної бази відрізняється праця І. Біласа "Репресивно-

каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз" (1994).

Праці науковців незалежної України акумулювали кращі традиції як вітчизняної, так і зарубіжної історичної науки. В нових історичних умовах стало можливим багатопланове й неупереджене вивчення проблем, які раніше висвітлювалися з позицій політичної кон'юнктури. Проте, багато проблем ще залишаються малодослідженими, зокрема, зміни у соціально-побутовій та соціально-культурній сферах різних регіонів України.

У 1945 році, після капітуляції Німеччини та Японії, в радянському суспільстві зажевірила надія на "світле майбутнє". Міфічний образ "батька народів" під впливом потужної комуністичної пропаганди опанував свідомість мільйонів людей світу. Відомі поети, композитори, художники, вчені присвятили свої праці "Великому Йосифу Сталіну". Однак в суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку СРСР виявляв глибокі суперечності і розвивав вчорашні ілюзії у критично мислячих людей.

Після завершення переможної війни відбулася посилена міграція населення, пов'язана з демобілізацією, репатріацією, депортацією, переселенням та поверненням евакуйованих громадян. Це відразу створило чимало проблем соціального характеру. Якщо більшість фронтовиків без будь-яких проблем знаходила роботу, то питання забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги інвалідам війни залишалися в незадовільному стані.

Великі труднощі постали у зв'язку з 4,2 млн. "неблагонадійних" – колишніми полоненими, в'язнями концтаборів та насильно вивезеними на роботу до Німеччини. У прикордонних областях створювалися фільтраційні пункти, де вони роками проходили принизливу перевірку. Серед репатріантів налічувалося 1,5 млн. військовослужбовців і майже 2,7 млн. цивільних осіб. Із цього числа більше 800 тисяч осіб було відправлено в армію у штрафні частини; понад 600 тисяч осіб у робітничі батальйони, переважно на два роки; майже 273 тисячі осіб у табори строком від 10 до 20 років чи на спецпоселення. Близько 90 тисяч осіб перебували на пересильних пунктах і використовувалися на різноманітних роботах при радянських військових частинах і установах за кордоном [1: с. 19]. Навіть у тих небагатьох випадках, коли репатріанти щасливо поверталися додому, вони не позбувалися тавра "неблагонадійних" (в анкети й особові листки обліку кадрів було введено спеціальну графу про перебування в полоні чи на окупованій території).

Навесні 1945 р. з'явилися перші прояви невдоволення серед трудящих, мобілізованих з України на заводи, будови, шахти Уралу та Сибіру, стрімко зросло дезертирство. Люди відмовлялися працювати й жити в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Проте, влада лише у 1947 р. у ряді галузей промисловості припинила дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., що передбачав сувору міру покарання за самовільне залишення робочого місця (5–8 років ув'язнення). Однак це не стосувалося партійної номенклатури. Самовільний відтік кадрів із західних у східні області України, які "спасували перед труднощами", "матеріально-побутовими нестатками", "виявила страх перед бандерівцями" і без офіційного дозволу повернулися додому, то все обходилося доганою. Західноукраїнські обкоми партії неодноразово безуспішно зверталися в управління кадрів ЦК КП(б)У і відділи кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути таких дезертирів не лише до партійної, а й до кримінальної відповідальності [2: арк. 85, 86].

До кінця 1945 р., окрім західних областей республіки, була реставрована колгоспно-радгоспна система господарювання у сільському господарстві. Апробовані методи: різниця цін на промислову та сільськогосподарську продукцію; перекачування коштів колгоспів на фінансування певних державних проектів та програм; завищення норм державних заготівель сільгосппродукції вели до падіння зацікавленості селянина у результатах своєї праці. Для підняття "трудової активності селян" тоталітаризм вдався, як завжди, до прямих репресій та свавілля. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя" мав прискорити темпи відновлення колгоспно-радгоспного виробництва. Закон передбачав скликання загальних зборів колгоспників, на яких ухвалювалися "громадські вирoki"

заздалегідь визначеному колу осіб. Ініціатором цього рішення був перший секретар ЦК компартії України М. Хрущов. Жертвою наруги влади часто були хворі, вдови з дітьми, особи похилого віку. Колгоспники, які отримали "попередження", в більшості випадків давали письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом "мінімум". Облудні обіцянки заможного і щасливого життя не переконували селян у перевагах колгоспного ладу, лише грубе адміністрування, погрози, побиття, арешти змушували до кріпацької праці.

Ще з урожаю 1944 р. розпочалося зростання державних запасів зерна, лише засуха 1946 р. дещо зменшила держрезерв. Ріст запасів мало позначився на рівні життя населення, проте виріс експорт зерна ("інтернаціональна допомога"), особливо в країни так званої народної демократії. Виробництво і розподіл хліба наочно характеризував суть державної політики, яка проводилася стосовно власного народу – черговий голодомор 1946–1947 рр. У соціально-економічній політиці не відбулося серйозних позитивних змін – інтереси людей для комуністичної партії та радянського уряду стояли на останньому місці.

Керівна верхівка все це обґрунтовувала прагненням примусити селянина більшу частину часу присвячувати "громадському господарству", тобто колгоспному. Водночас капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, пріоритет надавався промисловості та обороні. Розвиток сільського господарства різко відставав від темпів розвитку промисловості. Фактично за рахунок сільського господарства розвивалася промисловість країни.

За допомогою грошової реформи 1947 р. саме промисловість отримала багатомільярдні суми, відібрані у народу. Грошова конфіскаційна реформа вдарила по більшості населення. Через нерозвинутість банківської інфраструктури, особливо у сільській місцевості, громадяни зберігали заощадження вдома у вигляді готівки. Саме вона обмінювалася за грабіжницьким курсом 10:1. Партійна пропаганда намагалася змусити людей повірити у підвищення добробуту, звертаючись до їх самопожертвування в ім'я інтересів держави.

Найважливішим елементом соціальної політики у повоєнні роки режим вважав ліквідацію карткової системи і зниження роздрібних цін. У грудні 1947 р. водночас із проведенням грошової реформи скасовувалася карткова система і знижувалися на 10–12 % ціни на муку, хліб, крупи, макарони. СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши Англію, Італію, Францію. Галаслива пропагандистська кампанія невпинно "доказувала переваги соціалізму над світом капіталізму". Нові ціни майже утричі перевищували довоєнний рівень, тоді як заробітна плата збільшилася лише на половину. Усього протягом 1947–1953 рр. було проведено сім знижень роздрібних цін і кожне з них подавалося офіційною пропагандою як піклування партії і уряду про людей [3: с. 67].

Грошова реформа, відміна карткової системи, зниження цін не міняли принципів організації соціалістичної моделі економіки сталінського зразка. Влада винайшла черговий метод "мобілізації коштів населення" на відбудову країни. У травні 1946 р. розміщено Першу позику відбудови і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд. крб., 1947 р. – Другу позику на 22,5 млрд. крб., 1948 р. – Третю позику на 22,6 млрд. крб., 1949 р. – Четверту позику на 23,8 млрд. крб., 1950 р. – П'яту позику на 27 млрд. крб., усі на 20 років [4 : с. 56].

Аналіз архівних джерел свідчить про критичне становище селянства цього періоду, особливо західноукраїнських областей, де щойно завершилася суцільна колективізація сільського господарства та справжнє ставлення тоталітарного режиму до проблем рядових громадян. Так, у середньому на трудовень колгоспникам Станіславської області у 1950 р. видано: грошей – 1,05 крб., зерна – 1,620 кг, соломи – 1 кг, картоплі – 0,550 кг, овочів – 0,035 кг, сіна – 0,100 кг. Зовсім не видавали на трудовень колгоспникам зерна 15 колгоспів і грошей 210 колгоспів області [5: арк. 22–23]. Аналогічною була ситуація в сусідніх областях краю [6: арк. 50]. Що ж до оплати праці, нарахованої за трудовні колгоспникам, то лише у Закарпатській області станом на 1 жовтня 1952 р. заборгованість за попередні роки становила 4 мільйони крб. [7: арк. 43]. Як інформує доповідна записка

Станіславського обкому партії за грудень 1954 р. у ЦК КП(б)У "Про стан господарської діяльності деяких гірських колгоспів Станіславської області і перспективи розвитку сільського господарства в місцях їх розташування", протягом чотирьох років свого господарювання ряд колгоспів Перегінського, Рожнятівського, Надвірнянського, Яремчанського і Долинського районів так і не зміг забезпечити оплати колгоспного трудодня [8: арк. 43].

Основним засобом існування селянства залишалися індивідуальні підсобні господарства. Наведемо витяг із одного з листів за грудень 1950 р., який зберігається у фонді Закарпатського обкому КП(б)У: "Зараз випав великий сніг, сильні морози, а в нашому колгоспі ще весь урожай в полі, – писала жителька села Задильське Воловецького округу А. Гливляс, – хліб і сіно самі не збирають, і людям не дозволяють. Жито уже погнило. Картоплю навіть і не розпочинали вибирати. Ось такий тепер у нас порядок, їсти людям нічого. Хто має – продає свою худобу та купує хліб і кукурудзу" [9: арк. 80]. При цьому слід урахувати, що були введені високі податки на кожне фруктове дерево, незалежно від того, давало воно врожай чи ні. Селянин сплачував грошові податки державі, встановлені відповідно до розмірів прибутків, отриманих із кожної голови худоби, площі посівів і т. д. Щоб якось вийти з катастрофічного становища, селяни змушені були згортати особисте підсобне господарство, яке ставало збитковим. Цей процес особливо посилювався з 1948 р., коли внаслідок кількаразового підвищення податків та зниження роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію відбулося різке зменшення прибутків колгоспників. Така політика держави стосовно села призвела до того, що у 1950 р. у СРСР 40 % селянських сімей не тримали молочної худоби, у тому числі 15 % не мали домашніх тварин [10: с. 265–266, 271–272]. Наслідком сталінської колективізації стало різке погіршення матеріального рівня життя людей на селі.

Вся продукція колгоспного сектора економіки республіки потрапила у розпорядження московських відомств, які централізовано розподіляли всі наявні ресурси. За рахунок викачування ресурсів із колгоспного села держава знижувала ціни на продукти харчування, від яких вигравали насамперед люди з високою зарплатою. Селяни-колгоспники отримували за свою працю в кілька разів менше, ніж робітники й службовці. Держава закуповувала у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на муку – 31 копійка, м'ясо за 23 копійки при роздрібній ціні у місті – 1,5 крб. і т. д. [11]. У сільському господарстві республіки, як і в усьому СРСР, колгоспникові не вигідно було добре працювати, добиваючись високих результатів, оскільки вироблену продукцію держава забирала за символічну оплату. Обмін між містом і селом був нееквівалентним, у силу чого оплата праці в колгоспах була мізерною.

Водночас відбувалося відселення селян шляхом проведення масових оргнаборів робочої сили і спецпереселень в інші області як УРСР, так і всього СРСР. Місцеві райкоми партії були зобов'язані проводити систематичну підготовчу роботу до таких акцій. Оргнабір, як і служба в армії, виїзд на навчання чи одруження з міським жителем, дозволив оминати паспортні обмеження. Сільське населення піддавалося жорсткій соціальній дискримінації. Колгоспники були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. Селянин міг улаштуватися на роботу в інші галузі господарства лише з дозволу, на основі відлускної довідки колгоспу. Новітнє закабалення продовжувалося аж до паспортизації села з лютого 1958 р. Це був безправний стан у суспільстві – люди "нижчого ґатунку", які не мали можливостей що-небудь змінити. Колгоспна молодь, яка досягла 16 літ, механічно, навіть без подачі заяв, зараховувалася в члени колгоспів.

Однак ситуація в оплаті важкої праці колгоспників мало чим поліпшилася і впродовж наступної п'ятої сталінської п'ятирічки. При цьому видатки колгоспника, головним чином, йшли на: продукти харчування – 46,1 %, промислові товари – 23,6 %, оплату обов'язкових державних поставок м'яса, податки та облігації займу – 14,3 %, закупівлю худоби й птиці – 5,9 %, особисті потреби – 2,8 %, в тому числі на культурні – відвідування театрів і кіно – аж 0,4 % [12: арк. 38].

Тому цілком закономірно, що показник наявності в колгоспних сім'ях книг, газет, журналів, а також користування громадськими бібліотеками був найнижчим. Важке матеріальне становище не дозволяло селянам-колгоспникам повною мірою скористатися мо-

жливостями, які могла дати їм освіта та культура, зокрема навчати дітей у семирічних чи середніх школах, що залишалися платними. У деяких районах відсутність одягу та взуття призвела до того, що діти селян у зимовий період тривалий час не відвідували школу. В окремих районах учні ще й навесні погано ходили до школи, оскільки батьки залучали їх до польових робіт. Добиратися з віддалених чи гірських сіл у райцентри, де зосереджувалося навчання, через відсутність транспорту учні не мали змоги. Молодь прагнула залишити село, стаючи дешевою робочою силою на численних новобудовах, лісозаготівлях, наповнюючи ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання.

Отже, у 40-х на початку 50-х років ХХ ст. в Україні було створено ряд нових галузей промисловості, реконструйовано значну кількість підприємств, західноукраїнський регіон почав наближатися за рівнем промислового розвитку до середньоукраїнського. В централізованому порядку зусилля зосереджувалися на енергетиці, металургії, машинобудуванні та оборонній промисловості. Поряд з цим недостатньою була увага до тих галузей, які безпосередньо впливали на добробут населення, давався в знаки "залишковий принцип" у ставленні до потреб простої людини. Командно-адміністративна система занедбала соціальну сферу, внаслідок чого життєвий рівень більшості населення республіки був низьким. Реальні прибутки населення країни зросли лише на 6 %, а у сільській місцевості вони знизилися на 8 % [3: с. 67].

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. – Львів, 2005. – 184 с. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 75, спр. 5. Довідки інструкторів ЦК КП(б)У, статистичні дані про підготовку, перепідготовку, розподіл керівних партійних, радянських і господарських кадрів у районах західних областей УРСР. 17. 01. – 1. 12. 1945 р. – 95 арк. 3. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.: Монографія. – Донецьк, 2004. – 412 с. 4. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с. 5. Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. Р-295, оп. 5, спр. 832. Доповідні записки представника Ради у справах колгоспів при уряді СРСР і директивні листи облвиконкому з питань порушення Статуту сільськогосподарської артілі та організаційно-господарського зміцнення колгоспів Станіславської області. 13. 02. 1951 р. – 5. 01. 1952 р. – 118 арк. 6. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1, оп. 7, спр. 6. Зведені звіти про роботу колгоспів області за 1951 р. – 70 арк. 7. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. П-1, оп. 1, спр. 2040. Доповідні записки представника Ради у справах колгоспів при уряді СРСР у Закарпатській області. 18. 01. – 6. 10. 1952 р. – 50 арк. 8. ДАІФО, ф. П-1, оп. 1, 1813. Звіти, довідки про стан політмасової роботи, соцзмагання, шевську допомогу колгоспам і МТС за 1954 р. – 75 арк. 9. ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1426. Інформації, довідки, доповідні записки працівників відділу з питань сільського господарства. – Т. 1. – 9. 01. – 25. 07. 1950 р. – 157 арк. 10. Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 годах. – М., 1972. – 293 с. 11. Агитатор // Правда о "золотом веке" цен. – 1988. – № 1. – С. 29. 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р-582, оп. 24, спр. 87. Аналітичні записки про наслідки обстеження бюджетів колгоспників Української РСР за I квартал 1952 р. – 61 арк.

Oksana Kogut, Oleg Malyarchuk

"CAMP SOCIALISM" AND THE ASPECTS OF SOCIAL POLICY

The article deals with socio-economic policy of the Stalin's model of totalitarian regime.

УДК

Михайло Коваль

ПРОЦЕС РЕАБІЛІТАЦІЇ В. П. ЗАТОНСЬКОГО (1955–1956 РОКИ)

У статті розкрито процес реабілітації В. П. Затонського (1888–1938 рр.), державного діяча радянської України. На підставі матеріалів слідчої справи подається хід підготовчих заходів та, безпосередньо, проведення процесу реабілітації В. П. Затонського з боку органів прокуратури та КДБ в 1955–1956 рр. Уперше введено до наукового обігу архівні документи, що були недоступними широкому колу громадськості та науковцям упродовж 1930–х-1990-х рр.

У розбудові української незалежної держави одним із важливих завдань є формування національної свідомості й історичної пам'яті українського народу. Нині, вивчаючи сторінки історії України радянської доби, які були не завжди об'єктивно висвітлені, відчувається прагнення наших співвітчизників переосмислити прожиті роки, відновити історичну справедливість стосовно тих, хто в минулому зазнав необґрунтованих репресій з боку сталінського режиму [1]. У контексті даної проблеми в Україні впродовж останніх років реалізується Державна програма "Повернуті імена".

Одним із активних діячів більшовицької партії в Україні впродовж 1917–1937 років був Володимир Петрович Затонський. Він займав ключові посади у вищому партійному керівництві республіки: неодноразовий нарком освіти, голова більшовицького ЦВК, голова Галревкому, секретар ЦК КП(б)У, голова ЦК КП(б)У тощо [2]. Однак і його, відданого комуніста, не обминули репресії 1930-х років. Ціною стало життя наркома.

У результаті домінування ідеологічних підходів в історії України в 1920–1990-х роках поява об'єктивних досліджень про життя і діяльність В. П. Затонського була неможливою. Суттєво не змінилась ситуація щодо вивчення його суперечливої біографії й на сучасному етапі. На даний момент історіографія представлена двома історико-біографічними нарисами про В. Затонського, підготовленими в світлі істинності, об'єктивності та неупередженості (Л. С. Бондар [3], І. Л. Лікарчук [4]).

Тривалий період громадськість, науковці були позбавлені інформації про обставини, причини арешту Володимира Затонського, про хід слідства у його справі. Нещодавно ці моменти прояснила стаття Ю. В. Телячого і М. В. Коваля [5].

Разом із тим, у контексті демократичних змін, що відбуваються в суспільстві, з продовженням досить складного процесу політичної реабілітації жертв репресій в Україні, який триває вже багато років, можна констатувати про відсутність інформації в справі реабілітації В. Затонського. Як же це відбувалося?

Володимир Петрович Затонський був заарештований органами НКВС 3 листопада 1937 року [6]. Сфальсифіковане слідство тривало до 29 липня 1938 року. 27 липня 1938 року відбувся останній допит, у процесі якого підсумовувалася його "злочинна діяльність", а також "вибивалися" зізнання щодо керівної ролі С. Косіора в антирадянській змові на Україні [7]. На повідомлення й запит слідчого: "Вам оголошується, що слідство у Вашій справі завершено. Чим Ви можете доповнити Ваші свідчення?" В. Затонський відповів: "Доповнити свої свідчення нічим не можу. Дані мною свідчення під час слідства підтверджую..." [8].

Того ж дня, 27 липня, Прокурор СРСР А. Я. Вишинський затвердив обвинувачувальний висновок у слідчій справі № 817 у звинуваченні В. П. Затонського у злочинах, передбачених ст.ст. 58 ч. 1 п.-а, 58 ч. 2, 58 ч. 7, 58 ч. 8, 58 ч. 11 КК РСФСР. У даному акті стверджується, що він: "а) був одним із керівників антирадянської української фашистсько-націоналістичної організації; б) особисто організував і керував повстанськими кадрами цієї організації; в) підбирав і готував терористів для здійснення терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду; г) організував підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва в УРСР; д) вів переговори з представником фашистського уряду Польщі про інтервенцію проти Радянської України..." [9]. Підготовче засідання Військової Колегії Верховного Суду СРСР у м. Москві 28 липня 1938 року під головуванням С. Ульріха, заслухавши обвинувачення на адресу В. П. Затонського, постановило його віддати до суду Військової Колегії Верховного Суду СРСР, а дану справу заслухати на закритому судовому засіданні без присутності представників обвинувачення й захисту і без виклику свідків [10]. Тоді ж підсудний розписався в одержаній копії обвинувачувального висновку та віддання під суд [11].

29 липня 1938 року у м. Москві о 14 год. 20 хв. розпочалося закрите судове засідання виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР під головуванням армійського військового юриста С. Ульріха, що тривало 20 хвилин. У процесі засідання підсудний "жодних клопотань, а також заперечень щодо складу суду не заявив", "винним себе визнав, цілком підтверджує свої свідчення...". Головуючий надав останнє слово Володимиру Затонському, який сказав, що "...про виправдання просити йому важко, але якщо можливо, просить про пом'якшення" [12].

Вирок був жорстоким і невмолимим: "Затонського Володимира Петровича присудити до вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією особисто йому належного майна. Вирок остаточний і на підставі закону від 1 грудня 1934 року підлягає терміновому виконанню" [13].

Матеріали справи вказують, що "вирок про розстріл Затонського Володимира Петровича виконаний у м. Москві 29 липня 1938 р. Акт... зберігається в Особливому архіві першого спецвідділу НКВС СРСР..." [14].

Майже 20 років ім'я Затонського було тавроване клеймом "ворога народу". Процес реабілітації, що розпочався після смерті Й. Сталіна, розпочав довговистраждане, тривале повернення чесних імен жертв репресій, перегляд прокуратурою, судовою владою слідчих справ.

Установлено, що питання про перегляд справи В. П. Затонського вперше порушила його дружина О. С. Затонська перед генеральним прокурором СРСР 5 травня 1955 року [15]. 31 травня була подана повторна заява [16]. 10 вересня 1955 року помічник головного військового прокурора СРСР надіслав розпорядження на адресу КДБ при РМУРСР та військового прокурору Київського військового округу про здійснення перевірки архівно-слідчої справи В. П. Затонського на предмет обвинувачення та злочину. У директиві, зокрема, зазначалось, що "попереднє та судове слідство... проведено поверхово, унаслідок чого ряд суттєвих обставин не вивчено" [17].

У процесі дослідження були повторно опрацьовані десятки судових справ, заведених на відомих радянських, партійних, військових, культурно-освітніх діячів, які фігурували в справі В. П. Затонського: А. С. Бубнов, А. І. Риков, І. Е. Якір, В. А. Балицький, С. В. Косіор, П. П. Любченко, А. А. Хвиля, І. Ф. Кравчук, І. В. Птуха та інші. Свої свідчення в 1955–1956 роках дали його колеги, друзі, співробітники. Зокрема, М. Т. Рильський 20 січня 1956 року зазначив: "...Він справив на мене враження розумної і широко освіченої людини. До питань, які ми перед ним поставили, він поставився з великою увагою..." [18]. Відкрилось багато нових, різнобічних аспектів. Наприклад те, що безпосередній фабрикатор слідства, колишній начальник Четвертого відділу УДБ НКВС УРСР Хатенев Аркадій Меєрович "засуджений у 1940 році за незаконні методи слідства, фальсифікацію слідчих матеріалів..." [19]. Також встановлено, що "колишній помічник начальника Четвертого відділу НКВС УРСР Перцов, який затвердив постанову на арешт Затонського, засуджений у 1941 році за те, що очолювана ним слідча група використовувала заборонені методи слідства (побиття тощо) і штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування..." [20].

Військовий прокурор Дев'ятого відділу Головної воєнної прокуратури старший лейтенант юстиції Кобцов, розглянувши справу з обвинувачення В. П. Затонського і матеріали додаткового слідства, з'ясував: "...на основі заново встановлених обставин необхідно визнати, що Затонський був заарештований безпідставно, а тому, керуючись ст. 378 КПК РСФСР, – вважав би: архівно-слідчу справу з обвинувачення Затонського Володимира Петровича разом з матеріалами додаткового слідства подати в Військову Колегію Верховного Суду СРСР для відміни вироку від 29 липня 1938 року і припинення справи в зв'язку з відсутністю складу злочину" [21].

10 березня 1956 року Військова Колегія Верховного Суду СРСР в складі Головуючого полковника юстиції Сєніна, членів колегії: полковника юстиції Миловзорова і підполковника юстиції Капустіна, розглянувши висновок Головного військового прокурора, заслухавши доповіді Капустіна та помічника Головного військового прокурора майора юстиції Голобородька, постановила: "Вирок Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 29 липня 1938 року щодо Затонського Володимира Петровича в зв'язку із заново з'ясованими обставинами відмінити і справу на нього в кримінальному порядку припинити за відсутністю складу злочину" [22].

У березні 1956 року начальнику УКДБ по Харківській області та в інші інстанції, було надіслане рішення Колегії про реабілітацію В. Затонського з дорученням "при встановленні найближчих родичів Затонського В. П., не оголошуючи повністю змісту висновку, повідомити їм лише результат розгляду справи..." [23]. Однак, О. С. Затонська реабілі-

тації свого чоловіка так і не дочекалась. Вірніше вона її вже не могла усвідомити: "унаслідок страшного пережитого в жовтні 1955 року втратила розсудок..." [24].

Таким чином, можна констатувати, що В. П. Затонського заарештували безпідставно, він став жертвою репресивно-каральної системи, одним з активних творців якої був і сам. Установлено про грубе порушення методів слідства, що стало відомо лише в 1955–1956 рр.

Разом із тим, дана наукова розвідка розкриває перспективи наступних досліджень в означеному плані. Наприклад, вшанування пам'яті В. П. Затонського в УРСР (1960–ті–1980–ті рр.).

Список використаних джерел

1. Місінкевич Л. Л. Увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні // Слободянюк П. Я., Телячий Ю. В., Чемерис Ю. С. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій. – Ч. 1. – Хмельницький: ПП "Прометей", 2005. – С. 5.
2. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-я вид., дооп. і допов. – К.: Генеза, 2002. – С. 253.
3. Бондар Л. С. Затонський Володимир Петрович // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: Навчальний посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – С. 22–29.
4. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2 т. – К.: Видавель Ешке О. М., 2002. – Т. 1: (1917–1943 рр.). – С. 232–263.
5. Телячий Ю. В., Коваль М. В. Подолянин В. П. Затонський: останній рік життя // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2005. – Т. 5. – С. 177–186.
6. Архів Управління Служби безпеки України (м. Київ). – Спр. 49834. – Т. 4. – Арк. 212.
7. Там само. – Т. 2. – Арк. 2–44.
8. Там само. – Арк. 45.
9. Там само. – Т. 3. – Арк. 312–315.
10. Там само. – Арк. 316.
11. Там само. – Арк. 317.
12. Там само. – Арк. 318–318зв.
13. Там само. – Арк. 319–320.
14. Там само. – Арк. 321.
15. Там само. – Т. 4. – Арк. 4.
16. Там само. – Арк. 5–5зв.
17. Там само. – Арк. 1–3.
18. Там само. – Арк. 267.
19. Там само. – Арк. 232зв.
20. Там само. – Т. 3. – Арк. 324.
21. Там само. – Арк. 322–326.
22. Там само. – Арк. 172–173.
23. Там само. – Арк. 330.
24. Там само. – Т. 4. – Арк. 233.

Mykhaylo Koval

"REHABILITATION PROCESS BY ZATONSKYI V. P. (1955–1956)"

Rehabilitation process by Zatonskyi (1888–1938), statesman of the Soviet Ukraine has been shown in the article. Preparatory measures and rehabilitation process by Zatonskyi V. P. by Office of Public Prosecutor bodies and KYB in 1955–1956 are displayed on the grounds of the investigation case. Archives documents which were inaccessible for the wide public circle and scientists during 1930–1990, were used in science for the first time.

УДК 94 (477)

Оксана Когут, Олег Малярчук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА "ВІДЛИГИ"

Стаття аналізує еволюцію державної соціально-економічної політики періоду тоталітаризму.

Історіографія проблеми соціально-економічного розвитку України в другій половині ХХ ст. досить широка і нараховує сотні різноманітних досліджень. Політологи, історики, економісти висвітлювали різні аспекти розвитку промисловості, сільського господарства, соціальної сфери. Радянськими вченими була проведена значна робота по висвітленні соціально-економічного розвитку країни, однак багато проблем залишалося поза увагою дослідників. В останнє десятиріччя опубліковані перші узагальнюючі праці з економічної історії України: Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко "Економічна історія України і світу: Підручник" (1997), Б. Лановик, М. Лазарович "Економічна історія: Курс лекцій. – 4-те вид., перероб. і доп." (2003), Л. Ковпак "Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст." (2003), В. Баран "Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)" (2003), В. Литвин "Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)" (2004) та ін. Питанням аналізу соціально-економічної політики на Донбасі присвячена монографія А. Саржана "Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст." (2004). Однак питання еволюції державної соціально-економічної політики в масштабах всієї країни і особливо окремих регіонів, вивчені частково, потребують подальшого наукового дослідження.

Аналізуючи соціально-економічну політику партійно-радянської влади у другій половині 40-х – 60-х років ХХ ст. маємо чітко окреслені два відмінні за змістом, але спільні за сутністю етапи (сталінський і хрущовський).

Загалом існувала парадоксальна ситуація: з одного боку держава постійно декларувала соціальну справедливість, а з іншого – все залежало від місця людини в ієрархічній суспільно-політичній системі. У 1960-х роках визріло соціальне розшарування радянського суспільства. Отримавши гарантії особистої безпеки і звільнившись від страху перед сталінськими репресіями, партійно-державна номенклатура одразу погрузла в хабарництво й корупції. Різко збільшилась кількість таких правопорушень, як крадіжки і "присвоєння соціалістичної власності", тобто економічні злочини. Виправити становище була покликана постанова ЦК КПРС "Про заходи з попередження фактів обдурювання держави і посилення контролю за достовірністю звітів про виконання планів і зобов'язань" від 19 травня 1961 р. Правоохоронні органи, Статистичне управління УРСР перейшли у широкій наступ. Перевіряючи виявили масові порушення в обліку та державній звітності, що не давало змоги правильно робити висновки про господарсько-фінансову діяльність підприємств, колгоспів, радгоспів, установ [1, 2].

При аналізі процесу соціального розшарування радянського суспільства необхідно врахувати, що матеріальне становище безпосередньо залежало від доходів сім'ї і пільг, які надавалися окремим професійним групам. До "нижчих верств", поряд із колгоспниками і некваліфікованими робітниками, тепер відносилися, на відміні від сталінських часів, і службовці без спеціальної освіти. З цих груп разом із пенсіонерами поповнювалася категорія "бідних" у радянському суспільстві, які витрачали на закупівлю продуктів харчування більшу частину своїх доходів [3: с. 106]. До "верхніх верств" відносилися керівні працівники партійного, господарського, військового, правоохоронного апарату, відомі діячі науки, мистецтва, культури, спорту.

Важливу роль у радянській соціально-економічній політиці з 60-х років стали займати громадські фонди споживання. Протягом 1965–1985 рр. видатки і пільги з цих фондів у розрахунку на душу населення зросли з 182 до 503 крб. [3]. У хрущовський період медичні та санаторно-курортні заклади республіки почали розвиватися особливо динамічно, хоча й не відповідали тогочасному науковому рівню. Якщо у 1951–1955 рр. в УРСР було введено в дію лікарень на 11,9 тисячі ліжок, в 1956–1960 рр. – на 30,3 тисячі, то вже у 1961–1965 рр. – на 65,4 тисячі. Видатки на безплатне навчання і медичне обслуговування, утримання ясел, садків, шкіл-інтернатів, санаторіїв, поліклінік, будинків відпочинку, на розвиток системи соціального забезпечення та культурно-побутове обслуговування населення здійснювалися за рахунок суспільних фондів споживання. Ці фонди формувалися насамперед завдяки державним асигнуванням, а також із бюджетів соціального страхування, відрахувань підприємств, колгоспів, організацій. У середині 60-х років громадські фонди споживання становили 41,5 млрд. крб. і витрачались на утримання старих і непрацездатних членів суспільства (26 %), охорону здоров'я і відпочинок насе-

лення (31 %), підготовку кадрів і виховання підростаючого покоління (32,4 %) та культурно-побутове обслуговування громадян (10,6 %) [4: с. 148].

У сучасній науковій літературі немає однозначної оцінки щодо соціальної політики, яку проводив М. Хрущов. Зміни у соціальній політиці характеризуються як "досить істотні зрушення" так і "хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань". Намагання видати бажане за дійсне притаманне цілому періоду тоталітаризму. Проте, саме М. Хрущов першим і чи не єдиним реалізував спробу на базі низьких цін, незалежно від кількості і якості роботи, підняти мінімальні потреби простої людини. Підвищення рівня життя позначилося на різкому збільшенні тривалості життя населення. Якщо у 1896–1897 рр. середній показник сягав 32,3 роки, у 1926–1927 рр. – 44,4 роки, то у 1964–1965 рр. досяг максимального результату – 70,4 роки (далі відбулося зниження і різкий спад у 1992 р.) [5: с. 112]. Саме соціальна політика цього періоду зазнала відчутної еволюції, яка зачепила навіть і сільське населення (колгоспників – людей „нижчого ґатунку”).

Відбулися значні зміни в оплаті праці колгоспникам. У березні 1956 р. була прийнята постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці. Запроваджувалися й інші заходи щодо покращення умов проживання та відпочинку рядових громадян. Тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю та пологами збільшено на три місяці, скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств та прогул без поважних причини, розширено допомогу самотнім матерям, інвалідам війни, відмінено плату за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах і т. д.

У липні 1956 р. було схвалено закон про державні пенсії, при цьому скорочувався розрив між рівнем пенсійного забезпечення різних категорій громадян. Проте пенсійна реформа торкнулася тільки робітників і службовців. Державна система соціального захисту колгоспників почала діяти лише з липня 1964 р. Права селян були ущемлені навіть в тому, що пенсійний вік колгоспників наставав на п'ять років пізніше, ніж службовців і робітників. При цьому колгоспники самі фінансували своє пенсійне забезпечення і розмір пенсії становив 12 крб.

На початку хрущовського "великого десятиліття" було знижено норми постачання з особистих підсобних господарств, внесено зміни в систему оподаткування колгоспників, зменшено грошовий податок у середньому у два рази з кожного колгоспного двора. У липні 1957 р. прийнято постанову про відміну обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспниками, робітниками і службовцями. Проте, як тільки намітилися позитивні зрушення в економіці села – почалися обмеження особистих господарств колгоспників. В 1959 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Не менші проблеми залишалися у сфері послуг на селі, де не вистачало перукарень, фотомайстерень, лазень, ательє. Систематично не виконувалися плани надання окремих видів послуг, зокрема з технічного обслуговування населення, ремонту взуття, швейних виробів, хімічної чистки та ін. Слід врахувати, що в більшості гірських, пригірських, поліських сіл побутове обслуговування взагалі було відсутнє. Так, у цілому на одного сільського жителя Івано-Франківської області у 1965 р. було надано побутових послуг на 0,84 коп. при середньому рівні в УРСР – 1 крб. 22 коп. Поряд із тим міському населенню даної області було надано послуг на 7 крб. 66 коп. (в УРСР – 7 крб. 10 коп.) [6: арк. 71], що різко розходилося з декларативними гаслами "стирання різниці між містом і селом".

Серед пріоритетів соціальної політики постало питання вирішення житлової проблеми. У селах почало будуватися багатоквартирне житло на зразок міського. Однак колгоспники відмовлялися залишати свої старі будинки, в яких не було ні водопроводів, ні інших зручностей. Це мотивувалося тим, що необхідно було відмовитися від присадибної ділянки і корови, які забезпечували сім'ю необхідними продуктами харчування. У колгоспників дві третини доходів йшло на закупівлю продовольчих товарів [5: с. 106, 112].

Вагомий результат дало створення міжколгоспних будівельних організацій. Щоб задовольнити зростаючі потреби в будівельних матеріалах, кілька колгоспів об'єднували свої сили і кошти для спорудження різноманітних невеликих заводів, загальне керівництво якими здійснювали міжколгоспні Ради. Доходи і продукція розподілялися відповідно до вкладених господарствами коштів. На початок 60-х років організаціями такого типу було створено потужну виробничу базу, що давало їм можливість виконувати підрядні будівельні роботи на селі. Так, у Волинській області ними були охоплені всі господарства. Вони мали у спільній власності 26 цегляних підприємств, 12 майстерень із виробництва цементно-піщаної черепиці, 15 печей для випалу вапна, 20 лісопильних цехів і т. д. Праця робітника міжколгоспної будівельної організації суворо регламентувалась, розцінки на роботу та оплату праці встановлювались за рекомендованими нормами. Робітники об'єднувались у комплексні і спеціальні бригади, за якими закріплювалася необхідна техніка. Таким чином, виробіток одного робітника міжколгоспної будівельної організації був у 5 разів більший, ніж у працівника аналогічної колгоспної бригади. Міжгосподарська проектна організація виконувала роботи для колгоспів на 25 % дешевше, ніж державні [7: арк. 61, 65]. Такі господарські об'єднання з виробництва будівельних матеріалів та виконання робіт мали реальну змогу створити матеріальну базу для подальшого розгортання масового будівництва на селі.

Найбільш характерною рисою соціально-економічної політики була орієнтація на кількісні, а не на якісні показники: побудувати заплановану кількість житла; надати населенню послуг; підготувати передбачену кількість спеціалістів; оздоровити певну кількість школярів; задовольнити попит на товари широкого вжитку; забезпечити населення м'ясними та молочними продуктами і т. д. Незважаючи на численні постанови і "дієві заходи" щодо поліпшення життя громадян, обсяги не задовольняли нагальних потреб. Вияток, на нашу думку, становила підготовка кадрів масових кваліфікацій.

На кінець хрущовського періоду вже спостерігався надлишок кадрів масових сільськогосподарських кваліфікацій навіть у колгоспах західноукраїнського регіону на час "напруженого періоду робіт". Однак потреба у спеціалістах із середньою спеціальною та вищою освітою залишалася актуальною. У колгоспному та радгоспному виробництві зросла роль спеціалістів сільського господарства. Серед голів колгоспів вищу освіту мали 25 %, середню спеціальну – 52 %. Звичайно, майже всі керівники господарств були членами чи кандидатами в члени КПРС. Досить помітна кількість спеціалістів очолила колгоспні бригади, ферми та відділки – в радгоспах. У кожному господарстві нараховувалося в середньому біля десяти спеціалістів із вищою і середньою освітою. Питома вага спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою серед колгоспних бригадирів у цей час становила близько 13,4 %, серед завідуючих фермами – 10 %. Певною мірою зросла й кваліфікація агрономів та зоотехніків. Серед них із вищою освітою було відповідно 27,8 і 14 %, зі середньою освітою – 69 і 79 %, решта закінчили підготовку на курсах, однорічних школах і т. д. Значно гіршим був якісний склад ветеринарних працівників колгоспів: із них тільки 4 % мали вищу і 51 % – середню освіту, більшість закінчили однорічні сільськогосподарські школи й отримали кваліфікацію молодшого ветфельдшера. Ще нижчою була питома вага дипломованих спеціалістів серед інженерно-технічних працівників. Один інженер припадав на кілька господарств, а серед механіків тільки 52 % здобули спеціальну освіту. В цілому кращими ці показники були в радгоспах. Проте роль спеціалістів в умовах командно-адміністративної системи недооцінювалася, не проявлялося достатньої турботи у створенні для них відповідних умов праці та відпочинку на селі, повністю не використовувались їх досвід і знання [8: с. 105–106, 368, 369].

Отже, на кінець хрущовського періоду в республіці була створена розгалужена мережа робітничої та сільськогосподарської освіти: гуртки, курси, школи, училища, технікуми, вузи тощо. Потреби розвитку економіки зумовили формування кадрового корпусу з місцевого населення, якому відводилася роль керівництва нижчою і середньою управлінською ланкою. По суті, кожний колгоспник та робітник був залучений до тієї чи іншої форми навчання, особливо сільська молодь і керівні кадри. Проте село фінансувалося за залишковим принципом, система навчання колгоспників невігдно відрізнялася від освіти міських жителів. Гонитва за показниками, здійснювана парторганами, змушувала

займатися приписками. Штучне розширення мережі навчальних закладів вело до формалізму. Учні, слухачів, студентів переводили з курсу на курс, намагаючись виконати плани випуску молодих спеціалістів, на яких чекали новобудови, заводи, шахти, організації, колгоспи в різних регіонах СРСР.

У період хрущовських реформ 50-х – початку 60-х років у село почала повертатися частина його колишніх мешканців, яка раніше вибувала в інші галузі господарства або залишалася в місті після закінчення навчальних закладів, проходження військової служби. Ряд громадян змінив своє ставлення до села під впливом реформ та відгукнувся на заклики комуністичної партії й обіцянки радянської влади. Хрущовські програми орієнтувалися на молодь і мали "раціональне зерно", однак недостатньо підкріплені матеріально, вони не могли втримати молодь у селі. Спроби переглянути деякі аспекти кадрової політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства, не дали бажаного для керівництва країни результату. Значну увагу приділено підготовці, перепідготовці та розстановці працівників керівної ланки, фахівців сільського господарства, рядових колгоспників. Проте кардинальних змін не відбулося, оскільки реформи М. Хрущова були непослідовними. Позитивний заряд реформ, ініційованих ним, у другій половині 50-х років ХХ ст. вичерпався. Новації реформатора були лише тимчасовим явищем, не здатним вивести країну на нові якісні рубежі. Партійно-радянська влада повністю ігнорувала необхідність корінних змін самої політичної системи і пріоритетів економічного розвитку.

У два повоєнні десятиліття компартійно-радянське керівництво найбільше піклувалося про прискорений розвиток базових галузей важкої індустрії та військово-промислового комплексу. Розв'язуючи дані проблеми командно-адміністративними методами Й. Сталін і М. Хрущов визначили характер розвитку радянської соціально-економічної політики на весь подальший її період. Науковий підхід до об'єктивно визрілих проблем поступався місцем ідеологічній доктрині. Всі реформи, реорганізації проводилися "зверху" і мали половинчастий характер. У цілому саме соціальна політика цього періоду зазнала відчутних змін, які торкнулися і сільського населення. Зміни у соціальній політиці можна розглядати як один із найбільш дієвих засобів пристосування політичної системи до нових умов часу. Проголошення курсу "розгорнутого комуністичного будівництва" призвело до посилення ідеологічного диктату влади в усіх сферах суспільного життя. З одного боку, спостерігалось розкріпачення духовного потенціалу, з іншого, – ці ініціативи були вкладені у жорсткі рамки тоталітарної системи. В цьому і полягала своєрідність епохи "відлиги".

Основні напрями розвитку соціально-економічної політики відображали тенденції, характерні для еволюціонізуючого тоталітаризму, що позбавлявся крайніх проявів сталінської моделі соціалізму. Вся соціальна політика влади залежала від усталених, дещо відкоригованих ідеологічних засад і підлягала централізованому адміністративному регулюванню, яке здійснювалося під гаслами соціальної справедливості та піклування про інтереси трудящих.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецької області, ф. П-1, оп. 9, спр. 410. Протоколи № 18–21 засідань бюро обкому КПУ. 14.08. – 18. 09. 1964 р. – арк. 14, 39. спр. 379. Стенограма XI конференції обласної партійної організації. 15–16. 09. 1961 р. – арк. 106. 2. Державний архів Закарпатської області, ф. П-1, оп. 5, спр. 190. Статистичні розробки обласного статуправління з питань сільського господарства. 17. 03. 1960 р. – 31. 03. 1961 р. – арк. 37. 3. Народное хозяйство СССР в 1985 г: Стат. ежегодник. – М, 1986. – С. 412. 4. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с. 5. Мерль С. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97–117. 6. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-295, оп. 6, спр. 1354. Матеріали 6 сесії обласної Ради депутатів трудящих. 26. 05. 1966 р. – 135 арк. 7. Державний архів Волинської області, ф. П-1, оп. 2, спр. 476. Документи (інформації, листи, доповідні записки) про розвиток сільського господарства області за 1960 р. – 108 арк. 8. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. У 2 кн. – К, 1979. – Кн. 1. 390 с.; Кн. 2. – 700 с.

Oksana Kogut, Oleg Malyarchuk

SOCIO-ECONOMIC POLICY OF "THAW"

The article analyzes the evolution of state socio-economic policy during the period of totalitarian regime.

УДК 396.(477)

Юлія Юрків

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА (20–30–ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Уданій статті висвітлені організаційні форми громадської діяльності західноукраїнського жіноцтва 20–30-х років ХХ століття.

Доля і майбутнє України великою мірою залежала і залежить від жінок. Жінки є березнями не тільки сімейного вогнища, а й суспільства в цілому. Переконливий доказ тому – багатогранна діяльність західноукраїнських жіночих організацій 20–30-х років ХХ ст. Своєю активністю, відданістю справі, вмінням суто по-жіночому полагоджувати найскладніші проблеми українки міжвоєнного періоду були гідним прикладом для всього українського суспільства. Жіноча діяльність була, є і буде важливим чинником нашої загальної суспільної діяльності. Однак діяльність об'єднаного жіноцтва завжди вимагала певної її організації.

Досліджуючи історію українських жіночих об'єднань, ми задаємося питанням: що ж спонукало, націлювало загал українського жіноцтва до їх активності у громадському, культурно-національному, політичному житті української спільноти? Які організаційні форми діяльності використовували жіночі організації та окремі передові, національне свідомі українки 20–30-х років ХХ ст. з метою залучення жінок до піднесення їх національної свідомості та участі в житті суспільства? Архівні джерела доносять до сьогоденного читача досвід минулого. Ми дізнаємося, що західноукраїнські жінки міжвоєнного періоду вже проявляли впевненість у своїх силах здолати всілякі сімейні, господарсько-економічні негаразди, перешкоди у здобутті освіти, утиски з боку польської адміністрації. Брала участь у політичному житті, виступали на вічах, проводили широку опікунсько-просвітницьку, виховну діяльність тощо. Однак висвітлення досвіду діяльності українського організованого жіноцтва у минулому в історичній літературі досить побіжне. Тому тепер, коли в Україні створюються численні жіночі організації, важливо ознайомлювати їх з досвідом діяльності попередніх поколінь жіноцтва, зокрема з організаційними формами громадської діяльності західноукраїнського жіноцтва 20–30-х років ХХ ст. Досліджувані матеріали українських жіночих організацій стверджують, що організоване жіноцтво використовувало у ті роки різні ефективні організаційні форми громадської діяльності, серед яких найважливішими були з'їзди, віча, наради, курси інструкторок-організаторок.

Загальні з'їзди згідно зі статутами були найвищою вирішальною і контролюючою "владою" жіночих організацій та найбільш масовою і всеохоплюючою організаційною формою діяльності організованого жіноцтва [8, спр. 2418, арк. 26; 9, спр. 361, арк. 272; 19, спр. 1, арк. 5]. Проведення першого Всеукраїнського жіночого з'їзду з ініціативи "Союзу українок" планувалося на 22 – 23 грудня 1921 р. у Львові. Було створено підготовчий

комітет [19. спр. 2, арк. 55], який через "Громадський вісник" повідомив жіноцтво про його скликання, видрукував листівку-заклик та програму з'їзду. Його метою було згуртувати якнайбільше українських жінок, зробити точний огляд їх діяльності і намітити шляхи на майбутнє [19. спр. 5, арк. 25]. Відчувався великий ентузіазм жіноцтва до підготовки з'їзду, на його адресу прийшли численні привітання від різних українських організацій та окремих осіб із Західної України і з-поза її меж [19. спр. 5, арк. 1 – 24, 27 – 32]. Проте за кілька днів перед з'їздом поліція заборонила його проведення [19. спр. 2, арк. 55]. Тоді вирішено було, щоб намічений з'їзд відбувся як надзвичайні загальні збори "Союзу українок" з тією самою програмою. 22 грудня з'їзд розпочав свою роботу, але під час виступу Мілени Рудницької комісар поліції заборонив з'їзд. Делегати з'їзду, хоч невеликими окремими групами, але все-таки розглянули ті питання, що були внесені у його програму [19. спр. 2, арк. 55; спр. 5, арк. 26; спр. 12, арк. 4].

Можливо, якщо б дозволено було проведення з'їзду, то це не мало б такого ефекту, як його заборона. З'їзд не відбувся у такій формі, як планувалося, але натхненна підготовка до нього і груба його заборона викликала хвилю протестів, привернула увагу жіноцтва до свого становища та зміцнювала їх впевненість у необхідності своєї організації. Передові жінки розуміли, що використання такої форми спротиву польській владі, як протести піднесе громадську активність українок і приведе організоване жіноцтво до перемоги у боротьбі за визнання його ролі в суспільстві. Тому секція преси і пропаганди при "Українському жіночому союзі" у Відні розіслала "Протест проти переслідувань українських жінок і жіночих організацій в Галичині, Буковині і Східній Україні" для опублікування його у різних жіночих часописах світу. До протесту "Українського жіночого союзу" приєдналися й інші об'єднання українських жінок-емігранток, зокрема "Національна рада українських жінок", "Українська секція інтернаціональної жіночої ліги миру і свободи" та "Гурток студенток". Протести появилися на сторінках різних жіночих часописів світу з прихильними замітками редакцій [21. с.6]. Політичні та громадські протести, відкритий і прихований осуд світової та західноукраїнської громадськості змусили польську владу дещо послабити утиски щодо розвитку українського жіночого руху в Галичині. Про це свідчить хоча б той факт, що з 1922 р. польська влада вже не забороняла проведення з'їздів українського жіноцтва, однак надалі вони проводилися в обов'язковій присутності представника поліції. В той же час прагнення жіноцтва до консолідації сил у суспільстві привело до об'єднання у 1923 р. жіночих організацій та гуртків при інших українських товариствах навколо "Союзу українок" на правах філії і сфедерованих товариств – колективних членів цієї організації. В грудні 1925р. колективними членами "Союзу українок" були товариства "Кружок імені Ганни Барвінок" (Львів), "Товариство українських жінок" (Станіславів), "Жіноча громада" (Дрогобич) тощо [10. спр. 4, арк.63; 19, спр. 2, арк. 98 – 99, 104 – 105; 20, спр. 28, арк. 2 – 3].

Документи засвідчують, що з кожним роком робота організованого жіноцтва поживалась. Про це наголошувалось, зокрема, на з'їзді представниць різних жіночих організацій у квітні 1926 р. Організоване українське жіноцтво включалось практично у всі ділянки економічного, культурно-просвітнього та громадського життя краю [12.- 1926.-№ 6.- С.5]. З'їзди застерігали жіноцтво від створення жіночих секцій при політичних партіях, як це було в 1927 і 1933 роках [12. – 1928. – №1–2. – С. 4; 19, спр. 15, арк. 99], вирішували організаційні питання проведення всеукраїнських акцій, форумів. Так, з'їзд 1933 р. вирішив питання проведення Всеукраїнського жіночого конгресу, присвяченого 50-річчю заснування першої української жіночої організації "Товариства руських женщин" у Станіславові [19. спр. 26, арк. 14 – 15]. Конгрес, незважаючи на хвилю арештів активістів української громадськості, що прокотилась напередодні його проведення у зв'язку із вбивством 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б.Пєрацького, був все-таки проведений у червні 1934 р. у Станіславові. У конгресі взяло участь 545 жінок-делегатів Західної України, 43 – з Буковини та Закарпаття, в тому числі українки-емігрантки з Америки і Канади, а також представники з усіх громадських організацій Західної України [4. с. 448 – 449; 5, с.411;11, спр. 86, арк. 161]. Об'єднання на конгресі жіноцтва різного соціального стану та вікових груп, участь в ньому 6 тисяч запрошених молодих сільських жінок Станіславщини стало великою маніфестацією визнання ролі

жінки в суспільстві. "Конгрес, – справедливо стверджує дослідниця українського жіночого руху Марта Богачевська-Хом'як, – був з'їздом національного духу і жіночої солідарності" [3. с.176]. Він висловився за об'єднання українського жіноцтва у "Всесвітній союз українок", що було здійснено на з'їзді у жовтні 1937 р. [9. спр. 361, арк. 6; 20, спр. 30, арк. 86]. Маючи досвід організаційної роботи в краї, галицьке жіноцтво ділилося ним і зі своїми сусідами, беручи участь у з'їзді "Жіночої громади" Буковини (1931 р.), Першому з'їзді "Народовецького жіноцтва" Закарпаття в Ужгороді (1934р.) та ін. [12.- 1931.-№ 8.-С. 8–9; 12.- 1931.-№ 37–38.-С.8].

Таким чином, з'їзди жіноцтва можна вважати найактивнішою формою діяльності українських організацій. Шляхом з'їздів, яких на основі архівних джерел, за підрахунками автора, тільки "Союзом українок" було проведено у 20–30-х роках дев'ятнадцять, українське жіноцтво мало можливість зосередити основні думки у напрямку ефективної роботи в різних містах і селах Західної України та давати приклад для наслідування у справі організації жіноцтва в інших регіонах і діаспорі. Шляхом представництва окремих організацій з'їзди допомагали об'єднанню жіноцтва, виробленню відповідних напрямків жіночого руху на культурно-просвітницькій, економічній та частково політичній платформах. Виголошені реферати, доповіді, виступи, повідомлення говорили про обсяг роботи, активність українського жіноцтва над піднесенням культурно-освітнього рівня, їх самосвідомості та поступу у вихованні національної гідності українців.

Крім з'їздів, однією з організаційних форм роботи жіночих організацій Західної України у 20–30-ті роки були жіночі віча, які проводилися як суто жіночими організаціями, так і спільно з іншими українськими товариствами. В основному це були віча на просвітньо-організаційні теми. Оскільки польський уряд намагався обмежити освітній рівень української молоді початковою освітою, це змушувало українську громадськість докладати зусиль до відродження приватного українського шкільництва. Водночас передове організоване жіноцтво було стурбоване низьким освітнім рівнем більшості українського жіноцтва, що спонукало до проведення жіночих віч з метою пробудження національної свідомості, поширення жіночих осередків у селах та проведення культурно-просвітницької діяльності серед жінок. Такі віча, зокрема, було проведено 10 вересня 1922 р. у Львові, 20 березня 1927 р. у Бережанах та ін. [19. спр. 32, арк. 22 – 23].

Дбаючи про вихід суспільства з економічної кризи, організоване жіноцтво за ініціативою Олени Кисілевської, Мілени Рудницької, Іванни Блажкевич та інших невтомних громадських діячок організовує і проводить ряд просвітньо-економічних віч з метою заохочення жінок до економічної освіти та піднесення господарсько-кооперативної культури, організації власних галантерейних майстерень, ремісничих цехів тощо. Пропонувалося створювати жіночі гуртки при товариствах "Сільський господар", "Ревізійний союз українських кооператив", "Молочарський союз", які, навчивши жінок, сприяли їм організувати власні кооперативи. На вічах передові жінки пропонували конкретні шляхи заробітку грошей на утримання своїх сімей, а заініційовані жінками курси навчання тієї чи іншої професії мали стати основою для будівництва жіночих господарських шкіл [7. спр. 1, арк. 18–21].

Просвітньо-кооперативні віча проводилися у всіх повітах Галичини, що у значній мірі стало причиною розвитку з кінця 20-х років не тільки мішаних, а й суто жіночих українських кооперативів. Вже у 1928 р. у трьох східногалицьких воєводствах налічувалося 12 жіночих кооперативів [15. с.4; 17, с. 31; 21, спр.30, арк. 76]. Це сприяло піднесенню економічного мислення, національної свідомості та становленню особистості української жінки в суспільстві і, врешті, виходу організованого українського жіноцтва в 1934 р. на широку міжнародну арену в статусі члена "Міжнародної кооперативної гільди" [8. спр. 2418, арк. 11, 17, 18, 28; 20, спр. 30, арк. 15 – 16].

Національні українські організації проводили також політичні та антикомуністичні віча. Протягом 20–30-х років у Західній Україні не було створено жодної української жіночої організації, яка була б згідно зі статутом політичною. До того ж, незважаючи на офіційне несхвалення керівництвом більшості жіночих організацій, при окремих політичних партіях були секції жінок і, крім того, окремі жінки входили до тих чи інших політичних партій. Отже, українське жіноцтво, зокрема найбільшій жіночій організації "Союзу украї-

нок", не стояло остронь політики. Хоч згідно зі статутом ця організація, як і переважна більшість, була позапартійною, позаполітичною, однак політична активізація жінок була однією з неофіційних цілей і одним з найважливіших досягнень "Союзу українок". Про це й свідчать, зокрема, політичні віча, в яких жіноцтво Галичини брало участь, чи само їх організовувало. Характерним з цього приводу було багатотисячне політичне віче 1926 р. у Тернополі, яке організував політичний жіночий гурток Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). На цьому вічі громадські активістки, зокрема депутат польського сейму Олена Гадзінська-Левчанівська з Волині, Олена Кисілевська з Коломиї та інші передові жінки Західної України, розповідаючи про історію боротьби українського народу, в тому числі й жіноцтва, за свою державність, закликали українок вступати до різних національних партій з метою консолідації зусиль у боротьбі проти ополячення [5. с. 408; 12.- 1926,- № 7.- С.4].

На антикомуністичних вічах керівники національних жіночих організацій застерігали жінок не піддаватися агітаціям комуністів, які в той час ходили по селах і, прикриваючись "Союзом українок", агітували вступати до їхніх комітетів. Таке віче, зокрема, було проведено 19 серпня 1936 р. філією "Союзу українок" у Станиславові. Своїми резолюціями віче заборонило жіноцтву вступати до будь-яких комітетів чи товариств без відома "Союзу українок", щоб не піти врозріз державницькій ідеології "Союзу українок" та "не наразити жіночу організацію на збезчечення комуністами" [6. спр. 1, арк. 28]. Політичні, антикомуністичні віча ставили мету об'єднати зусилля українського жіноцтва у боротьбі за національні інтереси.

Українське жіноцтво завжди цікавилось громадськими справами, які були першочерговими у суспільстві. Про це свідчить хоча б те, з яким ентузіазмом воно брало участь чи само організовувало віча, присвячені виборам до польського сейму та сенату 1928 р. У 1927 р. по всій Західній Україні прокотилася хвиля передвиборних віч, де активну участь брало жіноцтво. Серед організаторів вічових зібрань виділялись Т. Соколовська зі Львова, О. Кисілевська з Коломиї, П. Вигнанська з Копичинців та інші [12.- 1927.- № 11.- С. 6; 12.-1927.- № 18.- С.4; 12.- 1928.- № 23.- С. 5]. Скупими й неповними були газетні повідомлення про передвиборний рух в українських селах під Польщею, але й вони розкривають його зміст. Скрізь – віче за вічем. Кожне віче – це маніфестація селянських сил, сотні й тисячі учасників. Так, у Коломийщині на вічу в с. Корничі було 1000 вічовиків, в Шепарівцях – 400, в Балинцях – 4000. Всюди – більше половини жіноцтва. В результаті виборів дві представниці жіноцтва – Мілена Рудницька-Лисяк і Олена Кисілевська були відповідно обрані депутатами польського сейму і сенату [2. с.86; 18, с. 3]. Відчувши свою силу в суспільстві, жінки, консолідуючись, прагнули, щоб з ними рахувалася українська громадськість. Це наочно показали вибори до польського сейму і сенату 1935 року. Тоді кандидатури жінок, запропоновані жіночими організаціями, не були підтримані національними партіями. У відповідь українське жіноцтво завдяки повсюдно проведених жіночих віч одноставно бойкотувало вибори 1935 р. [12. – 1935. – №17. – С. 14].

Отже у 20–30-х роках жіноцтво використовувало стару традиційну форму вічових зібрань, де обговорювало насущні питання організації та покращення роботи на місцях, заохочувало жінок до просвітницької діяльності, економічної освіти, кооперативної культури. Віча консолідували сили жіноцтва, сприяли поступу жіночого руху, нейтралізували комуністичну пропаганду. Для українок різного віку й різного соціального стану віча були школою ораторського мистецтва та політичної боротьби.

Розвиток громадського та національно-культурного життя українських організацій, у тому числі й жіночих, непокоїв польські окупаційні власті, які у 1930 р. провели жорстоку "пацифікацію", тобто "заспокоєння українського населення Галичини" [14. с. 103]. До сіл та містечок висилались каральні військові та поліцейські загони, які нечувано знущались над українцями. Нищились читальні, кооперативи, бібліотеки, склади, будівлі, магазини, приватні будинки. Знищено сотні сіл, тисячі людей кинуті до в'язниць. Ця акція мала на меті раз і назавжди знищити просвітницький і культурно-кооперативний рух як основу економічного і духовного росту української спільноти [17. с. 402]. Однак її наслідки були протилежні. Дії польських урядовців викликали протидію української громадськості. Влада старалася нищити всі громадсько-культурні, просвітні, культурно-економічні надбання

українців, а це приводило до росту інших, більш пристосованих до життя національно-культурних установ. Крім того, жіноцтво української діаспори влаштовує ряд акцій протесту проти пацифікації [12.- 1931.- № 5.- С.2]. Заговорила світова преса. Власті мусили відступити. У всіх воєводствах відбудовуються читальні. Створюється ряд кооперативів. Відновлюються жіночі наради, анкети з метою піднесення культурного рівня домашнього господарювання по селах, кооперативної та сільськогосподарської освіти. Так, 22 травня 1932 р. у Стрию відбулася жіноча кооперативна анкета з кличем "Свій до свого!" при участі 120 жінок [6. сир. 1, арк. 41; 12. – 1932. – №21–22. – С. 2].

Щоб навчити жінок проводити організаційно-настановчі заходи на місцях, згуртувати жіноцтво в організації й вміло здійснювати в них певну роботу, "Союз українок" самостійно, а часто й у співпраці з іншими українськими організаціями використовував таку організаційну форму роботи, як **курси інструкторок-організаторок жіноцтва**. Вони були кількамісячними, одномісячними, однотижневими, де, крім форм і методики організації різних справ жіноцтва у товариствах, проводилося навчання з кооперації, правознавства, культури домашнього господарювання, організації дитячих садків тощо [12.- 1927.- № 1.-С.5; 12.- 1931.- № 24.- С.79 – 10; 19, сир. 32, арк. 8, 15; 19, сир. 33, арк. 4]. Курси проводилися в міру потреби таких інструкторок-організаторок як в цілому по селах, так і в окремих галузях культурно-просвітницького та економічного життя суспільства [4. с. 442; 12.- 1927.- № 17.-С. 2; 12.- 1932.- № 27.- С.2; 12.- 1932.- № 29.- С. 2; 19, сир. 2, арк. 34]. З середини 20-х років керівництвом "Союзу українок" робиться перша спроба проведення одномісячних курсів інструкторок-організаторок жіноцтва. На перших курсах у 1925 р. було 24 слухачки з різною освітою, але тільки окремі з них, а саме 4 дівчини, які мали середню освіту, відповідали вимогам, які необхідні були для інструкторок на села. Тому при наборі слухачів на такі курси у наступні роки обов'язково враховувався освітній рівень претенденток, що було проблематично при загальному низькому освітньому рівні українок [19. сир. 2, арк. 34].

Розвиток українських жіночих організацій вимагав все більше освічених і в той же час національне свідомих жінок, які б повністю присвятили себе громадській роботі серед українок. Таких кадрів організаторок жіноцтва не вистачало. Водночас багато молодих українок, які закінчили семінарії чи гімназії, через асиміляційну політику Польщі по кілька років були без роботи, а якщо й отримували посаду в державній установі, то, як правило, поза межами Західної України – у корінній Польщі. "Союз українок" у 1927 р. звернувся до таких випускниць гімназій і семінарій, закликаючи їх до громадської діяльності на ниві організування сільського жіноцтва [12.- 1927.- № 27.- С. 2]. Разом з тим, усвідомлюючи стан безробіття та необхідність покращення матеріального становища більшості випускниць навчальних закладів, "Союз українок" вирішує проводити курси інструкторок-організаторок жіноцтва у співпраці з іншими українськими товариствами, зокрема, "Просвітою", "Рідною школою", "Сільським господарем", "Ревізіоним союзом українських кооператив". Перші такі п'ятимісячні курси проведено "Союзом українок" і представниками "Рідної школи" у січні-червні 1927 р. у Львові, де навчалася передова, патріотично настроєна жіноча молодь. Всі 19 випускниць курсів відразу ж пішли працювати в села для організування сільських жіночих гуртків та проведення навчально-виховної роботи в дитячих садках і початкових класах "Рідної школи" [13. с. 174; 19, сир. 32, арк. 8–15; 19, сир. 33, арк. 4; 22, с. 9]. Перші кроки на ниві організування сільського жіноцтва випускниці курсів здійснювали під керівництвом вже досвідчених організаторок, зокрема О.Кисілевської, І.Блажкевич, М.Веселовської, Н.Касіян, Н.Селезінки та інших. Надалі, з 1928 до середини 1935 р. курси інструкторок-організаторок були одномісячними.

Завдяки активній діяльності випускниць курсів інструкторок-організаторок і поживленню національно-культурного життя у найвіддаленіших куточках Західної України з кожним роком все більше освічених жінок зацікавлюється громадськими справами та виявляє бажання закінчити такі курси і працювати для українського народу. Характерними у цьому зв'язку були організаційно-освітні курси "Союзу українок", що розпочалися 18 жовтня 1932 р. у Львові. Із 40 слухачок курсів всі були представниками жіночих організацій трьох східногалицьких воєводств і мали середню спеціальну й вищу освіту. Крім освітньо-організаційних справ, на курсах проводилися заняття з кооперації та сільського го-

сподарства. Проводили їх найдосвідченіші працівники "Ревізійного союзу українських кооперативів" та "Сільського господаря", зокрема Софія Парфанович, Ірина Павликовська, Марія Струтинська, Володимир Целевич; з Головного проводу "Союзу українок" – Мілена Рудницька, Олена Шепарович, Олена Кисілевська [4. с. 442]. Враховуючи позитивну роль добре навчених, вмілих інструкторок-організаторок для розвитку жіночого руху в Західній Україні, керівництво "Союзу українок" у 1935 р. запропонувало філіям ввести платну інструкторку-організаторку жіноцтва [12.- 1935.-№ 10.- С. 3]. Це дало змогу безпосередньо у кожному воєводстві проводити одно-кількаденні навчання жіноцтва. Зокрема, Станиславівська філія "Союзу українок", яка у 30-х роках зарекомендувала себе найкраще організованою філією Західної України, поділивши терен своєї діяльності на кілька районів навчання, протягом лютого-березня 1936 р. почергово провела навчальні курси для всіх голів та членів виділів (комітетів) сільських жіночих гуртків Станиславівщини [6. спр. 1с, арк. 19; 6, спр. 1–2с, арк. 21].

Таким чином, курси інструкторок-організаторок жіноцтва були активними організаційними формами діяльності українських жіночих організацій. Вони давали можливість об'єднувати в організації та підготовляти різні верстви жінок до господарської, культурно-просвітницької діяльності, організації дитячих садків, піднесення гігієни сільського жіноцтва і в цілому культурного рівня українського села. Крім того, з'їзди, віча, наради, анкети, курси інструкторок-організаторок у своїй сукупності сприяли удосконаленню діяльності українських жіночих організацій як у центрі, так і на місцях, де жіночі осередки могли бути. Йшлося про підготовку жінки до активної участі в усьому (а не тільки в жіночих організаціях) житті народу, щоб жінка могла на кожному посту стати поруч, а то й замінити чоловіка.

Охарактеризовані вище організаційні форми діяльності давали можливість українському жіноцтву шляхом обміну досвідом роботи утверджувати себе як особистості, самостійно знаходити шляхи підготовки різних верств жіноцтва, особливо сільського, до особистої участі в житті суспільства. Завдяки їх настановам українські національне свідомі жінки створювали і розвивали свої міцні організації, щоби в умовах польського духовного, політичного та економічного поневолення зберегти національну сутність як свою, так і всього народу.

Список використаних джерел

1. Білинська А. Союз українок в Городенці // Городенщина: Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978.
2. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К., 1993.
3. Бойчук Д. Слідами минулого // Альманах Станиславівської Землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – 4.1. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975.
4. Бурачинська Л. Праця жіноцтва в Коломиї й повіті // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988.
5. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Львівське воєводське управління (1921 - 1939рр.). – Ф.1. -Оп.54.
6. ДАЛО. Львівське повітове староство (1921 – 1939). -Ф.7. – Оп.3.
7. ДАЛО. Товариство жінок з вищою освітою у Львові (1924 – 1939 рр.). – Ф.119. – Оп.1.
8. ДАЛО. Товариство прихильників освіти у Львові (1927 – 1943 рр.). – Ф. 294. – Оп.1.
9. Жіноча доля. Часопис для українського жіноцтва. – Коломия: Видавництво О. Кисілевської. – 1926.-№5,6, 7; 1927. – № 1,8–9, 11, 17, 18, 27; 1928.-№1–2,23; 1931,-№ 5, 8, 24, 37–38; 1932.-№ 21–22, 27, 29; 1935. – № 10, 17; 1937.- № 20–21; 1938.- № 1–2.
10. Кисілевська О. Як вести працю в жіночих гуртках // Наш світ. – Коломия, 1927.
11. Красівський О., Пилипів І. УВО – ОУН та події у Західній Україні в 1930 р. //Матеріали наукової конференції "Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія" (історія, уроки, сучасність). – Івано-Франківськ, 1993.
12. Луцький О. Жінка в кооперації //Жінка. – 1937. – № 13–14.
13. Освітньо-економічні наради представниць жіноцтва в повітах //Діло. – 1923. – 22 липня.
14. Пеленська І. Наше організоване жіноцтво // Стрийщина.Т.П. – Нью-Йорк-Париж-Сідней, 1990.
15. Українське село під Польщею // Українська громада. – Нью-Йорк, 1927. – 30 липня.

**ORGANIZATIONAL FORMS OF PUBLIC ACTIVITY OF
ZAHIDNOUCRAINSKOGO WOMAN (20–30TH YEARS ARE THE XX ITEM)**

The paper presents the organization forms of public activity of West Ukrainian Women in 20–30 s of the 20th century.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена діяльності Народного Руху України в роки перебудови і розпаду Радянського Союзу в кінці 80-х на початку 90-х років минулого століття. Розглядається один із найважливіших напрямків діяльності НРУ – національне питання, принципи, цілі, напрямки і способи діяльності всеукраїнської політичної організації.

Середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст. стала фатальною для Радянського Союзу. Процес лібералізації і демократизації прав людини набрав потужних масштабів. Реформація почала здійснюватись не лише "згори", а й "знизу", з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії і громадсько-суспільні об'єднання, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання. На перехідному етапі до свободи слова утверджується гласність, яка перш за все поширилася на історію. Були вперше опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932 – 1933 років, переосмислювалось історичне минуле українського народу. В пресі і на телебаченні з'являються рубрики, що стосуються питання націоналізму та його походження. Велика увага приділяється питанню української державності 1917 – 1920 років, а також питань правдивих подій жовтневої соціалістичної революції. Торкаються питання утворення і діяльності УПА, як військової одиниці, яка боролася з німецькими і більшовицькими загарбниками за незалежність України в час Другої світової війни. Все це впливало на відродження демократії народів колишнього СРСР, усвідомлення українцями своєї приналежності до української державності.

Діяльність Народного Руху України в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. давно привертає увагу дослідників, проте його роль в політичному житті цього періоду історії залишається недостатньо вивченою. Саме НРУ був головним інструментом впровадження національного руху в період перебудови і впровадження демократії в період краху СРСР, тому без ретельного дослідження виникнення та діяльності громадсько-політичної організації висновки про дію Народного руху на Україні в кінці 80-х на початку 90-х років минулого століття будуть неповними.

В рамках даної статті розглядається виникнення і основні напрямки діяльності НРУ.

Основна мета даної статті – визначити наскільки ефективною була діяльність НРУ, спрямована, на відбудову демократії України в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст.

Крім того завданнями статті є визначення діяльності НРУ в Україні, а також взаємодія організації з іншими політичними партіями та організаціями визначеного періоду дослідження.

Основою для вивчення вищезазначених питань даної статті послужили архівні матеріали міста Києва, документи і матеріали Народного Руху України. Вони містять цінні статистичні дані та офіційне тлумачення тогочасних явищ та процесів. Проблеми зародження і діяльності НРУ висвітлені у працях О.В.Гараня та Г. Гончарука.

У середовищі неформальних організацій протягом 1988 р. було здійснено кілька спроб створити щось на зразок прибалтійських масових організацій, однак, ні львівський "Демократичний рух сприяння перебудові", ні вінницький "Народний фронт підтримки перебудови", ні аналогічні спроби УГС не могли досягнути бажаного результату через відсутність авторитету в народі [1, 128]. І лише підключення членів Спілки Письменників України (СПУ) створило сприятливий клімат для розвитку цієї ідеї. Завдяки письменницькій організації вдалося утворити масову громадсько-політичну організацію, а з 1992 року політичну партію, яка на протязі багатьох років незалежності України була вектором демократичного розвитку.

У своїй діяльності Народний Рух України (далі Рух) керувався принципами гуманізму, демократії, гласності, плюралізму, соціальної справедливості, виходячи з інтересів усіх громадян незалежно від національності. Рух згуртовував їхню патріотичну енергію, виявляв їхню волю до політичного, економічного та культурного відродження України.

Головною метою діяльності Рух визначав:

Відновлення парламентським шляхом державної незалежності України, побудову демократичного і гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних труп республіки.

Рух ставив перед собою *цілі*:

- а) всіляко сприяти відродженню людини як морально відповідальної особистості;
- б) сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення України в незалежну, правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення демократичних свобод;
- в) домагатися радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійності з урахуванням регіональних і структурних особливостей;
- г) вести наполегливу боротьбу проти політики денационалізації, домагатися необхідних умов для вільного розвитку і самозбереження українського народу; сприяти духовному відродженню української нації на основі всебічного розвитку української мови і культури, формування історичної пам'яті і національної свідомості громадян, виховання почуття національної гідності;
- д) сприяти всебічному розвитку мов і культур національних меншостей та етнічних груп, що проживають на території республіки, стояти на захисті їхніх життєвих прав та інтересів.

Виступаючи за повагу до національної гідності, проти національного нігілізму, Рух вважав несумісною зі своїми принципами пропаганду расової та національної винятковості, шовіністичних і націоналістичних поглядів.

Рух змагався за цілісність та безперервність розвитку національних культур, виступав і виступає проти їх вульгаризаторської ідеологізації, спрощеного поділу на прогресивні і реакційні.

Рух визнає одним із найважливіших завдань своєї діяльності демократичне і справедливе розв'язання проблем, що стосуються буття українського народу, забезпечення його рівноправності з іншими народами, задоволення національних потреб білорусів, болгар, вірменів, гагаузів, греків, євреїв, караїмів, кримчаків, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, словаків, угорців, циган та інших національностей, які проживають у республіці.

Рух вважає, що юридичними засадами національної політики в Україні мають бути право нації на самовизначення та право національно-культурної автономії для етнічних груп і національних меншин, що проживають у республіці [2, 7].

Національне питання в Україні Рух розглядає як питання буття української нації, етнічних груп та національних меншостей, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі.

Зближення і взаємозбагачення націй не мають нічого спільного з їхнім примусовим "злиттям", асиміляцією, денаціоналізацією та нівеляцією.

Рух розцінює стан національного буття в Україні як критичний. Нависла загроза над самим існуванням української нації та її державності. Серйозно ушкоджені всі умови національного буття українців: політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні. Під загрозою зникнення опинилась етнічна самобутність представників інших народів України.

Рух сподівається, що росіяни, які живуть у республіці, стануть прихильними співучасниками теперішнього українського національного відродження. Шануючи російську мову і культуру, історичну кривдність українського та російського народів, Рух вважає, що росіяни можуть розвиватися як самобутня частина соціуму республіки за умови повного розквіту української нації. Інший шлях веде до згубних наслідків для обох народів.

Історично склалося так, що Україна стала колыскою нової єврейської культури, євреї зробили великий внесок у розвиток багатьох галузей життя українського народу. Рух виступає за відродження єврейської спільноти в Україні, їхньої культурно-національної автономії, проти антисемітизму.

Рух вважає, що на українців, а також на найчисленніші національні групи, що живуть у республіці, – росіян, євреїв лягає велика відповідальність за долю всіх національних меншостей України, їхній самобутній розвиток [3, 542–546].

У національному питанні Рух виходить з того, що:

1. Національний чинник є могутнім рушієм суспільного поступу, особливо в багатонаціональній країні;

2. Питання культурного відродження в Україні може бути успішно розв'язане лише на шляху утвердження державності українського народу. Рух обстоює право корінного народу республіки зберігати на своїй етнічній території історичний уклад життя, культуру, мову, самобутність.

Рух виступає за розвиток національної культури, мови всіх національностей, що населяють Україну. Представники всіх національних груп повинні мати реальну можливість створення культурних автономій. Їхнє право – відкривати школи з рідною мовою навчання, створювати товариства та земляцтва, мати театр, пресу, пропагувати духовні цінності свого народу. Рух домагатиметься реального здійснення такого права.

3. Рух переконаний, що справді дружніх відносин між народами можна досягти тільки на ґрунті взаємної поваги до культури, мови, історії, традицій кожного народу. Рух сприятиме тіснішому спілкуванню громадян республіки на основі культурного інтересу, допомагатиме представникам різних національностей прилучитись до спільного процесу творення духовних та матеріальних цінностей на терені України.

4. Рух домагатиметься децентралізації культурного життя в республіці. Питання культури України має належати виключно до компетенції республіки. Необхідно розробити (за участю Руху) проект програми цілісного розвитку української культури і винести на всенародне обговорення.

5. Рух виступає за вільну і безпосередню культурну, наукову, спортивну співпрацю з усіма країнами світу та міжнародними організаціями, висловлюється за найтісніші контакти з українцями за кордоном і розглядає таку діяльність як запоруку нерозривності українського народу та його культури. Культурні надбання зарубіжних українців є важливим елементом національної культури і мають широко використовуватися для культурного будівництва в Україні.

6. Рух вважає, що відкритість української культури, сприйнятливість до всіх духовних здобутків людства, включення в загальносвітовий культурний процес – важлива передумова справжнього національного відродження.

7. Рух переконаний, що права національно-культурної автономії мають бути надані і українцям, які проживають за межами Республіки – на Кубані, Ставрополі, на Дону, в Молдові, Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході, в Москві, Ленінграді та в інших містах і регіонах. Забезпечення їхніх духовних потреб повинно стати державною турботою уряду

республіки, її громадських, творчих організацій, спілок, а також союзних інституцій та урядів інших республік.

8. Рух посприяв відродженню справді наукової історії України, історії її освіти, культури та науки, реальному поновленню усної народної творчості (в усіх її різновидах), обрядів та звичаїв, народної педагогіки та медицини, агрономії і садівництва. Культурна політика мусить бути спрямована таким чином, аби відродити місцеві культурні центри, аби зняти протиставлення центру і периферії щодо рівня розвитку та інтенсивності культурного життя.

Слід подбати про вивчення історії та основних засад вітчизняної етнопедагогіки, впровадження її основних елементів у виховний та навчальний процеси. Потребує вивчення і розробки методика та методологія викладання циклу гуманітарних дисциплін у середній школі як цілісної системи, що забезпечує спадкоємність світоглядних етичних та естетичних принципів, властивих українському народові.

Рух сприяє відродженню народно-прикладного мистецтва, традицій і певних структур українського козацтва, національних та народних свят, національної символіки.

9. Рух домагається утвердження в Україні системи національної освіти.

Рух вважає за необхідне вжити термінових заходів для виведення дошкільного виховання, народної освіти та культурно-освітньої галузі з кризової ситуації, зі стану граничної бідності. Школи мають бути масово охоплені комп'ютеризацією. Слід провести реформу навчальних (вищих) закладів, забезпечити їхню автономію, викладацьке і студентське самоврядування, підвищення якості навчання.

Рух бере на себе обов'язок забезпечення розвитку мережі курсів української мови, недільних шкіл, де б вивчалась і пропагувалась історія української культури.

10. Рух домагається оздоровлення і піднесення до сучасного рівня архівного господарства, відновлення втрачених пам'яток літератури, мистецтва та архітектури, повернення розкрадених фондів та вивезених за межі України історичних, культурних, художніх національних скарбів і реліквій.

11. Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до своєї національної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, охорони пам'яток та історичного середовища, широке та об'єктивне висвітлення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань держави, наукових кіл, творчих спілок, громадських організацій.

12. Рух виходить з усвідомлення тісної взаємозалежності матеріального багатства республіки та рівня розвитку культури і вважає, що розвиток національної культури потребує значно сприятливіших економічних умов, фінансової підтримки з боку держави, наполягає на ліквідації практики залишкового фінансування культури.

13. Рух стверджує, що культурний потенціал народу залежить від багатоманітності шляхів розвитку національної культури. Рух протистоїть будь-яким спробам уніфікувати культуру і захищає творчу суверенність особистості.

14. Питанням особливої турботи Руху є українська мова. Внаслідок спотворення національної політики та русифікації українська мова витіснена майже з усіх життєво важливих сфер діяльності суспільства. Повернення їй законного місця вимагає потужних державних зусиль та широкої громадської підтримки [4, 35,38].

Діяльність НРУ складалася неоднорідно. В результаті певних непорозумінь, які виникли серед лідерів партії, НРУ розколовся на: Народний Рух України під керівництвом В.Чорновола і Український Народний Рух під керівництвом Ю.Костенка.

На сьогоднішній момент Народний Рух України переживає не найкращі часи свого розвитку. Причин багато. Але основна є та, що в Україні до сьогодні немає національної єдності, а це є одна з основних проблем українського народу.

Список використаних джерел

1. Камінський А. На перехідному етапі. „Гласність”, „перебудова” і „демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
2. Луканов Ю. Куди піде рухівський “тризуб”? // Сучасність. – 1992. – № 5.
3. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – Ч.2. – 704 с.
4. Народний Рух України. До-

кументи і матеріали. / Упоряд. М. Бойчишин; – К., : Редакційно-видавничий відділ Руху, 1993. – 60 с. 5. Матеріали до виступу про НРУ // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – арк. 20. 6. Про установчу конференцію Народного руху України за перебудову міста Києва та Київської області // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – арк. 29. 7. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса, 1997. 8. Тези виступу т. Кравчука Л. М. на засіданні ініціативних груп по створенню народного руху України в підтримку перебудови 31 січня 1989 року // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – 233 арк. 9. До конструктивної спільної роботи // Літературна Україна. – 1989. – 6 квітня. – С. 3. 10. Підрахунок здійснено на основі матеріалів ЦДАГОУ. – Ф. 270 "Громадське об'єднання – Народний рух України". – Оп. 1. – Спр. 13. – 116 арк. 11. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очима і серцем. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с. 12. Інформаційне повідомлення // Віче. – 1989. – червень. – № 1. – С. 1. 13. О совершенствовании работы с политизированными объединениями // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – 233 арк. 14. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Знання України, 1992. – 48 с. 15. Харахаш Б. НРУ: життєвий цикл (спроба політико-маркетологічного аналізу) // Нова політика. – 1997. – № 4. 16. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 17. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995.

Sergiy Bondarenko

NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REBIRTH AT THE END OF THE 80-S OF THE XX CENTURY

The article deals with the goundation and activity of Narodnyi Rukh of Ukraine in the time of perestroika and the collaps of the Soviet Union at the and of the 80-s – the beginning of the 90-s of the previus century. The research has been given on one of the moust important spheres national concern, principles, aims, ways of activity of All-Ukrainian political organization.

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

ЖІНКА В ОСВІТІ, НАУЦІ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

В статті висвітлюється стан українського жіноцтва в освіті, науці та культурі України, вгляд жінки в ці сфери суспільного життя.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується доленосним історичним, політичним та міжнародно-правовим утвердженням незалежності України. В цих умовах новоутворена держава стала на шлях побудови демократії, а демократичне суспільство передбачає рівноправність усіх громадян та ліквідацію усіх форм дискримінації за будь-якими ознаками.

Нерівність чоловіків і жінок є однією з найдавніших проблем людства і, на жаль, існує вона й в Україні. Так уже історично склалося, що жінка у суспільному та громадському житті обмежена певними рамками дому, сім'ї та родини, тому будь-яка інша діяльність для неї є майже недоступною. Проблемою є й те, що переважно, сама жінка на може і не хоче вийти за рамки, встановлені консервативними поглядами уже сформованого патріархального суспільства.

На даному етапі включення жінок у площину історичних досліджень, вивчення гендерних аспектів історії українського народу переживає нове піднесення, однак цей напрям ще не здобув належного визнання в науковій площині. Проблемами жіночого руху та гендерної політики, що стала однією з домінуючих у сучасному суспільстві займаються як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Про становище жінки в суспільстві йдеться у дослідженнях таких зарубіжних вчених як: Р. Столпер, Г. Рабін, А. Річ та інших. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній – С. де Бовта, Н. Ходоров, С. Волбі, К. Мілет та С. Файерстоун. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували Д. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні, Ж. Левер, В. Вулф. Проблему ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали А. Графф, Д. Нейджел, М. Масов, К. Гіліган, К. де Пізан. Певні напрацювання в даному напрямку зробили також і українські вчені. Різні аспекти цієї проблематики досліджували М. Богачевська, О. Стяжкіна, Л. Смоляр, С. Павличко, М. Рубчак, О. Забужко, Г. Ткаченко, Б. Кравченко та багато інших. Однак, варто зазначити, що чимало аспектів дослідження жіночого питання та ролі жінки у суспільстві в Україні залишаються недослідженими в українській історичній думці та історіографії, тому виникає потреба глибокого аналізу у цьому напрямку. З огляду на це, актуальність дослідження даної теми є беззаперечною, адже жінки, як члени соціуму своєю активною життєвою позицією покликані долучитись до усіх сфер суспільної діяльності.

Сьогодення ставить перед нами нові вимоги, тому одним з найактуальніших стає питання забезпечення переходу України до стійкого соціального розвитку, що вимагає формування нової соціальної стратегії, збалансованої в організаційно-політичному, економіко-екологічному і соціокультурному напрямках. Соціальна стратегія, спрямована на створення умов стійкого розвитку України, припускає також включення цілей досягнення гендерної рівності, як згідно з Конституцією України, так і відповідно до цілей, які позначені в Декларації тисячоліття ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", яку Україна ратифікувала у 1980 році. Дана Конвенція – це основний міжнародно-правовий акт, яким керуються міжнародні організації в справах налагодження співробітництва з метою поліпшення становища жінок. Після її прийняття, в 1985 р. у Найробі (Кенія) на Всесвітній конференції жінок, як підкріплення Конвенції, була прийнята програма встановлення рівноправ'я жінок і чоловіків до 2000 року (т. зв. НПС – Найробівські перспективні стратегії). Протягом 5 років, які минули після прийняття та затвердження Конвенції, сформувався механізм контролю за виконанням та втіленням у життя норм НПС, а отже і Конвенції. Було створено Комітет ООН по ліквідації дискри-

мінації, щодо жінок, який періодично заслуховує доповіді країн, які підтримали і прийняли Конвенцію. Також було створено Комісію ООН по становищу жінок (КСЖ), яка розглядає перешкоди, що стоять на шляху впровадження рівноправ'я жінок в реальне життя і виробляє рекомендації для їх подолання [1: арк. 4]. Україна, ратифікувавши в числі перших Конвенцію, взяла на себе зобов'язання забезпечити рівноправність чоловіків і жінок у соціально-економічній, громадсько-політичній, науковій та культурній сферах, адже гендерний паритет посідає важливе місце в забезпеченні розвитку здорового суспільства і є запорукою економічного та соціального прогресу [2: 199]. Нові міжнародні зобов'язання держав ліквідувати дискримінацію жінок і зруйнувати перешкоди на шляху до досягнення рівності відображають також Пекінська декларація і Платформа дій, прийняті IV Всесвітньою Конференцією ООН зі становища жінок у 1995 р. представниками 189 країн, які визнали необхідність забезпечити гендерну перспективу в державній політиці. На міжнародному рівні освіту було визначено правом людини та важливим засобом для досягнення рівності. Вказувалось, також, що в багатьох країнах світу жінки все ще зазнають дискримінації через упереджене ставлення, ранні шлюби та вагітність, нестачу шкіл, відмови жінкам в якісній освіті, особливо на вищих рівнях, а також в сфері науки і техніки. Пекінська Платформа Дій підкреслювала, що запорукою стабільного розвитку будь-якої держави та її економічного зростання є освіта жінок. Рекомендації в галузі освіти та навчання для урядів всіх країн світу зводились до забезпечення рівного доступу до освіти, усунення гендерного розриву в початкових та середніх школах до 2000 року, а також запровадження загальнообов'язкової освіти до 2015 року. Вказувалось на необхідність полегшення доступу жінок до професійного навчання, науки і техніки; підкреслювалась важливість вкладу значних ресурсів в освітні реформи та належного контролю за їх здійсненням. В 1997 р. ООН рекомендувала державам-учасницям провести заходи щодо поліпшення доступу жінок до отримання освіти, враховуючи гендерну проблематику в політиці і всіх програмах в галузі освіти. На Конференції в Ріо-де-Жанейро 1999 р. було офіційно визнано провідну роль жінки в процесі розвитку суспільства [3: 37]. Стаття 24 Конституції України закріплює рівність прав і свобод чоловіків і жінок у всіх сферах життєдіяльності людини. Однак між законодавством та реальним досвідом існують великі розбіжності [4: 448]. Правова держава забезпечує тільки юридичну, формальну рівність між людьми, що означає надання усім рівних стартових можливостей, реалізація яких залежить від таланту, розумових і фізичних спроможностей кожної людини. Враховуючи розширення масштабів участі жінок в різних напрямках діяльності, виникає все гостріша необхідність подолання існуючих перешкод у їх просуванні на рівень прийняття рішень. Активний рух жінок за поліпшення свого соціального становища в суспільстві визначається таким поняттям, як фемінізм, і здійснюється в основному самими жінками.

Першим документом фемінізму вважають "Декларацію прав жінки та громадянки", написану французенкою Олімпією де Гуж у 1789 р., де були викладені думки відносно прав та свобод жінки у суспільстві, а у 1792 р. в Англії Мері Волстонкрафт опублікувала "Виправдання прав жінки". Декларація Олімпії де Гуж викликала у суспільстві потужний протест, особливо фраза: "Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну", пізніше О. де Гуж була гільйотинована, однак розпочата нею справа продовжується і досі [5: 22]. У 1848 р. в Сенека-Фолсі (штат Нью-Йорк) відбувся з'їзд жінок, які виступили за свою рівноправність у суспільстві. В результаті цього з'їзду американкам було надане право на працю, власність, участь у роботі профспілок, а найголовніше – участь у виборах.

В Україні феміністські погляди стали поширюватись в IX ст. і організаційно вони оформилися у 1884 р. заснуванням першого жіночого товариства у Станіславі і Києві [6: 243]. Історія українського жіночого руху тісно пов'язана з іменами таких відомих жінок, як Олена Пчілка, Наталія Кобринська, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Л. Янковська, адже саме вони започаткували ідеї українського фемінізму, що знайшли свій розвиток у діяльності жіночого "Клубу Русинок" та "Кружка українських дівчат" і далі – у створеній 1906 р. всеукраїнській організації "Жіноча громада" [7: 105]. Історична можливість

для входження жінок в наукову спільноту України з'явилась наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли вони отримали змогу навчатися у вищих навчальних закладах. У 20-х роках ХХ ст. були прийняті законодавчі акти, які дозволяли жінкам здобувати вищу освіту та обирати професію.

Статистичні дані свідчать, що протягом усієї історії розвитку української радянської науки частка жінок з-поміж наукових працівників постійно зростала. За даними перепису населення 1989 р. вищу і середню спеціальну освіту в Україні мали 43,1 % працюючих жінок і всього 34,5 % – працюючих чоловіків [3: 38].

За даними Державного комітету статистики України у 1991 році в Україні жінки становили 45 % від загальної кількості спеціалістів, які виконували науково-дослідні роботи, 25 % – докторів наук, 45 % – кандидатів наук, при цьому загальна кількість жінок становила 54 %. Масовий прихід жінок у науку був пов'язаний із зростанням кількості жінок з вищою освітою, екстенсивним розвитком науки та високим соціальним статусом учених [2: 199].

В умовах зміни політичного становища в Україні та становлення її на самостійний шлях розвитку, зміни політичного та економічного становища українського суспільства, переходу до ринкових суспільних відносин стан української науки помітно погіршився. Глибока економічна криза негативно відбилася на усіх сферах суспільної діяльності, негативно вона вплинула на процес трансформування регіональної наукової системи, створеної за часів колишнього СРСР, у самостійну національну наукову систему. На формування національної науки також суттєво вплинули докорінні економічні зміни в науковій сфері, що відбулися внаслідок спаду виробництва, стрімкого зростання інфляції, поглиблення дефіциту державного бюджету. Всі ці фактори привели до суттєвого зменшення фінансування науки. З бюджету України наука фінансувалася за залишковим принципом. Так, у 1996 р. порівняно з 1991 р. частка державних витрат на науку зменшилася майже в п'ять разів і становила 0,8 % внутрішнього валового продукту. За таких обставин стає неможливим не лише нормальний науково-дослідний процес, важко зберегти вже накопичений країною науково-технічний потенціал. Наслідком цього стало скорочення майже вдвічі загальної кількості фахівців, які займалися науковою роботою в Україні, а фахівців-жінок – на 42 % [2: 200].

З кінця 1996 р. Україна за рівнем розвитку наукового потенціалу опустилася нижче європейських стандартів. Протягом 1994–1997 рр. відбувалося постійне скорочення наукових кадрів. Зауважимо, що темпи скорочення чоловіків-науковців біли майже в двічі більші, ніж темпи скорочення жінок. Таким чином окреслилася нова тенденція у фемінізації української науки: частка зайнятих у ній жінок почала зростати, тому що зменшилася кількість чоловіків охочих займатися науковою діяльністю. Зниження суспільного статусу наукової сфери діяльності спричинило до переходу значної кількості чоловіків-науковців у більш престижні соціальні сфери, що повною мірою відповідає орієнтації чоловіків на високі заробітки. Однак навіть в такій ситуації, дискримінація щодо жінок існує і в науковій діяльності, адже у суспільстві глибоко вкоренилися уявлення про те, що наука – чоловіча сфера діяльності, а жінка – менш компетентна як вчений [4: 448–449]. Існують також жіночі стереотипи у виборі професії, як, наприклад, стереотип про те, що математика – чоловіча справа, оскільки жіноче виховання культивувало інші цінності. Практично усі дослідження доводять, що ріст наукової кар'єри жінок набагато повільніший ніж у чоловіків і з підняттям її по сходах кількість жінок різко зменшується. Професійна діяльність жінки-вченої частіше потерпає від необхідності постійно змінювати місце роботи, нерівності зарплат, переваги чоловіків при прийнятті на роботу. Однак, основним фактором є складність поєднання сім'ї, материнства та наукової діяльності. Адже, наукова робота нелегка – немає фіксованого робочого часу, як правило він виходить за рамки тривалості робочого дня, необхідне постійне вдосконалення уже здобутих знань та набуття нових тощо. Більше того, жінка-науковець позбавлена підтримки колег-чоловіків, які контролюють організаційні структури і всі рівні управління наукою. Жінкам постійно доводиться переконувати, що вони здатні працювати на належному науковому рівні та домагатися визнання і підтримки своїх досліджень. Відчуття занепокоєння та невпевненості у завтрашньому дні більше, ніж дискримінація, підриває ефективність професійної діяльності жінок-вчених, руйнує їх творчий

потенціал і деформує особистість. Дослідження фінських і американських вчених показали, що жінка може поєднувати наукову кар'єру і материнство, бути успішним вченим і доброю матір'ю за умови стійкої фінансової ситуації та підтримки і допомоги суспільства.

Зазначимо, що жінки у своїй діяльності відрізняються від чоловіків за методами роботи та інтересами. Вони ґрунтовніші та наполегливіші у дослідженнях, менше переслідують пошук влади та здобуття звань, і тому більше звертають увагу на різниці та деталі, чутливіші до нового, комунікабельні та більше відкриті до співробітництва, а тому приносять в науку інші перспективи [8: 25–29].

Становище жінки в Україні віддзеркалює процеси в усіх постсоціалістичних країнах. Інтегруючись у світове співтовариство, Україна ратифікувала міжнародні акти, спрямовані на ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, але реально на становище жінок це не вплинуло. Так, у сучасному українському парламенті вони становлять менше 10 %, бізнес, підприємництво, наука залишаються чоловічими сферами; традиційно низькі шанси жінок на ринку праці тощо. Жіночий чинник є значним у сучасній картині світу, вимагає переосмислення засад цивілізації. На передній план виступають принципово нові проблеми визначення місця жінки в сучасному світі, без розв'язання яких неможливий подальший прогрес людства.

Підсумовуючи вище сказане, варто зазначити, що усунення тендерного дисбалансу в питаннях науки та освіти повинно стати цілеспрямованою політикою держави та консолідованою діяльністю жіночого руху. Встановлення рівноваги у суспільстві між чоловіком і жінкою є важливим завданням ХХІ століття, зокрема в Україні на сучасному етапі її розвитку. Важливість даного процесу підтверджує досвід високо-розвинутих західних держав, які здійснили великий прорив у цьому напрямку. Україна в контексті формування і розвитку державності на демократичних засадах певною мірою переймає такий позитивний досвід, який є необхідним для побудови повноцінного демократичного суспільства та високорозвинутої держави. Адже загальновізнано, що сучасне суспільство і в економічному, і в соціальному аспектах все більше залежить від нових наукових знань та технологій. Для забезпечення сталого розвитку такого суспільства необхідне збільшення кількості високоосвічених та високопрофесійних фахівців, здатних проводити наукові дослідження, здобувати нові знання, створювати та оцінювати нові технології у різних наукових галузях. У зв'язку з цим актуальним є всестороннє висвітлення ролі жінки в освіті та науці, узагальнення і використання того досвіду, який накопичено зараз у багатьох розвинених країнах світу.

Список використаних джерел

1. ЦДАГО у м. Київ. – Ф.1–Р. – Оп. 22. – Спр. 2099 – 230 арк. 2. Гендерний аналіз українського суспільства. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні / Програма "Гендер у розвитку" ПРООН / Наук. Ред. Тамара Мельник. – К.: ВТРА "Златограф", 1999. – 293 с. 3. Л. Петришин. Гендерний підхід і демократизація освіти в Україні. // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє / Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 липня 2002 р.). – К., 2002. 4. Н. П. П'ятіна. Здійснення політики рівних можливостей у сфері науки і освіти / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с. 5. О. Маланчук-Рибак. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – Чернівці: "Книги –ХХІ", 2006. – 499 с. 6. К. Ю Богомаз, Л. М. Сорокіна, І.І. Мачуліна. Гендерний паритет – важливий аспект демократичного розвитку суспільства. // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві. / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). – К.: "Фоліант", 2003. 7. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. / За ред. Л. Смоляра. – Одеса: Астро Принт, 1999. – С. 230–380. 8. В. Троян. Жінка і наука: світовий досвід, українська реальність // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє / Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 липня 2002 р.) – К., 2002.

Lilia Romanyshyn

WOMAN IN EDUCATION, SCIENCE AND CULTURE OF UKRAINE.

The position of Ukrainian women in education, science and culture, their influence in these spheres of public life is presented in the paper.

УДК

Микола Алексієвець, Ярослав Секо

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

У статті проаналізовано основні напрями української зовнішньої політики в контексті сучасних цивілізаційних викликів, а також розглянуто варіанти їх подолання.

Концептуальне осмислення сучасних світових процесів на макрорівні переважно відбувається в межах двох підходів – світосистемного та цивілізаційного.

Основою першого, світосистемного, підходу є розгляд світових регіонів чи світу в цілому як історично сформованих систем взаємодії, в яких окремі країни, суспільства і цивілізації виявляються лише як тимчасовий результат поєднання тих чи інших системних факторів. Світ – це не сукупність країн чи суспільств, і ці утворення, з точки зору світосистемників мало що можуть пояснити в глобальних процесах, а певна історична система, світоєкономіка, заснована на розподілі праці. Виникла ця світосистема у Європі XVI ст. і з того часу розвивається в капіталістичній формі, розширившись по всьому світі. Її осердям є капіталістичний Захід [1: 523]. Критика їх позицій прихильниками цивілізаційного підходу ґрунтується на відстоюванні світосистемниками лінійності світового розвитку, ігноруванні внутрішньої специфіки суспільств, відсутністю їх порівняльного вивчення, і, найсуттєвіше – матеріалістичній основі їх теорії [2: 527]. Не випадково, суперечка між прихильниками світосистемного й цивілізаційного підходів у найузагальненішому вигляді постає розділенням між "матеріалізмом" й "ідеалізмом" у поглядах на суспільство й на історію [1: 527].

В умовах такої неоднозначності, цивілізаційний підхід постає однією із можливих спроб пояснення сучасного світового розвитку. Початково розроблений в працях Н. Данієвського, А. Тойнбі, О. Шпенглера, він має сьогодні своїх прихильників серед науковців, зокрема: П. Левіс, Й. Нільсен, С. Кастелес, М. Діоп, Р. Чичак-Чанд, М. Мітчел, Д. Рассел, А. Панарін, М. Михальченко, О. Дергачов, О. Кіндратець та ін. [3: 15]. Найоригінальніший погляд на проблеми сучасного світу запропоновано американським політологом С. Гантінгтоном у концепції "Протистояння цивілізацій".

Після закінчення "холодної війни" західні інтелектуали проголосили перемогу ідей "ліберальної демократії", яку репрезентували країни Заходу. Це, на думку Ф. Фукуяма, навіть означало "кінець історії". Проте, загальне заспокоєння тривало до 11 вересня 2001 р. В світлі цього погляди С. Гантінгтона на міжцивілізаційні конфлікти стали вельми популярними. Його концепція, або ж стратегія відповідає перехідному етапу в розвитку сучасного світу від відносин періоду "холодної війни" до поліцивілізаційного етапу. Засадничо відштовхуючись від того, що людська історія – це історія цивілізацій, він проголосив, що в "новому світі найбільш масштабні, важливі і небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними, чи іншими економічно окресленими групами, а між народами з різними культурними ідентичностями", тобто цивілізаціями [4: 20]. Належність до різних цивілізацій (їх ним виділено 7 або 8) буде визначаль-

ним критерієм у політиці національних держав, бо саме вони й надалі залишатимуться провідними гравцями.

Такий висновок окреслює головне завдання даної статті – аналіз зовнішньої політики України в дискурсі цивілізаційних викликів, які постають із контексту "протистояння цивілізацій" С. Гантінгтона. Ми свідомі того, що це значною мірою звучує об'єкт дослідження, бо зовнішня політика України розглядатиметься лише під одним кутом зору. А тому отримані висновки вимагатимуть суттєвої системної корекції.

Перед тим як перейти до розв'язання поставлених завдань, необхідно з'ясувати наскільки запропонована концепція С. Гантінгтона відповідає критеріям науковості. Іншими словами, наскільки об'єктивно вона розглядає сучасні світові процеси, а також місце в них України. Аргументи її критиків зводяться до наступного: 1) виділені С. Гантінгтоном цивілізації є умовними, а в межах кожної з них існують фундаментальні протиріччя; 2) як правило, впливовішими у міжнародній політиці виявляються не фактори внутріцивілізаційної спільності, а політичні й економічні інтереси; 3) не варто перебільшувати розмаху фундаментальної реакції на західну культуру в незахідних суспільствах; 4) С. Гантінгтон відроджує цивілізаційний підхід в умовах майже хаотичних міжнародних процесів, в яких діють різні перемінні чинники; 5) криза західної цивілізації породжується не стільки її несприйняттям іншими цивілізаціями, скільки кризою системи її цінностей та інститутів [5: 518]. Російський геополітик С. Переслєгін взагалі вважає, що робота С. Гантінгтона має лише деякі риси наукової роботи, але в основному це – публіцистична "стратегія": "Насправді, мова йде про військово-політичне планування в надзвичайному масштабі, коли держава/етнос грає роль мінімальної тактичної одиниці" [6].

Велика увага до концепції С. Гантінгтона серед українських інтелектуалів багато в чому пояснюється наявністю певних точок перетину. Україна, на думку американського політолога, належить до розколотих держав. По її території проходить лінія розлому між православною та західною цивілізацією, що створює суттєві проблеми для підтримки цілісності. Ця теза, зокрема, перегукується з концепцією "двох Україн" М. Рябчука. Проте, останній, стверджуючи наявність цивілізаційних розбіжностей між "двома Українами", на відміну від С. Гантінгтона, відмовився провести територіальну лінію розламу. Його "дві України" існують паралельно [7]. Розколотість українського суспільства на сьогодні очевидна. Але залишається питання: чи є ці розколи цивілізаційними, чи просто – породжені певними специфічними політичними, економічними, або будь-якими іншими чинниками? У той же час, усвідомлення, що на захід і схід від України відбувається формування двох потужних цивілізацій, зумовлює рефлексії українців в обидва боки. Визначення України, таким чином, постає як цивілізаційний вибір, здатний суттєво вплинути на безпеку регіону. Саме тому погляд на українську зовнішню політику під кутом зору цивілізаційних відносин вважаємо обґрунтованим, при тому, що ним не вичерпуються повністю всі її завдання.

Прогнози С. Гантінгтона не надто сприятливі для України [8], а в контексті внутрішньополітичного розвитку 2004–2006 рр. здаються вельми правдивими. Існуюча розколотість суспільства має історичні витоки, тому не випадково зусилля нинішнього керівництва держави спрямовані на порозуміння між українцями як стосовно минулого (проблема визнання ОУН і УПА, осмислення голодомору 1933 р. як геноциду тощо), так і консолідації нації на сучасному етапі, шляхом вироблення сприйнятливої суспільством національної ідеї. Зовнішня політика, на нашу думку, має значний потенціал саме для консолідації нації. В термінології С. Гантінгтона її завданням є сприяння перетворенню України з розколотої держави на розламану, а в далекій перспективі – зняття й цих протиріч.

Різницю між розколотими країнами й розламаними, С. Гантінгтон пояснює наступним чином. У розколотій країні основні групи з двох або більше цивілізацій немов заявляють: "Ми різні народи і належимо до різних місць". Розірвана країна, навпаки, має одну панівну культуру, яка співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть іншої цивілізації. Вони ніби говорять: "Ми один народ і всі разом належимо до одного місця, але ми хочемо це місце змінити" [4: 166]. Розколотою державою за С. Гантінгтоном від часів Петра I є Росія. Західницькі віяння в ній хоча й не мали успіху, все ж зафіксували порухи в напрямку західної цивілізації. Перед Росією постав вибір – або

стати частиною європейської цивілізації, що автоматично означало кінець православної цивілізації, або ж залишитися стрижневою країною православної цивілізації. Росія, здається, більше схильна саме до другого сценарію.

Аналіз зовнішньої політики України за роки незалежності дозволяє дослідникам виділяти принаймні три періоди: 1) адаптаційний (1991–1994); 2) зовнішня політика Президента Л. Кучми (1994–2004); 3) зовнішня політика президента В. Ющенка (2004–...) [9: 35]. Розглянемо зміст цих періодів під кутом зору наявних цивілізаційних викликів.

2 липня 1993 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову "Про основні напрями зовнішньої політики України" – документ, який окреслив головні завдання зовнішньої політики нової держави. У ньому, зокрема, зафіксовано принцип багатовекторності зовнішньої політики та нейтралітету щодо основних військово-політичних угруповань. Головним завданням першого періоду стало забезпечення міжнародного визнання України іноземними країнами, налагодження двосторонніх відносин з ними, розбудова договірно-правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном.

Ці завдання були в цілому виконані. Зокрема, вже на кінець 1993 р. Україну визнали 149 країн, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад 50 – відкрили в Україні посольства і консульства [9: 35]. З цивілізаційної точки зору цей період є мало-виразним, оскільки в намірах політиків переважали швидше емоції, аніж розрахунок. Демократичний пафос перших років незалежності сприяв інерційному вибору в бік західної цивілізації, що можна було зрозуміти намаганням врятуватися від розрухи й хаосу, який об'єктивно породжував розпад СРСР. Власне, така інерція була закономірним явищем того короткого періоду, що породив у інтелектуальному середовищі ілюзію "кінця історії". Але вже в цей час стала відчутною вибірковість Заходу щодо намагання постсоціалістичних країн, у тому числі й України, інтегруватися в його середовище. Не варто забувати, що з самого початку Захід не був зацікавлений у незалежності України (чого варту хоча б відповідь у 1990 р. М. Тетчер на запитання про можливість української незалежності й встановлення україно-британських відносин: "Британія не веде окремих переговорів з Аляскою чи Каліфорнією"). Сприймавши це пост-фактум, міжнародне визнання України Захід поставив у пряму залежність від відмови від ядерної зброї [10: 5]. Така позиція дипломатичного шантажу без належних гарантій з боку Заходу, на нашу думку, стала характерною рисою взаємовідносин із Україною, що зберігає свою актуальність до сьогодні.

Інерційний потяг у бік західної цивілізації в другий період української зовнішньої політики (1994–2004 рр.) став осмисленішим і, навіть, значною мірою прагматичнішим. Президент Л. Кучма, як відзначають експерти, особливо в перші роки свого керівництва, задекларував європейський вектор української політики як пріоритетний. Важливим кроком до цього стала активізація роботи в межах Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), отримання членства в Раді Європи (26 вересня 1995 р.). 14 червня 1994 р. підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (ЄС), що започаткувало доволі інтенсивний діалог. Ще в лютому 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО "Партнерство заради миру, а 9 липня 1997 р. у Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Північноатлантичним альянсом. Уже через п'ять років, 23 травня 2002 р., на засіданні Ради національної безпеки та оборони України під головуванням Л. Кучми було визнано, що нейтралітет є для України безперспективним й прийнято рішення розробити стратегію, остаточною метою якої має передбачати вступ України до НАТО.

Проте вже з кінця 2002 р. стало очевидно, що зовнішньополітичний курс України зазнав змін. "Багатовекторність" Л. Кучми набула рис відвертої проросійськості. Зокрема посилилася робота в межах СНД, а 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України ратифікувала підписану у вересні 2003 р. Угоду про формування Єдиного економічного простору між Росією, Казахстаном, Україною й Білоруссю. Показово, що участь України в цьому проекті розглядалася як іноземними дипломатами й політиками, так і частиною їх українських колег альтернативою до європейської інтеграції [11: 149].

"Багатовекторність" запропонована Л. Кучмою і породжена нею невизначеність зовнішньополітичного курсу, яка проявлялася у хаотичній зміні "векторів" і політичних гасел (постійний, тимчасовий чи активний нейтралітет й позаблоковість; одночасне партнерство з ЄС, Росією і США; двовекторність; євроатлантичний вибір; європейська і євроатлантична інтеграція при підтриманні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнська зовнішня політика; курс "до Європи разом з Росією", чи СНД, чи ЄврАзЄс і ЄЕП [9: 37]), на нашу думку, була хитанням в межах цивілізаційного розколу. Така зовнішня політика не сприяла консолідації суспільства, а лише приглушувала його амбівалентні рефлексії. Діючи за принципом "не наламати дров", українська дипломатія проводила дуже обережну політику в європейському і російському напрямках, що не сприяло рухові. Більше того, такі вагання й непослідовність України, зумовлені цивілізаційною невизначеністю, були розцінені на Заході й Росії як неготовність до серйозних партнерських відносин. Не ставши "свою" на Заході, Україна, як незалежний суб'єкт міжнародної політики, стала "чужою" Росії. А тому налагодження україно-російських відносин протягом 2002–2004 рр. відбувалися шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що справедливо багатьма в державі розцінювалося не як рівнопертнерські відносини, а відносини залежності. Не змівши за перші роки незалежності відірватися від Росії, стати для неї рівним партнером, Україна знову попала в зону російського впливу, але вже не як суб'єкт, а об'єкт експансії. Зрозуміло, що такі провали зовнішньої політики можна значною мірою пояснити складним внутрішнім становищем України, економічною кризою, відсутністю державотворчого досвіду. Але все це зашторить головну причину – непідготовленість українського прориву до західної цивілізації.

Третій період української зовнішньої політики розпочався з приходом до влади В. Ющенка. Помаранчевий флер створив небувале досі піднесення іміджу України на Заході, яке виявилось співзвучним із програмою нового Президента. Він фактично вперше чітко заявив про належність України до європейської цивілізації й безальтернативність такого курсу. Однак, вже через рік експерти констатували: "проєвропейськи налаштований глава держави не сформулював цілісну та довготривалу стратегію інтеграції України до Європейського Союзу" [12: 5]. Спираючись на сприятливу зовнішню кон'юнктуру, породжену подіями кінця 2004 р. в Україні, було взято надзвичайно швидкий темп у європейському напрямі. Як позитив сприймалося отримання Україною статусу країни з ринковою економікою, перспективи швидкого входження в СОТ, підтримка з боку США прагнень України вступити в НАТО, покращення відносин із ЄС. Але Україна не використала свого дійсно унікального шансу змінити парадигму відносин з ЄС, перевівши її з площини партнерства в площину реальної інтеграції. Вже в лютому 2005 р. європейські бюрократи дихнули з полегшенням: новопризначений український віце-прем'єр по питанням європейської інтеграції О. Рибачук проголосив великим досягненням української дипломатії підписаний у Брюсселі План дій Україна – ЄС, тобто головний інструмент європейської політики сусідства, який стосується "сусідніх країн, які на сучасному етапі не мають перспективи членства в Євросоюзі" [13: 5].

Проголошений поспіхом курс на активну європейську інтеграцію України викликав доволі сильне несприйняття в середині країни, оголило міжцивілізаційний конфлікт. Адже повернення до форсованої євроінтеграції відбувалося на фоні різкого похолодання відносин із Росією, і як наслідок – газові та м'ясо-молочні війни, сепаратизм, "антинатівська істерія" та загострення мовного питання в середині України. Перед Україною серйозно постала загроза розколу саме в категоріях С. Гантінгтона, в якому вирішальну роль відіграватиме саме фактор Росії, а не західної цивілізації. породжена подіями кінця 2004 р. внутрішньополітична криза, формування доволі еkleктичного "помаранчевого" табору і допоки згуртовано "біло-синього", в умовах парламентсько-президентської республіки привели до повної невизначеності зовнішньої політики в другій половині 2006 р. Підтвердженням цього стала антинатівська позиція прем'єр-міністра України В. Януковича у вересні 2006 р. у Брюсселі, яка в ключових положеннях повністю розходила з курсом Президента В. Ющенка. На фоні все більшої апатії щодо європейського напрямку, посилюється нормалізація відносин із Росією, що засвідчують візит 24 жовтня 2006 р. до Києва російського прем'єра М. Фрадкова, та запланований на 22 грудня візит Президен-

та РФ В. Путіна. Сьогодні на порозі відновлення цих двосторонніх відносин, українським політикам і дипломатам важливо якомога точніше осмислити, що пріоритетні інтереси України лежать насамперед у межах православної цивілізації, відносинах із Росією. І від того наскільки вони будуть інтенсивними і рівноправними залежить безпека та державна незалежність України.

Прозахідна зовнішня політика України спирається на міф про "європейськість української нації". Однак, цей міф не має історичного підтвердження. Адже, насправді, можна говорити про наявність в українців (а також тих спільнот, з якими вони себе ідентифікують у минулому) потягу не так до конкретної цивілізації (зокрема західної), як до цивілізації взагалі. Будучи периферією, Київська Русь тягнулася до візантійської цивілізації, а не до західної, яка на той час була такою ж периферією. У XVII ст. при значних контактах із західною цивілізацією, було зроблено вибір на користь розбудови російської (православної) цивілізації, що відповідало контексту релігійних воєн в Європі. Те, що у XIX ст. знову посилюється проєвропейський вектор, пояснюється успіхами західної цивілізації, яка виходила на пік свого розвитку.

Потрібно зазначити, що українські вагання між Росією і Заходом наштовхуються на аналогічні роздуми в європейських країнах: частиною якої цивілізації є українці? Мусимо констатувати, що лише в останні роки ситуація почала повільно змінюватися на краще. В українських порухах до демократії західне суспільство почало вбачати властиву собі ціннісну орієнтацію. Проте, ще й досі мислення сучасних європейських дипломатів переобтяжене стереотипами минулих століть, де в якості партнера/суперника традиційно виступає Росія. Не випадково відносини між Україною та великими західними країнами (Німеччиною, Великою Британією та Францією) далекі від оптимальних і розвиваються з оглядкою на Росію. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

Найтіснішим, безумовно, є співробітництво України з Німеччиною, дипломатичні відносини з якою встановлено 17 січня 1992 р. Протягом наступних років підписано цілий ряд угод економічного, правового, військово-політичного й культурного характеру. З-поміж яскравих факторів співробітництва варто відзначити проведення наприкінці жовтня 2003 р. днів економіки Києва в Мюнхені, продаж на Берлінській біржі акцій одинадцяти українських підприємств, зокрема, "Укртрансгазу" та "Запоріжсталь", інвестування німецькими бізнесовими колами сировинної галузі України, розвиток міжбанківської співпраці тощо. Проте, налагодженню економічних відносин заважає доволі несприятливий інвестиційний клімат в Україні. Так, впродовж 2000–2002 рр. низка спільних українсько-німецьких підприємств, задіяних у виробництві сільсько-господарської продукції, припинили економічну діяльність в Україні. [14: 94]. Втім, на фоні масштабів російсько-німецьких відносин ці успіхи тьмяніють. Чого вартують лише їх спільні проекти в енергетичній галузі. Якщо українсько-німецькі зв'язки переобтяжені офіційністю, то Росія активно використовує неформальні відносини. Прикладом чого може бути дружба між канцлером ФРН Г. Шредером та Президентом РФ В. Путіним. Це ж стосується діяльності структур, покликаних формувати діалог між громадянськими суспільствами своїх країн. Цю функцію "Петербурзький діалог" виконує значно краще ніж "Німецько-український форум" [14: 97].

У цивілізаційному контексті надзвичайну вагу відіграють гуманітарні відносини. Росія має сталий імідж у Німеччині, що формується та підтримується зусиллями певного про-російського лобі у ФРН. Наприклад, у Росії німецька мова має статус другої іноземної після англійської. Російські школярі неодноразово перемагали на міжнародних олімпіадах з німецької мови. Натомість кількість вивчаючих німецьку, як і якість їх знань, в Україні бажано багато кращого. Росія активно провела 2003 р. як Рік російської культури в Німеччині. Інтенсивність заходів у рамках зазначеного проекту принаймні не поступалася частоті акцій за програмою Року Росії в Україні. Проте культурна присутність України в Німеччині є майже нульовою. В зв'язку з цим скромнішими виглядали заходи місяця німецької культури в Україні восени 2003 р. В свою чергу імідж України в Німеччині до останнього часу був нечітким, розпливчастим, створювався на основі фрагментарних, переважно негативних повідомлень про Україну, її внутрішню політику та

непослідовність із орієнтацією на Європу або Росію. Зміни на краще сталися лише після подій кінця 2004 р. в Україні [14: 98].

Аналогічні вади притаманні українсько-британським відносинам. Після офіційного розпаду СРСР керівництво Великої Британії надало пріоритет відносинам із Росією, що пояснювалося питаннями безпеки та зацікавленістю Лондона в тому, щоб хтось ніс відповідальність за виконання зобов'язань колишнього СРСР у питаннях роззброєння та повернення боргів. У кінці 2002 р. британський прем'єр Т. Блер навіть охарактеризував відносини своєї країни з Росією як "найтісніші за багато років". Це пояснювалося намаганням Великої Британії залучити Росію як союзника в боротьбі з "ядром" ЄС – Німеччиною та Францією. На цьому фоні україно-британські відносини відхоли на другий план. Посилення українського вектора британської політики було прямо пропорційним погіршенню відносин із Росією як це мало місце в 1994, 1999 (кововська криза) та 2003 рр. (позиція щодо Іраку) [15: 25]. Політика Великої Британії попри підтримку європейських перспектив України, все ж, відзначалася традиційним прагматизмом. У 2002 р. британський уряд став одним із ініціаторів надання Україні спеціального статусу "сусіда" Євросоюзу, що було негативно розцінено українським керівництвом. Значною мірою така політика будувалася на узгодженні дій із Німеччиною та Францією [15: 265].

Налагодження контактів між Україною і Францією впродовж першої половини 1990-х років відбувалося занадто повільно. Лише у їх другій половині інтенсифікувався політичний діалог на всіх рівнях, зокрема започатковано розбудову зв'язків у чотирикутнику Україна – Франція – Німеччина – Польща, з якою пов'язують багато надій прихильники євроінтеграції України. Проте економічне співробітництво залишилось суто символічним [16: 406]. Рівень сучасних україно-французьких відносин доволі вдало окреслив заступник директора Французького інституту міжнародних відносин у Парижі Д. Мойсі: "Франція намагається тримати збалансовану позицію між потребою аби Україна була демократичною державою і почуттям того, аби не образити Росію та інтереси Президента Путіна. Позиція французького уряду враховує те, що називається "РЕАЛ ПОЛІТИК" та демократією ... Україна – особливо нині – продемонструвала свою відданість демократії, вона також має продемонструвати свої економічні можливості. Якщо завтра Україна досягне того, чого досягнула Польща – членство України буде великим позитивом для самої Європи" [17: 138].

Варто відзначити, що одне із першочергових завдань молодій українській дипломатії визначалося як позбавлення залежності від Росії. І саме західний вектор розглядався найперспективніше. Втім, декларативність зовнішньополітичних гасел перед західними політичними й економічними колами наражалася на внутрішню інерцію в їх виконанні. Не випадково Україні не вдалося довести власні відносини до рівня стратегічних із жодною великою країною Заходу. Жодна з них не побачила в Україні справді потрібного партнера, який би допомагав їй в реалізації власної політики на пострадянському просторі. Українська дипломатія не стільки з власної вини, скільки з об'єктивних кон'юнктурних причин, прогнала конкуренцію країнам Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі та Чехії, за політичну та економічну прихильність великих держав. Крім того, їй так і не вдалося нейтралізувати фактор Росії. Великі держави вирішили будувати відносини з нею напряму, без посередності України.

Попри наявні в суспільстві стереотипи далекими від оптимальних є відносини з найрозвиненішою і найсильнішою державою світу, а одночасно і західної цивілізації США. 25 грудня 1991 р. вони визнали незалежність України, а 2 січня 1992 р. встановили з нею дипломатичні відносини. За роки незалежності напрацьовано чималу юридично-правову базу, яка складається з-понад 100 різного рівня і змісту документів. Їх аналіз спонукає до висновку, що деклароване в них "стратегічне партнерство" в американському розумінні не характеризується як вища форма міждержавної взаємодії та взаємних зобов'язань. У свою чергу, пріоритетними для них вважаються відносини з "союзниками та друзями". Єдиною пострадянською країною, стратегічне партнерство якої зі США зафіксовано документально є Узбекистан. Таким чином, є підстави вважати, що утвердження українсько-американських принципів стратегічного партнерства сьогодні перебуває на початковій стадії [18: 40].

Співпраця України зі США складалася по різному. На початку XXI ст. вона навіть характеризувалася різким охолодженням відносин через "касетний скандал" і ситуацію довкола продажу "Кольчуг" Іраку. Прихід до влади В. Ющенка, здавалося надасть їм нового поштовху. Проте, на думку відомого експерта О. Сушка, сьогодні в США після нетривалого періоду ейфорії знову, як і в середині 1990-х років, починає наростати відчуття "втоми від України", тоді як у самій Україні пріоритети новоствореного уряду не зовсім співвідносяться з вигодами, які можна отримати від зближення зі Сполученими Штатами [19: 5].

Одним із головних питань міждержавного співробітництва є членство України в НАТО. Бажання України інтегруватися в європейські структури активно використовуючи досвід країн Центральної Європи і Балтії (через НАТО до ЄС) більш ніж очевидне. Ключову роль в тому процесі відіграла саме підтримка США. Сьогодні ця країна, виходячи з власних геополітичних інтересів, попри незгоду країн "Старої Європи", висловлює однозначну позицію щодо членства України в альянсі. Однак, наскільки такий шлях є перспективним для України? Виходячи з об'єктивних протиріч, які мають місце між ЄС (конкретніше Німеччиною й Францією) та США, українська інтеграція "в Європу" набуває дивної траєкторії, коли вступ до НАТО може виявитися "пірровою перемогою". Адже нонсенсом є входження "в Європу" опираючись на США. У даному випадку посилення на досвід Польщі не буде коректним, адже на відміну від України, вона мала сильну підтримку не лише від США, але й від Німеччини.

Загалом, варто відзначити, що американський вектор української політики виявився найуспішнішим. Але за відсутності його належної підтримки європейським вектором відбувається сильний перекис, який звужує можливості дій. Для України значно привабливішим виглядає шлях до членства в ЄС без НАТО. Про те, що такий варіант теоретично можливий свідчать заяви європейських чиновників, зокрема Х. Солани. Втім, для США така позиція не прийнятна. Там продовжують вважати, що європейська і євроатлантична інтеграція – це два крила одного лайнера, спроможного вивести Україну з пострадянської "сірої зони" на траєкторію сталого розвитку як європейської держави. Спроби штучно розвести ці два процеси не знаходять американського розуміння і трактуються як ознака небажання робити і те й інше [19: 5].

Зрозуміло, що відносини між Україною і США не вичерпуються проблемою членства в НАТО. Новий виток співробітництва очікується після вступу України до СОТ. Є конкретні проекти в енергетичній сфері, доволі цікаві з точки зору диверсифікації Україною джерел постачання газу. Значна увага приділяється врегулюванню придністровського конфлікту на засадах територіальної цілісності Молдови тощо.

Асиметричність, яка є особливістю відносин України з великими європейськими країнами та США, дипломати намагалися подолати шляхом співпраці з іншими країнами Євросоюзу, й за їх сприяння добитися підтримки європейської інтеграції. В цьому контексті варто виділити співпрацю з Нідерландами, активізація якої почалася в 2002 р. Саме ця країна протягом 2002–2004 рр. головувала в багатьох європейських інституціях, зокрема: ОБСЄ, Рада Європи, ЄС, що й визначило до неї підвищений інтерес з боку України. Не варто забувати, що на території Нідерландів у м. Гаага розташовано кілька міжнародних організацій, зокрема: Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний карний трибунал у справах колишньої Югославії, Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Європол, Євроюст, що також має неабияке значення. Під час візиту 18–19 квітня 2004 р. в Україну Прем'єр-міністра Нідерландів Я. П. Балкененде було підписано Програму спільних дій на 2004–2006 рр. між урядами двох країн. Зауважимо, що такі документи Нідерланди укладають лише з тими країнами, співпраці з якими надається особливе значення. Ознакою прихильного ставлення до України стала ініціатива Я. П. Балкененде 22 лютого 2005 р. на неформальному саміті НАТО в Брюсселі щодо започаткування інтенсифікованого діалогу цієї організації з Україною. Наслідком політичної співпраці стала динамізація економічних відносин між двома країнами. Збільшився товарообіг, Нідерланди вийшли на шосте місце серед торгових партнерів України в Європі; зросли нідерландські інвестиції, зокрема, 285 підприємств

працює на їх внесках. Не випадково, під час візиту В. Ющенко до Нідерландів 7–8 червня 2006 р. було підписано чергову Програму на 2007–2009 рр. [20: 4].

Значні успіхи української дипломатії у встановленні добросусідських відносин із країнами Центральної та Східної Європи, чому, не в останню чергу, сприяло недалеке спільне минуле, а звідти – спільні страхи і проблеми. Так, угорський інтерес щодо України визначався наступним: побоюваннями з приводу можливого відродження СРСР, а також розглядом її як союзника щодо захисту інтересів угорської національної меншини та партнера в європейській інтеграції [21: 70]. Не випадково, саме Угорщина першою з-поміж усіх країн вже 6 грудня 1991 р. уклала з Україною Договір про основи добросусідства та співробітництва, що започаткувало надзвичайно приязні стосунки. Це для молодій Українській державі мало велике значення хоча б тому, що більшість країн цього регіону як, наприклад, Чехія та Литва, в першій половині 1990-х рр. стратегічним обрали саме західний вектор політики. А відносини з Румунією з самого початку склалися доволі напружено, чому, головним чином, сприяла невирішеність територіальних суперечок.

Інтерес України до співпраці з сусідами особливо зріс після появи Вишеградської четвірки (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та оглошення її цілей по інтеграції в європейське співтовариство. Особливе стратегічне партнерство склалося між Україною та її "європейським адвокатом" Польщею. Починаючи з 1995 р., Варшава виступила з низкою ініціатив стосовно Києва, зокрема, підтримано курс на здобуття ним членства в Центральноєвропейській ініціативі та Раді Європи. Подальша співпраця у контексті європейської інтеграції сприяла виробленню спільної позиції з багатьох питань. Яскравим прикладом цього стала діяльність українських та польських військовослужбовців в Іраку, участь Президента А. Квашневського в урегулюванні політичної кризи 2004 р. в Україні, пошуки шляхів історичного порозуміння, проведення року Польщі в Україні тощо. Правову базу українсько-польських відносин складають близько 200 угод, які загалом забезпечують ефективне функціонування двосторонніх механізмів співпраці. Створено відповідні інститути міждержавної співпраці, зокрема: Консультативний комітет президентів України та Польщі, Українсько-польська змішана комісія з питань торгівлі та економічного співробітництва, Українсько-польський економічний форум, Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції тощо [22: 14].

Польща послідовно підтримує європейський вибір України вже в межах інститутів європейського співтовариства, відстоює надання їй твердих гарантій щодо членства в ЄС та НАТО. Не випадково, серед зовнішньополітичних пріоритетів її Президента Л. Качинського "східна політика" займає важливе місце поряд із розвитком відносин зі США та ЄС. Для поляків вступ України до європейських та євроатлантичних структур означав би розширення зони миру та стабільності в Європі; створення правової інфраструктури та досягнення європейських критеріїв, що дадуть змогу активно розвивати економічну співпрацю, зміцнювати демократичні інститути, співпрацювати в боротьбі з організованою злочинністю й корупцією, протистояти глобальним загрозам [23: 5]. Щоправда, сьогодні, в світлі демаршу Польщі стосовно підписання між ЄС та Росією нової рамкової угоди про співпрацю, з'являються побоювання: наскільки ефективним буде польське лобі? Чи не займуть європейські країни стосовно польських проукраїнських ініціатив таку ж категоричну позицію?

Ще однією країною в середині ЄС на яку розраховує в перспективі Україна є Болгарія. Її вступ у ЄС, разом із Румунією у січні 2007 р., хоча й обмежений численими умовами, все ж посилюватиме українські позиції в доволі складному діалозі з брюсельськими чиновниками. Хороші партнерські стосунки між країнами, які багато в чому відповідають статусу стратегічних, було оформлено в Софійській декларації у березні 1998 р. Загалом, ефективності співпраці між країнами Центральної і Східної Європи сприяє участь у рамках регіональних і субрегіональних організацій та проектів: утворення Карпатського єврорегіону, Чорноморське економічне співробітництво, підготовка програми інтеграції придунайських держав, "Партнерство заради миру" тощо [21: 66].

Піком зближення між Україною та ЄС став початок 2005 р., коли Європа вітала "помаранчеву революцію". Так, Європейський Парламент у січні 2005 р. фактично визнав

перспективу членства України в організації. Проте, загальне піднесення швидко змінилося розчаруванням діями нової української влади. А одночасний провал ратифікації Договору про запровадження Конституції для Європи на референдумах у Франції та Нідерландах, спричинив переосмислення європейськими чиновниками політики приєднання. Той же Європейський Парламент через три місяці заявив, що Євросоюз "сягнув меж своєї поглинальної здатності", а Єврокомісія у листопаді 2005 р. запропонувала у близькій та середній перспективі зосередитися на поступовому приєднанні країн Західних Балкан, утримуючись від надання перспективи членства східноєвропейським країнам. Про це ж заявили впливові європейські політики. Канцлер Австрії Вольфганг Шусель на початку 2006 р. відзначив, що політика розширення ЄС не повинна йти далі західнобалканських країн, а прем'єр-міністр Франції Д. де Вільпен висловився за пріоритетність "поглиблення ЄС", бо "Європа не має покликання розширюватися без кінця" [12: 5].

Сьогоднішня політика ЄС з Україною будується з оглядкою на внутрішні проблеми: "турецьке питання", провал процесу ратифікації Конституції ЄС і пов'язана з цим дилема вибору між різними сценаріями інституційних реформ, страх перед неконтрольованим напливом мігрантів, присутність конкретних протекціоністських інтересів у торгівлі. Все це сприяє пошуку Брюсселем такої компромісної формули, яка б надавала партнерам типу України конкретні економічні переваги й технічну допомогу, при таких формулюваннях, що уникають будь-яких зобов'язань стосовно європейської перспективи. За таких формулювань для України серйозний інтерес полягає лише у перспективі створення зони вільної торгівлі [13: 5]. Німецький канцлер А. Меркель заявила, що "найближчим часом Європа нікому не стане давати обіцянок, які стосуватимуться вступу до ЄС". За словами канцлера, новою формою відносин Євросоюзу з Україною могло б стати "тісне співробітництво", яке вона розуміє як проміжну фазу між діючою нині "політикою сусідства" і повноправним членством в ЄС. Щоправда, і на цій новій стадії, за словами Меркель, не варто давати Києву будь-які певні обіцянки, чи визнавати його перспективним кандидатом в ЄС [24: 5]. До слів німецького канцлера варто дослуховуватися, адже на сьогоднішній день саме ця країна відіграє одну з провідних ролей в Євросоюзі. Більше того, вона зумовлюється, значною мірою, не стільки загальноєвропейськими клопотами як внутрінімецькими. Економічна ситуація в країні не дуже сприятлива – німці потерпають від зростання безробітності, скорочуються деякі пільги, грошові виплати тощо. "Адвокатська" позиція Польщі щодо вимоги надати Україні гарантій членства навряд чи серйозно сприйматиметься найближчим часом.

Варто не забувати, що рух до цивілізації передбачає прийняття країною-кандидатом не властивих їй правил, що призводять до автоматичного ослаблення традиційних інститутів, ментальності. А це, як правило, негативно позначається на становищі суспільства. Вимоги інститутів західної цивілізації щодо уніфікації Україною економічних, політичних, правових, ціннісних та інших правил об'єктивно її послаблює, бо відбувається за рахунок витіснення вкорінених у свідомість традиційних укладів життя. Безумовно, все це покриється коли Україна вступить до ЄС, приєднається до західної цивілізації. Але без наявності твердих гарантій (а на сьогодні їх не має) рух у даному напрямі є вкрай загрозливим для України. Бо в кращому разі вона повторюватиме досвід Туреччини, яка тривалий час домагається вступу в ЄС. Колишній міністр закордонних справ Туреччини Б. Халюк, наприклад, висловився так: "Ви (Україна – авт.) дуже схожі на нас 10–15 років тому. І повірте мені, якщо вам доведеться коли-небудь потрапити в Європу, ви підете туди нашим, турецьким шляхом, спіткаючись об те ж саме каміння" [25: 376]. У гіршому випадку, з огляду на російський фактор, Україні загрожує розкол.

11 січня 2006 р. керівник українського Представництва при Європейських співтовариствах Р. Шпек перед комітетом Європарламенту по зв'язкам із Україною заявив: "Україна не може залишатися незалежною, суверенною країною з ринковою економікою за межами Європейського Союзу" [26: 5], а також закликав ЄС надати Україні перспективу членства. За цією заявою приховане розуміння небезпеки тих викликів, які постають перед державою в контексті односторонніх контактів із західною цивілізацією. Обов'язки України по реформуванню економіки на ринкових засадах при одночасному розширенню меж "свободи і демократії" значно ослаблюють її опір авторитарній Росії. Сьогодні вва-

жається майже аксіомою, що європейські цінності, а саме: повага до людської особистості, свобода, демократія, рівність, верховенство права й повага до прав людини, зовсім не є передумовою для "економічного дива". З огляду на це торги між ЄС і Україною – демократія в обмін на економічні преференції без перспектив членства, об'єктивно виснажують Україну. Прийняття європейських цінностей Україною є кроком цивілізаційного масштабу, і погоджуючись на нього Україна без інституційної підтримки з боку ЄС, ризикує втратити себе як цілісність [26: 5].

Шантажуючи периферію цивілізація добивається, насамперед, власних вигод. І сьогоднішнє місце України щодо західної цивілізації нагадує типового федерата Римської імперії. На думку М. Михальченка наразі Україна є лімітрофом для Росії та Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між західною і російсько-євразійською цивілізацією. Показником лімітрофізму є не тільки слабка національна свідомість, але й нестійка політична система, аморфні політичні інститути. Така позиція є несприятливою. Якщо народ "лімітрофу" не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то самовизначення цього народу у формі незалежної держави залишається проблематичним, як і створення своєї локальної цивілізації [27: 314].

Сьогодні, на думку М. Михальченка, для України вкрай важливо розв'язати головне завдання – сполучити процес уніфікації світу, що постулюється глобалістикою, і рівноцінності розвитку, що нібито суперечить уніфікації. Як приклад приводяться незахідні цивілізації Японія, Китай, Індія, мусульманські країни, що виробили нові стандарти самовираження на основі поєднання традиції і західного модерну. Ним пропонується для України синтезна цивілізаційна самоорганізація, суть якої полягає в дозованому сприйнятті й освоєнні західних і східних цивілізаційних цінностей та збереженні національних традицій. Такий курс продуктивніший аніж відмова від власної ідентичності. "Протистояння цивілізацій" повинно трансформуватися у "співробітництво цивілізацій", де Україна, що знаходиться в зоні зіткнення, взаємодії цивілізацій, повинна визначити і відстоювати свою роль. Ця роль не має суперечити партнерству ні з Заходом, ні з Сходом. Тут важливий методологічний орієнтир для визначення геостратегії, згідно з яким форсувати включеність України до "західного світу", ігнорувати її внутрішні сутнісні цивілізаційні характеристики, можуть виявитися контрпродуктивними, дезорганізаційними. Подолання лімітрофності України це не стільки суб'єктивний вибір влади між Європою і Євразією, між тоталітарним минулим і демократичним майбутнім, між Росією і ЄС, скільки об'єктивний внутрішній вибір народом України способу життя, системи влади, союзників і "відхід" від супротивників незалежності України. Таким чином, М. Михальченко вважає першочерговим завданням подолання лімітрофності України, набуття нею власної ваги. Це сприятиме зростанню її ролі як "запасного політичного і економічного гравця Європи", від позиції якого в недалекому майбутньому залежатиме розклад сил у Європі. Україна має стати регіональним лідером, без участі якого вкрай недалекоглядно будувати європейську стратегію. Приєднання України чи то до ЄС чи то до Росії однозначно посилить їх і створить новий баланс сил [27: 326]. Як бачимо висловлені думки багато в чому збігаються з Гантінгтонівським аналізом притистояння цивілізацій. Погоджуючись з ним в тому що стосується лімітрофності України, висловимо сумнів у можливості синтезної цивілізаційної самоорганізації для України. В умовах "протистояння цивілізацій" зробити це навряд чи вдасться.

Проведений аналіз показує, що всі зусилля української дипломатії в західному цивілізаційному напрямку виявилися не надто ефективними. Європа не прийняла Україну. Більше того, не побачила в ній серйозного партнера, віддавши перевагу усталеним зв'язкам і співпраці з Росією. Таке асиметричне сприйняття Заходом України як партнера другої ланки на сьогодні має системний характер. Молода українська дипломатія поступилася досвідченій російській. Погодимось з академіком В. Горбуліним, що таке "надмірне захоплення євроромантизмом привело до того, що Україна виявилася не готовою до викликів нового етапу євроінтеграції, який полягає у згортанні розширення на Схід та запровадженні жорстких умов політики сусідства з ЄС" [28: 4]. Сьогодні варто визнати аксіомою, що прозахідна українська політика може бути ефективною лише за умови всебічного сприяння Україні, офіційного визнання її стратегічним партнером Заходу. Однак, Захід доборочинністю не займається, а користується прагматичними інтересами. Геополітика США

на пострадянському просторі розбивається на наростаючому економічному співробітництві між ЄС і Росією, до якого Україна або пристосується, або буде поглинута.

Ціною прозахідної політики стали зіпсовані відносини України з Росією, для нормалізації яких потрібен буде час, а також великі поступки. Невдачі євроінтеграції в умовах цивілізаційного протистояння вкотре переконують у необхідності посилення саме східного вектора зовнішньої політики, утвердженні в межах православної цивілізації, при збереженні власної національної ідентичності, що вимагає зосередитися, головним чином, на відносинах із Росією.

У травні 1994 р. в Київському міжнародному клубі "Політична думка" під час дискусії "Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ ст.", Ю. Павленко назвав сподівання на широкій підтримку України Заходом "наївними й даремними" як і "ставку на інтеграцію в економічну й військово-політичну систему Європи" [21: 67]. Країни Центральної та Східної Європи в економічному, культурному й стратегічному плані сприймаються Заходом як "свої", але Україна не має на таке ставлення шансів. Тому: 1) не можна розглядати СНД як тимчасове угруповання; 2) не можна розривати двосторонні зв'язки з колишніми радянськими республіками, аби уникнути домінування Росії в СНД; 3) у наступні сто років доля України буде пов'язуватися зі східнохристиянсько-євразійським простором. Позиція Ю. Павленка була підтримана В. Сіденком, який аналізуючи українську зовнішню політику підкреслив, що "пасивність, властива українській еліті, збільшує похмурі перспективи розвитку української державності" [21: 67].

Усвідомленість викликів сприяє пошукам шляхів їх подолання. На нашу думку, С. Гантінгтон вірно визначив, що головним викликом для України є Росія як стрижнева держава православної цивілізації. Територіальна близькість України з Росією, зумовлює її значну залежність від неї. С. Гантінгтон накреслює три можливі варіанти відносин між цими країнами: 1) найменш можливий – конфлікт між українцями і росіянами; 2) вірогідний – розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з яких ввійде в склад Росії; 3) найбільш вірогідний – Україна залишиться єдиною, залишиться розколотою, залишиться незалежною і в цілому буде тісно співпрацювати з Росією [4: 205].

Перш аніж зосередитися на аналізі україно-російських відносин, варто бодай побіжно зупинитися на характеристиці С. Гантінгтоном православної цивілізації. Її стрижневою країною є Росія, яка формує під своїм керівництвом блок із православним ядром та з довколишнім буфером, що складається з відносно слабких ісламських держав, над якими вона домінуватиме і намагатиметься усунути вплив інших держав [4: 201]. Будучи найбільшою державою православного світу, Росія є, водночас, його ж ахілесовою п'ятою, бо, на переконання С. Гантінгтона, є розірваною країною, з виразним потягом до західної ідентичності. Тому, відмова Росії від власної ідентичності, приєднання до західної цивілізації означатиме зникнення православної цивілізації.

Аналіз останніх успіхів політики В. Путіна дає підстави стверджувати, що Росія таки включилася в цивілізаційне протистояння, повсякчас наголошуючи на своїй окремішності від Заходу. В контексті цього виклики для України з її боку зростають. Називаючи Україну другою за значимістю країною православної цивілізації, С. Гантінгтону бракує, все ж, усвідомлення її реального місця в межах цивілізації. Бо не лише дрейф Росії в бік Заходу здатен зруйнувати православну цивілізацію, але й перехід України. Без неї православна цивілізація буде такою ж фікцією як і без Росії. Хоча шляхи розпаду православної цивілізації будуть різними. Росія без України не буде в змозі контролювати всі території цивілізації, давати відсіч викликам з боку інших цивілізацій – ісламської, китайської та японської. Цей феномен давно помічено. Американський політолог З. Бжезінський, як відомо, на цій залежності Росії від України вибудував свою геополітичну стратегію. Він, зокрема вважає, що Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії [29: 121]. У цьому, на нашу думку, закладено великий шанс і потенціал для України. Одною зі специфічних рис православної цивілізації є її слабка згуртованість (деякі дослідники як, наприклад, Т. Грищенко вказують на сумнівний характер одного з базових тверджень С. Гантінгтона про існування православної цивілізації [30: 125]), що впливало з факту відсутності у православ'я єдиного центру, такого, яким для католиків є Рим. У силу цього Росії вкрай важко дикту-

вати свою волю іншим православним країнам. Показовим у цьому плані є конфлікт із Грузією. Утримати її в межах православної цивілізації без України буде важко. Те ж саме стосується Молдови і Румунії, остання з яких має серйозні західні перспективи. Лише перетворення України на сильного регіонального гравця в межах православної цивілізації, забезпечить Росії лідерство в ній.

Потрібно визнати, що попередній розвиток православної цивілізації ґрунтувався на імперських амбіціях Росії. Намагаючись стати "Третім Римом", Москва, тим самим, деформувала православну цивілізацію, заперечуючи партикуляризм як її визначальний принцип. Це породжувало сильні відцентрові, антимосковські тенденції, які, власне, багато в чому зумовили кризу цієї цивілізації на радянському етапі. Власне, навіть можна говорити, що імперська сутність заперечувала можливість створення православної цивілізації. Коли Росія намагалася собою підмінити "всіх і вся", вона тим самим дискредитувала себе як політичний центр і деформувала відносини з партнерами, перед якими з усією реальністю поставала криза власної ідентичності. Росії варто переглянути принципи своєї діяльності в межах православної цивілізації, над якою нині вже вкотре висить прокляття постати новою Російською імперією. Завдання України – допомогти Росії в цьому доволі болючому для неї процесі пошуку гармонізації між потребою відмовитися від імперськості й стати національною державою, що не виключає виходу зі складу Федерації окремих суб'єктів. Багато дослідників доволі скептично до цього відносяться, вважаючи імперський характер Росії вродженою й невиліковною паталогією. Проте, це твердження надто категоричне. Історія знає інші випадки – Британія, Франція, Туреччина, Австрія, Іспанія. Потрібен час, можливо багато часу. На думку відомого італійського вченого і письменника У. Еко, процес розпаду імперії надзвичайно складний: "Балканські країни, наприклад, продовжують відчувати наслідки кінця Римської імперії. А Близький Схід до цього часу переживає розпад Оттоманської. Пройде не одне десятиліття, доки нарешті зарубцюються всі негативні наслідки краху радянської системи... Після удару, що провокує розпад, нерідко минають віки, перш аніж стабілізуються національні "тектонічні плити" і стихнуть ударні хвилі" [31: 13]. Зараз навіть важко сказати наскільки до цього готова сама Росія. Певні порухи до того є. Тому Україна повинна їх підтримати. Це не лише її завдання, а вірніше не стільки завдання, як єдиний шанс для самозбереження.

Російська еліта розуміє значення України. Звідси намагання будь-що зберегти контроль над нею. Російські геополітики (А. Дугін, М. Смолін, К. Гаджиєв) висунули доволі небезпечні для України сценарії розчленування або поглинання її території. По суті, це продовження попередньої імперської політики не визнання окремої української ідентичності, яка, на жаль, сьогодні також має місце в україно-російських відносинах. Деяко "м'якші" формулювання пропонує А. Окара. На його думку, інтеграція на рівні "четвірки" – України, Росії, Білорусі й Казахстану в рамках СНД дасть Україні та іншим державам пострадянського простору унікальну схильність "усвідомлювати наявність зовнішніх загроз Великому євразійському простору", і продемонструвати "здатність до вольових дій, адекватним цим загрозам, та активно вплинути на майбутнє всього облаштування світу" [32: 78]. Приймаючи таку постановку питання, так само як іще одне його твердження, що "саме українсько-російські відносини і тип субординації цих держав стосовно один одного фактично визначають ідентичність самої Росії" [32: 78], ми, водночас, не можемо погодитися з тим, що основою союзу між Україною і Росією, так само як "домінуючою ідентичністю в масштабах всього українського суспільства" має стати ідеологія неоімперства. Маємо визнати, що біс неоімперства сидить і в українцях (в політичному розумінні терміна), і найповніше проявляє себе в інерції посттоталітарної свідомості. Ще раз підкреслюємо, що побудова відносин між Україною і Росією має здійснюватися на принципах взаємоповаги і рівності. Україна будучи розколотою країною з певною вкрапиною європейських традицій, а Росія – розрваною з певними потягами в той же бік, мають точки перетину. Лише за таких умов можна говорити про якісь власні цивілізаційні проекти. В іншому разі це буде повторенням пройденого, а будь-яке повторення в історії – закінчується трагедією.

На жаль, сьогодні домінуючою в російській дипломатії є саме імперська політика. Її специфіка в методах. Економічний диктат стосовно одних країн при тісному економічному співробітництві з іншими, дозволяє Москві вибудовувати власну геополітику, що, без-

умовно, є пріоритетом великих держав. Для України визначальним є ставлення Росії до неї, що впливає з асиметрії їх відносин. На сьогоднішній день воно для України несприятливе. В. Горбулін відзначає, що "за умов посилення діалогу Росії з провідними країнами світу, Україна втрачає своє геополітичне та геостратегічне значення в очах Кремля" [28: 4]. За умов чіткої цивілізаційної невизначеності України, вона здається для Кремля ненадійним союзником, який постійно порушує правила гри. Не випадково, принциповою особливістю нової, "відкоригованої" політики Кремля стає байдужість щодо підтримки стабільності в Україні. При цьому "генерація хаосу" в Україні на тлі високого рівня конфліктності українсько-російських відносин стає одним зі значимих чинників зовнішньої політики РФ [28: 4]. На нашу думку, така політика Росії не матиме довгострокової перспективи. Все це наслідки непостійності й хитань українського уряду, прозахідні настрої якого стали особливо відчутними за президенства В. Ющенка, і намагання Росії "провчити непокірних". На сьогодні Росія здійснює по відношенню до України імперську політику "поділяй і владарюй": посилюючи конфліктність з українським урядом, Москва активізує проросійські настрої серед українських громадян, що не сприяє внутрішній стабільності й розколює суспільство. Вміло маніпулюючи "проімперськими" та радянськими настановами в Україні (українці ж були активними творцями радянського проекту), збільшуючи свій економічний потенціал, Росія стає привабливим цивілізаторським центром, альтернативним Заходу для багатьох громадян України. Для української незалежності це велика небезпека, співмірної якої із Заходу сьогодні не передбачається. У цьому контексті цікаві думки висловив впливовий американський політик П. Бюкенен, який, розкритикувавши неоконсервативну політику Д. Буша щодо підтримки України і Грузії, наголосив, що пріоритетом для США має бути підтримка тісних зв'язків із Росією. Саме ця країна повинна домінувати в регіоні [33: А 4].

Українська дипломатія має усвідомити цілком однозначно сучасні виклики з боку Росії, і всі свої сили спрямувати на формування взаємовідносин між Києвом і Москвою як рівноправних партнерів. Цей вектор зовнішньої політики має стати стратегічним. Росія повинна навчитися поважати українську незалежність. Україна буде зв'язаною у своїх діях до тих пір, доки не доб'ється, аби відносини з Росією будувалися б на тих же засадах, що й відносини між США і Канадою. На сьогодні важливим завданням української дипломатії є створення сприятливої для Росії української пропозиції, яка мусить бути обґрунтована в економічних категоріях. Адже статистика останніх років далеко не втішна – темпи зростання товарообігу між двома країнами стрімко падають: якщо в 2004 р. він складав 40 %, то в 2005 – 13 %, а за підсумками 8 місяців 2006 – лише 6,5 % [34: А5]. Нині товарообіг між Україною і Росією складає 25 млрд. дол., що лише на 4 мільярди менше ніж товарообіг з усіма країнами Євросоюзу. За обсягами інвестицій Росія з п'ятого місця у 2001 р. відкотилася сьогодні на сьоме місце [35: 4]. Сьогоднішня Росія – прагматична країна, а її дружні відносини з Німеччиною і Францією спираються на міцну фінансову основу. Погодимось з думкою вітчизняного політолога Д. Видріна, що економічне партнерство не означає відмови від конкуренції. Але це має бути добросусідська конкуренція. Там, де ми не можемо не конкурувати, ми повинні конкурувати, ми повинні перемагати. Боротися варто тими методами, які узаконені цивілізацією, і, насамперед, створенням кращих умов для функціонування капіталу в своїй країні [36: 121].

Перспективним напрямом об'єднання зусиль Росії й України може стати активізація економічного співробітництва з ЄС. Ця організація – найбільший торговельний партнер України і Росії, Росія – другий (після ЄС) торговий партнер України, а Україна – третій (після ЄС і Китаю) торговельний партнер Росії. Тому, в умовах відсутності перспектив членства для України, реалістичною метою як для неї так і для Росії залишається створення з Євросоюзом зони вільної торгівлі на максимально вигідних для них умовах, а в перспективі – приєднання до Європейської зони вільної торгівлі (EFTA), і, можливо, колись – до Європейського економічного простору (EEA) [37: 5].

Зрозуміло, що зближення з Росією передбачає створення системи противаг. До 2017 р. Україна не повинна навіть вести мову про можливий вступ до НАТО, а то й взагалі – відмовитися від цієї ідеї. Це буде добре сприйнято в Москві. При цьому Україна зобов'язана продовжувати тісну співпрацю з Північноатлантичним альянсом, знову ж таки,

беручи приклад з... Росії. Попри те, що Україна декларує курс на вступ до НАТО, а Росія говорить лише про співпрацю з альянсом, із формального погляду РФ набагато більше інтегрована в Організацію Північноатлантичного договору, ніж Україна. На відміну від Києва, який лише проводить консультації з Брюсселем у двосторонньому форматі "26+1", Москва як рівний партнер бере участь у виробленні деяких рішень альянсу у сфері безпеки, що стало результатом домовленостей після подій 11 вересня 2001 р. Російсько-натовська кооперація у військовій і антитерористичній сферах дуже насичена й отримує високу оцінку з обох боків. Досить показово, що на сьогодні в рамках їх співробітництва діє двадцять робочих і експертних груп. Тоді як в рамках Комісії Україна – НАТО існує лише п'ять робочих груп. У межах співробітництва Росія бере участь в одному із найуспішніших контртерористичних заходів – операції "Активні зусилля", почато реалізацію масштабної програми щодо об'єднання інформації про повітряну обстановку з військових і цивільних джерел Росії і НАТО. Щорічно у військовій галузі рада Росія – НАТО планує понад 150 спільних заходів: консультації експертів, семінари, науково-практичні конференції, курси навчання, навчання і тренування. І приблизно третина їх припадає на оперативну сумісність. Росіяни постійні учасники військових виставок під егідою альянсу. Наприклад, торік російські компанії брали участь у виставці технологій зброї несмертельної дії, яка проходила у штаб-квартирі альянсу. Для роботи з потенційними клієнтами спеціалізована компанія "Росвооружение" відкрила своє представництво при НАТО. А ось в "Укрспецекспорті" вирішили цього не робити [38: 5].

На сьогоднішній день відносини між Україною і Росією визначаються Договором про дружбу, партнерство та співробітництво від 31 травня 1997 р. Вважаємо, що саме двосторонній характер відносин між двома країнами є найперспективнішим. Для України, особливо на початках, важливо уникати участі в міждержавних проектах у яких роль Росії є домінуючою, а лише встановлювати з цими організаціями особливе партнерство. Бо не ефективність таких міждержавних проектів як СНД чи ЄП пояснюється, насамперед, гегемоністськими амбіціями Росії. Так само не прийнятним є міждержавне зближення як це сьогодні демонструють Росія і Білорусь. У той же час Україна повинна приймати участь у регіональних проектах типу ГУАМ. Позбавляючи їх антиросійського змісту, Україна може претендувати на роль посередника між Росією і "норовливими" країнами в межах православної цивілізації. Відносини з колишніми радянськими республіками є тим радянським спадком, який необхідно найбільше цінувати.

Можливим союзником України є Білорусь, виклики якій з боку Росії зростають. Про це, зокрема, свідчить уповільнення інтеграційних процесів між ними в одне державне утворення. На сьогодні навіть в білоруській політичній еліті є розуміння перспективності спільних міцних стосунків. На думку Президента Білорусі А. Лукашенка, хоча проект українсько-білоруської державності дуже радикальний, все ж, є цілком реальним. У економічному відношенні Білорусь з Україною має більше точок перетину аніж з Росією, адже союз між цими державами створює фактичну монополію на транзит російського газу в Західну Європу. Вони, за висловом А. Лукашенка, стають "горлом Росії й Західної Європи". Приєднання в енергетичній галузі ще й Азербайджана, серйозно ставить під їх контроль частину транзиту й переробки каспійської нафти [39: А3]. Побіжно зазначимо, що Каспійський регіон сьогодні складає один із головних вузлів переплетення інтересів багатьох геополітичних гравців, тому будь-які порухи з боку вище зазначених країн у даному напрямку викличе невдоволення у всіх кутках світу. Хоча державне об'єднання з Білоруссю, принаймні на сьогодні – утопічний проект, однак, спільні зусилля обох країн в опонуванні Росії можуть бути перспективним знешкоджувачем її імперських амбіцій.

Інший аспект – розвиток регіонального співробітництва з країнами Центральної Європи та Балто-Чорноморського регіону. Особливістю тих країн є страх перед великою Росією, а тому Україна, знову ж таки, могла б взяти на себе функції посередника. Отже, перспективною протиположністю для України могла б стати активніша співпраця з Вишеградською четвіркою (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) в межах Угоди про вільну торгівлю у Центральній Європі (CEFTA). Не повною мірою сьогодні використовується потенціал співпраці між країнами в межах Організації Чорноморського економічного

співробітництва та Центрально-Європейської ініціативи, учасником яких Україна є з 1992 та 1996 років відповідно.

Важливо усвідомлювати, що ті успіхи, які заклала українська дипломатія щодо налагодження відносин із Польщею, Угорщиною, Нідерландами, Болгарією аж ніяк не можна відкидати, а тим більше – легковажити ними. Занадто важко і не просто вони давалися. Навпаки, подальше зміцнення співпраці може розглядатися Україною як один із балансів у відносинах із Росією, так і база для формування прозоріших механізмів співпраці між європейською й православною цивілізаціями. У перспективі це може стати підставою для можливого лідерства на просторах Центральної та Східної Європи (що сьогодні декларується в офіційних документах МЗС). Очевидно, що за таких умов важливо буде переорієнтувати зовнішньополітичний курс із проамериканського на проєвропейський. Побіжно зазначимо, що це означатиме ослаблення української присутності в глобальній політиці, але, з іншого боку, звільнить силу для активності в межах регіону. Альтернативою відмови від стратегічної співпраці з наймогутнішою державою сучасного світу, має стати пошук й інтенсифікація зв'язків з іншими цивілізаціями, зокрема, азійськими, які надзвичайно швидко розвиваються.

Метою тісного співробітництва України з Росією має бути боротьба за регіональне лідерство в межах православної цивілізації, при збереженні за Росією статусу стрижневої країни. Такий розподіл ролей вигідний Росії, яка закриє себе від небажаних впливів Заходу, і вивільнить енергію для не менш важливих для себе проблем на кордонах із мусульманською, китайською та японською цивілізаціями. Це вигідно для ЄС, бо пом'якшить цивілізаційний тиск на його східні кордони. За умови налагодження рівноправних відносин із Росією, Україна може отримати унікальний шанс для нормального розвитку, а її розколотість може стати фактором стабільності в Європі. Включаючись у розбудову саме православної цивілізації, Україна може перетворитись так як і Росія у розірвану країну. При тому, що прозахідне, європейське тяжіння в ній буде сильнішим аніж у Росії. Хоча, безумовно, пріоритет має бути віддано розбудові власних цінностей.

Процес глобалізації – є визначальною рисою розвитку сучасного світу. Будучи породженням розвитку західної цивілізації, глобалізація постає одним із засобів контролю й панування Заходу над іншими цивілізаціями. З'явилося чимало стратегій (З. Бжезінський, Г. Кісінджер) котрі обґрунтовують необхідність збереження такого status quo. Проте будучи породженнями західної інтелектуальної думки вони мало сприймаються елітами незахідних цивілізацій. Сьогодні, в умовах глобалізації, людство стоїть перед альтернативою. Одна можливість – створення однополярного (західноцентричного світу) з квазі-вестернізацією всіх інших регіонів планети й, насамперед, історично пов'язаних із Заходом Латинської Америки, Чорної Африки і пострадянської Євразії. Друга можливість – створення біполярного чи у віддаленій перспективі багатополюсного світу при обмеженні гегемонії Заходу з боку китайської, мусульманської та індійської цивілізацій [25: 604].

С. Гантінгтон переконаний, що Захід є і залишатиметься ще багато років наймогутнішою цивілізацією. Однак, його могутність в порівнянні з іншими цивілізаціями йтиме на спад. Не сприйнятність китайською та ісламською цивілізаціями нав'язуваних заходом моделей, при посиленні економічних, військових й навіть демографічних показників, перетворює їх на цивілізації, що кидають виклик. Проте їхніх розрізнених сил не достатньо аби створити паритет щодо Заходу, а загальна антизахідна коаліція не видається С. Гантінгтону можливою найближчим часом [4: 228].

Найсильнішим конкурентом Заходу постає Китай. Його історія, культура, традиції, розміри, економічний динамізм – все змушує до претензій на позицію гегемона в Середній Азії. Ця мета – природний результат його стрімкого економічного розвитку. Оскільки Китай визначив США як свого принципового ворога, Америка буде намагатися попередити китайську гегемонію [4: 290]. Це, природньо, означає, що зона ймовірної конфліктності зміститься саме в Азію.

Критики неодноразово дорікали С. Гантінгтону, що його метод дуже часто розбігається з реаліями. Одна з них – надто велика гомогенізація цивілізацій, підкреслення їх цілісності як учасників глобальних конфліктів. Зокрема, якщо говорити про ісламську цивілізацію, то в ній власна логіка існування притаманна шиїтським та суннітським держа-

вам. Або інший поділ – мусульмани арабських країн та мусульмани Індонезії. Те ж стосується західної цивілізації, в межах якої дуже сильними постають суперечності між США та ЄС. І де гарантія, що ці суперечності не поглибляться? Де гарантія того, що США, опинившись без підтримки європейських країн (а про їх вміння "підставляти" союзників говорить вся європейська історія), перед лицем консолідованих цивілізацій Азії на чолі з Китаєм, не повернуться до модернізованої ізоляціоністської "доктрини Монро", посилюючи американізацію латиноамериканської цивілізації? Такі можливості С. Гантінгтон допускає лише гіпотетично. Він стверджує, що стосунки між Європою і Америкою були змінними. Якщо Америка ХІХ ст. відчувала себе несхожою на Європу і такою, що протистояла їй, то Америка ХХ ст. визначає себе як частину і, без сумніву, як лідера більш широкої ідентифікації – Заходу – до якого належить і Європа. А раз так, то де гарантія, що не відбудеться зворотній процес?

Підстави для твердження про суперечності в межах західної цивілізації дають особливості протікання процесу глобалізації. В Європі все більше говорять про те, що глобалізація виявилася неєвропейською формою суспільного прогресу. На думку французького економіста і соціолога С. Латуша, нинішня глобалізація – це швидше за все американізація, ніж європеїзація. Загальносвітова уніфікація відбувається під знаком американського стилю життя. Саме Америка, а не "стара Європа" ототожнює глобалізаційний процес [40: 19]. Не випадково, на фоні такої рефлексії посилюються пошуки європейцями нових проектів, альтернативних американському. Це, зокрема, стосується союзу між Росією, Німеччиною та Францією, який має всі перспективи перерости у стратегічне партнерство між Росією і ЄС. Навіть за відсутності режиму вільної торгівлі Росія у 2005 р. перемістилася з четвертого на третє місце серед основних торговельних партнерів ЄС, потіснивши при цьому Швейцарію. Зараз торгівля між ними складає 7,3 від зовнішньої торгівлі ЄС і майже 53 % від зовнішньої торгівлі Росії. Для порівняння: Японія і Індія, ВВП кожної з яких, по паритету купівельної спроможності, більш ніж у два рази перевищує ВВП Росії, сукупно в зовнішньоторговельному балансі ЄС складають лише 7 %. Протягом останніх п'яти років товарообіг між ними зріс удвічі, причому лише протягом 2005 р. – більше ніж на 40 %, а в цьому році продовжує показувати рекордні темпи зростання [37: 5].

Серйозним викликом для Заходу залишається ісламський фактор. Ескалація насильства на Близькому Сході, Іраці та Афганістані, тероризм, події навколо публікацій у данській газеті "Юлландс постен" карикатури із зображенням пророка Мухамеда, це переконливо підтверджують. Проте, на думку С. Гантінгтона, фактором, що ослаблює ісламську цивілізацію є відсутність в ній стрижневої держави.

В умовах протистояння між західною, ісламською та китайською цивілізаціями об'єктивно зростає роль православної цивілізації. Проте, виникає питання: яке місце вона займе у вище означеному конфлікті? Багато в чому залежатиме від місця в ній України. Якщо Росія відмовиться від експансіонізму, намагання асимілювати українську ідентичність, то очевидно, що православна цивілізація отримає величезний стимул для розвитку. Знову ж таки, якщо вірний діагноз С. Гантінгтона, що Росія – розірвана держава, то це створить об'єктивні передумови для взаємовигідного альянсу між православною і західною цивілізаціями в стримуванні експансії ісламу. Інший сценарій розвитку матиме місце при збереженні Росією імперських амбіцій замаскованих під ерзацправославну цивілізацію. Намагання будь-що розширити свій вплив на пострадянському просторі, гра на протиріччях між США і Євросоюзом здатні породити новий цивілізаційний конфлікт в Європі. Що для України є не бажаним варіантом. Адже досвід ХХ ст. засвідчує, що в такому разі розкол України стає реальністю. У війнах, які вели між собою європейські країни і Росія, Україна завжди страждала.

Варто відзначити, що нині події розгортаються в не сприятливому для України напрямі. Росія почуває себе одинаком на пострадянському просторі, самодостатнім гравцем, яка "розраховує лише на себе" (В. Черномирдін). Для України ця небезпека більш ніж відчутна, адже в такому разі вона розглядається Росією як донор, а не партнер. Ілюзія самодостатності породжує велику агресивність Росії, яка, маючи необхідні економічні й фінансові ресурси, замість того аби зайнятися внутрішніми реформами, благоустроєм,

переключається на територіальну експансію. Сучасне зближення з Китаєм, рядом мусульманських країн, знову ж таки, сприймаються експертами як дестабілізуючі кроки, поверненням до часів холодної війни. На це звертає увагу В. Горбулін, коли говорить про український фронт четвертої світової війни. Повернення Росії в число геополітичних гравців, зростання її фінансових активів, відновлення втрачених позицій у стратегічно важливих регіонах, боротьба за контроль над ресурсами – все це є свідченням наростання конфліктності у її відносинах із США. Що ж стосується позиції України щодо відносин із РФ, то вона є "не достатньо адекватною, а в окремих аспектах – проблематичною" [28: 4].

Не розуміння російською елітою авантюристичності обраної стратегії може коштувати черговим приниженням як це було у 1856, 1918 чи 1991 рр. Адже попри зазначені успіхи Росія має величезну ваду, яка полягає у вичерпності людського ресурсу. Не випадково, В. Путін поставив цю проблему на перше місце під час свого щорічного послання Федеральним зборам 10 травня 2006 р. За роки після розпаду СРСР, приблизно від 1991 до 2002 рр., населення Росії скоротилося на сім мільйонів осіб. Зі 142 млн. сучасного населення Росії 70 % проживають у Європейській частині. Далекий Схід "утримують" близько шести з половиною мільйонів росіян, за якими з іншого берега Амура спостерігають 110 млн. китайців із прикордонних провінцій. Згідно з даними Держкомстату, за добу кількість росіян скорочується в середньому на 2500 осіб. Ще загрозливішою для Росії стає ситуація коли поглянути на зменшення чисельності слов'янського етносу по відношенню до інших етносів. Одним із способів подолання демографічної кризи В. Путін назвав залучення до країни "співвітчизників", які проживають за кордоном [41: 5]. Якщо згадати, що в Україні проживає 8,3 млн. росіян, то такий виклик стає загрозливим для національної безпеки України.

Глобальні загрози вимагають глобальних відповідей. Сьогодні в умовах наростання протиріч між західною цивілізацією та стрімко набираючими ваги азійськими цивілізаціями створюється небезпека нового світового протистояння. Не залежно від бажання, Україна, в силу свого геополітичного положення, включається в цей конфлікт. Розбудова православної цивілізації видається однією з адекватних відповідей на нього. При всіх суперечливих моментах, це є єдиною можливістю для України як незалежної держави, в умовах відмови західної цивілізації розширювати свої географічні межі, а також тих об'єктивних загроз, що виникають через російську експансію. Для української дипломатії важливим є встановлення такого паритету інтересів між цими потужними геополітичними гравцями, аби кожен із них відчував потребу в сильній українській державі. Адже, об'єктивно кажучи, існують і інші варіанти відповідей на означені загрози, які зовсім не потребують потужного регіонального центру між Росією і Заходом. І на сьогодні саме вони реалізуються. Якщо Україна не хоче бути поглинутою в цьому вакуумі, то вона сама повинна діяти, запропонувати нову парадигму відносин, з урахуванням її інтересів. А так, на жаль, маючи сьогодні можливість проводити незалежну зовнішню політику, Україна забуває про власний інтерес, а означену незалежність зводить до вибору чи то прозахідного чи то проросійського курсу. Іншим аспектом включення України в глобальні світові процеси є вихід із віками зачарованого кола між Заходом і Росією. А тому, налагодження співпраці з іншими світовими цивілізаціями є одним із пріоритетних засад української зовнішньої політики.

Включення в процес глобалізації національних держав та цивілізацій зумовлює переосмислення традиційних уявлень щодо побудови міжнародних відносин. Ізоляціонізм, який був можливий у минулі століття, під впливом глобалізації виявився приреченим. Адже нею, фактично, створюється співпричетність до всього, що відбувається у світі. До конфліктів в Афганістані, Сомалі, Південній Кореї або в будь-якому іншому місці через міжнародні організації тою чи іншою мірою долучається кожна країна, не залежно від того як далеко вона знаходиться. Це специфіка глобалізації, потрактованої Е. Підденсом як "розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них" [42: 7].

В умовах глобалізації для України надзвичайно важливим завданням є подолання двополюсного цивілізаційного дискурсу між Росією та ЄС, шляхом розширення співробітництва, насамперед, економічного, наукового, інформаційного, військово-технічного з іншими цивілізаціями. Знову ж таки, орієнтацію на ці цивілізації, розширення з ними насамперед економічного співробітництва, варто розглядати як елемент національної безпеки. Дуже важливим завданням зовнішньої політики стає формування в іноземних державах усвідомлення України як самостійного, рівного партнера, а не як альтернативи до Москви. Поки що, на жаль, високої активності в розширенні контактів не спостерігається.

На анкетах Фонду Еберта, присвячених моніторингу зовнішньої політики України, зовнішньополітична активність української дипломатії в країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону регулярно отримує низькі бали. Це при тому, що потенційно азійські країни можуть швидко перетворитися у великі за обсягами ринку збуту української продукції машинобудівного комплексу, металопрокату, надання науково-технічних, транспортних та інших послуг. Орієнтація України на збільшення своєї присутності на ринках країн Сходу дуже легко пояснюється з точки зору економіки. У Європі й США ринок переповнений сучасними товарами, а тому нашу продукцію ніхто особливо не чекає, тоді як в Азії ми все ще можемо знайти власну нішу. Однією з хиб української зовнішньої політики експерти справедливо називають низький рівень україно-китайських відносин. Між тим, Китай залишається однією з не багатьох держав, яка дійсно зацікавлена в розвитку довгострокового й всебічного співробітництва з нами, а його можливості в світі постійно зростають [25: 379]. Україна розглядається КНР як перспективний торговельний партнер, економічні зв'язки з яким є взаємовигідними. Офіційний Пекін виходить з тези про взаємодоповнюваність економічних інтересів Китаю та України, що сприяє, з одного боку, наповненню українського ринку товарами народного споживання китайського виробництва, а з другого – використанню українських високих технологій для потреб розвитку таких китайських галузей як ракетно-космічна, авіаційна, суднобудівна, енергетична, ВПК тощо. У 2005 році двосторонній товарообіг, за даними української статистики, становив 2,52 млрд. дол., за даними китайської статистики – 3,28 млрд. дол. Завдяки зростанню обсягів двосторонньої торгівлі, Україна утримала свої позиції в системі зовнішньоекономічних пріоритетів Китаю у якості одного з найважливіших партнерів серед країн Східної Європи. Серед країн СНД Україна посідає 3 місце за обсягом двосторонньої торгівлі з Китаєм. Про важливість Китаю для української економіки свідчить те, що КНР входить до першої десятки найбільших зовнішньоторговельних партнерів України [43].

Все ще маловиразним є японський вектор української політики. Рівень економічного співробітництва залишається на дуже низькому рівні. Так товарообіг між країнами в 2003 р. складав 465,6 млн. дол., а розміри інвестицій на 1 січня 2004 р. становили лише 12,7 млн. дол. [44: 5]. Доля японських інвестицій в Україні пов'язана численими непорозуміннями, наприклад, навколо аеропорту "Бориспіль" на реконструкцію якого японцями було виділено 170 млн. дол., чи ліквідації вільних економічних зон, у одній з яких працювала відома компанія "Yazaki". Не випадково рівень японських інвестицій в Україну торік знизився, а компанія "Toyota", вирішивши відкрити свій завод, віддала перевагу російському Санкт-Петербургу. Загалом, японці значно уважніше ставляться до ринків Центральної та Східної Європи [45: 5]. Україно-індійське співробітництво попри давні традиції все ще залишається розбалансованим. Хоча Індія розглядається головним партнером у південно-азійському регіоні, все ж, свої відносини з Україною вона не відносить до сфери зовнішньополітичних пріоритетів [46: 50].

На нашу думку, зовнішній політиці України з вище названими цивілізаціями бракує системності, чіткого усвідомлення власних пріоритетів. Як наслідок – періоди співпраці змінюються охолодженням відносин. Виходячи зі специфіки українського експорту, який багато в чому має воєнне призначення, варто продумувати до кінця можливі ризики. Адже відносини між Китаєм, Індією та Японією є далеко не безхмарними. Так, продаж українських танків Т-80 Пакистану ("пакистанський контракт") викликав охолодження відносин з Індією протягом 1997–2000 рр. Коли Київ займає сторону Японії в питанні північ-

нокорейської ядерної програми, то мусить бути свідомим, що ставить під удар відносини з Китаєм тощо.

Значно актуальнішим українські дипломати розглядають близькосхідний регіон. У "Протистоянні цивілізацій" С. Гантінгтон особливо не наголошує, що по території України проходить межа мусульманського світу. Допоки Крим залишається спокійним в етнічному плані місцем, проте, в силу загострення суперечностей між православною й мусульманською цивілізаціями він може перетворитися в зону неспокою. Тому виважена зовнішня політика в близькосхідному напрямі стає необхідним фактором забезпечення суспільного спокою в Криму.

На формування української позиції в питаннях близькосхідного конфлікту суттєвий вплив мали, з одного боку, спадок радянської дипломатії, заснованої на підтримці арабів, а з другого – бажання налагодити хороші відносини з Ізраїлем, що, в свою чергу, могло посприяти підтримці України єврейськими бізнесовими та політичними колами. Все це об'єктивно породжувало двоїстість української позиції, яка формально полягала в дотриманні нейтралітету. Аналіз голосувань української делегації в Генеральній Асамблеї ООН по близькосхідних революціях засвідчує, що більшою мірою позиція України збігалася з позицією арабських держав, Ірану, Китаю, Франції та Великобританії, меншою мірою Росії. І, навпаки, переважно контрастує з позиціями США та Ізраїлю [47: 96]. Мирні ініціативи України, миротворчі функції – все це сприяло утвердженню держави, а також дозволяло просувати військове обладнання в такі країни: Ірак, Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Іран, Ємен, Сирія, Йорданія.

Зросли також обсяги продажу озброєння у Алжир, Єгипет та Лівію. Загалом, Африканський континент так як і країни Латинської Америки розглядаються як об'єкти економічної експансії України. В цивілізаційному плані ці регіони є маловиразними. Однак, налагодження співпраці є перспективним напрямом зовнішньої політики. На Африканському континенті пріоритетною вважається співпраця з Нігерією та Лівією. Обидві країни мають значні запаси нафти, що не безпідставно розглядається українським керівництвом як один із можливих напрямків диверсифікації енергоресурсів. Позаяк ці країни є учасниками й лідерами таких впливових африканських організацій як Рух Неприєднання, Африканський союз, Економічна співдружність держав Західної Африки, то вони також розглядаються Україною ще й як партнери-посередники.

Латинська Америка не вважалася пріоритетним напрямком ще від радянських часів. Не випадково реальне зближення України з країнами цього регіону відбулося лише восени 1995 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Бразилії, Аргентини і Чилі. Здавалося, що налагодженню відносин сприятиме чисельна українська діаспора. Однак, її можливості надто обмежені. Більше того, Аргентина та Бразилія дуже часто на світових ринках сільськогосподарської продукції виступають основними конкурентами.

Інтенсивність відносин із світовими цивілізаціями нині є таким же показником незалежності як і наявність власної території чи інститутів влади. Легковажити цим фактом не варто, бо в умовах величезної конкуренції у сучасному світі за контроль над ресурсами і ринками збуту, почуватися захищеною може тільки та держава, яка глибоко вкорінена в ці процеси. Переплетення інтересів між різними суб'єктами міжнародної політики є одним із гарантів безпеки. Україні вкрай важливо диверсифікувати не лише джерела постачання енергоресурсів, але й міжцивілізаційний діалог, який би позбувся дихотомічного дискурсу Росія – Захід. Налагодження взаємовигідної співпраці з цивілізаціями Сходу має стати державним пріоритетом. На сьогодні зусиллями українських дипломатів лише започатковано цю роботу, однак, її масштаби не задовольняють. Зрозуміло, що зворотним боком такої включеності стає наростаюча залежність від глобальних викликів. Однак, за нинішніх умов це та ціна, яку мусить платити кожна держава, що прагне бути незалежною. Це плата за незалежність.

Появу незалежної України в світовому дискурсі не можна сприймати виключно в рожевих тонах. Радше навпаки – з'явився ще один конкурент, потенційно сильний, амбітний і претензійний. За цих умов можна зрозуміти логіку великих держав західної цивілізації, які не поспішають приймати Україну як рівного партнера в свій доволі герметичний клуб. Де-

кларована Україною миролюбність, демократичність, "добровільна" відмова від статусу ядерної держави, безумовно, створюють їй хороший імідж у світі. Цим можна пишатися, але не можна його перетворювати в стартовий капітал. Бо як переконує історія хороший імідж і гострі лікті кращий спосіб для зміцнення держави, аніж тільки хороший імідж. Цей дещо цинічний парафраз думки одного відомого чикагського "бізнесмена", насправді, дуже точно відображає сучасні, та й не тільки, міжнародні відносини.

Становлення української зовнішньої політики відбувалося в умовах однополярності світу. Домінування західної цивілізації зумовило вибір зовнішньополітичної стратегії. Однак, як засвідчують факти цей вибір багато в чому ґрунтувався на імпульсивних реакціях. Адже реально ні суспільство, ні еліта до цього були неготовими. Зі свого боку Захід також не бачив Україну частиною себе. Отже діалогу не відбулося. Нерівноцінні торги витворили його ілюзію. Процес створення і розширення Європейського Союзу за лопкою Брюсселя має відбуватися без України. Це їхній вибір, що ґрунтується на прагматичному аналізі в площині економіки, ментальності та геополітики. Вплинути на нього може хіба що сильні проєвропейські симпатії в середині України. Проте, навіть найпотужніший їх сплеск за роки незалежності, під час подій листопада – грудня 2004 р., засвідчив, поперше, розколотість українського суспільства в цьому питанні, а, по-друге, специфічність сприймання українцями західних цінностей, коли вони приймаються як інструмент досягнення певних цілей, а не життєва потреба. Феномен "помаранчевої коаліції" в цьому контексті виглядає досить повчально.

Якщо Pax Romania діяв тисячоліттями, Pax Britannia – століттями, то часовий проміжок Pax America вимірюватиметься лише десятиліттями. Поки що, в умовах незавершеності процесу, це тільки гіпотеза, але гіпотеза вельми ймовірна. Чергове переформатування в недалекому майбутнього світового устрою на багатополярність, вимагає від України вже сьогодні адекватних дій, аби не повторилася стара наша хвороба – запізнення. Як найперспективніший варіант може розглядатися проєкт православної цивілізації, в термінології С. Гантінгтона, який буде одночасно відповіддю на "відмову Європи" та об'єктивні загрози з боку Росії. Українська стратегія має відштовхуватися від усвідомлення власної залежності від сильних цивілізаційних центрів. У цьому контексті наше геополітичне розміщення вкрай не вдале. Отож, мусимо робити вибір на користь одного з них. П'ятнадцять років незалежної української незалежності показують, що орієнтація на Захід в умовах ускладнення відносин із Росією є сильним дестабілізуючим чинником в Україні, який створює сприятливий ґрунт для розколу суспільства. Саме тому, на нашу думку, ключовим для національної безпеки України є встановлення справді добросусідських відносин із Росією.

Український інтерес у цьому зближенні полягатиме в підтримці російських планів щодо закріплення її позицій як лідера в євразійському регіоні, але не як імперського центру (бо це автоматично перетворить Україну на колонію), а стрижневої держави православної цивілізації. Запорукою цього є встановлення рівноправних відносин між обома державами. В даному контексті корисно було би використати інтеграційний досвід ЄС, де повага до суверенітету є безумовним і непорушним критерієм.

Будемо об'єктивними, що сьогоднішня Росія розвивається в не сприятливому для України напрямі. Її багато в чому завищені претензії не просто на лідерство, а – гегемонію, стають чинником дестабілізації. В разі зростання напруги, очевидно, територія України, як це було неодноразово, стане ареною протистояння. Саме тому, Україна зацікавлена в зміщенні зони конфліктності й протистояння цивілізацій в Азію. Це було б можливим за умови розбудови православної цивілізації, осердям і запорукою якого стало б рівноправне співробітництво між Україною і Росією. У контексті цього важливе місце має бути відведене створенню рівноваги як на регіональному так і цивілізаційному рівнях. Останнє полягає в зміцненні співпраці з азійськими цивілізаціями, що, на нашу думку, сприяло б подоланню дводискурсного сприйняття України між Росією і Європою.

Список використаних джерел

1. Ерасов Б. Цивилизации и мировые системы. Основные принципы миросистемного подхода // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М.: Аспект пресс, 1999. – С. 521–527. 2.

- Мелко М., Сандерсон С., Холл Т. Миросистемная теория: против и за // Сравнительное изучение цивилизаций... – С. 527–529. 3. Кіндратець О. Міжцивілізаційні конфлікти в Європейському Союзі та шляхи їх врегулювання // Політика і час. – 2006. – № 6. – С. 14–21. 4. Хантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчук. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с. 5. Ерасов Б. Полеміка по поводу концепции С. Хантінгтона // Сравнительное изучение цивилизаций... – С. 517–521. 6. http://lib.aldebaran.ru/author/hantington_samyuyel/hantington_samyuyel_stolknovenie_civilizatsii/ 7. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003. – 336 с. 8. Хантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір // Ї. – Праві та Європа. – 2000. – № 16. – С. 130–142. 9. Віднянський С., Мартинов А. Еволюція зовнішньої політики України: (1991–2006): до 15-річчя незалежності України // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–50. 10. Зленко А. Поняв, что госсекретарь США Бейкер может наговорить вещей, о которых потом пожалеет, я прервал переговоры и молча вышел из комнаты // Факты. – 2003. – 6 декабря. 11. Тодоров І. Єдиний економічний простір і європейська інтеграція України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 140–154. 12. Посельський В. У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції // Дзеркало тижня. – 2006. – 11 лютого. 13. Бобицький Н. Украина – ЕС: на пути к новому соглашению // Зеркало недели. – 2006. – 14 января. 14. Химинець В. Українсько-німецькі політичні відносини на початку XXI ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 91–100. 15. Грубінко А. Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – 336 с. 16. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. Віднянський. – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 17. Донченко Є. Торговельно-економічні відносини між Україною та Францією: стан та перспективи // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 125–139. 18. Мединська Т. На початковій стадії. Організаційно-інституційне співробітництво між Україною і США // Політика і час. – 2005. – № 7. – С. 38–43. 19. Сушко О. Україна – США: Без проблем, але й без перспективи? // Дзеркало тижня. – 2006. – 21 жовтня. 20. Купчишин О. Динамічно, щиро, доброзичливо. Співробітництво між Нідерландами й Україною // Політика і час. – 2006. – № 7–8. – С. 3–9. 21. Брусиловська О. У пошуках місця під сонцем. Відносини України з країнами східної та центральної Європи: кризь призму наукових досліджень та реальної політики // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 64–72. 22. Гевко В. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. 23. Моцик О. Україна і Польща – стратегічні партнери // Політика і час. – 2006. – № 5. – С. 3–8. 24. Сагайдачний І. Осторожно: двери закриваються. После Румынии и Болгарии Евросоюз временно приостановит прием новых членов // Зеркало недели. – 2006. – 30 сентября. 25. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. Под ред. Ю. Н. Пахомова. – Киев: Наук. думка, 2002. – 632 с. 26. Друзенко Г. Дорога ложка к обеду, или Украина на Евразийском перепутье // Зеркало недели. – 2006. – 28 января. 27. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич – К.: Відродження, 2004. – 488 с. 28. Горбулін В. Український фронт четвертої світової війни // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 липня. 29. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 236 с. 30. Грищенко Т. Геостратегія постбіполярності (сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 112–129. 31. Литвин В. Украина – 15 лет неопределенности. Что дальше? // Зеркало недели. – 2006. – 25 ноября. 32. Ткаченко В. Манівці євразійства // Політика і час. – 2004. – № 3. – С. 77–85. 33. Судьбу Грузии решат в Москве // 2000. – 3 ноября. 34. Лозунько С. Киев – Москва: "Новый отчет" // 2000. – 27 октября. 35. Черномирдин В. Ми

потрібні один одному // День. – 2006. – 24 листопада. 36. Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 2003. – 176 с. 37. Друзенко Г. Євросоюз – Росія: стратегические партнеры, конкуреты или оппоненты? // Зеркало недели. – 2006. – 25 ноября. 38. Кравченко В. Росія – НАТО: шлюб не з любові, а з розрахунку // Дзеркало тижня. – 2006. – 23 вересня. 39. Панасенко А. Белая Русь без черной отметины // 2000. – Форум. – 2006. – 1 декабря. 40. Гальчинський А. Глобальні трансформації: уроки для України // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 18–28. 41. Сагайдачний І. Де Росії взяти стільки росіян? РФ сподівається, що її врятують "співвітчизники", котрі проживають за кордоном // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 липня. 42. Світова та європейська інтеграція: Навч. посіб. / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 540 с. 43. <http://www.ukremb.cn/relationship/economy/> 44. Костенко Ю. Україна – Японія: грані співробітництва // Політика і час. – 2004. – № 9. – С. 3–11. 45. Гетьманчук А. Українсько-японська асиметрія // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 липня. 46. Баранецький І. Україна – Індія: від ситуативних до стратегічних відносин // Політика і час. – 2006. – № 1. – С. 44–50. 47. Петур Р. Послідовний нейтралітет. Важлива складова близькосхідної політики України // Політика і час. – 2006. – № 7–8.

Mykola Alexiyevets, Yaroslav Seko

FOREIGN POLICY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF MODERN CIVILIZATION CHALLENGE

The paper presents the main trends of foreign policy of Ukraine in the context of modern civilization challenge.

УДК 94 (477)

Наталія Земзюліна

ГЕНДЕРНА ТЕОРІЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ

В статті проаналізовано основні шляхи формування гендерної теорії в сучасній науці. Здійснені спроби з'ясування основних тенденцій та напрямків.

Формування і впровадження гендерних принципів, як важливого підґрунтя сучасної державної політики в сфері соціальних відносин, вимагають обґрунтування гендерної теорії, визначення її основ та площин застосування.

Гендерна теорія як така, достатньо висвітлена в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Окремі її аспекти ми знаходимо в дослідженнях, започаткованих ще в середині ХІХ – на початку ХХ ст. працями М.Костомарова, В.Охрімовича О.Левицького, О.Єфименко, М.Ганенко, З.Кузелі, В.Гнатюка, І.Франка, К.Грушевської, Н. Заглади та ін., а також в доробках сучасних науковців: Л.Смоляр, М.Богачевської-Хом'як, С.Павличко, В.Агеєвої, Н.Зборовської, І.Жеребкіної та ін.

Метою даної роботи є розкриття особливостей сучасного етапу розвитку гендерних студій в Україні. Об'єктом ми обрали самі гендерні дослідження, засади, на яких вони формуються. Предметом визначили фактори, що впливають на становлення суспільних стереотипів і ролей в сучасному демократичному суспільстві.

Гендерні аспекти суспільного буття належать до числа фундаментальних характеристик суспільних відносин. Саме це й пояснює актуалізацію тендерних досліджень, які мають запропонувати шляхи формування суспільних відносин дійсно демократичного змісту.

Розглядаючи проблеми ґендерної теорії, в першу чергу варто звернути увагу на проблему розуміння доцільності ґендеру, як категорії та явища.[1]

На початку піднесення жіночих досліджень в історичних науках постало питання не лише нового прочитання класичних джерел історичного дослідження, їх переосмислення та розкриття ролі жінок в історичних подіях, але також і залучення цілком нової джерельної бази, що відтворювала історію повсякдення, висвітлення історичної подієвості крізь окремі жіночі долі та сім'ї – ті джерела, що їх раніше вважали непридатними і надто суб'єктивними для історичного дослідження. Разом із французькою школою Анналів, що першою наголосила важливість вивчення досвіду різних соціальних груп і верств (селян, робітників, учителів, підприємців, жінок) у фокусі історичного дослідження, відбувся радикальний поворот до вивчення усіх деталей людського досвіду, що спричинило бурхливий розвиток таких нових ділянок як "мікроісторія" (історія громад малих населених пунктів) та історія повсякдення. Відтак жінки були визнані повноцінною соціальною категорією, а їх досвід почала активно вивчати соціальна історія. Такий підхід дав змогу значній частині істориків успішно провести дослідження повсякденного життя жінок різних верств і епох, які засвідчили явні відмінності між уявним (часто – ідеалізованим) та реальним їх становищем у суспільстві та сім'ї [2,3].

Традиційна політична історія розмежовує публічне й особисте. Традиційні історичні підходи ще більше намагаються підкреслити методичну розумність, чи раціональне чітке пояснення, чи парадигму послідовності подій, навіть не обов'язково самих подій, таким чином віддаючи перевагу узагальненому, потенційно ідеологічному підходу. Спроба пояснити чи систематизувати феномени через певну врівноважену схему може викривити історію бажанням внести ясність.

Вивчаючи історію суспільних організацій та рухів, в яких часто велику роль відіграють жінки, ми можемо побачити основу суспільства, схеми людської поведінки, індикатори природи даного суспільства. Церква, культурні організації та особливо організації самопомогі дають прекрасний матеріал для таких досліджень [3, 4]. Ми користуємося інструментами інтелектуальної історії, але дивимося на її неписану та часто навіть невисловлену сторону.

Схеми поведінки й особливостей мислення жінок, їхня суспільна активність висвітлюють важливі аспекти буття цілого суспільства.

З іншого боку, жіночій історії не вистачає самовизначення та чітко сформульованої ідеології, що виступає передумовою таких досліджень. Розвиток жіночих груп, дивно позбавлених ідеологічних конструкцій та міркувань, виводить їх зі звичайно легко впізнаваних історичних досліджень. Під дією зовнішніх обставин жінкам не вдалося розвинути історичну свідомість, яка б визнавалася істориками.[5]

Нова "антропологія жінок" почала розвиватись на початку 1970-х разом з постановкою проблеми представленості жінок в антропології. Головним завданням того часу стало подолання так званого "чоловічого ухилу" (англ. "male bias"), який виявляв себе на трьох рівнях [6,7]. По-перше, етнографи приносять у свої дослідження інших культур ті уявлення та очікування про особливості стосунків між статями, що властиві їх власній культурі, відтак – розраховують на отримання більшої частини інформації від чоловіків і мало уваги приділяють жінкам. Інший вияв чоловічого ухилу полягає в тому, що в межах самої досліджуваної культури жінку розглядають як підпорядковану чоловікові, і саме це бачення ґендерних зв'язків насамперед повідомляють етнологів. Останній прояв чоловічого ухилу походить знов-таки із західної культури і полягає в тому, що дослідники схильні трактувати будь-який асиметричний зв'язок між чоловіком та жінкою як нерівність та ієрархію, що характерно для ґендерних відносин у суспільствах Заходу[8,9].

Саме деконструкція згаданого трирівневого "чоловічого ухилу" стало початковим завданням антропологів нової хвилі. Один із шляхів – зосередитись на жінках, з тим, щоб вивчати та описувати те, що вони насправді роблять на протигагу до того, що говорять про жіночі заняття чоловіки (інформатори та етнографи), записувати та аналізувати твердження, відчуття, аттitudи самих жінок. Проте корегування чоловічого ухилу в джерелах та створення нових баз даних про жінок та їх заняття може бути першим, хоч і дуже важливим кроком, бо справжня проблема включення жінок в антропологію пов'язана не

лише з рівнем емпіричних досліджень, а сягає теоретичного і аналітичного рівнів. Антропологи визнали, що це завдання неможливо розв'язати методом простого "додавання жінок" до антропології, оскільки це не вирішить проблеми їх аналітичної невидимості. Дослідники в галузі жіночих студій поставили, відтак, ширше завдання: виробити і запровадити нову теорію і методологію досліджень, що відповідає б цим сучасним пізнавальним потребам. На думку Р.Дуеллі Клейн нам лише тоді вдасться подолати андроцентризм, коли "чоловік-як-норма перестане бути для людей єдиною точкою відліку" [10].

На початку 1990-х років нове дихання отримала теорія патріархату [11], вбачаючи у ньому насамперед систему чоловічого соціального контролю і порядку, що трансформувалася з мікрорівня (сім'ї) до макрорівня (системи суспільних відносин). Відтак всі сучасні суспільства перебувають в ідеологічних тенетах патріархату, відрізняючись лише мірою і характером прояву ґендерної нерівності. Сучасні історики визначають патріархат "як систему (економічну, соціальну, культурну), що забезпечує домінування чоловіків у суспільстві та сім'ї (...), де інтереси жінок підпорядковані інтересам чоловіків" [12].

Таким чином, подолання "чоловічого ухилу" наукового дискурсу у суспільних та гуманітарних науках спричинились до виведення жіночої проблематики в історико-етнологічних дослідженнях на якісно новий теоретико-методологічний рівень та сприяли її інституціоналізації в академічній науці. Українським дослідникам ще багато доведеться працювати в царині осмислення ґендерних ролей та в площині практичного застосування ґендерного підходу до аналізу суспільних та культурних явищ.

Список використаних джерел

1. Іващенко О. Гендерна наука перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: теорія методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.78–91.
2. Майерс Д. Соціальна психологія: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 684 с.
3. Мальшева М.М. Современный патриархат. Социально-экономическое эссе. – М.: Academia, 2001. – 318 с.
4. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С.66–96.
5. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Львів: Наукове Товариство ім.Шевченка, 1999. – 54 с.
6. Хольмберг К., Ліндхольм М. Феминистская теория // Современная западная социология: Теория, традиции, перспективы: Сб.: Пер. со швед. / Сост. П.Монсон. – СПб.: Нотабене, 1992. – 443 с.
7. Мур Г. Феминизм и антропология: история взаимоотношений // Гендерные исследования. – № 5. – ХЦГИ, 2000. – С.115–141.
8. Chodorow N. The reproduction of mothering : psychoanalysis and the sociology of gender. – Berkeley: University of California Press, 1978. – 263 p.
9. Histoire des femmes en Occident / Sous la dir. de G.Duby et M.Perrot. – Vol.1–5. – Paris: Plon, 1991–1992.
10. Цивьян Т.В. Опозиция мужской/женский и ее классифицирующая роль в модели мира // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб.: Наука, 1991. – С. 77–91.
11. Walby S. Theorizing patriarchy. – Oxford-Cambridge: V. Blackwell, 1990. – 229 p.
12. Чикалова И. Женская и гендерная история на постсоветском пространстве // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р.Чикаловой. – Минск: БГПУ им.Максима Танка, 2001. – С. 5–18.

Natalia Zemzyulina

MODERN GENDER THEORY: FOR MODELS SEARCHING

The article deals with the main ways of gender formation in modern society.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 94 (477)

Тетяна Чубіна

БІОГРАФІЯ ЯК ІСТОРІЯ: НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄОПISУ СТАНІСЛАВА РЕВЕРИ ПОТОЦЬКОГО

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

З давніх часів історія і біографія виступають як союзники. Життя окремих осіб допомагало глибше і повніше з'ясувати значення і хід історичних подій, робило хронологію більш конкретною. З ростом загальної письменності, інтерес до біографій надзвичайно підвищився.

Біографія є додатковим і нейтральним допоміжним засобом для істориків, за допомогою якого можна провести додаткові дослідження того або іншого історичного явища. Висновки біографа залежать також і від того, наскільки вірно він зміг осягнути епоху, що зображається, і зрозуміти роль, яку грала та або інша історична особа.

Історичні біографії видатних осіб, життя і діяльність яких викликає інтерес і які зробили вплив на епоху, в яку вони жили, можуть виявитися вельми цінним матеріалом для істориків.

Не тільки біограф стикається з проблемою оволодіння методикою свого предмету і умінням виносити ту або іншу думку. На думку Айделота, у разі, коли методичні прийоми історика явно не придатні, він має повне право використовувати методику біографів: "Часто статистичні викладення не впливають на уяву так, як докладний життєпис. Насправді, безпосереднє звернення до самої особи особливо корисно в тих випадках, коли історик, оперуючи лише цифровими даними, заходить в тупик. Особи ці можуть бути зовсім не типовими для даної епохи, і цілком імовірно, що на основі їх життя і діяльності не можна буде зробити яких-небудь узагальнень; проте вивчення цих осіб наведе на нові думки, підкаже нові гіпотези, що врешті-решт допоможе зрозуміти те або інше явище в цілому" [1].

Для багатьох учених-істориків поняття "видатна особа" є значно розширеним. Історична біографія повинна займатися не тільки життєписом політичних діячів, вона має приділяти увагу і представникам інших страт та враховувати особливості того чи іншого історичного періоду.

Прагнення історика до об'єктивності засновано на тому, що він судить інших по тому, що знає про самого себе.

Думку народжують люди. Жодна людина не є пасивним продуктом свого віку. Історик перш за все зацікавлений в тому, щоб зрозуміти, як відбуваються ті або інші зміни. Таким чином, біограф і історик сходяться в тому, що, як нагадує про це Герберт Баттерфілд, визнають, що кожна особа є джерелом все нових і нових дій, які неможливе передбачити [2].

На думку А. Вільсона, загальна історія нагадує симфонію; навпаки, біографія ближче до концерту. Обидві форми допускають виконуючий соло голос або ж в них відбувається швидка зміна голосів. Проте в концерті на нас діє зміна тем і віртуозність окремого виконання при величезній різноманітності комбінацій з іншими виконавцями. Ініціатива і темп можуть виходити від соліста або від оркестру. Голос соліста може бути повністю заглушений оркестром. Він може поєднуватися з групами голосів, що входять в загальний ансамбль. Він може контрастувати з ансамблем, а

іноді цей голос може злетіти, щоб кинути виклик каденції. Головне – це гнучкість, а особливо істотним є злагодженість. При доброму виконанні кожний голос береться до уваги [3].

За останнє десятиліття значно зріс інтерес до генеалогії, як до науки. Особливо варто відзначити зростання інтересу до дослідження окремих родів та особистостей.

Сьогодні зростає потреба в теоретичному осягненні минулого, розумінні сучасності та визначенні контурів майбутнього. Сучасні дослідники все більш зосереджуються на нерозривних взаємозв'язках людини, історії і культури. Людина, навіть не усвідомлюючи цього, творила історію, культуру і, що дуже суттєво, саму себе [4].

В цьому ракурсі існує об'єктивна необхідність дослідження роду Потоцьких, як з пізнавальної точки зору, так і з потреб наукового, неупередженого висвітлення їх життя та спадщини в контексті української-польської історії, оскільки через ідеологічну заангажованість радянської історіографії спеціальних досліджень з даної проблеми здійснено не було. Актуальність вивчення життєдіяльності роду Потоцьких підсилюється тим, що їх громадянська позиція та спадщина варті вивчення, розуміння й належного висвітлення.

Мета даної статті полягає в тому, щоб з'ясувати маловідомі сторінки життя і діяльності Станіслава Ревери Потоцького, й, відкинувши раніше сформовану до цієї особистості ідеологічну упередженість, об'єктивно визначити, оцінити його місце і значення в українсько-польських стосунках тогочасного періоду, в сучасній українській історіографії.

Фрагментарні згадки про Станіслава Ревери Потоцького, як у польській, так і у вітчизняній історіографії [5], а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали автора до даної наукової розвідки. Переклади польських джерел автор робив самостійно.

**Рис. 1. Н. Aschenbrenner Stanisław Revera Potocki
Wojewoda Krakowski Hetman Wiel. Koronny. Grafika. 1860 – 1862.**

(Оригінал зберігається в Бібліотеці Університету Казимира Великого, Бидгощ, Польща)
[6].

Станіслав Потоцький, названий Реверою – воєвода краківський і гетьман королівського війська (Великої Корони) [7]. Був другим сином кам'янського каштеляна Андрія від першого його шлюбу з Софією з роду Пясецьких.

Джерела називають різні роки народження Станіслава Ревери, зокрема 1579 р. [8] та 1589 р. [9]. Разом зі старшим братом Миколаєм Потоцький прибув в 1602 р. на навчання в Базиль; 01 квітня 1606 р. обидва увійшли до численного колективу університету в Лейджі. При вступі Потоцький вказав, що йому сімнадцять років (виходячи з дати народження на той час йому мало бути 27), а звідси слідує, що потрібно відкинути міф

про старця-гетьмана. Не все те, що відомо про військову діяльність Потоцького, знаходить підтвердження. Можливо, що він був разом з батьком в битві з повстанцями під Гузовим 6 липня 1607 р., але в той же час ні в одному із відомих нам реєстрів смоленського війська від 1609 – 1612 рр. немає про Потоцького згадок, хоча перераховуються всі знамена його батька, який помер перед виїздом до Смоленська. Власне, можливо через його смерть Потоцький був змушений залишитися вдома. В липні 1612 р. разом зі своїм братом Єжи, очолюючи 200 кінну роту, він брав участь в експедиції дядька Стефана в Молдавію і навіть розійшлися плітки, що він помер 16 липня під Сасовим Рогом [10].

Ймовірно Потоцький в цей час залишив кальвінізм і перейшов у католицизм. Він мав сприяти ліквідації протестантської церкви в Панівцях, яку він успадкував після смерті дядька Яна, в брацлавському воєводстві.

Не відомо точно про участь Потоцького в експедиції Станіслава Жулковського проти Іскандера-паші в 1617 р. З особистою хоругвою Потоцький брав участь в 1617 – 1618 рр. в московській кампанії принца Владислава. За одними джерелами брав участь у Цецорській битві 1620 р. і Хотинській битві 1621 р. [11] За іншими, під Цецорою не був, тому що восени 1620 р. був депутатом від подільського воєводства в сейм [12].

20 квітня 1621 р. він отримав посаду подільського підкоморія. І знову відсутність вірогідної інформації про його участь в хотинській кампанії. Не було його серед ротмістрів і сумнівно, щоб пішов він на цю війну тільки як соратник.

Можна здогадатися, що захищав в цей час Панівець, який атакували турецькі заго-ни. На сеймі в 1623 р. він знову представляв подільське воєводство; обраний був у комісію "по утриманню в порядку запорізького війська". В 1624 р. Потоцький брав участь в переможній битві Станіслава Конецпольського з татарами під Мартиновим, в 1625 р. в своїй боротьбі проти козаків керував полком кавалерії в битві під Криловим.

Під час війни зі шведами в Королівський Прусах (1626 – 1627 рр.) Потоцький, який мав гусарську хоругву, був полковником кавалерії. В 1628 р. Ревера брав участь у справах Конецпольського проти Густава Адольфа.

Був старостою галицьким (1627 р.), каштеляном кам'янець-подільським (1628 р.), воєводою брацлавським (1631 р.) і подільським (1636 р.). У 1637 – 1638 рр. командував польськими військовими підрозділами підчас придушення козацьких повстань під проводом П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Острянина.

В 1652 р. призначений польним гетьманом, в 1653 р. – київським воєводою. З 1654 р. – великий гетьман коронний Речі Посполитої. Очолював польську армію в Охматівській битві 1655 р. В 1658 р. – краківський воєвода. Влітку 1660 р Потоцький разом з Ю. Любомирським командував коронними військами, які розгромили московську армію в боях під Любаром та Чудновом (тепер Житомирська обл.).

Відомо, що Потоцький міг бути суворим – в 1654 та 1658 рр. страчував навіть офіцерів, але одночасно є докази, що він дбав про військо і старався зберегти його від знищення, його цінували за відвертість і доступність. Існують також свідчення, що підтверджують його популярність серед солдатів; вони навіть прозвали його Реверою, підхопивши часте вживання ним приказки (лат. *revera* – дійсно, в самій речі). Почавши з 1651 – 1652 рр. і до смерті він мав свої постійні військові одиниці в основних силах королівської армії. З січня 1651 р. він був ротмістром козацької і гусарської хоругви, з липня 1652 р. Ревера мав хоругву польської піхоти. В квітні 1655 р. покращив це положення полком драгунів.

Про маєток Потоцького ми маємо дуже фрагментарні відомості; на Подолі у нього був Китайгород (Городок), де він побудував палац, і Суджениця (Городок був знищений в 1633 р. військом Абази-паші, який потім було побудовано знову), а також Панівець. На галицькій землі йому належав Заблотів, а також з 1641 р. підгаєцьке володіння. Підгайці були головною резиденцією Потоцького і об'єктом його особливої турботи. Піддані нападу, спалені в 1655 р. російсько-козацькою армією, вини були відбудовані знову. Більшість королівських маєтків, які утримував Потоцький, знаходилися в російському воєводстві; він мав там староства (адміністративна одиниця): долиньське (з 1659 р.), гродецьке (до 1661 р.), галицьке (з 1627р., в 1646 р. передав права синові Феліксу), медичьке і мостицьке (з 1659 р. обидва внесені дружиною Анною Могилянкою), а також усчецьку

оренду (в 1659 р. передав права сину Анджею). Потоцький мав крім того ще й староство барське (з 1651 р.) на Подолі, ропчицьке (з 1659 р.) в воєводстві Сандомирському.

В Манівцях Потоцький заснував костюл і домініканський монастир, в Підгайцях каплицю кармелітів. Заслужив похвалу за набожність, вираженням якої було принесення в дар гетьманської булави іконі Божої Матері в Ченстохові і схилення своєї другої дружини Анни Могиляки перейти з православ'я в католицизм. Він був вписаний Флоріано Ярошевичем в перелік добродієв поляків.

З осені 1666 р. Станіслав Ревера все частіше хворів, лікувався у Львові. Помер там 27 лютого 1667 р. і був похований 2 травня того ж року в парафіяльному костюлі в Підгайцях. [13].

Першою дружиною Потоцького була донька Валентина Олександра Калиновського, старости брацлавського і подільського – Софія (померла в 1645 р.), друга, на якій одружився після 1658 р., дочка Могили – Анна (померла літом 1666 р.), до одруження з Потоцьким була тричі вдова. Після першого шлюбу Потоцький мав трьох синів: Прокопа (помер у молодому віці), Анджея, польного королівського гетьмана і Фелікса Казимира, а також дві доньки: Вікторію Ельжбетту і Анну. У другому шлюбі у Потоцького дітей не було [14].

Досліджена в статті проблема є однією з спроб в сучасній історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити життя та діяльність відомого польського політика, магната – Станіслава Ревери Потоцького. Інші дослідження автора також стосуються вивчення даного аспекту [15].

Таким чином, ми бачимо, що біографія як дослідницька проблема знаходить сьогодні самостійний статус у всій системі історико-соціологічних знань і наук про людину.

Список використаних джерел

1. Willam O. Aydelotte. Quantification in History. // Don Karl Rowney and James Q. Graham. Quantitative History: Selected readings in the quantitative of historical data. – Illinois, 1969. – S. 18.
2. Herbert Butterfield. History and Human Relations. – London, 1951. – S. 94.
3. Вильсон А. Биография как история. – М., 1970. – С. 15–16.
4. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина – культура – історія. – К., 1999. – С. 3.
5. Kochanowski A. St. Potocki. – Kraków, 1667; Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Lw., 1850; Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genwalogiczne niektórych rodzin polskich. – W., 1860; Dworzaczek W. Genealogia. – W., 1959; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 178–180, 185 та ін.
6. <http://antiques-jan.com/galeria.php?id=134&gid=14&pg=4&akcja=detale>;
<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=3170&from=&from=metadatasearch&dirids=1>.
7. Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Lw., 1850. – S. 77.
8. <http://www.genealog.home.pl/> 9. rzyboś Adam. Potocki Stanisław zwany Rewerą. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 140.
10. Там само.
11. Довідник з історії України. / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – С. 415.
12. Przyboś Adam. Вказана праця. – S.140.
13. Там само. – S.150.
14. Niesiecki K. Herbarz Polski. / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т. VII. – S.438.
15. Чубіна Т. Потоцькі в контексті історії України. / Materiály II Mezinárodní vědecko-praktická conference "Perspektivní novinky vědy a technici – 2005". – Díl 2. – Praha, Publishing House "Education and Science s.r.o.". – 2005. – S. 31; Чубіна Т. Найвидатніші представники родини Потоцьких в XVI – XVIII ст. / Наукові дослідження – теорія та експеримент 2005: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава: Вид-во ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2005. – Т. 13. – С. 44; Чубіна Т. Місце особи в історії (на прикладі представників роду Потоцьких). // Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Миколаївська філія: Наукові праці. – Т. 48. Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С.55 – 59.

Tetyana Chubina

BIOGRAPHY AS HISTORY: THE EXAMPLE OF STANISLAV REVERA POTOCKYI

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

УДК

Анатолій Коцур, Андрій Кузьменко

ТВОРЧА СПАДЩИНА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У даній статті розкриваються особливості творчої спадщини та суспільно-політичної діяльності П.Куліша у контексті українознавчих досліджень. А також, попри всю складність і суперечливість світоглядних позицій та наукових підходів дослідника у висвітленні вузлових проблем української історії, робиться спроба оцінити його позитивний внесок у справу українського національного відродження XIX ст.

Нові підходи в розумінні предмету і методу історіографії історії України стали особливо помітними в літературній та науковій творчості Пантелеймона Куліша (1819 – 1897), який залишив по собі яскравий творчий слід не тільки як історик, видавець, публіцист, етнограф, фольклорист, письменник та літературний критик, але й громадський діяч, якому випало будити національну свідомість тогочасної інтелігенції, згуртовувати її довкола української національної ідеї [25, с. 7]. Ним же вперше було впроваджено у науковий обіг і поняття "українська ідея", в яке він вкладав усвідомлення, розуміння людьми належності до свого народу, його культури і віри [22, с. 31].

Дослідженнями українознавчих студій П.Куліша у своїх працях займалися Я.Грицак [6], В.Коцур [12], А.Коцур [15], О.Струкевич [26], О.Рєєнт [22; 23], З.Когут [14] та ін. [8; 16; 2; 3; 28]. Важливий внесок у вивчення суспільно-політичної діяльності П.Куліша як провідника українського національного руху зробили П.Гончарук [4; 5], В.Сарбей [24; 25], П.Орленко [20].

Якщо діячі першої генерації національного відродження трактували свої літературні і наукові заняття як своєрідне хоббі, то для П.Куліша його діяльність у галузі української культури мала цілком фаховий характер [6, с. 36, 37]. П.Куліш був проинятий ідеєю поширення української науки і літератури. Як він сам зазначав, "ми повинні дорожити всяким уламком, всяким клаптом паперу, який носить в собі відбиток минувшини" [4, с. 71].

Інтерес до традиційної культури в П.Куліша не обмежувався лише Україною і мав загальноєвропейські масштаби [1, с. 283]. Самостійне опанування знаннями основних гуманітарних наук та вивчення ряду іноземних європейських мов дало П.Кулішу змогу першим зробити безцінний дарунок своєму народові – перекласти рідною мовою найвидатніші твори світової літературної класики: Г.Гейне, Й.Гете, Ф.Шіллера, Д.Байрона,

У.Шекспіра та ін. Але, мабуть, найголовнішою заслугою П.Куліша перед українським народом є переклад українською мовою Святого Письма (Біблії) [24, с. 233; 19, с. 193].

Так, вже 1842 р., викладаючи словесність у Луцькій дворянській школі, він пише перші історичні повісті про період Гетьманщини, а також співробітничав в альманасі М.Максимовича "Киевлянин" [12, с. 217]. У 1843 р., переїхавши до Кисва, під впливом народних дум і романів Вальтера Скотта пише поему "Україна" та історичний роман "Михайло Чернишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" [20, с. 86; 13, с. 195], які були проникнуті ідеями про окремішність української історії і культури. Важливим є той факт, що на сторінках "України" він виклав таку ж схему, яку пізніше було розвинуто новим поколінням українських істориків, насамперед М.Грушевським. У ній, зокрема, П.Куліш виділив добу Київської Русі, польсько-литовську добу, Хмельниччину, Руїну і, що найважливіше, період українського національного відродження.

Наступною була "Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького", створена П.Кулішем цього ж року [17; 16, с. 251], яка стала першою історичною працею, написаною новою українською літературною мовою.

1846 р. в часописі "Звездочка" вийшла друком "Повесть об украинском народе", в якій він намагався показати розвиток "народного духу" впродовж історичної боротьби українського народу за свободу [14, с. 200]. Це видання доводило унікальність та тяглість української історії на етнічному та лінгвістичному матеріалі, а сама поява поняття українського "народу" або навіть "нації" була значним кроком уперед у розвитку української історичної думки.

У 1845 р. в журналі "Современник" було надруковано перші розділи історичного роману „Чорна рада, хроніка 1663 року” [6, с. 37] в російському перекладі, у якому П.Куліш зробив спробу об'єктивного висвітлення українського минулого, що ґрунтувалось на літописах і документальних джерелах в більшій мірі, ніж на фольклорних. У цьому відношенні справедливим є висновок літературознавця В.Сиповського, який зазначив, що "Чорна рада" має немало спільного з науковою розвідкою [16, с. 331]. В епілозі роману П.Куліш вперше чітко сформулював свій погляд на розвиток національної культури і висловив думку, що із занепадом її державності життя нації не припиняється, бо вона може жити самостійним духовним життям і в чужій державі, якщо збереже національну свідомість, яка виявляється в літературі рідною мовою [11, 153–154]. Фактично з цього твору брала витоки історія української романістики, він став взірцем для багатьох відомих українських письменників, що творили в царині історичного роману.

Свідоме використання П.Кулішем на сторінках своїх історичних творів різноманітних мовних засобів, почерпнутих з літописних пам'яток, сприяло зміцненню зв'язку між літературною мовою ХІХ ст. і попередніх епох та забезпечувало континуїтет української історичної мовної традиції [7, с. 505]. У його творчості яскраво виявилася концепція "живої етнографії" і прозвучав заклик на оборону національного розвитку й чистоти української мови [20, с. 87].

Важливим є й внесок П.Куліша у розвиток української археографії у 40-х рр. ХІХ ст. Так, 8 грудня 1843 р., на першому засіданні Тимчасової комісії для розгляду давніх актів П.Куліша було призначено єдиним штатним співробітником [18, с. 85; 27, с. 80; 10, с. 6, 39]. Керівництво комісії покладало на нього особливі надії, добре знаючи про його "відому любов до історичних досліджень, здібність і старанність" [4, с. 72].

Після не зовсім вдалого огляду архівів Київщини, П.Куліш вже у 1844 р. подав на розгляд комісії широко відомий тепер в історичній літературі "Діаріуш" генерального хорунжого М.Ханенка, який відіграв важливе значення для розкриття різних питань політичного і господарського життя не тільки тогочасної України, а й Росії. Зібравши значний фольклорний та етнографічний матеріал, він за допомогою О.Бодяньського надрукував 1847 р. "Украинские народные предания" – фольклорний збірник про боротьбу в 1648–1654 рр., гайдамацький рух та інші сторінки історії. Зібрані П.Кулішем твори, опубліковані в двотомному виданні "Записки о Южной Руси" (1856–1857) [4, с. 73, 76], дістали високу оцінку прогресивної громадськості. До того ж, він 1843 р. у числі перших запропонував ідею виходу за вузько-спеціальні межі вивчення генеалогії та спрямування уваги істориків у царину сімейної старовини у більш широкому контексті [26, с. 41]. Незважаючи на

нетривале перебування в Тимчасовій комісії, П.Куліш зумів залишити своєю діяльністю помітний слід і зробив важливий внесок у розвиток археографічної справи в Україні.

1846 р. П.Куліш став членом Кирило-Мефодіївського товариства, захоплювався ідеями слов'янського єднання, проте активної участі в ньому не брав [20, с. 86]. Як історик і політичний діяч він прагнув перетворення України з "нації етнографічної" на "націю політичну". З приводу цього у багатьох своїх листах неодноразово підкреслював, що виводити українство з рабської покори треба не зі зброєю в руках, а шляхом творення великих національно-культурних цінностей, християнського гуманізму та широкою просвітницькою роботою серед народу. В свою чергу це дало підстави сучасним дослідникам віднести його до крила прихильників еволюційних поглядів в середовищі братчиків [5, с. 127; 9, с. 217; 21, с. 33].

У 1856 р., після зняття заборони на друк, П.Куліш видав двотомне монографічне дослідження про М.Гоголя [20, с. 86]. А 1857 р. побачив світ згаданий історичний роман-хроніка "Чорна рада" вже українською мовою [19, с. 191]. Цього ж року П.Куліш заснував у Петербурзі власну друкарню, де видав твори й листи Т.Шевченка, М.Гоголя, оповідання Марка Вовчка, а також 4 томи своїх повістей з українського життя (російською мовою). У 1859 р. він видав свою "Граматику" – першу українську читанку у Наддніпрянській Україні, яка зазнала цензурних переслідувань. Також він є автором української абетки й правопису, так званої "кулішівки" [9, с. 217; 24, с. 233; 23, с. 120].

З метою пожвавлення національного й культурного руху П.Куліш реалізує ідею організації українознавчого журналу, видавши у 1860 р. альманах "Хата", а 1861 р. бере безпосередню участь у створенні журналу "Основа" [15, с. 175]. Таким чином, фактично вперше зі сторінок підцензурного видання до широкої громадськості імперії було доведено думку про право українського народу на розвиток своєї національної культури.

На початку 60-х рр. П.Куліш сприяє перетворенню української мови на офіційну не лише в школі, а й у державних справах. З метою доведення можливості її застосування в наукових працях, друкує в "Основі" "Історію України з найдавніших часів", а також перекладає з російської "Положення про селян" [12, с. 218]. Принагідно зауважимо, що роки видання журналу "Основа" (1861–1862) – період найбільшої популярності П.Куліша в середовищі української громадськості.

Сутністю української національної ідеї, висловленої П.Кулішем було підкреслення самобутності та окремішності культури, мови та історії українського народу. Ця ідея включала низку національних міфів, в основу яких було покладено історичні аргументи, що давали наукові підстави для політичного протиставлення двом головним претендентам на опанування українською територією: польській і російській державним потугам [2, с. 49; 3, с. 4].

Різкий поворот у Кулішевих поглядах, що стався наприкінці 60-х років XIX ст. на минуле та сучасне України, Росії і Польщі, який кардинально відбився на його подальших працях [25, с. 9; 28; 8, с. 43–44], а також його загравання із царською владою на думку сучасних дослідників С.Махуна та І.Сюндюкова були зумовлені необхідністю публікувати твори, перебуваючи в умовах цензурного засилля царату з одного боку, а з іншого – ці процеси протікали в руслі надії на повноправний розвиток українців та їхньої культури, хоча й під наглядом імперських структур тогочасної Росії [19, с. 193].

Таким чином, попри всю складність і суперечливість як світоглядних позицій, так і творчої спадщини, шукання й хитання П.Куліша, він в цілому не відступив від власної шкали, прагнучи замість міфологізованої історії України, дати об'єктивний і виважений, хоча й не зовсім "патріотичний" аналіз, при цьому плекаючи надію на те, що український народ у змозі побудувати свою державу.

Зробивши неоціненний внесок у процес творення української ідентичності, П.Куліш своєю творчою спадщиною та суспільно-політичною діяльністю створив міцне підґрунтя для наступного етапу національного відродження, який мав більш політичне забарвлення.

Список використаних джерел

1. Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. вид. / В.І. Гусев (кер. кол. авт.), В.П. Дрожжин,

- Ю.О. Калінцев, О.Г. Сокирко, В.І. Червінський. – К.: Вища шк., 2002. – 359 с. 2. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії): 36. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 47–54. 3. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Історія України. – 2001. – № 2. – С. 4–5. 4. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 71–77. 5. Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М.І.Гулака) // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 114–132. 6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 7. Дзира І. Органічний зв'язок мови „Літопису Самовидця” й роману П.Куліша „Чорна рада” // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т. 13. – С. 501–506. 8. Дорошенко Д. Огляд української історіографії (Репринт. вид.). – К.: Українознавство, 1996. – 258 с. 9. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В.В.Оліфіренко, С.М.Оліфіренко, Т.В.Оліфіренко, Л.В.Оліфіренко. – Д.: Сталкер, 2001. – 496 с. 10. Журба О. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наук. думка, 1993 – 187 с. 11. Івашків В. Пантелеймон Куліш і його історичний роман "Чорна рада" // Куліш П. Чорна рада. – К.: Молодь, 1991. – С. 149–157. 12. Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. 13. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю.Короля. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 448 с. 14. Когут З. Коріння ідентичности. – К.: Критика, 2004. – 352 с. 15. Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с. 16. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. – 376 с. 17. Куліш П. Книга о ділах народа українського і славного війська козацького запорозького // Кирило-Мефодіївське товариство: 36. док. і матеріалів: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 66–80. 18. Левенець Ю. Василь Білозерський // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 84–93. 19. Махун С., Сьондюков І. „Гарячий Куліш”: історіософічні пошуки славетного українського класика // Україна Incognita / За загальною ред. Л.Івшиної. – Видання друге, стереотипне. – К.: Факт, 2003. – С. 191–194. 20. Орленко П. Пантелеймон Куліш // Історичний календар 2002: Науково-популярний альманах / Гол. ред. А.В.Денисенко. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв, 2002. – Вип. 8. – С. 85–87. 21. Політична історія України. XX ст.: В 6 т. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – 424 с. 22. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдана, 1997, – 128 с. 23. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2003. – 340 с. 24. Сарбей В. Батько українського правопису (Пантелеймон Куліш) // Історичний календар '99: Науково-популярний та літературний альманах / Гол. ред. А.В.Денисенко. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 233–234. 25. Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш). Публікація листів Заїри Першеної та Лариси Похилої // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 7–11. 26. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 41–51. 27. Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 80–87. 28. Ясь О. Між пізнім романтизмом та позитивізмом (роздуми над "Історией воссоединения Руси" П.Куліша) // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 57–67.

P. KULISH' CREATIVE INTERITANCE AND PUBLIC ACTIVITY IN THE
CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL.

The article highlights the peculiarities of the creative heritage, social and political activity of P.Kulish in the aspect of Ukrainian Studies – related researches. An attempt to define his positive contribution to the national revival of Ukraine is made, despite the complicated and controversial opinions and approaches to understanding of the key problems of Ukrainian history.

УДК 364.46 „1920/32”

Любомир Білинський

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В
ПЕРІОД КАНАДСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920–1932 РР.).

У статті висвітлено громадську і наукову діяльність видатного українського вченого Івана Боберського у канадський період життя (1920–1932 рр.).

В умовах розбудови незалежної української держави та відродження національної культури визріла об'єктивна потреба у ґрунтовному дослідженні творчої спадщини вітчизняних педагогів, вчених, громадсько-політичних діячів.

Національно-визвольна боротьба українського народу у ХХ столітті породила плеяду визначних громадсько-політичних діячів. До них належить Іван Боберський (1873–1947), ім'я якого золотими літерами вписано до пантеону української слави. Боберський був одним з перших популяризаторів української фізичної культури як засобу пробудження національної свідомості народу. Він став одним з головних творців сокільського руху на Галичині, був талановитим педагогом, журналістом і видавцем.

До недавнього часу ім'я Івана Боберського залишалось білою плямою в історії фізичної культури Західної України. Проте діапазон його надбань в сфері української культури настільки широкий, що життєвий та творчий шлях І. Боберського ще потребує свого детального наукового аналізу.

Перша стаття про І. Боберського була опублікована з нагоди його 20-річчя вступу в члени "Сокола" (1901 р.) у часописі "Український вістник" (Львів) 4 вересня 1921 р. проф. Степаном Гайдучком [5].

Статті були опубліковані закордоном і належали його однодумцям і сучасникам галицьких національно-визвольних змагань до 1919 р., що опинилися в еміграції. Це велика публікація доктора біологічних наук, професора Едварда Жарського [8], а також Романа Дацка – куратора Українських Музеїв у Детройті [6].

У брошурі "Огляд діяльності Спортивного товариства "Україна" Е. Жарський публікує матеріал про професора І. Боберського як творця і батька українського тіловиховання [7].

У книзі вченого секретаря Українського Вільного Університету В. Леника "Українська організована молодь" подано коротку біографію І. Боберського [10].

В сучасній історіографії робляться перші спроби у визначенні місця, яке займає постать Боберського в спортивно-гімнастичному русі, культурному розвитку Західної України на початку ХХ ст. Діяльність Боберського як засновника національної системи фізичного виховання досліджувала О. Вацеба [4]. Життєвому і творчому шляху І Боберського,

а також дослідженню його ролі в українському національно-визвольному русі присвячено ряд статей професора Б. Тофим'яка [12–17].

Більшість публікацій торкаються висвітлення діяльності Івана Боберського в рідному краї. Однак, його біографія склалась так, що більшу частину життя він провів за кордоном, в еміграції. Канадський період життя Івана Боберського досліджував Михайло Марунчак [11].

Оскільки сучасний стан розробки даного питання потребує ґрунтовного дослідження, ставимо собі за мету в даній статті висвітлити громадську і наукову діяльність Івана Боберського в період канадської еміграції.

На час приїзду до Канади Іван Боберський вже був досить авторитетною людиною у Львові та за його межами. За його плечима була невтомна праця в українському сокільстві. Знайомий з європейським досвідом Боберський вніс в сокільський рух власну думку, враховуючи особливості історичного, культурного розвитку Західної України. Він спрямував роботу львівського "Сокола" на єдність фізичного і духовного виховання молоді та широких народних мас.

З його іменем пов'язано створення перших сокільських і спортивних друкованих органів, підготовка фахових інструкторів руханки, організація краєвих сокільських здвигів. Його знали як автора підручників з описами вправ та рухливих ігор. І. Боберський був ініціатором збору народних коштів для викупу земельної ділянки під спортивний майдан "Городу для українського населення" у Львові. За його підтримки було створене і перше українське спортивне товариство з гучною назвою "Україна" (Львів) [3: 43].

З початком I Світової війни І. Боберський обирається членом Боевої Управи УСС, а з проголошенням Західно-Української Народної Республіки – членом Секретаріату військових справ ЗУНР.

Коли уряд Західно-Української Народної Республіки опинився на еміграції у Відні, він не здавав своїх політичних позицій в краї, а маючи там опору в проводах політичних українських партій вважав за доцільне розвинути не тільки дипломатичну акцію на заході Європи, щоб здобути прихильність до своєї справи дипломатичних кіл, але й звернути свій погляд в бік української еміграції США і Канади, очікуючи звідси як політичної і дипломатичної допомоги так і, передусім, матеріальної.

З цією метою прибув на американську землю Іван Боберський як представник уряду Євгена Петрушевича. Після короткої затримки в США 7 листопада 1920 р. він оселяється в канадському місті Вінніпезі.

Ось як писав напередодні приїзду Боберського в Канаду Євгеній Семава (вибраний свого часу президентом Буковини) до священника Пантелеймона Божику в Вінніпезі: "... В Америку їде до Вас професор Іван Боберський, як представник рідної землі. Будете мати розумного і щирого працівника, це отут, труженик, невтомний робітник, він належить до найкращих синів Української землі" [19].

47-річного професора Української Академічної Гімназії і багаторічного голову "Сокола-Батька" знала значна кількість прибувших до Канади галичан.

На чужині його талант, енергія, виражене ще у львівському "Соколі" прагнення до культурного розвитку рідного народу проявились в новій якості. "Де злука – там сила!" – свій сокільський клич переніс Боберський і в організацію своєї праці в Канаді. З самого початку він усіляко дбав про згуртування українців, намагався підтримати українську культуру, мову. "Українська мова – се душа Українця і коли він стратить сю душу – стане мертвий. Хто встидається своєї мови, той встидається самого себе, того ніякий нарід не пошанує і шанувати не може" – підкреслював він у своєму виступі про рідну школу в серпні 1924 р. Допомігав порадою і досвідом у виданні романів та повістей П. Божику, матеріалів Г. Скегару. Дохід від своєї книжечки "Два вечори Авраменка", яка вийшла друком в 1927 році, призначив Боберський для потреб керівника школи українського танцю в Нью-Йорку Василя Авраменка.

Підтримував українську церкву, особливу увагу звертав на виховання дітей в умовах чужини. "Вона (дівтора) повинна знати докладно англійську мову, але поза сим повинна знати також свою рідну мову і літературу, свою минувшину, красу своєї пісні, свого танцю, свого одягу, бо се власне робить українців окремим народом, й не лише окремим,

але й багатим своїми власними думками; має знати і любити також свою церкву, яка в далекій чужині дає підвалини до злуки" [3: 45].

За 12 років побуту в Вінніпезі професор І. Боберський зробив близько ста виступів перед українцями Західної Канади про господарські та політичні справи, про колишню війну, демонструючи власну збірку фотографій.

Виступи проф. І. Боберського мали дуже позитивний ефект на слухачів. Українська національна преса схвально сприймала кожний його виступ і публікувала на своїх сторінках численні відгуки своїх читачів: „Світляні образи були чимсь надзвичайним. Найважливішим і найціннішим, що привіз проф. Боберський з собою і показав тутешнім нашим українцям були фотографічні знімки з рідного краю. Можна без пересади сказати, що усе дійсно було те, чого не можна описати в книжці, чого не можна розказати мовою. Таке можна бачити лише або в сні або власними очима там на місці його оглядати.

Реферат з семи образками, які шановний професор показував на полотні при допомозі відповідної до цього лампи, почав ся коло 9-ої години і протягнувся до години 1-ої, чи після 1-ої, продовжуючись без перестанку. Публика весь час сиділа в німім захопленню і лише час від часу тут то там вчувалися то болючі, то радісні, шепотом, або півголосом виражені слова а там знов теж захоплення і напруження" [18].

Іван Боберський об'їхав також численні поселення українських фермерів, які сприймали його виступи ще з більшим захопленням як в містах. І знову, хай цьому послужить цитата з часопису того часу: „По українських кольоніях проф. Боберський дає відчити майже кожного дня. І як нам доносять, загал незвичайно захоплюється і бесідою і ще більше тим, що бачить. Се ж він видить рідні сторони, рідні села, рідні ниви, доносить нам оден з наших читачів, видить гроби українських борців, видить руїни тої хати, яка йому все пригадується такою, як він її лишив" [18].

Певний час Іван Боберський працював в "Українському Червоному Хресті", в англійському корабельному підприємстві "Кунард". Широта його освіти дозволила Боберському в 1924 році викладати історію і географію України. В лекціях по історії України підкреслював, що український народ може стати вільним через "лучність і організовану фізичну силу".

Маючи досвід редакторської роботи, Іван Боберський активно допомагає канадському товариству опіки над емігрантами. Він зредагував три перші його альманахи: "Нове поле" (1927), "Прерія" (1928), "Кленовий лист" (1929), пересилає їх до Львова. Крім того надсилає власні листи до українських газет США і Канади, до львівських "Діла" й спортивних видань. Часто підписував свої статті Б б, І. Б., Оей, Рек, Ий.

Перебуваючи в Канаді, професор Боберський збирає матеріали про українське життя, захоплюється статистикою. Його цікавлять українські часописи, книгарні, друкарні, українські школи, історія церковного руху. Протягом багатьох років слідкує за кількісними показниками українських переселенців в Новому Світі. Йому вдалося обробити зібраний матеріал. Вінніпезький альманах "Нове поле" помістив карту українських осель в провінціях Канади, яку підготував І. Боберський. Для Української Загальної Енциклопедії він підготував надзвичайно докладний і виважений розділ "Неполітична еміграція Канади" [1: 980–985].

Будучи людиною європейського світогляду, щирої вдачі, справжнім гуманістом, постійно піклується про прибуваючих до Канади нових переселенців. Професор Боберський відіграв значну роль в Товаристві опіки над українськими переселенцями ім. Святого Рафаїла. Історичну цінність для дослідників канадської еміграції представляє докладний, по днях (з 18.XI.1924р. по 25.XII.1925 р.) звіт про роботу цього товариства, про перебування в Канаді о. Й. Жака і д-ра В. Бачинського.

Та чим би не займався Іван Боберський на канадській землі, помисли його були прикуті до справ львівського "Сокола-Батька". Він головував в цій найстаршій українській тіловиховній організації ще до Першої світової війни. Та навіть мешкаючи далеко за океаном, "батько" українського сокілства підтримував листуванням галицьких соколів та спортсменів. Ця багаторічна переписка вимагає окремих досліджень. Важливою була його підтримка довготривалої акції викупу "Українського Городу". В канадських часописах і календарях друкує відозви до українських громадян про грошову підтримку розпочатої

ним ще у Львові справи, описує становище українських спортсменів в Галичині, збирає добровільні датки. Вже в 1925 році Краєвий Союз Кредитових передає старшині "Сокола" для викупу майдану 1000 доларів, пересланих І. Боберським. Допомога канадських емігрантів була вагомим.

Українське сокільство, вся громадськість Львова радісно вітали дорогого гостя – Івана Боберського під час його приїзду в Європу з далекої Канади. Після двох таких великих поїздок по Європі професор Боберський сприяв створенню музею-бібліотеки українських переселенців в м. Вінніпезі. Передає до неї багато своїх матеріалів, фотографій, стрілецьких відзнак. Показово, що пізніше ця бібліотека носила ім'я Боберського.

В Канаду до І. Боберського надходила велика кореспонденція. З ним листувалась передова українська інтелігенція. Переписка з Василем Авраменком, доктором Осипом Назаруком, професором медицини Олександром Сушком, священником УГКЦ Пантелеймоном Божиком, власником української книгарні в Вінніпезі Павлом Васишиним, лікарем й журналістом Григорієм Скегарем – причиниться, як писав сам Боберський, до пізнання українських переселенців в Канаді [3: 48].

В 1932 році Боберський покидає Канаду. Він переїхав разом зі своєю дружиною Жозефіною, словенкою за походженням, до югославського міста Тржич.

І. Боберський як апостол фізичного та національного відродження усе своє життя присвятив вихованню повноцінного українського громадянина, для якого фізична культура стала щоденною потребою, а служіння патріотичній ідеї – метою життя. Сталевий вояк, крицево-кришталевий характер, велике, повне любові до рідного краю серце, здорова душа – все це мусило бути у здоровому тілі. Ось що ставив він за ідеал українській молоді.

Особа професора Івана Боберського була помітною в культурному житті Галичини. Не менший слід залишив "батько українського тіловиховання" і в теренах далекої Канади. Можливо для його нащадків сторінки його життя стануть прикладом відданості рідному народові, боротьби за його культурний розвиток, розширять процес національного відродження в сфері спорту.

Список використаних джерел

1. Боберський І. Неполітична еміграція Канади // Українська Загальна Енциклопедія / Під гол. редакцією Івана Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Видання кооперативи "Рідна школа". – Т. 3. – С. 980–985.
2. Боберський Іван. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 260 с.
3. Вацеба О. З діяльності Івана Боберського в роки канадської еміграції (1920–1932 рр.) // Спорт і національне відродження: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 120-літтю від дня народження професора Івана Боберського. 14–15 жовтня 1993 р. – Ч. 1. – Л.: 1994. – С. 43–48.
4. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 230 с.
5. Гайдучок С. Професор Іван Боберський // Український вістник. – 1921. – Ч. 178.
6. Дацко Р. Іван Боберський (1873–1947) – педагог, організатор сокільського руху у Західній Україні // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 36.
7. Жарський Е. Огляд діяльності Спортивного Товариства "Україна" в Торонті, Канада. За роки 1948–1949. – Торонто, 1950. – 43 с.
8. Жарський Е. Проф. Іван Боберський, його роля і значення для української фізичної культури // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 40–44.
9. Історія фізичної культури: Навчальний посібник / За ред. С. М. Філя. – Харків: "ОВС", 2003. – 160 с.
10. Ленік В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.
11. Марунчак М. Студії до історії українців Канади. В V т. Т. V. Розвідки та документи до міжвоєнної доби. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1973–1980. – 300 с.
12. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.
13. Трофим'як Б. Іван Боберський – вихователь нової генерації української молоді // Матеріали І-ї

республіканської конференції Міністерства освіти України. – Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – 515 с. 14. Трофим'як Б. Проф. Боберський // Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: Збруч, 2004. – Т. 1. А-Й. – 696 с. 15. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський (4.08.1873–17.08.1947) – видатний український громадсько-політичний, державний та військовий діяч // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2004. – Вип. 2. – С. 62–68. 16. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський – творець національної системи виховання елітарної генерації української молоді (1901–1918 рр.) // Мандрівець. – 2005. – № 1. – С. 25–29. 17. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.): Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с. 18. Український Голос. – ч. 46. – 1920. 19. ЦДІА України у Львові, ф. 366, оп. 1, спр. 8, арк. 17.

Lyubomyr Bilynsky

IVAN BOBERSKOGO'S POLITICAL ACTIVITY DURING THE CANADIAN EMIGRATION (1920–1932).

In clause it is shined public and scientific activity of known Ukrainian scientist Ivan Boberskogo during the Canadian emigration.

УДК 94 (477)

Леся Ковалишин

“ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД” ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА

У статті автор досліджує “празький період” життя та діяльності О. Кандиби-Ольжича, аналізує редакційну діяльність вченого.

Здобуття України незалежності і розвиток національної історичної науки дали можливість звернутися до власної історії та людей, котрі цю історію творили. Питання персоніфікації історії, вивчення життя, діяльності та творчої спадщини визначних діячів стали одним із важливих завдань сучасної науки. Праці, присвячені біографічній традиції, відіграють в сучасній історичній науці все більшу роль. Увагу науковців привертають, передусім імена тих українських діячів, діяльність та творчість яких в радянський період фальсифікувалася або замовчувалася взагалі.

Саме такою постаттю є О. Кандиба-Ольжич та його “празький період” життя та діяльності. Проблема вивчення даного питання зумовлена відсутністю спеціальних вітчизняних та зарубіжних праць, де б воно сповна висвітлювалося. Хоча в українській історіографії окремі аспекти цього періоду життя та діяльності вченого досліджувалися М. Неврлим [1], М. Череватенком [2; 3], П. Іванишином [4], О. Баганом [5] та ін.

Таким чином, у даній науковій статті вважаємо за необхідне проаналізувати наукову, літературну спадщину О. Кандиби-Ольжича у “празький період” його життя. Окремим завданням є дослідження співпраці та редакційної діяльності вченого із буковинським журналом “Самостійна думка”.

У цей час, за твердженнями дослідників, вчений здобував освіту як студент. Аналізуючи результати іспитів О. Кандиби-Ольжича на здобуття середньої освіти, М. Мушинка зазначає, що "прочитавши його заключну роботу, професор української мови та літератури Т. Пасічний заявив: "Його робота коротка, але змістом унікальна, він буде великим письменником" [6: 146]. П. Іванишин писав, що "... у грудні 1924 року Олег Кандиба з відзнакою складає гімназійну матуру на курсах Українського Громадського Комітету" [4: 42].

Сам О. Кандиба-Ольжич про продовження свого навчання згадував, що у "...зимовому і літньому семестрах в 1924–1925 роках я вступив як вільний слухач на філософський факультет Карлового університету. Після складання додаткової матури з латини 29 червня 1926 року і зарахування до надзвичайних студій, я як звичайний слухач лекцій головню з передісторичної археології та історії мистецтва, і був членом семінарів професійних докторів: Стоцького, Високого, Нідерле, Матейчека і Фоустека. Любор Нідерле – провідний археолог, етнограф, історик, славіст, автор славетних "Слов'янських старожитностей". Великий чеський вчений називав мене своїм найулюбленішим учнем. Студії на філософському факультеті я закінчив у літньому семестрі в 1928 – 1929 роках" [7: 9].

Дослідники вказують ще на два вищі навчальні вузи, у яких навчався Олег Кандиба-Ольжич. Л. Череватенко відзначає, що одночасно зі вступом у Карлів університет Ольжич "записується до Інституту імені М. Драгоманова" [8: 7]. Про навчання у цьому закладі ми зустрічаємо також у спогадах В. Шляхтиченка "Олег Кандиба на історико-філологічний відділ Українського Високого Інституту імені М. Драгоманова в Празі, на якому латинська мова викладалась як обов'язковий предмет і в тому та в Українському Вільному Університеті можна було той додатковий іспит із латинської мови доробити, який він склав 4-го березня 1925 року з відзнакою" [9: 52]. Привертають увагу також праці М. Неврлого [1] та О. Багана, у яких йдеться про те, "що з 1925 року Олег студіює історію в Українському Вільному Університеті в Празі. Там слухає лекції Вадима Щербаківського-археолога (уродженця с. Шпичинці тепер Ружинського району Житомирської області), Дмитра Антоновича (історика мистецтва), Дмитра Дорошенка та Василя Біднова (істориків)" [5: 52].

Після отримання диплома О. Кандиба-Ольжич присвячує себе науковій роботі. Він проводить археологічні розкопки на Галицькому Поділлі, опрацьовує наукову інформацію у музеях Львова, Кракова, Праги" [10: 6]. Окрім того, молодий науковець здійснює шість археологічних поїздок на поселення української мальованої кераміки – у Галичину та Буковину. Ретельне вивчення археологічних матеріалів, етнографічних знахідок, мистецьких скарбів дозволило підготувати монографію "Неолітична мальована кераміка Галичини", вона мала 130 сторінок тексту та 16 ілюстрацій, за яку філософський факультет Карлового університету присвоїв йому докторський ступінь [10: 7]. Тому цілком логічно, що відтепер перед вченим відкривається можливість блискучої наукової кар'єри. Цьому є підтвердження, що він стає співробітником Народного музею у Празі, який очолював професор Альбін Строцький [11: 65]. Також його зараховують асистентом в археологічному семінарі Українського Вільного Університету [12: 425]. Професор В. Щербаківський, керівник цієї кафедри, згадував, що "праця його в археологічних семінарах від самого початку стояла у найтісніших зв'язках з археологічними семінарами Карлового університету, з Чеським Земським Музеєм і Державним Археологічним інститутом, від яких українські археологи одержували всяку можливу підтримку і допомогу" [13: 52]. Варто також підкреслити, що професори Л. Нідерле і А. Строцький на той час були провідними чеськими археологами і авторами численних наукових праць, присвячених доісторичному й історичному розвитку ранніх слов'ян [14: 71].

Окрім того, у цей час він друкує низку праць зі слов'янської археології різними мовами, також у 1932 р. його запрошують науковим експертом у європейський відділ Пібоді-музею і Фогг-музею мистецтва Гарвардського університету. З розвідок Т. Мовші [15] та Д. Павліва [16] стає відомо, що О. Кандиба-Ольжич у складі американської експедиції бере участь в розкопках у Старчово (Югославія), Моравії, Чехії та Австрії, у наукових з'їздах, висуває нові ідеї, висловлює нові гіпотези, які, за словами П. Різника [17], М. Жулинського [18], В. Омельченка [19], висвітлюють нові грані давньої історії.

Працюючи у Гарвардському університеті, як зазначають Л. Винар [20] та В. Мицик [21], О. Кандиба-Ольжич проводить активну викладацьку діяльність, організовує наукове життя в еміграції. Першим вагомим результатом такої діяльності стало відкриття Українського наукового інституту в Америці, другим – видання збірника праць (1939) [22].

Незважаючи на свою молодість, О. Кандиба-Ольжич вважався одним з найавторитетніших дослідників у галузі археології. Вважаємо, якби не війна, то українська наука мала б фахівця високого світового рівня. Його наукова спадщина, за твердженнями Д. Штогрини [23], нараховувала 30 статей, 8 рецензій та монографію. Основною, на думку В. Державіна [24] є "Шипинці. Знаряддя та мистецтво неолітичного селища" [25], (пізніше від цього села пішла назва Північної Буковини "Шипинська земля", нині село Кіцманського району Чернівецької області), що принесла О. Кандиби-Ольжичу світову славу. Ця монографія, по суті, була продовженням його докторської праці. Нею він повторно ознайомлює Європу з унікальною праісторичною культурою давніх хліборобів на території України.

Займаючись науковою діяльністю, О. Кандиба-Ольжич пише поетичні твори. Перші вірші поета з'являються в студентські роки. Поезія цього періоду отримала назву "альбомної". Це були жартівливі віршики, епіграми, пародії. Однак десь з 1929 року він виростає з "альбомного поета" у "трагічного оптиміста". Згодом О. Ольжич стає одним з найвідоміших поетів тридцятих років.

Доцільно підкреслити, що першим друкованим твором О. Кандиби-Ольжича було дитяче оповідання "Рудько", видане у Празі 1928 року під псевдонімом О. Лелека [26: 56]. Цей підпис увійшов у низку багатьох псевдонімів О. Кандиби, котрий з чіткістю вченого розмежовував свої публікації: поезії він підписував О. Ольжич, сатиричні вірші – К. Константин, ідеологічні та політичні статті виходили під псевдонімом Д. Кардаш, наукові праці публікував під власним прізвищем О. Кандиба. Дослідник В. Яременко стверджує, що, власне, сам поет "енергійно заперечував, коли О. Ольжич (його псевдонім) прочитували як Олег Ольжич" [27: 101].

Поезію О. Кандиби-Ольжича можна віднести до "Празької школи" (Є. Маланюк, О. Ольжич, Ю. Дараган, Л. Мосендз, Ю. Клен, О. Лятуринська, О. Теліга, О. Стефанович, І. Ірлявський). Усі поети школи за стилем написання різні між собою, але об'єднувала їх мрія про вільну Українську державу, культ сильної та вольової людини. Крім того, батько вченого О. Олесь відновлює у Празі діяльність Спілки письменників і журналістів України, яка раніше працювала у Відні, також засновує Українське об'єднання приятелів книги (1927 рік), яке організовує зустрічі з авторами, дискусії про культуру, обмін книжками [28: арк. 13]. Об'єднання видавало збірник "Книголюб". Доречно додати, що студенти також були активними у царині культури: відзначали ювілеї, організовували літературні вечори. Молоді й зрілі автори публікувалися в українських часописах, які видавалися у Празі (наприклад, "Нова Україна", "Пробюєм", "Новий шлях"). Ці заходи були необхідними для того, щоб підняти культурний та освітній рівень української еміграції.

Одночасно О. Кандиба-Ольжич займався і громадськими справами, так 1932 році він став секретарем Союзу українських журналістів і письменників, де, як згадує М. Антонович-Рудницька, був "головним організатором всяких урочистих святкувань, академій, літературних вечорів, вистав" [29: 94]. Отже, молодий поет займається організаторськими справами, які були першими кроками до його культурно-освітньої праці на території України.

Ще однією сторінкою громадської діяльності О. Кандиби-Ольжича були зв'язки з буковинським краєм. Розглянемо лише один, майже ніким не згаданий факт, котрий стосується редагування вченим чернівецького журналу "Самостійна думка". Ініціатива видавництва часопису "Самостійна думка" виникла у середовищі чернівецьких студентів – членів українського академічного козацтва "Чорно море". Серед активістів і носіїв цієї ідеї називають Сильвестра Никоровича, Василя Якубовича, Ореста Забачинського, Володимира Душелевича, Дениса Квітковського. Але реальною роботою із заснування журналу займався Сильвестр Никорович і Василь Якубович. Необхідно вказати, що перший номер часопису побачив світ 1 січня 1931 р. З 1931 по 1937 року журнал виходить як місячник, виняток становить лише 1932 рік, коли він видавався два рази на місяць.

За твердженнями буковинського дослідника Н. Мизака, у 1931 р. журнал повністю виправдовував свою назву "Самостійна думка". Матеріали цього періоду всебічно показують плюралізм політичної думки. На сторінках часопису мирно уживалися консервативно-монархічні ідеї В. Липинського, соціалістична спадщина М. Драгоманова, національно-демократичні принципи, нові концепції Д. Донцова [30: 2].

Потрібно підкреслити, що характерною рисою першого року існування журналу був регіоналізм, тільки у кінці 1931 р. редакція "Самостійної думки" робить спроби розширити коло дописувачів. Це було пов'язано з рядом причин, а саме тому, що "Буковина з Мармарошиною і Басарабією не мали ще досить сил, що своїми працями заповняли б журнал розміру "Самостійної думки" (формат книжковий – 5 аркушів)" [31: 657]; потреба розширення читацької аудиторії "бо Буковина й Басарабія давали замало передплатників, а переплата була єдиним засобом існування журналу" [31: 657]. Окрім, видавничого аспекту існував й ідеологічний. Очевидно, що у цей період йде кристалізація політичних засад редакційної колегії "Самостійної думки", що породжує зацікавленість журналом керівництва ОУН.

Поступово вплив ОУН на журнал стає значнішим: майже усі статті, вміщені у "Самостійній думці" з кінця 1932 р., були проникнені національним духом. Основним завданням стає залучення до справи редагування журналу і зв'язків з поза буковинськими авторами. У цей час була прийнята дуалістична система управління журналом. І тому кращої кандидатури, як Олег Кандиба-Ольжич не могло й бути, однак ця подія у науковій літературі згадується тільки мимоволі і без жодних пояснень чи коментарів. Так, активний діяч ОУН 30-х років Д. Квітковський у книзі "Боротьба за українську ідею", вказує на те, що "Сильвестр Никорович був редактором журналу від його появи аж до закриття румунською владою у 1937 р. У останні роки дійсним редактором "Самостійної думки" був Олег Кандиба-Ольжич, редагуючи його з Праги" [32: 29], редактор С. Никорович у своєму інтерв'ю називає О. Кандибу-Ольжича лише дописувачем [33: 6]. Деяко схожу інформацію подавав член ОУН у Празі М. Дудкевич у розмовах з М. Івасюком.

Вищенаведений матеріал є недостатньою підставою для твердження щодо причетності О. Кандиби-Ольжича до редагування журналу "Самостійна думка". Вагомим фактом є нещодавно знайдений в архіві Служби безпеки України у Чернівецькій області документ, який не лише розкриває додаткові дані щодо політичної біографії О. Кандиби-Ольжича, але й дозволяє глибше зрозуміти формування ідеологічного підґрунтя визвольного руху в Україні. Мова йде про включений до кримінальної справи № 1489 зі звинувачення Івана Григоровича, протокол допиту Ореста Масікевича. Витяг з протоколу надає інформацію про журнал "Самостійна думка". У ньому вказується на його націоналістичний характер. Зокрема, у витязі говориться, що "першим керівником "Проводу" ОУН на Буковині був Никорович Сильвестр – видавець і редактор націоналістичного журналу "Самостійна думка". У 1933 році він зв'язався з представником головного проводу ОУН у Празі. У журналі, який він видавав, були матеріали тільки учасників ОУН чи авторів, які симпатизували ОУН. З цього часу журнал "Самостійна думка" став напівофіційним органом головного проводу ОУН. Весь друкований у журналі матеріал поступав з Праги. Там він піддавався остаточній політичній та літературній обробці і поступав до С. Никоровича у готовому вигляді для друку. С. Никорович став лише технічним редактором і коректором журналу. Якщо хтось із авторів, що проживали на Буковині мав бажання розмістити свою статтю в журналі, вона направлялася обов'язково до Праги на обговорення і схвалення. У той час румунська влада не чинила ніяких перепон у виданні націоналістичного журналу "Самостійна думка", а цензура у Румунії зовсім була відсутня [34: 191–192].

Завдяки активній праці О. Кандиби-Ольжича чернівецька "Самостійна думка" стала одним з провідних органів радикального крила українського національно-визвольного руху 30-х років і займала значне місце у житті буковинського краю.

Отже, "празький період" у діяльності О. Кандиби-Ольжича сприяв подальшому активному його формуванню. Отримавши вищу освіту, він присвячує себе науковій праці, зокрема фахово займається археологічними дослідженнями Галичини і Буковини, Моравії, Чехії, Австрії, видає цілий ряд праць зі слов'янської археології, проводить активну ви-

кладацьку діяльність, організовує наукове й культурне життя в еміграції. Одночасно з науковою діяльністю вчений пише вірші, ідеологічні та політичні статті, публікує цикли поезій, редагує часопис чернівецький "Самостійна думка": бере участь у роботі поетичної "Празької школи", основною ідеєю якої була вільна Українська держава, сильна і волева особистість, здатна стати на її захист. Власне, ці ідеї з часом стають домінуючими у його не лише суспільно-політичній, але й науковій діяльності, визначають його життєву позицію політика і науковця.

Список використаних джерел

1. Неврлий М. Цитаделя духу. – Братислава, 1991. – 231 с. 2. Череватенко Л. Я камінь з Божої праці / О. Ольжич. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 351–424. 3. Череватенко Л. І смерть, як найвищий вінок // Дніпро. – 1990. – № 2. – С. 77–82. 4. Іванишин П. О. Ольжич – герольд нескореного покоління. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 220 с. 5. Баган О. Основні віхи життя і творчості О. Ольжича / Гузар З., Баган О., Червак Б. Українські письменники націоналісти "Празька школа". – Жидачів, 1993. – 399 с. 6. Мушинка М. Лицар нескореного покоління // Дзвін. – 1997. – № 10. – С. 146–149. 7. Ольжич О. // Самостійна Україна. – 1974. – № 5–6. – С. 9–15. 8. Череватенко Л. Покликання Віри. Вибір: О. Кандиби-Ольжича // Самостійна Україна. – 1999. – № 1–3. – 3 січ. – 10 берез. 9. Шляхтиченко М. Біографія О. Кандиби // Український історик. – 1987. – № 3. – С. 49–56. 10. Основні віхи життя і творчості О. Ольжича // Тернистий шлях. – 1994. – 28 трав. 11. Винар Л. Наукова діяльність д-ра О. Кандиби // Український історик. – 1985. – № 1–2. – С. 61–68. 12. Бойчук Б., Рубчак Б. Координати. – Мюнхен, 1989. – 465 с. 13. Щербаківський В. Праця в галузі археології // Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 51–56. 14. Оглобенко-Глобенко М. Історико-літературні статті. – Нью-Йорк – Париж – Мюнхен, 1958. – С. 70–78. 15. Мовша Т. Олег Кандиба (Ольжич) 1907 – 1944 – археолог // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 146–148. 16. Павлів Д. Археолог О. Кандиба // Універсум. – 1994. – № 7–8. – С. 23–27. 17. Різник П. О. Кандиба // Промінь. – 1956. – № 5. – С. 3–8. 18. Жулинський М. Той, що серце обернув у сурми: 90-річчя з дня народження О. Ольжича // Культура і життя. – 1997. – 29 жовт. 19. Омельченко В. Не все знала Україна про О. Ольжича // Українська газета. – 1998. – 7 трав. 20. Винар Л. Наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича 1932–1941 рр. // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 37–51. 21. Мицик В. Благословенний даром золотим // Українська культура. – 1993. – № 7. – С. 25–28. 22. Штогрин Д. Наукова праця О. Кандиби-Ольжича // Новий час. – 1959. – С. 64–70. 23. Штогрин Д. О. Кандиба. Бібліографія // Український історик. – 1985. – № 1–2. – С. 87–105. 24. Державін В. О. Кандиба як поет і науковий діяч // Календар-альманах "Новий шлях". – Торонто, 1977. – № 6. – С. 44–49. 25. Kandyba O. Shipenitz – Kunst unol Gerate eines neolitischen Donfes. – Wien. – 1937. – 127 с. 26. Лисенко Н. Поет, учений, борець // Дивослово. – 1998. – № 8. – С. 55–58. 27. Яременко В. Передчуття зустрічі з Ольжичем // Дніпро. – 1994. – № 1. – С. 100–114. 28. Часописи "Нова громада" (1924), "Тризуб" (1925, 1931), "Розбудова нації" (1928–29 рр.), "Життя і право" (1933) // ЦДАВОВ України, ф. 3695 (Особистий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна), оп. 1, спр. 166, арк. 13. 29. Антонович-Рудницька М. Із споминів про О. Ольжича // Український історик. – 1985. – № 1–2. – С. 94–97. 30. Мизак Н. Ольжич і Буковина // Українське слово. – 1994. – 12 січн. 31. Бриндзан Т., Жуковський А., Квітковський Д. Буковина її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Детройт, 1956. – 786 с. 32. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею – Торонто, 1993. – С. 29–41. 33. Старик В. Людина легенди і зустрічі з Сильвестром Никоровичем // Час. – 1992. – Ч. 51. – С. 6–10. 34. Архів СБУ у Чернівецькій області. Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Івана Антоновича і інших: П – 6931: В 2 т. – Т. 1. – С. 191–192.

Lesya Kovalyshyn

"PRAGUE PERIOD" LIFE AND ACTIVITY OF THE O. KANDYBA-OLZYCHA.

In the article the author investigates "prague period" life and activity of the O. Kandyba-Olzycha, and analyzes editoris of the scholar.

УДК 94 (477)

Оксана Валіон

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізується суть і зміст національної ідеї в творчій спадщині Михайла Грушевського, показано її вплив на формування національної ідеології українського суспільства у кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Дедалі частіше сьогодні маємо змогу чути із вуст провідних політиків, державних діячів, а також засобів масової інформації трактування суті й змісту національної ідеї, яку пов'язують насамперед із державотворчими прагненнями та духовними потребами українського народу. На кожному історичному етапі національна ідея мала різний зміст і різних представників. Перелом у традиційній громадській думці України щодо шляхів масового поширення й утвердження національної ідеї відбувся з початком українського відродження наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століть. Саме тоді національну ідею розуміли як засіб згуртування українського суспільства шляхом відродження рідної мови, літератури, культури в ім'я його остаточної мети у майбутньому – досягнення державної незалежності. На цій ниві працювали такі вітчизняні велети, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, І. Франко, М. Грушевський. Серед них важливе місце належить Михайлові Грушевському, який на переломі ХІХ–ХХ століть збагатив та примножив український національний рух цінними положеннями про шляхи розбудови національної науки, культури й освіти, конкретизував і доповнив питання про роль національної ідеології в контексті творення модерної української нації. Ці питання, котрі майже сто років тому розробляв учений, нині, на початку нового тисячоліття, також надзвичайно актуальні. Адже й тепер, в теоретичній і практичній площинах йдеться про ідейну основу національно-культурної розбудови, роль ідеології в сучасному житті українського суспільства.

Метою даної праці є з'ясувати суть і зміст національної ідеї в творчій спадщині Михайла Грушевського наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. У ході написання статті окреслено наступні завдання – розкрити концептуальні основи формування національної ідеології в працях вченого та показати шляхи їх реалізації в умовах українського культурно-духовного відродження кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Досліджувана проблема частково відображена в публікаціях Винара Л. [1, 2], Жулинського М. [3], Зашкільняка Л. [4], Дзюби І. [5]. Цінними в методологічному плані для розробки теми стали праці Магочія П. [6] Гончарука М. [7], Сарбея В. [8], Грицака Я. [9], Колесник І. [10].

ХІХ століття називають століттям "українського відродження", впродовж якого захоплення народознавством серед національно свідомої інтелігенції охопило всі регіони України й, за характеристикою Михайла Грушевського, "і поодинокі люди, і цілі групи, гурти, верстви, відбившись від національного життя, чи відірвані від нього, чули потребу вернутися до своєї народності, вчилися наново мови, навіть з книжки, з словаря, як чужої, студіювали своє письменство, народне життя й відновляли розірвану зв'язь з своїм

народом, своїм краєм, його минувиною, його будучністю. Щоб чути наново себе синами попередніх поколінь, учасниками їх праці і змагань, поривів і страждань" [11:117]. Бачимо, що Михайло Сергійович національну ідею тісно пов'язує з власним народом, який є, на його думку, основною дійовою особою історії, "альфою і омегою історичної розвідки" [12:149].

Зміст понять „українське відродження”, „національне відродження” вчений передає за допомогою таких синонімів, як „національний рух”, „національне життя”, що виключно зосереджувалося в літературі та в українських розвідках, „українство” [13: 321, 334–335]. У праці „Українсько-руське літературне відродження в історичному розвої українсько-руського народу” (1898), яка була присвячена сторіччю виходу „Енеїди” І. Котляревського, історик виклав народницьку концепцію дій українського руху. Він показав зв'язок літературного відродження початку ХІХ ст. та суспільного пробудження останніх років цього століття. На місце провідника національного відродження М. Грушевський вивів українського інтелігента, який остаточно прийшов на зміну вищим соціальним верствам суспільства, що „тричі зрадили” народ упродовж тисячолітньої української історії, – у києворуську, литовсько-польську і нову добу [14:115].

Отже, українське відродження М. Грушевський сприймає з точки зору народницької перспективи як процес зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного елементу. Розпочавшись на ґрунті мови та літературної творчості, це зближення не обмежувалося лише літературною діяльністю, а поступово вело до розуміння політичних та соціальних умов життя [13:322].

В роботі „О любви к Отечеству и народной гордости” (1907) історик обґрунтував періодизацію українського національного відродження, основним критерієм якої став розвиток „ідей націоналізму”. Називаючи періодизацію українського відродженського руху схемою історії „поступово-національних змагань в Україні” [11: 118], М. Грушевський вважав, що вона відображає „...конкретні форми боротьби та праці, страждань і здобутків передових репрезентантів нашої суспільності” [15:4]. Ця хронологічна схема заклала міцне підґрунтя для вивчення українського національного руху сучасними істориками.

Розуміючи вагу національної ідеї як засобу формування української нації та залучення до національного руху широких верств українського суспільства, М. Грушевський першочерговими завданнями вважав „... заложити перші підвалини національного життя – добитися того, щоб кожний член українського народу, на верхах і низах, цінив і дорожив національною, народною українською формою. Щоб інтелігент зрозумів вагу національного елементу як підстави культурної й суспільної еволюції, зрозумів, що як наш нарід з своєї етнографічної підстави не зробить підстави національної й не пічне життя як нація, то він мусить умерти, розложитися, зігнити як нарід, і перед нами замість процесу розвою й життя лежить на довгі роки процес агонії, розкладу й руїни [16:151–152].

В цих словах М. Грушевського, на наш погляд, закладений глибокий зміст. Історик прагне обґрунтувати потреби нашого народу, які на кінець ХІХ ст. були цілком реальними і конкретними – підносити й утверджувати національну самосвідомість, створити національну школу, поширити освіту для народу, розвивати видавничу справу, засвоїти українську мову, вирощувати національну інтелігенцію. Тобто, створити базу, яка дозволить братися за процес освоєння загальноєвропейських культурних цінностей. Вважаємо, що М. Грушевський висунув ті складові елементи національного життя, які здатні перетворити народ у модерну націю.

Варто наголосити на наступному, на нашу думку, важливому аспекті. Необхідною умовою формування одноцільної новітньої нації є створення єдиного національного простору. З цього приводу вчений стверджував, що в інтересах українського відродження лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того – всіх частин української території [17:380]. Це йому належить образне порівняння Східної і Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту.

Порятунок від марнування та розпорошення українських сил М. Грушевський вбачав в ідеї „всеукраїнства”, суть якої передає так: „Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх

ділять, спільній і єдиній меті – національному розвоєві, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для її ближчих цілей і завдань" [18:56]. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і політичних чвар, що роз'єднують і послаблюють українські сили, і прагнення до всеукраїнського єднання за досягнення спільних завдань пронизують численні твори історика.

Теоретичні міркування М. Грушевського щодо поняття єдиного українського народу, єдиної культури як запоруки успішного розвитку культурно-духовного відродження та формування модерної української нації стали основою для кристалізації ідей української соборності, цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від польського чи російського культурного простору.

Історичною базою для поширення таких ідей стала наукова концепція українського історичного процесу, яку обґрунтував діяч. Як зазначав Л. Зашкільняк, попередники М. Грушевського – „ані романтики (М.О. Максимович, М.П. Костомаров), ані передпозитивісти й позитивісти (В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, О.М. Лазаревський, О.Я. Єфименко) не спромоглися створити синтетичний образ становлення української нації у той час, коли вимагали обставини національного відродження (переважно через політичні обставини)" [4:33]. Їхнім „головним обов'язком" було „збирати „цеглини" для майбутньої історії України і бути „фундаторами української культури" [2:29]. В останній чверті століття початки політизації українського національного руху наполегливо диктували потребу історичного обґрунтування національних вимог, надання їм форми „історичної традиції" [4:33].

Цю „будову" історії українського народу завершив М. Грушевський, озброївши його наймогутнішою інтелектуальною зброєю – законним історичним правом на власну мову, історію, культуру і державність. Вирішальним чинником концепції вченого виступала істотна домінанта процесів українського культурно-духовного відродження – національна ідея.

Національній ідеї в той час належала вирішальна роль, вона „... повинна була об'єднати суспільство, витворити нові суспільні настрої і прагнення, мобілізувати духовну енергію на продукування цієї ідеї у різних формах національної культури" [3:76]. Визначальним контрапунктом, що сформулював і науково обґрунтував цю національну ідею, а також відкрив нові перспективи культурно-духовного відродження в Україні на переломі століть, стала історична схема України М. Грушевського. Ця наукова концепція, за влучним висловом М. Жулинського, „стала свіжою ідейною кров'ю" в „розчленованому національному організмі" [3:76]. „Вона, – продовжував думку дослідник, – повинна була оживити змертвілі духовні „відгалуження" історичної пам'яті, які були атрофовані внаслідок систематичного насаджування московсько-династичної схеми східного слов'янства, згідно з якою історія трьох східнослов'янських народів – українців, росіян і білорусів виводилася з єдиного кореня" [3:76–77].

Уже в першому томі "Історії України-Руси" (1898 р.) вчений заперечив фундаментальну ідею політичної та інституційної історії Російської імперії – московську династичну генеалогію, початок якої сягав Рюриковичів – князів Київської Русі, й науково обґрунтував безперервність та нероздільність історичного буття українського народу від антів як предків українського народу, наддніпрянських полян – засновників і розбудовників Київської держави через Галицько-Волинське князівство, литовсько-польський період національної історії XIV – XVI ст.

Опублікування цієї фундаментальної праці, що похитнула монументально оформлену російськими істориками С. Соловйовим, М. Карамзіним і В. Ключевським схему історії "Государства Российского", було значним явищем у житті українського народу, але, враховуючи її тодішній стан, вона ще не могла остаточно сформувати нову національно-культурну концепцію історії України. На Східній Україні, а саме в Харківському та Київському університетах і далі продовжувала панувати стара великодержавницька схема, яка обґрунтувала "єдину і неподільну імперію". Та й за словами самого М. Грушевського, "... на прозьбу про допущення її до Росії відповіддю була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано..." [19: арк.5].

Великі надії щодо поширення своєї концепції вчений покладав на XI Археологічний з'їзд у Києві, який мав відбутись у 1899 р. (Археологічні з'їзди проходили кожних три роки). Але на засіданні історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка було вирішено не брати участі у з'їзді [20: арк.23], оскільки його оргкомітет на запитання Товариства заявив: "... признавая, что украинско-русский (малорусский) язык не может розниться от общерусского языка и близко сливается с языком украинских губерний империи, – не выделяют его как особый язык в группу других славянских языков... Что же касается до печатания докладов, то таковые могут быть допущены лишь в чисто русской передаче на странице трудов съезда" [21:14]. Отже, поширити на Наддніпрянську Україну науково-методологічну концепцію самобутнього походження і формування українського етносу, безперервного розвитку його національної культури було важко.

М. Грушевський вирішив пропагувати свою історичну схему в Російській імперії через Європу. Під час читання курсу історії України в Парижі (1903 р.) на запрошення Російської вищої школи соціологічних досліджень він домовився про її видання французькою мовою, а згодом і німецькою. Але цього було замало.

Нові перспективи культурно-духовного відродження української нації відкрила його праця "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", що була ідейно-методологічним субстратом "Історії України-Руси" [3:77]. Уже в 1904 р. працю опублікували українською мовою у збірнику "Статті по славяноведению", який підготувало друге відділення імператорської Академії наук за редакцією акад. В. І. Ламанського [20: арк.57]. Головні положення її було повторено в 1896 р. у передмові до другого видання "Очерка истории украинского народа" [22:3–4], також у третьому виданні першого тому "Історії України-Руси". Це був виклик офіційній російській історіографії, оскільки в науково-методологічних засадах даної праці М. Грушевський заперечував проти того, щоб суспільно-політичні форми, право, культуру українського народу включали в інвентар великоруського народу і переконливо констатував як довершений факт: "Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, і київський період перейшов не у володимиро-волинський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV – XVI в." [23:102–103].

Далі історик наголошував на принципово важливій ідеї про те, що "Володимиро-Московська держава не була ні спадкоємницею, ані наступницею Київської Русі, вона виросла на своїм корені ... Хоча Київська Русь й пересадила на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності" [23:102–103]. Цим М. Грушевський науково довів, що прямим спадкоємцем і продовжувачем історії українсько-руської народності з часів Київської Русі та тривалим джерелом національно-культурного відродження України був український народ.

Теоретичні положення, які М. Грушевський висвітлив в історичній схемі, науково обґрунтовували перманентність українського історичного процесу на всій території, що її заселяв український народ. На основі солідного джерельного аналізу він встановив безперервність українського історичного процесу в усі періоди розвитку: в добу ранньої історії, за часів українського середньовіччя з його двома державними формаціями – Київською і Галицько-Волинською державами, які знайшли своє продовження в литовсько-польському періоді, а опісля – в козацько-гетьманській державі XVII – XVIII ст., згодом у національно-культурному відродженні XIX ст. й отримали завершення в державній українській формації XIX ст. – Українській Народній Республіці. Таким чином, схема вченого охоплювала бездержавні й державні періоди історичного розвитку українського народу [2:32]. Важливо зазначити, що в 1918 р. М. Грушевський як історик і будівничий української держави підкреслював, що Україна не є якоюсь "ною і молодою республікою", що "... ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили і яка була нам відібрана проти нашої волі... Державність наша являється таким же старим постулатом, як і наші соціальні програми" [24:152].

Ці свої думки та ідеї вчений реалізував у процесі написання "Історії України-Руси", а також інших як наукових, так і популярних праць. Схема українського історичного процесу стала органічною частиною наукової творчості групи істориків – послідовників

М. Грушевського. Однак діяч не претендував на абсолютну оригінальність своєї концепції, а постійно наголошував, що розвинув ідеї своїх попередників – М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, в котрих, як відзначив український історик О. Гермайзе, "... український елемент ... дуже часто був обережно прихований, затемнений з причин цензурного переслідування та інших подібних обставин" [25:95].

Саме науково доведена національна ідеологія та власний методологічний підхід щодо дослідження національного руху дали змогу історика розробити цілісну концепцію українського культурно-духовного відродження, яка зводилася до формування національної самосвідомості, поширення видавничої справи, засвоєння мови, створення національної школи, поширення освіти, розвитку літератури та літературного процесу в Україні.

Велика заслуга М. Грушевського полягає у пропаганді української національної ідеї через видавничу діяльність: "До тих пір, поки українці самі не будуть ставити "во главу угла" свою рідну культуру, пресу, книгу, інституцію, а будуть дивитися на неї, як на який-небудь додаток до культури, преси, інтересів російських, а до своїх національних, українських, будуть тільки "снисходить", доти не зможе набути належного значення наша культурна й суспільна робота" [26:183]. Для підсилення звучання української національної ідеї як у внутрішньонаціональному просторі, так і поза ним важливе значення мало те, що вчений запровадив у широкий обіг, й передусім через видавничу діяльність, терміни "Україна", "український", причому для означення не лише територіальних, а й етнічних понять. Адже цим було започатковано інтенсивне витіснення з ужитку категорій "руський", "малоросійський", які протягом століть сприяли ототожненню українців з росіянами, отже, українська нація, таким чином, піднялася на якісно вищий щабель національної самоідентифікації.

Для М. Грушевського багато значило перетворити поняття "Україна" на стійкий етнічно-територіальний символ. А звідси і та виняткова увага, яку він приділяв уміщенню на сторінках найрізноманітніших видань віньєток, додатків, ілюстрацій із зображеннями карти України. Про дієвість цього способу пропаганди української національної ідеї свідчила озлоблена реакція на такий ілюстративний матеріал російських шовіністів. Зокрема, відомий українофоб А. Стороженко у праці "Происхождение и сущность украинофильства" з приводу заставки у вигляді карти України на сторінках "Ukraine Rundschau" [27: арк.7] писав: "На обложке каждого номера "Украинского обозрения" печатается карта "Украины" от Астрахани и Саратова до Кракова и Люблина, чтобы немцы наглядно уразумели, какую будущность сулит им возможность распространить свое политическое, экономическое и культурное влияние на столь обширные и богатые области южной и западной России" [28:52].

Бачимо, що українська національна ідея червоною ниткою проходить через усю діяльність вченого, пронизуючи його популярні, науково-популярні й наукові проекти. Написані у доступній та цікавій формі, орієнтовані на широке коло читачів, вони викликали живе зацікавлення минулим України, породжували почуття самоповаги, тим самим формували національну свідомість як необхідну передумову державної незалежності.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–22.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали: К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
3. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 73–80.
4. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім.

М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 31–46. 5. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури // Український історик. Ювілейне видання / Під загальною редакцією Л. Винара: Українське Історичне Товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 228–235. 6. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–108. 7. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті. // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 9. – С. 9–23. 8. Україна крізь віки: В 15-ти т. Т.9: Сарбей В. Національне відродження України. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1998. – 336 с. 9. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть. – К.: Генеза, 2000. – 356 с. 10. Колесник І. Українська історіографія XVIII – початку XX століть. – К.: Генеза, 2000. – 254 с. 11. Грушевський М. На українські теми: "О любви к Отечеству и народной гордости" // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 111–124. 12. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // Записки НТШ. – Т. 4. – Львів, 1894. – С. 140–150. 13. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Грушевского М. и др. – СПб, 1914. – Т. 1. – 360 с. 14. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Грушевський М.С. Твори: у 50-ти т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – С. 111–116. 15. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кін. XVIII – поч. XX ст.). – Український історичний журнал. – 1993. – № 7 – 8. – С. 3–16. 16. Грушевський М. На українські теми: При кінці року // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 145–154. 17. Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М.С. Твори: у 50-ти т./ Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – С. 376–385. 18. Грушевський М. На українські теми: З новорічних думок // ЛНВ. – 1910. – Т. 49. – С. 43–56. 19. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. –309. – Оп. 1. – Спр. 2194. 20. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. –309. – Оп. 1. – Спр. 42. 21. З товариства: Справа українсько-руської мови на київським археологічним з'їзді й участь в нім Товариства // Записки НТШ. – 1898. – Т. 2. – С. 14. 22. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 397 с. 23. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). – Нью-Йорк, 1985. – С. 102–107. 24. Грушевський М. На порозі Нової України. – Нью-Йорк, 1992. – 278 с. 25. Гермайзе О. Ювілей української науки: сорок років діяльності акад. Грушевського // Життя й революція. – К., 1926. – № 10. – С. 93–99. 26. Грушевський М. До наших читачів // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 177–188. 27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. – 1235. – Оп. 1. – Спр. 738. 28. Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1913. – 58 с.

Oxana Valion

THE NATIONAL IDEA IN M. HRUSHEVSKY'S CREATIVE INHERITANCE (THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY).

The paper presents the sense of the national idea in M. Hrushevsky's creative inheritance, as well as its influence on the formation of national ideology of Ukrainian Society at the end of the 19th – the beginning of the 20th century.

УДК 94 (477)

Наталія Григоруk

МИКОЛА ЧУБАТИЙ ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються наукові погляди М. Чубатого на становлення Київської держави.

Питання оцінки М. Чубатого як дослідника Київської держави по різному трактувалось вченими. Складність оцінок обумовлена перш за все тим, що праці ученого охоплюють досить значний історичний період: обіймаючи історію України від найдавніших часів до 60-х рр. XX ст., комплексно проблема дослідження Київської держави висвітлюється М. Чубатим у ряді історичних праць. Це роботи „До питання про початки української нації” [1], „Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [2], „Історія Християнства на Русі–Україні” т. 1 (1965 р.), т. 2, ч. 1 (1976 р.) [3; 4], „Українська історична наука (її розвиток та досягнення)” [5].

Зазначимо, що інстинкт аналітичного історика, який слідкує за подіями в Україні, спрямованими на знищення національного стрижня минулого української нації та паралельного процесу русифікації української історіографії, змусив М. Чубатого присвятити багато уваги дослідженню процесу етногенезу та формування нації. Учений відзначав, що головною тематикою його наукової праці є українська нація, її поява та консолідація в одноцільний організм. Власне, питання виникнення Київської Русі М. Чубатий вважав одним з найскладніших в історії України. Пошук джерел нації Русі–України – це була провідна ідея М. Грушевського. Цю ідею розбудовували учні історичної школи М. Грушевського, які були істориками-державниками і становили четверту всесторонньо активну генерацію українських істориків. Історики України четвертої генерації різних ділянок історичних наук – загальної історії, археології, історики українського права, етногенезу, етнографії, спираючись на праці чотирьох генерацій, дали повну та всесторонню наукову систему минулого України. До них належав і М. Чубатий [5: 18, 21]. Його цікавила перш за все справа народження, консолідації та розвитку нації в ділянці державного життя, церковного та правового, він вважав себе істориком давньої історії та українського середньовіччя [6: 70].

Зауважимо, що до дослідників Київської держави впершу чергу відноситься М. Грушевський. Ще у 1904 р. він заклав у своїй праці “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, в якій прийняв за основу історії східнослов'янських народів факт існування трьох східнослов'янських народів: українського, білоруського і російського, кожен з яких має свою власну історію [7]. На основі вичерпних історичних, етнологічних, філологічних, археологічних та антропологічних досліджень М. Грушевський зробив висновок, що східноєвропейська історія повинна базуватися на етнографії основних народів Росії, тому що Росія – це не держава однієї нації, а держава багатьох народів. Іншими словами, історія України–Русі розвивалася власне на українській території, а історія росіян та білорусів розгорталася у їхніх територіальних межах. Тобто початкова стадія української історії починається за Київської Русі і триває до татарського вторгнення в східну Європу, – наголошував М. Чубатий [8: 355].

Провідною ідеєю М. Грушевського була історія народу, а не держави, тому у першому томі своєї історії він обґрунтував окремість росіян, українців і білорусів ще від передісторичних часів. Проте він “не дав історичної концепції старої Київсько–Руської держави, що було очевидно слабкістю Грушевського”, – відзначав М. Чубатий [5: 17].

Слід зазначити, що в 40-х роках XX ст. радянські праці не намагалися заперечити існування національних відмінностей між росіянами та українцями, – відзначав М. Чубатий. Вони також не заперечували той факт, що історія Київської Русі – це найдавніший

період української історії. Проте вони заявляли, що цей період є спільною історією російського, українського і білоруського народів [8: 353].

Таким чином, цю тему необхідно було доповнити додатковими дослідженнями не тільки історичного, але й археологічного, антропологічного і лінгвістичного характеру. Коли в М. Грушевського етногенетичне формування трьох східнослов'янських народів залишається ще в стадії гіпотези, то в М. Чубатого цей процес завершується документально, а відтак синтетично. В процесі отримання матеріальних доказів він цікавився археологічними розкопками на території України, слідував за знахідками та використовував їх в підкріпленні тез етнічного походження українців. Адже відстояти та довести помилковість російської схеми чи сучасної донедавна, радянської, з її наполяганням про "спільну колыску" всіх трьох народностей – росіян, українців і білорусів, через різні об'єктивні і суб'єктивні фактори було нелегким завданням.

М. Чубатий критикував книгу Бернарда Пареса "Russia and the Peace" ("Росія і мир") через твердження автора, який називав українців і білорусів не незалежними народами, а росіянами, припускався й інших численних історичних помилок. Учений писав, що коли якийсь журналіст або дилетант в історичних працях плутає Русь з Росією, його можна пробачити, але коли він – професійний історик, який повинен знати, що ці два терміни неідентичні, що від старої Київської Русі походить не сучасна Росія, а Україна, і що „русин” – це не росіянин, а насправді українець. Проте у деяких місцях своєї праці Б. Парес вказував, що українці не тільки відмінні від росіян, але вони – справжні нащадки Київської Русі [9: 179].

Питання етногенезу українського народу М. Чубатий намагався з'ясувати через такі дефініції історичної науки, як народ і нація. Він розглядав народ як свідому своєї єдності спільність мільйонів духовно зв'язаних людей, в яких впродовж століть живуть ті самі духовні цінності – мова, релігія, мораль і бажання жити на тій самій території і обороняти її [5: 9]. Історик підкреслював, що коли народ створював свою власну державу з правовою та економічною системою, тоді й ставав нацією, адже в Європі національність ототожнювалась власне з державною приналежністю [5: 10].

Історик відзначав, що в XI ст. Русь і Русини були вже не тільки народом, свідомим своєї єдності, а й нацією з національною свідомістю і гідністю. Прикладів почуття спільності з усією руською нацією є багато, особливо у Київському літописі з XII ст. У цьому вчений посилався на митрополита Іларіона, сучасника Я. Мудрого, який в XI–XII ст. писав, що „ми є не з абиякої, а Руської Землі, що є відомою по всіх кінцях світу” [5: 10].

Безпосередньо з питанням етногенезу українського народу пов'язане походження Київської Русі як етнічного, географічного і державно-політичного утворення. Тож з'ясуємо походження терміну „Русь” за працями М. Чубатого „Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [2], „Українська історична наука (її розвиток та досягнення)” [5] та ін.

М. Чубатий висунув гіпотезу, згідно з якою першою історичною назвою українського народу є русин, збірно Русь. Уже в VII ст. Стосувалася вона племен Придніпров'я до антів. Осередком Русі було плем'я полян в околиці Києва. Згодом назва Русь поширювалася поступово на інші племена Правобережжя – древлян, волинян, уличів, тиверців та нарешті на білохорватів, мешканців Галичини та обох узбіч Карпат. Назва Русь, русин була пов'язана із світлою добою Київсько– Руської держави, тому навіть після її розпаду наповнювала русинів почуттям самовпевненості та культурної вищості під чужою владою і свідомістю, що Русь має право на власне державне життя [5: 9–10].

Таким чином, учений доводив, що Київська Русь у другій половині IX ст. була вже державою, що охоплювала територію на схід і захід від середнього Дніпра, консолідує етнічно споріднені племена антської групи слов'ян. На соціально-економічний та культурний стан імперії вирішальний вплив мали географічні умови, а саме кліматично-рослинні зони та водно-комунікаційні артерії. Степ і лісостеп, що простягався від річки Дінця до Карпат, впродовж сотні років був основною територією українського народу. Саме на цих придніпрових частинах у середині IX ст. була вже сформована одноетнічна держава Київська Русь [5: 24]. Зона східноєвропейського степу і лісостепу була сприят-

лива для розвитку землеробства і скотарства. „Це територія українського народу та його предків”, – зазначав М. Чубатий [5: 25].

Історик прагнув обґрунтувати, що в добі Київської Русі перед нашествиям татар назва Русь мала етнічне розуміння території та народу сьогодношньої України, а північні землі – це своєрідні колонії Русі. Тому М. Чубатий вважав, що Русь була переважаючою частиною і творцем Київської держави – імперії. Від середини XI ст. юридичне поняття „Руська земля” поступово поширилося на всю державу, а поняття „земля” в часи „Руської Правди” було тотожне з терміном „державна”. Отже, учений зазначав, що в ту добу „Русь була етнічним поняттям нинішньої України, а Руська земля – поняттям політичним, держави, створеної Руссю, значить Київської імперії” [2: 16].

Окрім того, у статті „The Meaning of „Russia” and „Ukraine” („Значення назв „Росія” та „Україна”) учений відзначав, що в етнічній концепції давня Русь була Україною, але ніколи не була Росією [8: 358]. М. Чубатий наголошував, що в дотатарський період термін Русь охоплював територію сучасної України і на території Русі тоді не було етнічних російських територій [8: 360].

На основі аналізу цих історичних реалій учений зробив висновок, що „Русь, Русин – це стара наша назва, під якою наш нарід був могутньою державною нацією, власником могутньої імперії” [5: 11–12].

З часів своєї першої появи на арені історії давня українська Київська держава, відома під назвою Русь, завжди була в тісних стосунках з грецьким світом. Вплив греків на українців, особливо вплив грецьких колоній, розкиданих по українському берегу Чорного моря, історичний факт, – підкреслював історик у статті „Ukraine and the Western World” („Україна і Західний світ”) [10: 151].

У свою чергу, Д. Дорошенко опублікував на німецькій мові працю про історичне походження та значення слова Русь, Росія та Україна. Автор впровадив у німецьку термінологію стару назву Русь та вказав її значення спочатку як назви полян, а згодом сьогодношньої України. З його думками погоджувався М. Чубатий, відзначаючи у рецензії, що праця написана в об’єктивному та науковому стилі й це надає їй „лиш більшої вартости та переконуючої сили” [11: 311–312].

М. Чубатий вважав, що етнічною основою давньоруської держави були анти, як перші історичні предки українського народу. Учений писав, що анти – „це далекі нащадки наддніпрянських трипільців і недалеко предки історичних русинів, нинішніх українців” [2: 33]. Міркування М. Чубатого про антив знаходимо у статті „The Beginning of Russian History” („Початки російської історії”) [12]. Анти – давня землеробська цивілізація, яка проживала на території сучасної України більше 2 тис. років і пережила почергові вторгнення скіфів, сарматів, готів, гунів і аварів. Вони зазнавали сильного впливу грецької культури, оскільки вздовж узбережжя антив було багато колоній. За свідченнями візантійських джерел, анти мали демократичну форму правління. Влада їхніх князів була обмежена радою, що складалася з голів сімей. Вони володіли розвинутим відчуттям свободи і відчували потяг до мистецтва. Жінки відігравали важливу роль в житті антив, були вільними і рівноправними з чоловіками. Анти населяли територію по обидва боки Карпат і на схід аж до Дону. Вони утворювали найцивілізованішу частину держави [12: 268].

М. Чубатий стверджував, що анти були розкидані по всій території сучасної України. Угрупування, подібні до антив, змішуючись із слов’янами, поширились до південних словен, південних поляків і на захід аж до східного підніжжя Альп [8: 361].

Історик погодився з думкою російського археолога П. Третьякова, що політичні союзи антив і склавинів не могли об’єднати у своїх межах усіх слов’янських племен. Поза межами їх союзів залишилися північні слов’янські племена, які заселяли верхів’я Дніпра та басейну Вісли, а це була основна територія білорусів і частково росіян [2: 33].

Саме тому М. Чубатий зробив висновок, що у поселеннях антив видно не просто територію, але доволі чітко позначено межі українського етнічного масиву: на півночі – з майбутніми росіянами та білорусами, на заході – з історичними предками поляків, на сході – по річці Донець, на півдні – Чорним морем та обома узбіччями середніх Карпат. Отож, етнічні межі антив VI ст. були такі ж, як межі тих слов’янських племен, що увійшли до складу Київської Русі в етнічному розумінні. Це підтверджував навіть російський ра-

дзянський археолог Б. Рибаків, який писав, що матеріальні пам'ятки свідчать, що культура, створена в VI ст. антськими слов'янами, була основою для Київської держави, для багатой і строкатой культури Київської Русі. Багато що з київського життя X–XI ст. входить своїм корінням в антську епоху: землеробство, скотарство, рабство, спалювання рабів на могилі князя, збірки скарбів та ін. Київські князі X ст. розмовляли тією ж мовою, що й анти VI ст., вірили в того самого бога Перуна, плавали тими самими антськими водними шляхами [2: 33–34].

На основі аналізу цих історичних реалій М. Чубатий стверджував, що поселення антів не переходило за лісостепову смугу Східної Європи, тобто за північну етнічну межу українського народу. Тому всі українські історики й археологи і навіть неукраїнські (Л. Нідерле), з російськими О. Спіцином, Б. Грековим та іншими, ідентифікують антів з безпосередніми предками Русі, русичами-українцями. Б. Греков чітко стверджував, що територією антської культури є смуга українського чорнозему і перехідна смуга лісостепу, тобто основна етнічна територія українського народу [2: 34]. Російські вчені М. Погодін і О. Шахматов теж визнавали, як відзначав М. Чубатий, що анти – це перш за все предки населення сучасної України, але вони бездоказово хотіли їх вважати предками усіх східних слов'ян. Далі історик наголошував, що анти – „це предки лише українського народу, а їх поселення покриваються виключно з Київською Руссю, з нинішньою Україною в етнічному розумінні” [2: 35]. Додамо, що і в праці „Українська історична наука (її розвиток і досягнення)” М. Чубатий наполягав, що анти були перші історичні предки українського народу і близько 560 р. вони заснували Київ і „десь тоді дали початок першій державі над середнім Подніпров'ям, яка вже відома в історії” [5: 22].

Розглядаючи середньовічний період української державності, М. Чубатий ділить його на час існування Київської Русі і Київсько–Руської імперії. Перший період починається з VI ст. (анти тоді влилися в плем'я полян) і закінчується в X ст. за князювання Олега, Ігоря, Ольги і Святослава. Другий період – аж до 1169 р. (знищення Києва А. Боголюбським) з тим, що майже половина земель Київсько–Руської імперії залишалася об'єднаною з Галицько–Волинським князівством до 1349 р. [6: 70].

На переконання вченого, немає сумніву, що початком історичних часів українського народу була Київська Русь, як державний організм, створений антськими слов'янами. Навколо Київської Русі почали об'єднуватися всі інші етнічно споріднені племена. Отже, до неї як одноетнічної держави приєднувалися території з населенням зовсім іншого походження, економічного та духовного життя і нижчої цивілізації. Вчений відзначав що Київська Русь стала засновником Київсько–Руської імперії, котра складалася в основному з Київської Русі та колоніальних територій [2: 45].

Варто наголосити також на важливому, на нашу думку, аспекті поглядів М. Чубатого щодо етногенезу українського народу. Історик вказав, що одночасно з політичним розпадом Київсько–Руської імперії у XII ст. назва Русь поширилася на захід і в середині XII ст. Волинь стала також частиною Русі. Отже, вкінці XII і на початку XIII ст. Галичина стала частиною Русі, коли галицько–волинський князь Роман Мстиславович, зайнявши Київ, проголосив себе „самодержцем всея Руси”. З того часу і Галичина вважалася частиною Русі й брала активну участь у захисті всієї держави від степовиків у битві біля Калки (1223 р.), і пізніше неодноразово від татар. На той час закінчилося формування українського народу [2: 63].

Таким чином, М. Чубатий доводив, що Київська Русь – це одне, а дещо інше Київсько–Руська держава. Безперечним є те, що на території Київсько–Руської імперії зародилися і розвивалися три східнослов'янські народи, але не на території Київської Русі. Свою методику етногенезу на прикладі українського народу М. Чубатий застосовував до процесу формування російського і білоруського народів.

Список використаних джерел

1. М. Чубатий До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – 23, 24, 25, 27, 28 січня. – Ч. 14–19.
2. М. Чубатий Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк–Париж, 1964. – 159 с.
3. М. Чубатий Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1 до 1353 р. – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 816 с.
4. М. Чубатий

Історія християнства на Русі-Україні. – Т. II. – Ч. I. (1353–1458). – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с. 5. М. Чубатий Українська історична наука (її розвиток та досягнення) – Філадельфія: Америка, 1971. – 53 с. 6. Горак С. М. Микола Чубатий – історик Української етногенези // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 65–81. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2). 7. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 7–13. 8. M. Chubaty The Meaning of "Russia" and "Ukraine" // The Ukrainian Quarterly. – 1945. – Vol. 1. No. 4. – P. 351–364. 9. M. Chubaty Russia and the Peace, by Sir Bernard Pares. 293 pp. Macmillan. New York, 1944 // The Ukrainian Quarterly. – 1945. – Vol. 1. No. 2. – P. 178–180. 10. M. Chubaty Ukraine and the Western World // The Ukrainian Quarterly. – 1947. – Vol. 3. No. 2. – P. 145–158. 11. D. Doroshenko: Die Namen "Rus" "Russland" und "Ukraine" in ihrer historischen und gegenwertigen Bedeutung". Abhandlungen des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes, Berlin III Band. 1931, ст. 1–23. // Дзвони. – 1932. – Ч. 4. – С. 311–312. 12. M. Chubaty The Beginnig of Russian History // The Ukrainian Quarterly. – 1947. – Vol. 3. No. 3. – P. 262–273.

Nataliya Hryhoruk

MYKOLA CHUBATYI AS SCHDAR OF KYIVAN RUS STETE

The article dwells on the M. Chubaty's scientific concepts of kyivan Rus state establishment.

УДК 44 (477)

Наталія Малець

ЯЦКО ОСТАПЧУК У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗАКАРПАТТЯ В 1920-І РОКИ

У статті висвітлено політичну діяльність відомого діяча Я. Остапчука в 1920-і роки в Закарпатті, що перебувало в складі Чехословаччини

Уродженець с. Нижчі Луб'янки на Тернопільщині Яцко (Яків) Остапчук (1873–1959) – один із визначних діячів українського визвольного руху наприкінці XIX – в першій третині XX ст. Перебуваючи в Русько-українській радикальній та Українській соціал-демократичній партіях, сформувався як провідний політичний лідер Збаражчини. В 1912 р. він покинув Галичину і переїхав у Закарпаття.

Авторка статті поставила за мету проаналізувати громадсько-політичну діяльність Я. Остапчука в 1920-і рр. в Закарпатті, що як адміністративна одиниця Підкарпатська Русь перебувало в складі Чехословаччини. Зазначена проблема є малодослідженою. У переважній більшості праць Я. Остапчук згадується лише як член Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі (СДПР). Так, В. Делеган, І. Король, І. Ліхтей і О. Хланта, характеризуючи впливи соціал-демократів у краї, їхню участь в парламентських виборах 1920-х рр., звертають увагу на Я. Остапчука як одного з лідерів партії [1]. На його прина-

лежність до соціал-демократів вказує П. Магочій [2]. П. Стерчо зазначив внесок Я. Остапчука у діяльність "Просвіти" в міжвоєнний період ХХ ст. [3]. Детальніше охарактеризував діяльність цього діяча П. Федака [4].

Наприкінці 1918 р., коли закінчилася Перша світова війна і розпалася Австро-Угорська імперія, Я. Остапчук поринув у громадсько-політичне життя Закарпаття. Тоді тут майже одночасно утворилися Головна Народна Руська Рада в Ужгороді та Народна Руська Рада в Пряшеві. Перша з них не мала чіткої програми, погоджувалася залишити край у складі Угорщини і добиватися від неї дозволу на навчання в народних школах рідною мовою та церковної автономії. Я. Остапчук був на боці Народної Руської Ради, яку очолював священник О. Невіцький. Вона мала прогресивну програму, виступала за злуку з Україною, "як тільки настане там порядок, або з Чеською республікою, якщо там скорше запанує лад" [5: 121]. Цю Раду активно підтримали селяни, майже в усіх селах утворилися її відділи. Однак її діяльність припинилася після вступу чехословацьких військ на територію Закарпаття.

З обуренням і категоричним осудом Я. Остапчук сприйняв утворення москвофільської Карпато-Руської Народної Ради і вихід часопису "Голос руського народу" російською мовою. Ігноруючи думку корінних мешканців краю, ця Рада проголосила культурну і мовну єдність Підкарпатської Русі з Росією.

Закарпаття поступово пристосовувалося до існуючої політичної системи Чехословаччини, яка мала демократичний характер. Процес становлення в краї політичних партій зумовлювався новими можливостями, що створювала конституція країни, прийнята в 1920 р. У міжвоєнний період вони почали масово виникати й були або дочірніми партіями чехословацьких, або партіями, які захищали інтереси етнічних груп населення краю: русинів (українців), угорців, євреїв. У 1921 р. тут діяло 18, у 1922 р. – 22, а перед парламентськими виборами 1924 р. – 30 партій [6: 532]. Серед русинської (української) спільноти епіцентром політичного життя на початку 1920-х років була Центральна Руська Національна Рада (ЦНР), що поступово перетворилася в опозицію крайовій адміністрації.

За умов, коли в Підкарпатській Русі почали з'являтися нові політичні партії, Я. Остапчук виступив на нараді 16 травня 1920 р. з ініціативою створення соціал-демократичної партії. Тоді ж вона була заснована й отримала назву СДППР. Було обрано партійне керівництво в складі В. Климпуша, С. Ключурака, І. Михалка, Я. Остапчука, Є. Пузи, І. Товтина, І. Чулака і В. Шуби [7: 27].

В організаційному плані ця партія була зв'язана з Соціал-демократичною партією Чехословаччини (СДПЧ). Певний час вона вважалася самостійною, але фактично була залежною від СДПЧ, підпорядковуючись їй та отримуючи від неї матеріальну і фінансову допомогу. Ідейно близьким СДППР було праве крило СДПЧ, яке мало значний вплив на маси, висувало більш реальну програму в економічній, політичній і соціальній сферах. Лідери цього крила входили до урядів країни, через парламент впливали на владні структури Чехословаччини, проявляли схильність до погодження з діями президента Т. Масарика.

У своїй діяльності СДППР опиралася на принципи II Інтернаціоналу, виступала проти насильницьких методів досягнення мети, за здійснення перетворень мирним, парламентським шляхом. Соціал-демократи підтримували тісні зв'язки із селянством краю, виступали виразником його інтересів і вимог. Друкованим органом партії спочатку була газета "Народ", а згодом – газети "Вперед" русинською та "Elore" угорською мовами [8: 36].

У національному питанні лідери СДППР, зокрема Я. Остапчук, С. Ключурак і Є. Пуза, завжди стверджували ідею приналежності русинів до українського народу, а тому в практичній діяльності відстоювали єдність між русинами та українцями. Газета "Вперед" з перших днів виходу друкувалася мовою, найбільш наближеною до літературної української, а згодом однією з перших у краї перейшла на український фонетичний правопис.

Я. Остапчук розумів складність політичної ситуації в Підкарпатській Русі. Лідери Чехословаччини, хоч обіцяли надати краєві автономію, не поспішали з введенням її в дію. Поступово позитивні зміни на краще відбувалися, але багато проблем залишалися нерозв'язаними [1: 136].

На початку 1920-х рр. політична ситуація в Підкарпатській Русі загострилася, що було пов'язано підготовкою до виборів у Національні збори. Урядові кола Чехословаччини вважали, що населення краю не готове до виборів. Таку думку поділяли також ЦРНР і тимчасова адміністрація, вважаючи, що в умовах, які склалися в Закарпатті, недоцільно проводити вибори.

Напруження політичної ситуації позначилося на щорічних святкуваннях Першого травня та інших подіях. Члени СДППР брали участь у проведенні мітингів, демонстрацій, зборів, подекуди страйків. Їхні вимоги мали не лише економічний, а й політичний характер. Я. Остапчука та інших соціал-демократів обурювало те, що на державні посади уряд призначав переважно чехів, євреїв, українців-емігрантів й ігнорував місцеву українську інтелігенцію.

Ще одним джерелом напруження ситуації в краї стало призначення на посаду губернатора Підкарпатської Русі Ю. Жатковича, який раніше проживав у США. СДППР на чолі з Я. Остапчуком підтримала цю кандидатуру. Таку ж позицію займали ЦРНР на чолі з А. Волошиним, Русинська національно-соціалістична партія під керівництвом М. Брацайка. Однак інші політичні сили краю це призначення не схвалювали.

Протягом 1920-х рр. СДППР зміцнювалася організаційно, її лідери Я. Остапчук, Є. Пуза й інші набували досвіду роботи в складних політичних умовах. На конгресі в жовтні 1922 р. була прийнята програма, що визначала завдання партії в економічному, політичному та культурному розвитку краю в складі Чехословаччини і передбачала надання Підкарпатській Русі широкої автономії. Друковані органи СДППР дуже критично висвітлювали події в СРСР і радянській Україні, зокрема, розповідали про голод і репресії. Однак СДППР поступалася в краї впливами і чисельністю крайовій комуністичній організації Підкарпатської Русі – складовій Компартії Чехословаччини (КПЧ).

Конкурентом соціал-демократів за політичні впливи в Закарпатті була також селянська партія – Підкарпатський Землеробський Союз (ПЗС), лідерами якої були В. Рижак, Й. Камінський, М. Демко. Вона пропагувала ідею об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси, встановлення кордонів Підкарпатської Русі, негайне проведення повної автономії з материнською мовою та своїми урядовцями, повне забезпечення прав національних меншостей, проведення земельної реформи тощо. Наприкінці 1923 р. ПЗС перейменовано в Автономно-Землеробський Союз (АЗС) і цим підтверджено, що керівництво партії на перший план висуває політичні завдання, насамперед боротьбу за автономію. З другої половини 1920-х рр. АЗС все більше у своїй практичній діяльності орієнтувався на Угорщину.

Одним із основних опонентів СДППР була Карпато-руська трудова партія на чолі з колишнім галицьким москвофілом А. Гагатком. Вона виступала за приєднання Закарпаття до Росії, яку бачила в дожовтневих (1917 р.) порядках, і запровадження російської мови на території краю. Я. Остапчук вважав своїм обов'язком вести рішучу ідейну боротьбу проти цієї партії та її лідерів.

Протистояли СДППР також партії проугорської орієнтації, що в 1926 р. об'єдналися в Угорську національну партію. Її політичною платформою було приєднання Закарпаття до Угорщини.

Лідери СДППР, передусім Я. Остапчук, не підтримали в 1922 р. зусилля Карпато-руської трудової і Русинської хліборобської партій та ПЗС стосовно об'єднання в одну партійну структуру. Соціал-демократи вважали, що занадто різними були політичні орієнтації цих партій і об'єднати їх на одній ідейно-організаційній платформі неможливо. Я. Остапчук прогнозував короткотривалість такої коаліції, що й сталося: вже в січні 1924 р. вона розпалася [9].

Активною була передвиборча діяльність Я. Остапчука. В Підкарпатській Русі тричі (1924, 1925 і 1929 рр.) проводилися вибори до чехословацького парламенту – сейму. Загалом урядові кола довго не наважувалися на проведення виборів у краї. Згідно з законом вибори мали відбутися ще в другій половині 1920 р., однак після довгих зволікань вони були призначені на березень 1924 р.

Виборча кампанія СДППР тривала більше двох місяців. Соціал-демократи ввійшли до урядової коаліції разом з Республіканською партією землеробського і малоземельно-

го люду, Русинською хліборобською партією, Карпато-руською трудовою партією землеробів, Руською народною партією і Громадянською партією. В своїх виступах на перед-виборчих зборах і мітингах Я. Остапчук виступав за надання краєві широкої автономії, підвищення заробітної плати, ліквідацію безробіття, проведення земельної реформи, зменшення податків, надання допомоги безробітним, гарантування свободи слова та ін. На виборах 1924 р. СДПР набрала 20998 голосів, що дало їй можливість отримати один мандат у сейм; послом став Я. Остапчук.

Однак лише більше року він був парламентарем. У зв'язку з кризою коаліційного уряду в Чехословаччині були призначені дострокові парламентські вибори, які відбулися 15 листопада 1925 р. На них для Закарпаття збільшилася мінімальна кількість голосів для проходження у сейм – 31000, а в сенат – 32552. Виборча кампанія була дуже напруженою. Проти соціал-демократів гостро виступали комуністи, представники АЗС та Аграрної партії. СДПР втратила на виборах частину своїх прихильників (більше 2,5 тис.) і зайняла серед партій краю четверте місце, набравши 7,4 % голосів і не отримавши жодного мандата в сеймі.

Соціал-демократи не припиняли боротьби за соціально-економічні права трудящих краю. Важливим напрямком їх діяльності була страйкова боротьба. Досвід організації страйків в Галичині на початку ХХ ст. дуже знадобився Я. Остапчуку в Підкарпатській Русі. Виступи селянства і робітництва в першій половині 1924 р. були спрямовані переважно проти екзекуцій, за зменшення податків і не мали масового характеру. В першій половині 1925 р. спостерігається піднесення страйкового руху в краї. Значного підвищення зарплати домагалися мебльовики Мукачева і Хуста, будівельники Солотвина, робітники виноградних плантацій в Ужгородському, Береговському та Солотвинському округах. Аналогічні виступи відбувалися в містах і селах Закарпаття в наступні роки.

В 1927 р. у Чехословаччині проводилася адміністративна реформа, що суттєво обмежувала повноваження місцевих органів. Я. Остапчук виступив проти неї і засудив дії пражського уряду. Соціал-демократи спільно з іншими партіями краю організували масові акції протесту. Однак, незважаючи на це, 14 червня 1927 р. парламент країни затвердив закон про адміністративну реформу.

Часто в організації страйкової боротьби соціал-демократи об'єднували свої зусилля з Національно-соціалістичною партією та КПЧ. Прикладом співпраці цих політичних сил може бути страйк робітників Мукачева, який тривав від 16 квітня до 12 червня 1928 р. Майже тисяча мулярів, теслярів, допоміжних робітників виставили перед адміністраціями своїх підприємств вимоги збільшення оплати праці, дотримання закону про 8-годинний робочий день, підписання нових колективних угод. Страйкарів підтримали вісімсот будівельників паланок. Застрайкували також робітники Берегового, а 26 квітня припинили роботу 300 будівельників Ужгорода. Страйкарів підтримали мукачівські пекарі, шахтарі Солотвина, візники Хуста, робітники цегельного заводу в Ужгороді, будівельники Севлюша, Рахова, Ясіня [11: 111]. Я. Остапчук і його колеги по партії були задоволені результатом страйку: підприємці погодились укласти нові колективні угоди, погодинна оплата будівельникам підвищилася на 25 % [12: Арк. 1, 6].

Наприкінці 1920-х рр. Я. Остапчук відходить від активної партійної роботи. Це було пов'язано передусім з тим, що наприкінці 1929 р. Руська соціал-демократична робітничка партія (так тоді називалася колишня СДПР – *Н. М.*) прийняла рішення про об'єднання із СДПЧ. В умовах економічної кризи, що почалася, ця партія на з'їзді у вересні 1930 р. схвалила нову програму. В ній визнавалося, що влада в Чехословаччині належить капіталістам, пролетаріат становить більшість населення, але до взяття влади він не готовий [13: 362]. Я. Остапчук був серед тих, хто виступав проти об'єднання із СДПЧ і не поділяв її позиції стосовно уряду як таку, що не відповідає інтересам українців Закарпаття.

Паралельно з політичною діяльністю в лавах соціал-демократичної партії Я. Остапчук активно включився у громадське життя краю. З усіх країн Центрально-Східної Європи Чехословаччина виділялась як держава з розвинутими інститутами демократичного суспільства, традиціями гуманізму, віротерпимості і плюралізму. В країні утвердилось демократичне конституційне законодавство, що декларувало громадянам, у т. ч. закарпатським українцям, широкі права і свободи.

Я. Остапчук став одним із засновником товариства "Просвіта". На підготовчому етапі його створення він участі не брав. 30 грудня 1919 р. в приміщенні Ужгородської учительської семінарії відбулася перша нарада щодо створення просвітницької організації. Після жвавої дискусії про нагальні проблеми культурного життя Закарпаття було вирішено заснувати просвітнє товариство й обрано комітет для написання його статуту в складі А. Волошина, Г. Стрипського і М. Творидла.

8 березня наступного року Цивільне управління повідомило А. Волошина про затвердження статусу "Просвіти" і дозволило її діяльність на Підкарпатській Русі. 29 квітня 1920 р. відбулися установчі збори товариства. Я. Остапчук був серед тих, хто активно пропагував його заснування. Будучи галичанином, який реальною працею прилучився до пробудження національної свідомості українців Збаражчини, він усвідомлював значення "Просвіти" для Закарпаття. В своїх спогадах про перші збори товариства в Ужгороді він навів текст листівки-запрошення: "Пам'ятайте на день 29 цвітня, на той день весни в Підкарпатській Русі. Най не буде ні одного села, ні одного города, з котрого не прибув би хоть один делегат, щоби повитати молоде товариство від своїх братів та сестер. Ширіть той поклик і подавайте його від села до села, від хати до хати, від рук до рук" [14: 3]. А далі витонченими словами передав атмосферу на початку установчих зборів "Просвіти": "Послі Служби Божої в катедральній церкві пустився наряд довгими рядами до бувшого жупанського дому і переповнив салю призначену для зборів. Всі не помістилися в салі і через отворені двері прислуховувалися. На лицях наших добросердних селян ясна радість, чекання приємної незвичайної події" [14: 3].

Від імені членів-засновників товариства загальні збори відкрив Ю. Брацайка. Президію зборів очолювали генерал Ч. Парі, цивільний адміністратор Підкарпатської Русі І. Брейха, шкільний референт і комісар поліції Й. Пешек. Виступаючий пояснив історичне значення установчих зборів "Просвіти", роль товариства у піднесенні та поширенні освіти серед народу, а також головне його завдання – організацію читалень і "почин економічний". Після промови учасники зборів вирішили надіслати вітальні телеграми президенту Чехословаччини Т. Масарику, міністру шкільництва і народної освіти Л. Габерману і Ю. Жатковичу.

Однак після цього В. Гомичко виступив російською мовою з пропозицією змінити порядок денний. Виявилось, що в залі перебувала велика група москвофілів: А. Бескид, А. Гагатко, К. Прокоп, Д. Симулик, І. Цурканович та ін. "Як тіні забутих могил явилися по світовій війні, – підкреслював Я. Остапчук, – по нашій землі галицькі і буковинські кацапи-москвофіли, переможені природним українським націоналістичним напрямом, щоби використали несвідомість нашого народу і туй продовжили боротьбу проти національної ідеї" [14: 5]. Напружена атмосфера зборів не дала змоги працювати за встановленим порядком. Коли Я. Остапчук хотів виступити, то А. Гагатко не дав йому можливості це зробити. За таких умов комісар поліції закрив збори.

Я. Остапчук дізнався, що І. Брейха та поліція одночасно повідомили центральну владу в Празі про ці збори. У поліцейському звіті об'єктивно інформувалося про перебіг зборів, а І. Брейха, не знаючи, що поліція надіслала окремий звіт, повідомив, нібито на початку промови Ю. Брацайка збори були розпущені, оскільки присутні не хотіли його слухати. Для Я. Остапчука це підтверджувало думку, що зрив зборів був спланований, а інформація І. Брейхи наперед заготовлена. За таких умов Я. Остапчук і його колеги звернулися особисто до президента Т. Масарика, який прийняв їх й вислухав звіт і вимоги. Більшість з останніх були задоволені, зокрема, через кілька тижнів І. Брейху відкликали до Праги [14: 6].

Всупереч намаганням москвофілів установчі збори "Просвіти" продовжили свою роботу 9 травня 1920 р. З вітальним словом до присутніх знову звернувся Ю. Брацайка. Про історію товариства в Україні та його значення на Підкарпатській Русі говорив Я. Остапчук. Реферат про те, як товариство "веде до добробуту", виголосив М. Творидло, а про діяльність читалень на селі розповів М. Новаковський. Вітальні телеграми першим зборам "Просвіти" в Ужгороді надіслали Наукове товариство ім. Т. Шевченка і головний відділ товариства "Просвіта" у Львові, Українська жіноча громада у Відні й інші організації. Головою товариства одноголосно обрали Ю. Брацайка. Я. Остапчук разом з П. Бок-

шаєм, А. Волошиним, В. Гаджегою, Н. Долинаєм, Н. Желтвасем, С. Ключураком, П. Медведем, І. Панькевичем, М. Полянським, Г. Стрипським, М. Творидлом, А. Товтом, І. Чумаком, А. Штефаном і В. Шубою увійшов до головного віділу.

Широке коло проблем, які намагалась вирішити "Просвіта", визначалось її статутом. Основною метою товариства стало культурне та економічне піднесення народу, передусім виховання його в моральному та патріотичному дусі, видання та поширення різних книжок, написаних народною мовою і доступних кожному закарпатському українцеві, заснування філій і читалень, бібліотек, музичних і драматичних гуртків, господарських і промислово-ремісничих спілок, читання лекцій, створення національного музею. Для реалізації цих завдань головний віділ утворив вісім комісій: організаційну, бібліотечну, видавничу, музейну, музичну, театральну, будови "Народного дому" в Ужгороді, для назв і місцевостей Підкарпатської Русі, а також аматорський драматичний гурток і літературно-науковий відділ. Діяльність "Просвіти" відбувалася в умовах протистояння з "Русским культурно-просветительским обществом имени Александра Духновича", яке мало політичний характер.

Я. Остапчук прагнув, щоб у кожному селі працювала читальня "Просвіти", адже через них можна було прилучити селянство до української ідеї. Загалом на кінець 1937 р. товариство нараховувало 18612 членів, 14 філій і 225 читалень. Крім цього, під його егідою діяли 152 театральні гуртки, 88 хорів, 18 оркестрів, 45 спортивних товариств [15: Арк. 23–24].

Як просвітянин Я. Остапчук намагався широко залучити до культурно-освітньої роботи вчительство краю. В 1923 р. він став співзасновником Педагогічного товариства Підкарпатської Русі разом з А. Волошиним, В. Желіваєм, О. Маркушем, Ю. Реваєм та ін. Метою товариства було "служити всім потребам просвітнього розвою і народного виховання руського народу" [4: 120].

Спільно з Ю. Брацайком, А. Волошиним, В. Гаджегою, С. Ключураком, Є. Пузою Я. Остапчук став співзасновником 4 травня 1920 р. в Ужгороді "Товариства воєнних інвалідів, вдів і сиріт на Підкарпатській Русі "Надія" [16: 3]. Перша світова війна, революція в Угорщині та румунська окупація спричинили появу в краї 26 тис. інвалідів війни, вдів і сиріт, серед яких 85 % становили русини (українці). Для надання їм матеріальної допомоги у квітні 1920 р. при Цивільному управлінні створено реферат соціальної опіки. Товариство "Надія" було своєрідним посередником між останнім та постраждалими під час воєнних дій людьми. Його діяльність регламентували статутом, в якому була зазначена основна мета – "займатися наданням матеріальної і моральної допомоги інвалідам, вдовам і сиротам" [16: 4].

Таким чином, Я. Остапчук, маючи значний політичний досвід, набутий у Галичині до 1912 р., зміг застосувати його в 1920-і рр. в нових політичних умовах Закарпаття і став одним із лідерів національного табору краю. Перебуваючи в лавах соціал-демократичної партії, "Просвіти" і Педагогічного товариства, він послідовно пропагував і відстоював українську державно-соборницьку ідею.

Список використаних джерел

1. Нариси історії Закарпаття. Т. 2 (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 286 с.
2. Магочій П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – 296 с.
3. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – 288 с.
4. Федака П. Нарис історії товариства "Просвіта" Карпатської Русі-України (1920–1939). – Ужгород, 1991. – 136 с.
5. Остапчук Я. Угорська Україна, її стан і завдання чеської політики // Календар "Вперед" 1920. – Ужгород, 1920. – С. 120–122.
6. Худанич В.І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород, 1993. – С. 532–561.
7. Мишуга Л. Підкарпатська Русь: сучасний стан. – Відень, 1921. – 78 с.
8. Малець Н. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука // Наукові записки Ужгородського університету. – Ужгород, 1992. – С. 32–39.
9. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті // Новини Закарпаття. – 1991. – 6 червня.
10. Statistika priruka Republiky Ceskoslovenska. – Praha,

1925. – 586 с. 11. Співак Б. У полум'ї революційних боїв. – Ужгород, 1959. – 186 с. 12. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 16, оп. 4, спр. 1866. 13. Історія Чехословаччини. Т. 3. – М., 1962. – 862 с. 14. З нагоди десятилітнього ювілею існування товариства "Просвіта" на Підкарпатській Русі (29. IV. 1920 – 29. VI. 1930). – Ужгород: Свобода, 1930. – 36 с. 15. ДАЗО. – Ф. 28, оп. 7, спр. 1016. 16. Звіт з діяльності "Товариства воєнних інвалідів, вдов и сирот на Подкарпатской Русси "Надія" за час от дня 30 мая 1920 р. до дня 21 януаря 1923 р. – Ужгород, 1923. – 12 с.

Natalia Malets

JATSKO OSTAPCHUK IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF TRANSCARPATHIA IN 1920S

This article shows political activity of famous figure Jatsko Ostapchuk during the years 1920s in Transcarpathia, which at that moment was a constituent part of Czechoslovakia.

РОЗДІЛ 3
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (4)

Віктор Грабик

ПРОБЛЕМА КЕРІВНИЦТВА СОЮЗНОЮ АРМІЄЮ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ГРЮНВАЛЬДСЬКІЙ БИТВІ (15 ЛИПНЯ 1410 РОКУ)

У повідомленні аналізується сукупність проблем пов'язаних з керівництвом союзних армій Королівства Польського та Великого князівства Литовського у битві при Грюнвальді (15 липня 1410 року), та висловлюється альтернативний погляд на дану проблему.

Одним з найважливіших і не менш спірних питань є питання – хто були головними керівниками воюючих сторін? Якщо військами тевтонської сторони командував великий магістр Ульріх фон Юнгінген, запальний воїн, але хороший тактик, то питання хто був головним воєначальником польсько-литовської сторони, є предметом численних дискусій. Одні вважають, що це був Ягайло, інші, що Вітовт, а треті – що навіть краківський мечник Зиндрам із Машковіц. Можна сказати, що більшість дослідників з Кучинським на чолі, використовуючи джерела повністю виключають Зиндрама із Машковиц, а головнокомандуючим обох армій вважають – Ягайла, воїна досвідченого в боях з Орденем, Москвою, знайомого з військовою тактикою як з східною, так і західною. Звичайно, Ягайло, який командував армією польського королівства, рахувався з думкою командирів на чолі з Вітовтом, який командував литовсько-руською армією. Але керівництво двома арміями перебувало в руках Ягайла, це не могло не вплинути на хід всієї кампанії, генерального бою, його ходу в якому з справжнім блиском проявився військово-стратегічний геній короля [7, с.17]. – Так вважають польські дослідники.

Але не все сходиться в цьому питанні. Сучасні історики і по-сьогодні не можуть логічно пояснити чому Ягайло мовчки спостерігав бій, коли великий князь литовський вже годину бився з тевтонськими військами. Офіційно польський король перебував на вранішній службі, яка дивним чином затяглась мало не в три рази довше, як пояснити таку християнську ревність колишнього язичника, який охрестився тільки згідно умов Кревської унії, хоча у нього і до цього було багато можливостей зробити це, хоча б і тоді коли він перебував під захистом Ордену, втікаючи від князя Кейстута. Вітовт же, остерігаючись втечі свого війська, і через те що через невдачу, для нього битву буде закінчено, послав до короля одним за одним багатьох посланців, а не отримавши бажаного особисто прибув з вимогами ввести польські війська у бій.

Достименно відомо, що Вітовт розпочав бій, за що мало не поплатився своїм військом. Поляки ж – вичікували. Що це було? Тактичний хід, чи спроба Вітовта перебрати на себе керівництво боєм, розпочавши його.

Можливо польсько-литовсько-руські війська навіть під час бою не мали єдиного керівника. Зараз легко говорити про єдність військового духу, про братерську любов серед керівництва армії і серед самих вояків. Що до духу армії сперечатись важко, тому що для моравських, великопольських і малопольських, для литовських і жмудських полків цей дух і бажання був єдиним – знищити ненависну орду "юкижаків" (хрестоносців), але для полків Галичини, Поділля, Київщини та інших українських земель, цей похід був рейдом в чужі землі, з точки зору моралі – несправедливий з їхнього боку. Бо вони від Ордену не потерпали. Останній офіційно зафіксований конфлікт українських князів з Тевтонським орденем відбувся ще за Данилда Галицького, під Дорогочином в 1248 році [2, с.60–66]. Для них ця війна була найбільш справедлива і потрібна ніж для моравських чи чеських найманців.

Але якщо повернутись до керівників об'єднаних армій, то хоч вони й були кузенами, але про братерську любов або хоча б повагу між ними просто смішно. Як відомо з історії – після смерті Ольдерга – великого князя литовського в 1377 році, було проголошено правління двох князів на правах співправительства – Крейсута, рідного брата померлого великого князя, та сина Ольдерга Ягайло. в кінці 1379 року на берегах річки Нарви відбулася зустріч великого магістра Тевтонського ордену з великими князями Крейсутом і Ягайлом. На цих переговорах було досягнуто згоди між ворогуючими сторонами і укладено договір згідно якого укладався мир, терміном на 10 років, між прикордонними районами Пруссії і Литви. Ягайло, який прагнув одноосібної влади, у 1380 році уклав таємну угоду з хрестоносцями проти Крейсута. А вже у 1381 році хрестоносці організували похід у Литву, Крейсут організував похід у відповідь, але хрестоносці були готові дати відсіч. Крейсут зрозумів причину їхньої готовності, коли йому доповіли про змову Ягайли з тевтонцями. Ягайла захопили в одному з прикордонних литовських замків, де Кейс тут хотів його стратити, але Вітовт всіляко намагався довести невинність кузена, вважаючи, що його обмовили. Незважаючи на заступництво Вітовта, який вперто відмовлявся вірити в зраду свого двоюрідного брата, Ягайла примусили відмовитись від співправління, хоча й залишили в живих. Зважаючи на те, що в той час правителі Литви були язичниками, що жили за законом "життя за життя", цей вчинок можна вважати актом виїняткового милосердя. Але вже наступного року Ягайло відновив союз з тевтонцями і почав міжусобну війну. В її ході, під час мирних перемовин було вбито Крейсута і Ягайло став Великим князем. Вітовта ув'язнили, але завдяки допомозі його дружини йому вдалося втекти в землі Тевтонського ордену і розпочати боротьбу проти свого двоюрідного брата Ягайла. До 1385 року внаслідок дій Вітовта, становище Ягайли в Литві було надзвичайно хитким, тому він радо погодився на польський престол, який йому запропонували за умови підписання унії і об'єднання Литви і Польщі в єдину державу. З 1383–1392 р.р. Вітовт вів безжальну війну супроти свого брата і позбавив його фактичної влади у Великому князівстві Литовському, Ягайло все ж залишався великим князем Литви, але лише офіційно[5,с.397–405].

Наведені факти переконливо доводять існування непримиренної ворожнечі ненависті між Ягайлом і Вітовтом. У них обох було більш ніж достатньо причин бажати смерті одне одному. Це були два правителі – горді і амбітні, та ще й запеклі вороги. При такій постановці питання деякі дивні вчинки Ягайла стають цілком зрозумілими.

Як уже з'ясувалось, Ягайло і Вітовт були союзниками, бо їх змусили обставини. Самотужки ні Литва, ні Польща проти Ордену не встояли б, і їх монархи це розуміли. Вони вдало один одного використовували. А тепер спробуємо скласти всі елементи разом:

Варто згадати причину, яка змусила Ягайла віддати престол Литви Вітовту – прагнучи одноосібної влади Ягайло влаштував змову проти свого дядька Кейстута і зрештою позбавив його влади і життя, дев'ять років Вітовт вів криваву боротьбу проти свого кузена і зрештою також домігся свого, відібрав владу у Великому князівстві Литовському. Ягайло, з самого початку проявив себе як властолюбна і безкомпромісна особа, він легко йшов на рішучі і не завжди моральні дії. Сумнівно, щоб така людина змогла пробачити втрату влади над такою країною, як Велике князівство Литовське. Більше того, рідний брат Ягайла – Свидригайло вів боротьбу проти Вітовта і підняв повстання у 1408–1410 р.р., яке було придушено і життя молодшого брата польського короля було викуплене, в заміні на Поділля[5,с.412]. Це давало додаткові причини для росту ненависті. Всі наведені факти і аргументи характеризують Ягайла, як особу здатну жертвувати життями інших заради власної вигоди і амбіцій, особи, що звикла використовувати інших для власної вигоди, згадаймо хоча б скільки раз хрестоносці ставали йому у пригоді. На його рахунок зрада і спроба вбити брата, вбивство дядька, та смерті невідомої кількості людей, які загинули в ході втілення в життя планів цієї особи. І якщо уявити, що Ягайло вже офіційно був правителем, хоч і лише офіційно об'єднаних держав – Великого князівства Литовського та Королівства Польського, і, що в разі становлення його, як єдиного правителя цих земель він став би володарем найбільшої в той час в Європі держави, то для досягнення такої мети він би був готовий пожертвувати і Вітовтом, і всією його армією. І

навіть за умов поразки Ягайло втратив би набагато менше ніж набув. Але для досягнення цієї мети йому заважав в першу чергу Вітовт.

А тепер, перенесемось на поле битви при Грюнвальді. Литовський авангард, розпочав бій, Вітовт перебував на передовій лінії. В бій пішли лише литовські війська і татари, а польські полки стояли на місці. Чому? –

Ягайло просто чекав, коли тевтонці спочатку знищать армію Вітовта, або й його самого, а тоді – Ягайло зі своїми полками завдав би вирішального удару по вже виснажених військах противника, які ще й поступались чисельно. Навіть якщо б Вітовт не загинув, то його можна було б звинуватити у тому, що він став причиною поразки. Такий розвиток подій влаштував би короля цілком. Це доводить і той факт, що Ягайло ввів свої війська в бій тільки тоді, коли Вітовт особисто прибув цього вимагати, тим самим показавши, що ситуація в литовського війська критична.

Постає ще одне цікаве питання. – Чому Ягайло був впевнений у поразці Вітовта, якщо війська ордену чисельно поступались їхній армії, а сама армія вітовта була основною частиною союзної армії та ще й посилена татарськими загонами? – Відповідь очевидна.

В цьому бою хрестоносці виявили військовий порядок, який залишався у них незмінним з часів пізнього середньовіччя[6,с.1] – "квадрат", форма побудови строю в якій важка кіннота шикуються рядами одне за одним утворюючи форму квадрату. Така побудова строю давала вагому перевагу в бою. По – перше, перший удар такого строю був нерівним для рядів супротивника. По – друге, використовуючи таку форму строю рицарі задніх рядів швидко заміняли виснажених рицарів з передніх рядів, що забезпечувало максимальну ефективність бою[3,с.318]. Незважаючи на те, що важка панцирна кавалерія вже зазнавала поразки в зіткненні з селянською піхотою, все ж таки головною бойовою одиницею армій західноєвропейських держав залишався важкоозброєний рицар[7,с.384].

Литовсько-руські загопи мали більш легке озброєння, зокрема легкі піки і луки замість списів і арбалетів, а також більш легких коней [4,с.162].Звичайно ж за таких умов чисельна перевага союзної армії ставала несуттєвою. Ягайло воїн досвідчений в боях з Орденом, Москвою, знайомий з військовою тактикою як з східною, так і західною [7,с.17] знав це, як знав те, що без підтримки польського війська армія Вітовта не стоїть проти тевтонців. Сталося саме так, як і мало статися. Великий князь литовський знаходився в перших рядах атакуючих. Через годину під натиском хрестоносців частина литовських полків відступила[5,с.525]. Це надавало шанс Ягайлу здобути перемогу і над Вітовтом, і над Тевтонським орденом водночас.

На правому литовському фланзі і лівому польському фактично відбувалися дві окремі битви[1,с. 14]. На лівому фланзі союзної армії поляки і німці без особливих маневрних хитрощів йшли стінка на стінку[7,с19]. На правому ж фланзі Вітовт вів свій бій.

Отож, проаналізувавши всі аспекти даної проблеми і зваживши на всі вагомні фактори, які могли вплинути на розвиток подій, що розглядаються, можна зробити висновок, що єдиного керівництва в союзній армії Королівства Польського і Великого князівства Литовського у битві при Грюнвальді 15 липня 1410 року, не було, принаймні після початку бою.

Список використаних джерел

1. Бискуп М. Великая война Польши и Литва с Тевтонским орденом (1409–1411) в свете новейших исследований // Вопросы истории.– М.: изд. "Прогрес".– № 12191, 1992. – 280 с. 2. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді .– К.: "Українознавство", 1996.– 400 с. 3. Дельбрюк Г. История военного искусства. – Т.3. – М., 1938.– 560 с. 4. Длугош Я. Грюнвальська битва.– М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962.– 268 с. 5. История Европы: Эпоха Возрождения. – Мн.: Харвест.– М.: ООО "Изд. АСТ", 2000. – 655 с. 6. Орден Тевтонских рыцарей Святой Марии Иерусалимской. Available: <http://krestonoszy.by.ru/info/ordena/third.shtml> 7. Хрестоматия по истории средних веков. Т. 2.–М.:Изд во. соц. эк. лит, 1963.– 700 с.

Victor Grabic

**PROBLEM OF GUIDANCE IN THE ALLIED ARMY OF KINGDOM OF POLISH
AND LARGE PRINCIPALITY OF LITHUANIAN IN THE GRONVALDSCY
BATTLE (ON JULY, 15 1410 ROCOU)**

In the report the aggregate of problems of connection with guidance of the allied armies of Kingdom of Polish and Large principality of Lithuanian in a battle at Gryonvaldi (on July, 15 in 1410) is analysed, and expressed alternative look on the given problem.

УДК 930 (477) "18"; 911.3

Ліана Чорна

**УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ
РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА**

У статті розглянуто процес підготовки та відкриття у Києві Відділу Російського Географічного Товариства (1873–1876), його структури, особливостей організації, з'ясовано ініціаторів утворення.

Вагомі досягнення етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край під керівництвом П.Чубинського у 1869–1870-х роках та розгортання дослідницько-краєзнавчого руху на українських територіях стали передумовою утворення в Україні спеціального наукового центру у вигляді Відділу Російського Географічного Товариства у Києві. Проте самого бажання діячів науки і культури було замало для відкриття Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства (далі – ПЗВ РГТ). Для цього потрібні були спільні зусилля українських вчених, меценатів, дозвіл вищих службових осіб краю. Тільки за таких умов можна було подолати перепони імперських владних бюрократичних структур.

15 лютого 1872 року на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора князя Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова надійшла доповідна записка за підписами таємного радника, члена Російського Географічного Товариства (далі – РГТ), віце-президента Київського відділу Слов'янського благодійного комітету М.Юзефовича, професора університету Св. Володимира В.Антоновича, дійсного статського радника, редактора щоденної газети "Киевлянин" В.Шульгіна, дійсних членів РГТ П.Чубинського, В.Кравцова, композитора і громадського діяча М.Лисенка, студента університету Св. Володимира Ф.Вовка, вчителів гімназій П.Житецького і О.Русова та інших. В записці обґрунтовувалася необхідність глибокого вивчення Південно-Західного краю у статистично-етнографічному аспекті [1:1].

У джерелах немає однозначної відповіді на питання, хто ж був фундатором ПЗВ РГТ. Члени Київської громади, які входили до складу Відділу, одностайно стверджували, що ПЗВ РГТ було відкрито тільки "дякуючи невсипущій енергії Чубинського" [2:182]. Високо оцінюючи його діяльність в етнографічно-статистичній експедиції у Південно-Західному краї, віце-президент РГТ П.Семенов (з 1906 року – П.Семенов-Тянь-Шанський) відмічав неабиякі науково-організаторські здібності П.Чубинського. До його заслуг він відносив і вищезгадану експедицію і заснування Відділу РГТ у Києві [3].

В анонімній записці "О деятельности украинофилов в Киевской губернии" до III-го відділу царської охоронки також згадується П.Чубинський як "головний винуватець вини-

кнення Відділу" [4]. Крім того, в цій записці наголошувалося, що саме він згуртував у ПЗВ РГТ діячів громадівського руху. Сам Павло Платонович підтверджував ці свідчення. У листі до М.Максимовича від 25 січня 1872 року він писав: "На днях я їду до Києва, де пробуду більше двох тижнів. Там я буду клопотати про утворення Південного відділу Російського Географічного товариства. Ця установа необхідна, вона зрушила б вивчення краю і народу. В Петербурзі цьому дуже співчують." [5:16].

На відміну від вищезгаданих свідчень існують джерела, які дозволяють припустити, що фундатором Відділу був голова Археографічної комісії, професор університету Св. Володимира Михайло Володимирович Юзефович. Саме про нього писав у листі до заступника міністра освіти князя О.Ширинського-Шихматова куратор Київського учбового округу П.Антонович. До М.Юзефовича як до організатора Відділу звертався у вирішенні фінансових справ генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков [1:8–10]. Генерал-губернаторові та М.Юзефовичу були надіслані з Петербурга затверджений імператором статут і повідомлення про відкриття ПЗВ РГТ [5:16]. До 13 лютого 1873 року – дня урочистого відкриття Відділу – М.Юзефович тримав ці документи у себе.

Офіційним опікуном ПЗВ РГТ став генерал-губернатор Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков. Протягом всього існування Відділу в Києві він уважно слідкував за діяльністю членів ПЗВ РГТ. Підтримка етнографічно-статистичних досліджень Відділу з боку генерал-губернатора напевне була зумовлена тим, що вони мали важливе значення для керівництва економікою краю та розуміння національно-соціальних процесів.

Ці прагматичні причини викликали зацікавленість у справі відкриття спеціального Відділу РГТ у Києві у міністра внутрішніх справ Російської імперії Олександра Єгоровича Тімашова. Саме до нього звернувся з офіційним листом О.Дондуков-Корсаков, в якому просив не тільки допомоги в справі заснування ПЗВ РГТ, але й здійсненні контролю з боку міністра за ходом справи [6:9–9зв., 10–11, 14–15]. Генерал-губернатор при цьому зазначав, що й попередні адміністратори Південно-Західного краю визнавали необхідність проводити деякі науково-статистичні дослідження, але обрали для цього не зовсім вірний шлях.

Постійна зацікавленість і увага до Відділу з боку місцевої адміністрації була зумовлена ще однією проблемою – польською. Можновладці стояли перед необхідністю укріплення у Південно-Західному краї ідеї російського націоналізму. Досить серйозний польський культурно-освітній вплив розглядався як загроза російському націоналізму, який передбачав перетворення населення імперії у єдину велику російську націю. Можливо у діяльності українофілів влада якийсь час вбачала союзника у боротьбі з польським рухом [7:211]. Підтвердженням цьому є деякі свідчення самих діячів українського громадівського руху. Так, П.Житецький відмічав, що на початку 60-х років для "російського уряду корисно було піддержувати український рух проти польського" і що тодішній куратор Київського учбового округу М.Пирогов радив українцям "закладати українські гуртки" [2:179].

20 квітня 1872 року О.Дондуков-Корсаков надіслав офіційного листа на ім'я президента РГТ великого князя Костянтина Миколайовича з проханням звернутися до імператора Олександра II про заснування ПЗВ РГТ [6:1зв.]. Основу листа становила вищезгадана доповідна записка. Він обґрунтовував необхідність подальшого всебічного вивчення Південно-Західного краю. О.Дондуков-Корсаков згадав про Північно-Західний Відділ РГТ у місті Вільно як аналогічну організацію, на засадах якої мала б ґрунтуватися діяльність Відділу.

Функції майбутнього ПЗВ РГТ генерал-губернатор зводив лише до діяльності "Головного Статистичного Комітету для всього краю" [6:1–1зв.]. З його завдань виключалися дослідження з археології і археографії. Це пояснювалося тим, що в Києві вже працювали відповідні наукові установи при університеті, а також діяла Київська Археографічна Комісія. Витрати на утворення Відділу, організацію його діяльності планувалося покрити за рахунок членських внесків і добровільних пожертвувань. До листа був доданий проект статуту ПЗВ РГТ. В його основу були покладені статuti вже діючих відділів Російського Географічного Товариства в інших регіонах Росії.

За проектом статуту ПЗВ РГТ мав зосередити свою діяльність на вивченні губерній Київського учбового округу в галузі статистики і етнографії [6:3зв.]. Для цього Відділ мав виявляти та публікувати відповідні матеріали місцевих архівів та приватних осіб, збирати етнографічно-статистичні дані в провінціях, організовувати спеціальні експедиції.

У розділі статуту "Про обрання членів Відділу, їх права і обов'язки" визначалися три категорії працівників Відділу: дійсні члени, співробітники та "соровнователі" (благодійники). Статус дійсних членів у проекті статуту не визначався. Члени-співробітники мали обиратися з осіб, які плідно займалися науково-дослідною роботою. Вони звільнялися від грошових внесків і мали дорадчий голос на засіданнях. До складу "членів-соровнователів" відносились особи, які сплачували встановлений грошовий внесок. Наукова робота від них не вимагалася. Вони отримували диплом за підписом президента РГТ як почесні "члени-соровнователі" [6:4–4зв.].

Статутом передбачалися посадові особи ПЗВ РГТ: голова, помічник голови, керуючий справами. Всі вони затверджувалися генерал-губернатором. Їх права та обов'язки були чітко визначені. Голова Відділу обирався на чотири роки таємним голосуванням простою більшістю голосів. Він мав досить широкі повноваження: погоджував усі питання з урядовими установами і особами, слідкував за дотриманням членами Відділу вимог статуту, займався питаннями науки, керував засіданнями Відділу, виносив на обговорення підготовлені праці і повідомлення. Голова ПЗВ РГТ міг зняти з обговорення матеріали, які суперечили офіційній ідеології і "мали уклін від потрібного порядку" [6:4зв.].

За відсутності голови його обов'язки виконував помічник голови. З членів Відділу обирався і керуючий справами, який листувався з установами і службовими особами, заповнював протоколи наукових засідань, складав щорічні звіти, очолював архів та бібліотеку.

Окремий параграф статуту регулював стосунки ПЗВ РГТ з Російським Географічним Товариством. Передбачалося спільне проведення наукових конференцій. Щорічно Відділ повинен був надсилати звіт про свою діяльність, який включався в загальний звіт Російського Географічного Товариства. Наукові праці мали друкуватися як за кошти самого Відділу, так і за рахунок РГТ [1:19; 3:5–5зв.].

Щорічно Відділ проводив загальні збори, на яких керівництво ПЗВ РГТ оприлюднювало звіт за попередній рік діяльності. Ймовірно, на цих зборах ніяких дискусій чи зауважень члени Відділу не вели. Інколи на засідання Відділу запрошувалися гості. Так, наприклад, зустріч членів ПЗВ РГТ з українським кобзарем О.Вересаєм відбувалася за участі киян. Засідання, під час яких проголошувалися наукові доповіді, проходили в умовах серйозних принципових дискусій. Однією з показових у цьому плані є наукові дебати між М.Драгомановим та П.Чубинським про систематизацію і методи опрацювання прислів'їв.

Процедура обрання дійсних членів Відділу передбачала докладне обговорення кандидатур. Керівництво ПЗВ РГТ ставило на таємне голосування всіх кандидатів, яких рекомендував хоча б один дійсний член Відділу. Найбільше рекомендацій за 1874–1875 роки подав професор Рогович (10 осіб).

Лист генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова і проект статуту було передано до Ради Російського Географічного Товариства. 27 квітня 1872 року на засіданні почалося обговорення питання про відкриття ПЗВ РГТ [1:6]. Окремі члени Ради товариства вважали, що утворення місцевих відділів товариства доцільне лише для далеких окраїн Російської імперії, зокрема, для Східного Сибіру, Центральної Азії, Кавказу. Це мотивувалося тим, що наукові працівники Іркутська, Тифліса, Омська, Оренбурга через велику відстань від Санкт-Петербурга не можуть знаходитися під безпосереднім керівництвом РГТ.

Що ж до Європейської Росії, то тут, на думку членів Ради Російського Географічного Товариства, бажані були інші стосунки. Столиця з цими губерніями була добре сполучена залізничним транспортом. Ці регіони були відносно добре досліджені в географічному плані. А тому товариства тут будуть штучними і малоефективними, як це сталося з Північно-Західним відділом РГТ у Вільно. Припускалося, що вивчення даних губерній можливе лише на етнографічному ґрунті [8].

Проте віце-президент Російського Географічного Товариства граф Ф.Літке вважав, що Рада товариства не повинна перешкоджати відкриттю окремого Відділу в Києві. До уваги бралось й те, що київська адміністрація виявила готовність взяти Відділ під свій патронат.

Рада Російського Географічного Товариства погодилася з думкою Ф.Літке. 1 травня 1872 року секретаріат товариства надіслав листа на ім'я О.Дондукова-Корсакова, в якому зазначалося, що Рада товариства дає згоду на відкриття ПЗВ РГТ, висловлює впевненість в його плідній роботі за умов задовільного фінансування [1:7]. При цьому відмічалося, що "... членські внески й пожертвування бувають недостатні в таких випадках, отже існування Відділу... залежатиме від тієї підтримки матеріального характеру, якою він буде користуватися з боку Головної Управи краю" [1:7]. Необхідність фінансової підтримки Відділу у Києві була обгрунтована в офіційному листі до міністра внутрішніх справ О.Тімашова [6:10–11].

22 листопада 1872 року міністр внутрішніх справ О.Тімашов повідомив генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова про затвердження імператором Олександром II статуту ПЗВ РГТ 10 листопада 1872 року [1:12–13; 6:14–15]. Дещо пізніше, 7 грудня, надійшло повідомлення і від Ради РГТ. В ньому висловлювалася подяка О.Дондукову-Корсакову за сприяння у розширенні масштабів діяльності Російського Географічного Товариства у Південно-Західному краї [1:15–16].

Урочисте відкриття ПЗВ РГТ відбулося 13 лютого 1873 року у Києві в будинку Державного Банку. Наступного дня генерал-губернатор повідомив про це телеграмою віце-президента РГТ П.Семенова [6:19]. На першому засіданні Відділу головував О.Дондуков-Корсаков.

Головою ПЗВ РГТ одногосно був обраний полтавський та чернігівський поміщик, підприємець, меценат, громадський діяч Григорій Павлович Галаган, який обіймав цю посаду до 1875 року. Керуючим справами став дійсний член РГТ Павло Платонович Чубинський. Оскільки він через службові справи не міг постійно перебувати в Києві, його заступником було обрано вчителя гімназії О.Русова.

На цьому ж засіданні було обрано сім дійсних членів Відділу: О.Вороніна, В.Борисова, Н.Тумасова, А.Тимченка, Д.Сіницького, М.Старицького з Києва і М.Ковалевського з Одеси [9]. Заступником голови ПЗВ РГТ став член контрольної палати В.Борисов, який головував на більшості засідань Відділу з березня 1873 до лютого 1875 року.

Наприкінці цього засідання П.Чубинський виголосив промову, яка була опублікована у київських газетах та першому томі "Записок Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества" [9; 10:4–7]. В ній П.Чубинський зазначив: "Завдання товариства перш за все етнографічно-статистичне вивчення краю. Проводиться воно мусить на об'єктивному ґрунті, як це прийнято і в центральному товаристві. Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, правда, законного там, де історія породила ненормальність життя". Далі він підкреслив, що ПЗВ РГТ повинен вивчити три етнографічні масиви: український, польський і єврейський. Зазначивши, що після відміни кріпацтва і польського повстання 1863 року "на західних окраїнах ожив російський елемент і неросійська інтелігенція помінялася ролями з російською", П.Чубинський закликав присутніх працювати на користь Південно-Західного краю, України в цілому.

Оцінюючи значення відкриття ПЗВ РГТ для українців, Ф.Вовк писав, що це "легалізувало... більшу половину того, що ми робили до цих пір як "таємне товариство" київської Громади"[11:8]. Дійсно, складом своїх членів, характером і змістом своєї діяльності ПЗВ РГТ був тісно пов'язаний з громадівським рухом.

Подібні думки знаходимо у Олександра Олександровича Русова і Павла Гнатовича Житецького, які наголошували на безпосередньому зв'язку діяльності ПЗВ РГТ з роботою українських громад [12:46–47]. Характеризуючи діяльність Відділу, П.Житецький писав: "Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центру українського руху" [2:183]. М.Драгоманов неодноразово

підкреслював, що головну роль у діяльності Відділу відігравали громадівці, наголошував на спільних діях ПЗВ РГТ і українських громад [13:361].

Громадівцям в тогочасних умовах суспільно-політичного життя довелося маневрувати в межах двох альтернативних можливостей: сприяти українському національному відродженню на ниві народознавства легально в межах ПЗВ РГТ, або ж перейти до крайніх радикальних заходів і втратити цю можливість. Більшість провідних діячів Відділу в той час надавали перевагу першому.

Уособленням лояльності до уряду був голова ПЗВ РГТ з 1873 по 1875 рік Григорій Павлович Галаган. У своїх наукових вподобаннях, громадсько-політичній діяльності Г.Галаган репрезентував консервативну державницько-автономістично налаштовану частину української еліти [14:19]. Ф.Вовк писав про Г.Галагана: "Являючи собою виключення, він був одним із небагатьох українських панів, що не лише не стидались свого українського походження, але завсіди маніфестували свої українські симпатії. Він цілком підходив до тієї ролі, яка йому випала, був прекрасним головою Відділу, дуже щиро співчував його завданням і навіть захоплювався ними" [11:9].

Перед Відділом гостро постала проблема фінансування своєї діяльності. Ускладнювалося це питання ще й тим, що місцеві відділи Російського Географічного Товариства у Тифлісі, Іркутську, Вільно та Оренбурзі не мали чіткої схеми фінансування. Основним джерелом бюджету ПЗВ РГТ були членські внески дійсних членів Відділу, які щорічно сплачували 5 крб. Цих грошей не вистачало. Голова ПЗВ РГТ Г.Галаган та генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков звернулися до РГТ про виділення 2000 крб. субсидії щорічно [1:54]. Віце-президент РГТ П.Семенов ухилився від прямої відповіді на це звернення. Ситуація ускладнилася невизначеністю щодо коштів для друкування наукових праць членів Відділу. Одні відділи РГТ мали власні видання, друкували їх за власні кошти, інші передавали матеріали до друку в Петербург. Питання про доцільність видання тих чи інших праць залежало від ухвали відповідних секцій Російського Географічного Товариства.

Незважаючи на всі старання, Відділ не отримав державної фінансової допомоги. Очевидно, що українофільська спрямованість діяльності Відділу, а також, відсутність традиції фінансування інших місцевих відділів з боку Російського Географічного Товариства стали основними причинами відмови.

Проте вихід зі скрутного становища був знайдений. В день відкриття ПЗВ РГТ генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков пожертвував 500 крб. Це була значна підтримка, якщо взяти до уваги, що сума всіх членських внесків за 1873 рік становила лише 422 крб [5:43]. Щоб залучити місцеву знать, багатих підприємців і поміщиків до добродійних внесків, були розіслані спеціальні листи, в яких наголошувалося, що особи, які "пожертвують одночасно не менше 300 крб. отримують звання та диплом "члена-соревнователя" Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства" [1:25]. На цей заклик відгукнулися граф В.Браницький, граф Д.Бутурлін, відомий київський меценат П.Демидов князь Сан-Донато, підприємці Ф.Енні, А.Беккер, Ц.Понятовський, поміщики Н.Терещенко, Ф.Терещенко та інші [1:28–29, 32, 36, 38, 40, 42, 44, 56, 58, 61]. У 1874 році до них приєднався В.Семиренко. На цьому грошові пожертвування припинилися.

Всі надходження згідно статуту ПЗВ РГТ заносилися у "шнурову книгу", яку вів керуючий справами [1:18]. В кінці кожного року він повинен був подати цю книгу на ревізію членам Відділу. Керуючий справами П.Чубинський у звіті про діяльність ПЗВ РГТ за 1873 рік зазначав, що прибуток Відділу з різних джерел фінансування становив 4585 крб [15:20]. Ця сума дозволяла Відділу друкувати свої праці власним коштом, певною мірою уникаючи петербурзької цензури і контролю з боку керівників Російського Географічного Товариства.

Сплата членських внесків відбувалася доволі нерегулярно. Протягом 1873 року лише десять осіб надіслали гроші, у 1874 – всього три. Єдиний, хто сплатив внески за всі роки існування Відділу, був Л.Білецький з Полтавщини [5:99].

Відділ за час свого існування зібрав значну кількість науковців. Загальна кількість дійсних членів Відділу складала 192 особи, почесних членів ("соревнователів") – 14 осіб

[5:97]. Колишній член ПЗВ РГТ П.Житецький зазначав, що Відділ мав понад 160 дійсних членів, однак, він не користувався певними джерелами, що не дозволило йому встановити справжній особовий склад Відділу [2:32].

Відмітимо, що основну роботу проводили науковці, які постійно перебували у Києві. Так, П.Чубинський брав участь у декількох комісіях: для проведення одноденного перепису 1874 року; опрацювання результатів перепису; видання творів О.Максимовича; вироблення нової етнографічної програми у 1875 році та інших. Подібний об'єм роботи виконували М.Драгоманов, О.Русов, В.Антонович, Ф.Вовк, В.Беренштам, М.Зібер, П.Житецький.

Відкриття ПЗВ РГТ у Києві відповідало нагальним інтересам як офіційної місцевої влади, так і Київської Громади. Проте обидві сторони переслідували різні цілі. Київська влада в особі генерал-губернатора вбачала в діяльності Відділу можливість вивчення соціально-економічних особливостей краю. Громадівці, перш за все, розглядали Відділ як легальний осередок національно свідомої української інтелігенції, як центр наукової та культурно-освітньої роботи в Україні і для України.

Список використаних джерел

1. ЦДІА України у Києві, ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп. 51, спр. 106.
2. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 177–189.
3. Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 3. Листування, спр. 365.
4. Міяковський В. Записка 1874 року про український рух // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 21–29.
5. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
6. Архів Російського Географічного Товариства у Санкт-Петербурзі, ф. 1–1872, оп. 1, спр. 17.
7. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання // Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993р. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 209–214.
8. История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества. Составитель П.П.Семенов. – СПб., 1896.
9. Киевлянин. – 1873.
10. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. – Т. 1. За 1873 год. – 366 с.
11. Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний. – М.: Типография П.П. Рябушинского. – 18 с.
12. Руссов А.А. Как я стал членом Громады // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.
13. Павлик М. М.П.Драгоманов (1841–95), юбілей, смерть, автобіографія. – Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.
14. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст.- Львів, 1996. – 216 с.
15. Чубинский П.П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год. – К., 1874. – 38 с.

Liana Chorna

FORMATION AND ORGANIZATION OF THE SOUTH-WEST DEPARTMENT OF RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The process of preparation and opening Kiev Department of Russian Geographical Society (1873–1876) is considered in the present article. The society structure, the features of its organization and the initiators of its formation has been found out.

УДК

Леся Алексієвець

КРИЗА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ. ТРАВНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1926 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОЛЬЩІ

У статті відслідковано причини кризи парламентської демократії та травневого перевороту 1926 р. у Польщі, проаналізовано його наслідки для країни.

У розвитку відродженої після багатьох років анексії Польщі та становленні її національної державності важливою подією став державний переворот у травні 1926 р., який здійснив Ю. Пілсудський та його прихильники, що засвідчив згорання парламентсько-демократичних засадничих основ польського національного державотворення та створення авторитарного санаційного режиму оздоровлення політичних, моральних та господарських стосунків у країні. Травневий державний переворот 1926 р. у Польщі до сьогодні є предметом багатьох наукових дискусій та полемік [1–9]. І українські, і польські історики, незважаючи на те, що минуло багато років, звертають увагу на необхідність уточнення генези і значення цієї події в контексті основних віх польської новітньої історії та її базових характеристик. Його належне наукове висвітлення забезпечує вирішення низки проблем: періодизації у відродженні Польської держави, оцінки ступеня ефективності парламентсько-демократичного устрою облаштування новопосталої країни, співвідношення наступності, трансформацій та еволюції парламентської системи. І в українській, і в зарубіжній історіографії існують ще й досі різні думки на тему, чи, наприклад, передумови й генезис перевороту треба вбачати в інспіраціях ззовні, чи він був суто результатом внутрішніх процесів, чи мав спонтанний характер; спричинив переорієнтацію у зовнішній і внутрішній політиці держави, чи обмежився внутрішніми справами; зумовив повалення парламентської демократії й перетворення Польщі у країну фашистської диктатури, чи тільки державу авторитарного характеру. У цьому зв'язку, зрозуміло, потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1926–1939 рр. „як державу фашистського характеру” [10, с. 17]. Упередженість такої оцінки є очевидною. Необхідний об'єктивний аналіз трансформацій органів державної влади й утвердження національної польської державності в нових історичних умовах.

Утворення незалежної Польщі після Першої світової війни в обстановці активізації демократичних і революційних настроїв у всій Європі унеможливило встановлення монархії, забезпечило перемогу демократії та національного самовизначення. Березнева конституція 1921 р. закріпила її у формі парламентсько-демократичного устрою. Однак ці здобутки не були повними та тривалими. У період польської історії, що розглядаємо, парламентська демократія пережила процес глибокої трансформації, з її успадкованими ліберальними ідеями в політиці та економіці, та зазнала на початку 1926 р. занепаду. Відсутність на більшості польських територій міцної основи для демократії, яка в багатьох відношеннях виявилась обмеженою, неухильно підштовхувала країну до авторитаризму. Урядовий переворот 1926 р. призвів до авторитарного правління, поступового ослаблення впливу політичних партій, опозиції, обмеження ролі законодавчої влади, проведення чистки в армії та державному апараті тощо. Підкреслимо при цьому, це не означало поразку в частині устремлень до демократії, свободи, високих стандартів життя, всього цього польський народ хотів і за це боровся, але мова йде про те, що парламентаризм в умовах суспільно-політичного та економічного безладдя не зміг стати адекватною відповіддю на ці прагнення.

Процес трансформації парламентсько-демократичної системи влади у Другій Речі Посполитій був зумовлений закономірним ходом історичного процесу. Після Першої світової війни у ряді країн Європи утвердилися авторитарні режими. Польська політична еліта, її кращі представники шукали власний особливий шлях розвитку. Піднесення в цей час активності поляків призвело до залучення до суспільно-політичного життя різних верств населення, яке часто не мало необхідного політичного і державного досвіду, до-

статньої освіти, практики демократії, що й привело їх в обійми харизматичних лідерів, одержимих ідеєю побудови у своїх країнах особливого суспільства. Демократичні системи прийнятні в періоди більш-менш стабільного соціально-економічного та політичного життя. А оскільки розвиток окремих країн час від часу зазнає кризових явищ, то і настання авторитарних режимів історично є неминучим. Причини кризи демократії в країнах Центрально-Східної Європи О. Міллер вбачає в тому, що „країни ... європейської периферії вступили в період глобальної політичної та економічної нестабільності, що припала на першу половину ХХ століття, переживаючи всередині соціуму кризу традиційної суспільної структури. Нові ліберально-демократичні цінності й організаційні форми мали тут поверховий, суто імітаційний характер, і саме їхні прихильники витіснялися на периферію політичного процесу в ході кризи” [11, с. 52]. На наш погляд, цей висновок повною мірою характеризує ситуацію, що склалася в Польщі. Незавершеність демократичних процесів у сфері суспільного життя стала серйозною перешкодою для політичного зміцнення основ парламентської демократії й сприяла утвердженню авторитарного режиму в травні 1926 р.

Причини глибокої трансформації парламентської демократії корінилися у самому характері польського суспільства 1918–1926 рр. Воно потерпало від гострих соціальних, політичних і національних суперечностей. У соціально-економічному відношенні новостворена держава належала до середньорозвинених європейських країн. Однак за структурою населення вона значно поступалася передовим європейським країнам. Великопромислова буржуазія була нечисленною. Подібно і промислове робітництво із сім'ями складало ледве 1,4 млн. осіб, тобто 5 % усього населення та 38 % загалу робітників. Близько 71 % населення мешкало на селі. Однак 46 % усіх орних земель перебували в руках 18 тис. великих землевласників, решта землі ділилася поміж різними категоріями селянства [1, с. 122]. У соціальному сенсі в Польщі окресленого періоду домінувала дрібна буржуазія, тобто численні об'єднання дрібних селян, ремісників і купців [1, с. 122]. До того ж, буржуазія за національним складом була неоднорідною. Великий відсоток можних верств населення складали представники німецького (головним чином у Верхній Сілезії й на Помор'ї) та єврейського населення. Серед робітників переважали зайняті у сільському господарстві та малих промислових підприємствах. Таким чином, соціальна проблема у нововідновленій Польщі була економічною, культурною та водночас політичною.

До 1926 р. у Польщі зберігалися також значні регіональні відмінності, розрізнення між територіями, що перебували під владою трьох країн-анексантив. Ці відмінності сформувалися історично й охоплювали економічні, адміністративно-правові й суспільно-політичні стосунки. На цьому ґрунті створювалися локально-патріотичні й навіть відцентрово-сепаратистські тенденції. Їх представляли, з одного боку, національні меншини, а з другого, – різні групи польської буржуазії, які конкурували між собою за вплив і державну владу [12, с. 15]. Є очевидним, що навіть заможну і давно засновану державу (а міжвоєнна Польща зразка 1918 – 1926 рр. не була ні одним, ані іншим) можна ускладнити проблемами, створюваними етнічними меншинами: їхніми кількістю, розміром, „неприборканістю”, підтримкою ззовні та бідністю (крім східних регіонів). Польща була двічі поставлена в невідгідне становище, маючи одночасно упоратися з реінтеграцією надовго роз'єднаних після поділу частин польської державної нації, оскільки вона марно домагалася стійкого та втілюваного підходу стосовно проблем меншин. Пошуки її вирішення фатально піддавалися ризику очевидною несумісністю кордонів держави та її інституцій. Багатонаціональний характер Польської держави створював для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин, які, з одного боку, прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з другого – змушені були постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно населяли цілі регіони. Але вони були надто численні та свідомі й дуже оптимістичні щодо державницьких альтернатив, щоб ті були реалізовані того часу. Польські власті проводили дискримінаційні заходи щодо меншин: спотворювали дані перепису, здійснювали колонізацію й полонізацію, упереджено ставилися щодо земельної реформи, об-

кладали податками, вчиняли насильство, – все це посилювало суперечності та ослаблювало державу.

Польське суспільство досліджуваного періоду було деінтегроване і політично. У 1926 р. у Польщі, як зазначалося вище, сформувалося понад 60 різних політичних партій і угруповань. Політичний спектр Другої Речі Посполитої, який сформувався на ґрунті Конституції 1921 р., відзначався від початку надзвичайною строкатістю, що негативно впливало на функціонування всього державного механізму. Через це польська демократія не зуміла привести структуру і функції органів влади у відповідність з проблемами новоствореної Польської держави. У роки парламентської демократії нижня палата парламенту – сейм, була домінуючим органом влади у політичній системі країни, зосередивши в своїх руках основні важелі державного управління; верхня – сенат – не справляла суттєвого впливу на політичну систему країни. Такий стан парламенту зумовлювався нормами діючої Конституції 1921 р. Однак сейм виявився не здатним ефективно управляти державними справами. Причини цього знаходилися, головним чином, у відсутності стабільності в його роботі. Загальна атмосфера нестабільності, яка панувала у суспільстві, негативно відбивалася на роботі інститутів парламентської демократії. У 1921–1926 рр. у сеймі не було створено стійкої парламентської більшості – ні одна з політичних партій не володіла більшістю місць, а парламентські коаліції діяли украй непродуктивно. Політична конфігурація сил у сеймі була такою, що уряд міг бути чи тільки коаліційним, чи позапарламентським, котрий створювався у випадках, коли з якихось причин ще не була готова наступна парламентська коаліція. „Конструктивні” недоліки та прогалини польського парламентаризму в усій своїй повноті виявилися при розв’язанні таких важливих питань, як: шляхи і темпи вирішення аграрної проблеми, методи подолання кризових явищ у промисловості, відношення до національних меншин, закону про вибори і т. д. Власне, у недостатньо високій ефективності роботи законодавчих і виконавчих органів влади в соціально-економічній сфері вбачаємо одну із причин соціальної і політичної нестабільності Польської держави в досліджуваній період. Політична роздробленість сейму – 17 фракцій на початку 1923 р. і 26 фракцій на початку 1926 р. – стала причиною того, що у відносно короткий час було випробувано практично всі можливі варіанти урядів. Кабінет В. Сікорського користувався підтримкою лівих і центристських партій, В. Вітоса – спирався на правих і центр, В. Грабського – був позапарламентським, А. Скшинського – складався з представників правих, центристів і лівих, 10 травня 1926 р. знову був сформований правоцентристський уряд В. Вітоса. Велика кількість партій та їхня схильність до розколу, надзвичайне маневрування навколо посад та часті зміни політичних орієнтирів робили таку більшість напрочуд нестабільною. Міністерські перестановки були частими, парламентські коаліційні уряди виявилися нетривалими, термін їх існування хитався від тижня до півроку. Уряд, котрий Ю. Пілсудський усунув під час перевороту в травні 1926 р., був чотирнадцятим з часу проголошення Польщі у листопаді 1918 р., не кажучи вже про пересування міністерських портфелів в одному уряді. Майже для всіх кабінетів з березня 1921 р. по травень 1926 р., була характерна кадрова нестабільність. Так, за шість місяців роботи уряду В. Сікорського (16. XI. 1922 р. – 26. V. 1923 р.) у ньому змінилося три керівники Міністерства фінансів і два – Міністерства промисловості та торгівлі; в уряді В. Вітоса, приблизно за такий же термін (28. V. – 14. XII. 1923 р.) встигли попрацювати три міністри фінансів, по два міністри промисловості й торгівлі, закордонних справ, сільського господарства, праці та соціальної опіки, оборони; у кабінеті А. Скшинського, за ті ж шість місяців (20. XI. 1925 р. – 5. V. 1926 р.) змінилося чотири міністри громадських робіт, два – праці та соціальної опіки і два – оборони; в уряді, очолюваному В. Грабським (19. XII. 1923 р. – 14. XI. 1925 р.) за двадцять три місяці змінилось чотири міністри чи виконуючих обов’язки міністра – внутрішніх справ, аграрної реформи, праці та соціальної опіки. Всього з 17 березня 1921 р. по 15 травня 1926 р. керівники Міністерства фінансів призначалися сімнадцять разів, Праці та соціальної опіки – шістнадцять, Промисловості й торгівлі, Громадських робіт – по тринадцять разів. У добу парламентської демократії лише одному кабінету вдалося уникнути ротації кадрів і тільки тому, що він протримався всього шість днів (В. Вітоса – 10. V. – 15. V. 1926 р.) [13, с. 188]. Такі часті зміни міністрів не могли не відбитися на ефективності роботи кабінетів.

Ця нестабільність призводила до послаблення міністрів стосовно і до партійних лідерів, і до окремих депутатів. Міністр часто настільки був швидкоплинний на посаді, що нездатний адекватно ознайомитися з роботою свого відомства, ставав нерідко запасним лідером своєї партії аж до перетворення політики міністерства та його персоналу на опору партії. Сильний тиск погіршував роботу міністерств та доводив до краю боязкість міністрів. Урядові перестановки не дозволяли проводити у країні цілеспрямовану економічну політику упродовж хоча б декількох років. Крім того, ефективність роботи коаліційних урядів знижував низький рівень кваліфікації багатьох міністрів, які призначалися не за їх професійністю, а виходячи з політичної кон'юнктури [14, с. 120, 123]. Відсутність у сеймі сталої більшості унеможливлювала розробку єдиних принципів державної політики, яка б охоплювала всі сфери життя польського суспільства. Уряди не завжди встигали виробити урядову програму з найбільш насущних питань економічного і політичного життя, а ті важливі закони, які приймалися з їх ініціативи, нерідко викликали велике незадоволення в країні, як це сталося, наприклад, з законом про аграрну реформу. На цьому фоні вигідно відрізнявся позапарламентський уряд В. Грабського, проіснувавши майже два роки. Він прийшов до влади наприкінці 1923, в один з найкритичніших моментів, коли парламент після відставки правоцентристського кабінету не міг сформувати нову урядову більшість. На противагу іншим парламентським урядам В. Грабський стабілізував фінансову систему, ввів до обігу польський злотий, помітно пожвавив економіку, подолавши деякі кризові явища у промисловості.

Все ж необхідно зазначити, що в період парламентської демократії уряд перебував у стані перманентних перебудов, як правило, змінювалася кількість міністерств, їх функції і кадровий склад. Знаходячись у такому стані, Кабінет міністрів не зміг демонструвати високу результативність роботи. Низька ефективність роботи уряду стала однією з основних причин того, що нагальні проблеми розвитку Польської держави залишалися нерозв'язаними. Польські політичні сварки, які точилися між багаточисельними парламентськими фракціями призводили до непорозуміння і неможливості утворити парламентську більшість. Така система обмежувала позицію центральної влади в державі, гальмувала роботу, спрямовану на об'єднання відновленої, але дезінтегрованої держави, вела до зростання впливу різного роду груп тиску й партикуляризму. У ситуації неможливості утворення тривалої парламентської більшості й відсутності можливості розпуску обраного на 5 років (1922–1927 рр.) сейму державна влада знаходилася у глухому куті, країна постійно стояла перед загрозою державного перевороту. Значна частина польського суспільства виховувалася в традиції бунту й непокори щодо влади, яка до 1918 р. була для нього повсюдно чужою й ворожою. Ці традиції частково переносилися на владу відродженої Польщі. Малоєфективна робота парламенту як головного законодавчого органу держави, викликала недовіру до ідеї існування в країні системи парламентської демократії, розчарування і незадоволення з боку політиків і населення. А в кінцевому рахунку малоєфективна діяльність парламенту стала однією з основних причин кризи системи парламентської демократії у травні 1926 р.

У роки парламентської демократії інститут президентства Другої Речі Посполитої до урядового перевороту не зміг компенсувати недоліки роботи парламенту своєю діяльністю у сфері державного управління, був малодієздатним і не став противагою зміцнення політичної системи країни. З одного боку, Конституція 1921 р. надавала президенту широкий спектр повноважень в основних сферах управління державою, але з другого – всі його повноваження мали застереження, які суттєво їх обмежували [15]. Президент повинен був погоджувати свої рішення з парламентом і урядом. Обидва ці органи влади могли заблокувати вступ у силу законодавчих актів глави держави. Сейм мав можливість досить легко відправити президента у відставку. Його посада була слабкою подобою французького президентства часів Третьої республіки. Обраний після вбивства першого президента Польщі Габріеля Нарutowича 20 грудня 1922 р. Станіслав Войцеховський терміном на сім років був позбавлений і законодавчої ініціативи, і права вето й міг розпустити сейм лише за згоди трьох п'ятих загальної кількості 111 сенаторів у присутності принаймні половини з 444 депутатів сейму, а сенат у такий спосіб одночасно мав розпустити себе. Насправді ці норми для розпуску не були практично застосовані президен-

том, і їхня неієднотність перетворилася на важливий чинник, який посприяв кризі 1926 р. Глава Польщі у період парламентської демократії був слабким і відігравав лише символічну роль у системі державного управління. Це було пов'язано водночас з положеннями Березневої Конституції і з низькою результативністю роботи С. Войцеховського, котрий на практиці перетворився у слухняного виконавця волі сейму, що формував і контролював Кабінет Міністрів. Президент навіть не намагався впливати на політику уряду [16, с. 147], хоча він володів необхідними для цього повноваженнями. С. Войцеховський призначав прем'єра і міністрів, підкоряючись волі більшості депутатів сейму. У тих випадках, коли більшості не існувало, призначав безпартійно-професійні кабінети, але їх роботу він не контролював. Через ці причини С. Войцеховський не справляв суттєвого впливу на політичне і соціально-економічне життя країни, а також на функціонування основних сфер життєдіяльності Другої Речі Посполитої, що було свідченням низької ефективності його діяльності. Слабкість позицій президента стала однією з причин урядового перевороту, у результаті якого С. Войцеховський пішов у відставку, передавши 14 травня 1926 р. свої повноваження маршалу сейму М. Ратаю, і сформулювавши причини, що змусили його залишити посаду таким чином: „Згідно з ситуацією, що створилася, яка зробила неможливим для мене виконання повноважень Президента Речі Посполитої, відмовляюсь від цих повноважень...” [17, с. 1]. Натомість встановлений авторитарний режим „санації”, вважав необхідним виправити недоліки існуючої політичної системи і з цією метою намагався посилити позиції президента країни, які Ю. Пілсудський та його прихильники сподівалися використати у своїх інтересах. Щоб реалізувати ці плани і водночас довести легальність перевороту було скликано проведення Національних зборів [18, арк. 2], які відбулися 31 травня 1926 р. За кандидатуру правих – А. Бнінського було віддано 193 голоси, і лівих – Ю. Пілсудського – 292 [19, арк. 7]. Однак Ю. Пілсудський відмовився від президентства, аргументуючи обмежені його повноваження [20, арк. 59], і наступні вибори було призначено на 1 червня [21, арк. 55]. У другому голосуванні президентом 281 голосом обрали наближеного до Маршала І. Мосьціцького [22, арк. 58]. 4 червня останній прийняв присягу [23, арк. 106]. Тоді ж М. Ратай офіційно передав владу новообраному президенту [24, арк. 141].

Звернемось ще до одного важливого аспекту життєдіяльності молодої парламентської демократії Польщі. За п'ять років її існування не вдалося реалізувати положення Березневої конституції у сфері місцевого самоврядування, привести його у відповідність з кордонами новоствореної Польської держави. Життя в країні швидко змінювалося, а органи влади на місцевому рівні організовували свою роботу на застарілих законах, ухвалених, нерідко, більше півстоліття назад. У роки парламентської демократії так і не була завершена модернізація законодавчої бази перебудови системи місцевої влади. В силу цього політична система парламентської демократії у Другій Речі Посполитій базувалася на недосконалих в законодавчому, а також в структурному і функціональному плані, органах місцевої влади. Воєводські, повітові та гмінні органи потребували реформування, без якого вони не були здатні демонструвати якість роботи. Польська демократія не зуміла провести його. Причини цього знаходяться в тому, що політики у Варшаві боялися національних меншин і не хотіли допустити їх до управління на місцях через органи самоуправління. З другого боку, у польських парламентарів через політичну боротьбу просто не доходили руки до прийняття відповідних законів. Робота органів місцевого самоврядування страждала через відсутність єдиної нормативно-правової бази, що знижувало якість їх роботи. Як наслідок, вся система парламентської демократії працювала в 1922–1926 рр. у крайній неефективно, що стало основною причиною її кризи.

Урядовий переворот 1926 р. виростав із суспільно-політичних стосунків тогочасного періоду історії польського народу. Відроджена Польська держава відбудовувалася у гострій політичній боротьбі, що посилювало дестабілізацію у всіх сферах суспільства. Поступово наростало розчарування робітників і селянства у так організованій відновленій державі. Воно охопило також значні кола інтелігенції. Це знаходило вираз у радикалізації суспільних настроїв, критиці влади, демонстраціях і страйках. Особливо драматично виглядала ситуація восени 1923 р., коли цілою країною прокотилася хвиля економічних і політичних страйків [25, с. 147].

Серед політиків різних напрямків все більше міцніло переконання у необхідності серйозних змін у державному будівництві. Праві та центристські партії вважали, що повинні бути збільшені незалежність виконавчої влади від парламенту і повноваження президента країни. Національні демократи, починаючи з 1923 р., активно вивчали і пропагували досвід італійських фашистів й закликали використовувати його в польських умовах. Ендеки домагалися обмеження виборчого права. Вони заперечували усі права завойованих поляками національних меншин, відстоюючи колонізацію білорусів і українців та обмеження впливу економічно сильніших меншин, тобто євреїв і німців [26, с. 47]. На боці націоналістичного табору до 1926 р. була професійна організація великих землевласників – Союз землевласників й організація великих промисловців т. зв. Левіатан. Проте треба зазначити, що значна частина буржуазії та дрібного міщанства не погоджувалася з надто антиробітничою й націоналістичною програмою ендеції, підтримуючи центристські політичні угруповання, зокрема Національно-робітничої партії (НПР), Польської партії християнської демократії (ХД) і ПСЛ Пяст [1, с.126].

Ліві партії, які поступово відтіснялися від участі в управлінні державою, допускали можливість відсторонення правих і центристських партій від влади з допомогою сили. Активну пропагандистську діяльність вели комуністи, що діяли нелегально. Вони вважали, що тільки соціалістична революція дасть можливість побудувати в Польщі державу, яка відповідатиме інтересам трудящих. У такій ситуації більшим впливом вони користувалися серед національних меншин. У рамках КПП діяла Комуністична партія Західної Білорусі (КПЗБ) й Комуністична партія Західної України (КПЗУ). В аграрному питанні комуністи висували постулат націоналізації землі, тоді як сільська біднота домагалася поділу поміщицьких земель між безземельними і малоземельними селянами. У такій ситуації великим впливом серед робітництва користувалася Польська соціалістична партія, яка відстоювала визнання й захист суверенної національної держави, але одночасно проголошувала програму перетворення держави в соціалістичну, але легальним шляхом, через парламентські реформи. ППС була легальною партією, мала великий вплив у профспілковому й кооперативному русі, проводила широко розгалужену освітню й виховну діяльність [27, с. 147]. Серед проживаючих у Польщі національних меншин діяли соціалістичні або соціал-демократичні партії, які співпрацювали з ППС. На селі функціонувала Польська народна партія „Визволенє”, яка, як відомо реалізовувала програму, наближену до програми ППС серед селян [28, с. 17]. В міру загострення суспільно-політичних стосунків в Польщі й цілеспрямованої партійної пропаганди посилювалося розчарування і невдоволення в країні, яка все більше попадала в атмосферу гострих політичних і національних суперечностей.

До причин поглиблення політичної кризи, в яку поступово занурювалася Польська держава, належать ще дві групи проблем: організація армії та зовнішня політика, які торували шлях до урядового перевороту 1926 р. Становище ускладнювалось погіршенням ситуації в польських збройних силах, їх організацією, особливо, коли водночас зі своїх високих посад пішли у відставку відомі генерали – Ю. Галлер, Т. Розвадовський та ін. Організація збройних сил відродженої Польщі базувалась на недосконалих в структурному і функціональному відношенні військових органах, які потребували реорганізації відповідно до нових умов. Польська влада не зуміла провести подібне реформування. Відсторонення Ю. Пілсудського у червні 1923 р. від керівництва збройними силами дало змогу його противникам зруйнувати створену ним структуру командування армією [29, с. 191]. У січні 1921 р., коли він був Начальником держави, створена система командування, яка мала дві найважливіші військові інституції – Розширена воєнна рада і так звана Стисла воєнна рада (СРВ). До складу першої входили президент, міністри, міністр військових справ, а також більшість вищих офіцерів. Вона мала дорадчий характер, виражала своє бачення військових справ, а також брала участь у справах вишколу, забезпечення, будівництва укріплень тощо. Натомість владу оперативну мала менша, Стисла воєнна рада, яка складалася з вищого складу військового командування, начальників корпусів і Генерального штабу. У її засіданнях брав участь міністр військових справ, при цьому він не міг голосувати й бути вищим над іншими членами ради. СРВ вирішувала питання про військові призначення, починаючи від полковників і вище. Відповідно до цієї

системи, встановленої Ю. Пілсудським, вплив сейму на армію був дуже послаблений, фактично виключений. Маршал вважав, що створена ним військова система виключає можливість впливу політиків на справи в армії і забезпечує більшу секретність і, відповідно, безпеку держави й дозволяє швидко діяти в умовах війни. Ці аргументи не переконували депутатів сейму, котрі розуміли, що Ю. Пілсудський організував цілісну структуру військового керівництва, заклавши основу того, що він буде головнокомандувачем, а тому намагається усунути сейм від контролю за його діяльністю.

Відразу після відмови Ю. Пілсудського від посад Начальника Генерального штабу і Голови Стислої воєнної ради, два колишні австрійські генерали, Юзеф Галлер і Станіслав Шептицький, зайняли звільнені ним посади. Упродовж шести місяців уряд В. Вітоса підготував новий план організації збройних сил країни, який надавав урядові значно ширші повноваження щодо впливу на діяльність армії. На пропозицію міністра військових справ генерала Сікорського Пілсудському повернутися в армію у ролі Генерального інспектора збройних сил, який, згідно з планом військового реформування, був би призначений Верховним головнокомандувачем у разі війни, останній відмовився зайняти запропоновану посаду, оскільки, на його думку, військовий інспектор не мав чітко окреслених повноважень і був підпорядкований міністрові військових справ. Маршал не повернувся в армію, яка залишилася без сталого організаційного плану військового будівництва, так як те, що його відхилив Пілсудський, було достатнім, щоб не прийняв і сейм. У самій армії Ю. Пілсудський продовжував мати величезний вплив. Серед вищого офіцерського складу його противники становили лише незначну групу, домінували палкі прихильники. Нижчий і середній склад обоюнували Маршала, вважали його творцем польської армії. Варто зазначити, що він був надто важливий, щоб утримати його поза армією, вважав себе людиною з такими заслугами і досягненнями, що не хотів займати ніякої посади, яка б не забезпечувала йому абсолютної і неконтрольованої влади у військових справах, а цього ніякий уряд, який складався з його противників, йому не запропонував би.

З питань формування національних збройних сил Польщі перший її Маршал і його колеги, колишні легіонери, постійно конфліктували з ветеранами війни з колишніх австро-угорських армій та з політиками правіці стосовно власне побудови вищого командування збройними силами і відповідних стосунків з сеймом та урядом. Ю. Пілсудський застерігав президента С. Войцеховського: „Немислимо прагнути, щоб в нашій державі військо служило політичним партіям,” як такий, „хто формував ... і в найтяжчих випробуваннях на війні командував, зрештою як той, хто має у війську найвищий ранг” [30, с. 78]. Як уже зазначалося вище, антипільсудчики наполягали на першості військового міністра, який був би підзвітний перед парламентом і в такий спосіб репрезентував принцип громадянського, конституційного контролю над збройними силами. Зі свого боку Ю. Пілсудський доводив, що оскільки польські уряди були нестабільні й усі посади військових міністрів також нетривкі, збройні сили країни мають бути захищені від політичного тиску і впливу за допомогою командної структури, яка гарантувала б автономію та верховенство Генерального інспектора збройних сил, посадовця, що має обійняти пост головнокомандувача в разі війни. Цей порядок також диктувався, як він вважав, ненадійним геополітичним становищем Польщі. До того ж, аргументація Пілсудського на користь автономії військового командування йшла від його побоювання, що відновлена Польща могла б знехтувати військовим устроєм, який суспільство та сейми старої держави мали протягом сторіччя перед поділом. Дискусія виявила, що глибоко роз'єднані та численні відповідальні особи, втім, добре настроєні до Пілсудського, зокрема, деякі соціалістичні прихильники, були збентежені його наполяганням на такій організації військової сфери, яка спантеличила їх необхідністю аполітичної армії з неприпустимістю вивільнення армії від парламентської відповідальності й, отже, несумісністю з політичними та конституційними принципами демократії. З іншого боку, коли В. Вітос формував його останній Кабінет Міністрів у травні 1926 р., прагнучи унеможливити повернення Пілсудського до активної служби та видалити з армії його колишніх легіонерів, це спричинило протилежний результат, практично стало важливим фактором поглиблення урядової кризи парламентської доби.

Відроджена Польська держава відбудовувалася у нечувано важких міжнародних умовах. Розвиток подій у міжвоєнній Європі підкреслив уразливість Польщі в 1925–1926 рр., і також полегшив переворот Ю. Пілсудського, підірвавши престиж партійно налаштованої парламентської системи. У результаті дипломатичних і військових зусиль Польща на початок 1920-х років завершила процес визначення державних кордонів, окреслила в Березневій Конституції 1921 р. основні принципи зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені [15]. Проте силове встановлення більшої частини кордонів Польщі призвело до дальшої напруги і підозрюваності у відносинах з більшістю сусідніх країн, за винятком, можливо, тільки Румунії і, певною мірою, Латвії. Переважно профранцузька орієнтація зовнішньої політики в період становлення національної державності обмежувала свободу маневру в майбутньому, в міру того, як Франція втрачала свої пануючі позиції на європейському континенті. У результаті цього стосунки із сусідніми країнами були суперечливими. Взаємною ворожістю і недовір'ям позначилися польсько-радянські відносини. Неспроможність Варшави збільшити суттєві західні позики упродовж кризи 1923–1926 рр. спрацювала на успіх Німеччини у послабленні міжнародної довіри до Польщі. Багатосторонні Локарнські угоди 16 жовтня 1925 р. [31–32], які визначали вимоги Німеччини щодо різниці між законною і політичною обґрунтованістю її західних кордонів та східних, стали, водночас, поразкою Польщі. Локарно не лише було впроваджене втягуванням, як це і трапилося, антипольського територіального перегляду з боку Німеччини, але також виявило ненадійність французького союзника Польщі, а згодом прагнення незалежного взаєморозуміння з Німеччиною та підкреслило байдужість Великої Британії до інтересів безпеки Польщі з боку Німеччини. До того ж, врегулювання відносин Німеччини з Великою Британією або Францією у Локарно не заважало їй продовжувати співробітництво з СРСР на шкоду Польщі. Справді, півроку після Локарно ці двоє історичних ворогів Польщі підтвердили свій дружній Рапалльський договір від 16 квітня 1922 р. Берлінською угодою від 24 квітня 1926 р. [33–34]. Хоча і зовні неагресивний та нейтральний, цей пакт, втім, насправді виник, аби ствердити ізоляцію Польщі. У такий спосіб він робив внесок до загальнополітичної дестабілізації країни, зростання підозри щодо головних напрямків і пріоритетів політики, персоналій та інституцій як збанкрутілих, і, отже, поширеної згоди, яка породжувала надію та сподівання шукати порятунку у Пілсудському.

У 1925–1926 рр. простежуються тенденції до погіршення міжнародного становища новоствореної Польської держави. Локарно послабило позиції групи правлячих кіл Польщі, яка орієнтувалася тоді переважно на Францію. Втрачаючи надію на її практичну допомогу, керівництво Польщі намагалося встановити дружні відносини з німецькими нацистами. Але Німеччина мала агресивні плани щодо Польщі, тому не вважала її своїм союзником. Разом з тим, гітлерівці використовували контакти з Польщею для шантажу сусідніх країн, а також проти створення системи колективної безпеки. Вони протидіяли укладенню пакту між СРСР та Францією, протиставляли Польщу Чехословаччині. Польща впродовж багатьох років недооцінювала небезпеку з боку Німеччини. Тим часом Англія і США провадили політику широкої фінансової та політичної підтримки Німеччини. Використовуючи цю підтримку і намагаючись підірвати польську економіку, розглядаючи Польщу як німецьку, „сезонну”, країну, Німеччина відмовилася від імпорту польського вугілля і розв'язала проти неї у липні 1925 р. митну війну. Союзниця Польщі – Франція не тільки не надала їй підтримку, а й радила врегулювати відносини з Німеччиною за рахунок відмови від Помор'я і згоди на включення вільного міста Гданська до складу Німеччини, що викликало нерозуміння у багатьох польських політиків.

Після підписання Локарнських угод в Європі посилилася гегемонія США, а також Англії. Це, в свою чергу, відобразилося на зміцненні зовнішньополітичних позицій Ю. Пілсудського та його прихильників, які виступали у Польщі прибічниками Англії і Сполучених Штатів Америки. Зразу ж після підписання Локарнських угод, які стали політичним завершенням „плану Дауеса”, США провели свого роду інспектування Польщі. Наприкінці грудня 1925 р. в Польщу прибув представник фінансової групи Моргана – голова Американської економічної асоціації Едвін Кеммерер. Місія Кеммерера свідчила про новий етап „дауесизації” Польщі й була пов'язана із загальною активізацією зовнішньої політи-

ки США в Європі. США домагалися „раціоналізації” Польської держави, тобто встановлення максимальних прибутків, а також здійснення планів пристосування Польщі до інтересів європейського партнера США – Німеччини і перетворення Польщі в союзника Німеччини у боротьбі проти СРСР. Вся складність міжнародного становища Польщі та неконструктивність її зовнішньої політики послаблювали незалежність й безпеку, захист від натиску ззовні, а, отже, свідчили про прискорення занепаду польського парламентського життя та урядової стабільності. При цьому варто зазначити, що багато дискусій точилось довкола проблеми, чи травневий переворот 1926 р. мав суто внутрішні передумови, чи його причини й витоки слід шукати на міжнародній арені. Представники національного табору намагалися довести, що ініціаторами змови були зовнішньополітичні кола, пов'язані з єврейськими, англійськими та німецькими фінансистами. За цими думками, Пілсудський представляв у Польщі ті політичні сили, які мали антифранцузькі й пронімецькі настрої. У зближенні Польщі й Німеччини був зацікавлений британський капітал, який нібито фінансував пронімецьку змову Пілсудського [35, с. 147; 36].

Закордонного генезису перевороту дошукувався також Інтернаціонал, який доводив, що Пілсудський представляв антирадянсько налаштовані кола польського імперіалізму, готові розпочати війну з СРСР за інтереси англо-американсько-німецького капіталу. Пророкували англо-польське й польсько-німецьке зближення та спільну війну проти Радянського Союзу [37, с. 523–524]. Однак ґрунтовніші дослідження джерел не підтверджують британського підґрунтя перевороту. Немає також даних про зв'язок Пілсудського з Німеччиною. У цьому зв'язку слід вважати, що інспірація перевороту має швидше рідні корені, а його генезис треба шукати у внутрішній суспільно-політичній ситуації Польщі [38–41]. Така теза домінує в польській історіографії.

І, нарешті, варто підкреслити, що найголовнішу роль в урядовому перевороті 12–14 травня 1926 р. відіграв особистісний чинник симпатій і антипатій Ю. Пілсудського, котрий до 14 грудня займав посаду Начальника держави [42–43]. Мала Конституція 1919 р. не надала Начальнику держави широких повноважень і відводила йому роль „головного виконавця рішень Сейму у громадянських і воєнних правах” [44]. Однак завдяки праву формувати уряд, великому особистому авторитету і посту Верховного головнокомандувача польської армії, який займав Ю. Пілсудський, йому вдавалося в 1921–1922 рр. відігравати вагомий роль у політичному житті країни. Не випадково Ю. Пілсудський, виступаючи в сеймі наприкінці травня 1926 р., назвав важливою причиною політичної та економічної кризи в країні те, що над усе у Польщі піднявся інтерес особистості [45, с. 227]. Березнева Конституція 1921 р. вводила у країні пост Президента замість Начальника держави, але завдяки „Перехідному закону”, ухваленому у травні цього ж року, посада Начальника держави з усіма її повноваженнями проіснувала до 14 грудня 1922 р., саме в цей день Ю. Пілсудський передав владу першому Президенту Другої Речі Посполитої – Г. Нарutowичу [46].

У міру стабілізації суспільно-політичного становища у Польщі зменшувався вплив правонаціоналістичних сил. Праві, маючи незначну перевагу в сеймі, побоювалися, що Пілсудський може перейняти обов'язки президента. Через це всупереч проголошуваним ними принципам спричинили конституційні обмеження повноважень президента. У такій ситуації Ю. Пілсудський у 1922 р. відмовився подати свою кандидатуру на президента. Отже, після прийняття Конституції 1921 р. він втратив основну позицію в державі. Поступово його було усунуто також з поста Верховного військового командувача. Він поселився в садибі в Сулеювку біля Варшави. Однак був людиною ще молодою й дуже амбітною, отже, розпочав затяту, безкомпромісну боротьбу за повернення влади [47]. В оцінці громадської думки Ю. Пілсудський і надалі був людиною лівиці. Проте не можна забувати, що він сам походив з шляхетського середовища, надалі підтримував особисті контакти з представниками великих землевласників, буржуазії й консерваторів. Усунений від влади у 1922–1923 рр. Пілсудський гостро боровся з усіма черговими урядами. Особливо жорстко він нападав на ендеків та їх найближчих союзників. Категорично відкидав концепцію співпраці з національними демократами й урядом, який представляв правочентристів.

Юзеф Пілсудський, критикуючи існуючу в Польщі суспільно-політичну ситуацію, домагався оздоровлення політичних стосунків – „санації”, при цьому не уточнюючи, що розуміє під цим, не сформулював суспільної програми. Він критикував Конституцію 1921 р., за надто велике обмеження ролі виконавчої влади, й, зокрема, ролі президента в державі, організацію найвищої військової влади, домагаючись виключення армії з-під контролю уряду й парламенту. Протягом усього часу Пілсудський вважав себе творцем відродженого Війська Польського й не допускав думки, щоб його починання у військовій сфері могли підлягати будь-якій оцінці суспільно-політичного чинника. Коли він зрікся посад в армії, то одночасно викликав на цьому фоні численні конфлікти, компрометуючи чергових конкурентів на перейняття влади в армії. Довкола Пілсудського сформувалася група прихильників, яка формально не утворювала політичну партію. Окремі пілсудчики входили до ППС (Є. Морачевський, Р. Яворовський, Т. Голувко), ПСЛ „Визволенє” (Б. Мєдзінський, К. Полякевич, М. Косьцялковський) та інших партій. Поряд з ним діяло багато радикально настроєних офіцерів дійсної служби, як, наприклад, Е. Ридз-Смігли, К. Соснковський, С. Орліч-Дрешер, Ю. Бек [1, с. 127]. Навіть протягом тривалого періоду в польській публіцистиці підтримувалася теза про те, що пілсудчики утворювали законспіровану, таємну, багатоступеневу організацію. Така організація, безумовно, діяла під час війни в країні, тобто до 1918 р. Нею були таємне Верховне командування ПОВ та утворений ним Конвент Організації А [48, с.147], яка формально існувала до 1927 р. Однак від моменту повернення Пілсудського з Магдебурга і перейняття ним влади, природно, організація була уже зайвою. Немає точніших даних, які б свідчили про те, що організація відновила свою діяльність у 1923–1926 рр. Дії окремих осіб, однак, були скоординовані. Особливу роль у таборі пілсудчиків відігравали офіцери, які в 1919–1920 рр. пройшли службу в ад’ютантурі Верховного командувача або в II відділі Генерального штабу. Це були люди, віддані своєму лідерові, молоді, здібні й категоричні, як, наприклад, Юзеф Бек, Богуслав Мєдзінський, Кароль Полякевич, Александер Прістор, Казімеж Світальський, Валерій Славек та ін. Оскільки більшість з них в минулому або надалі ще були пов’язані з ППС, то представляли суспільно-радикальні погляди, домагаючись обмеження капіталу, визнання прав національних меншин, дотримання соціальних прав, мирного врегулювання відносин на міжнародній арені тощо. Сам Пілсудський з приводу цих питань не висловлювався, будь-якої суспільної програми не проголошував. Однак гасло боротьби за покращення стану у державі, різкі акценти проти ендеків й факт поєднання з його рухом багатьох діячів ППС створювали враження, що табір Пілсудського в цілому бореться і захищає національну демократію. Це враження підсилював факт, що в пропаганді пілсудчиків справа нібито особистої образи їх вождя (усунення від влади в державі її творця, й, зокрема, його армії) ототожнювалася з фактичною кривдою, що спіткала в той час охоплені безробіттям і скрутою широкі маси в цілому. В цій демагогії найкращим був, зокрема, один з лідерів ППС – І. Дашинський, який восени 1925 р. видав брошуру під назвою „Велика людина в Польщі” [49]. Пілсудчики мали сильні позиції серед інтелігентських кіл, де діяла Польська організація свободи (Польська організація волюносії). Вони доводили, що парламентське правління не годиться для Польщі, протиставляли йому сильну централізовану владу, що спирається на персональний авторитет провідника.

У складній соціально-політичній ситуації в 1923 р., особливо коли країні загрожувала фінансова криза, зростало безробіття, доходило до страйків і розрухи, Ю. Пілсудський міг легальним шляхом стати президентом або прем’єром уряду. Як згадувалося, уже в 1922 р. він відмовився кандидувати у виборах на посаду президента, оскільки Конституція 1921 р. обмежувала владу глави держави, надмірно узалежнивши її від сейму. У квітні 1926 р. він також відмовився зайняти посаду прем’єра. На цій посаді також був би залежний від конфігурації політичних сил, яка часто змінювалася. Пілсудський прагнув створити в державі таку ситуацію, в якій політичні партії виявилися би безсильними, щоб вони самі звернулися до нього як до політичної сили, що стоїть над ними, з проханням про посередництво. Так було після вбивства президента Г. Нарутовича у грудні 1922 р., коли лівиця, підбурювана пілсудчиками, готувалася у Варшаві помститися правим. Так було в листопаді 1923 р., коли пілсудчики розпалювали незадоволення робітництва, що

виступало проти антиробітничої політики другого уряду В. Вітоса. Конфлікт поміж невідготовленими до взяття влади поляками й урядом міг би використати Пілсудський, але його знову було залагоджено в рамках парламентської демократії без застосування позапарламентського чинника [50, с. 78]. Втретє пілсудчики приступили до акції в листопаді 1925 р. Падіння уряду В. Грабського викликало важку для подолання державну кризу, яка поглиблювалася до квітня 1926 р. Багато польських політиків тогочасну ситуацію в країні оцінювали як безнадійну [51, с. 147]. Новий коаліційний уряд, який базувався на компромісі ендеків, хадеків, людовців і соціалістів сформував Александр Скшинський. Урядова криза активізувала пілсудчиків. Вони враховували цю складну для країни суспільно-політичну обстановку, організовуючи нові демонстрації й натиски. На їхню вимогу міністром військових справ в уряді А.Скшинського став ген. Л. Желіговський – особа, наближена до Ю. Пілсудського. З цього часу поновилися спроби останнього відновити контроль над армією. Пілсудчики повели атаки проти тих військових, які залишилися вірними конституційним положенням: В. Сікорського, С. Шептицького, Ю. Галлера та ін., звинувачуючи їх у зраді й зловживаннях. Одночасно пілсудчики використали невдоволення населення частотою зміною урядів, перманентною інфляцією, звинувачували у всіх бідах парламентську систему, „сеймократію”, за їхньою термінологією. В обстановці загально-го невдоволення частина населення і політичних партій лівого спрямування, які вважали, що небезпека перевороту виходить від ендеків, згодні були підтримувати Ю. Пілсудського. Сам Маршал на зламі 1925–1926 рр. опублікував у пресі кілька інтерв'ю і статей, в яких звеличував власні заслуги у відбудові Польської держави і піддав нищівній критиці своїх політичних опонентів. Як стверджують польські історики, у цей період ніхто не знав про плани Пілсудського, оскільки очевидно він і сам ще не мав ніякої програми конкретних дій, але безпосередньо готувався до нового захоплення влади в Польщі [29, с. 196]. Вже у вересні 1925 р. Маршал таємно викликав до себе К. Бартеля – професора математики і депутата, який як міністр шляхів сполучення під час польсько-радянської війни заімпонував йому своїми адміністраторськими здібностями, і сказав, щоб той готувався зайняти, певного дня, посаду прем'єра у створеному ним уряді. В цей самий час Пілсудський доручив своєму соратнику ген. Орлічу-Дрешеру, щоб розпочав військові приготування. Міністр військових справ ген. Л. Желіговський, багаторічний близький друг Маршала, розпочав свою діяльність в уряді А. Скшинського з повернення Орліча-Дрешера назад до Варшави на посаду командувача тієї ж Другої кавалерійської дивізії, з якої був звільнений попереднім міністром військових справ В. Сікорським. Інші вірні люди Маршала, такі як полковники: В. Длугошевський, Бек, Сцежинський, зайняли важливі посади в Генеральному штабі збройних сил країни. Багато давніх противників Пілсудського були звільнені з армії, різні офіцери з „віденської військової академії” вийшли на пенсію, були відіслані у віддалені гарнізони або отримали другорядні завдання. У такий спосіб проводилася підготовка змови з метою захоплення влади. Хоча, здавалося, Пілсудський не думав серйозно про державний переворот, який означав би громадянську війну, конфлікти в армії. Найімовірніше планував прийти до влади на хвилі повного політичного розладу. Коли 5 травня 1926 р. впав кабінет А. Скшинського, а через 5 днів був створений третій уряд В. Вітоса, уже не було сумніву, що Польща переживає політичну кризу. Новий союз ендеків і ПСЛ „Пяст” викликав гострий супротив ППС, ПСЛ „Визволенець” та інших лівих партій, які у спільній відозві заключали, що створення уряду В. Вітоса є „викликом усій польській демократії” [3, с. 468].

Майже загальна незадоволеність парламентською демократією, яка досягла свого піку наприкінці 1925 – на початку 1926 рр., різке погіршення саме в цей час господарської кон'юнктури створили сприятливу атмосферу для державного перевороту. Сприятливі умови для нього постали після сформування у край непопулярного у суспільстві уряду правоцентристської більшості на чолі з В. Вітосом та його діями. Ю. Пілсудський вирішив скористатися загальним невдоволенням, щоб повернутися до влади. 12 травня 1926 р. на чолі вірних йому військових частин, зібраних для проведення маневрів в околицях Варшави військовим міністром попереднього кабінету Л. Желіговським, виступили в похід на Варшаву. „... не може бути в Державі забагато несправедливості ... не може бути в Державі – якщо не хоче вона йти до загибелі – забагато беззаконня,” – заявляв

Пілсудський, мотивуючи свої дії представникам преси [52, арк. 139]. У ході бойових дій між вірними урядові військами і бунтівниками, які продовжувалися до 14 травня загинуло 379 і було поранено близько 1000 осіб [53, с. 147; 54]. Підтримали переворот ліві сили, які закликали народ позбавити влади уряд „фашистсько-монархо-спекулянтської Франції” й проголосили Ю. Пілсудського єдиним захисником демократії. Вони розраховували, що у випадку перемоги Пілсудський розпустить сейм і призначить нові парламентські вибори, які, як сподівалися, принесуть їм перемогу і зроблять можливим взяти владу. Комуністи також зайняли антиурядову позицію й підтримали переворот. На їх думку, Пілсудський був чимось схожим на О. Керенського в Росії після Лютневої революції, який врешті-решт був змушений укласти союз із великою буржуазією, що відштовхне від нього народні маси та наблизить соціалістичну революцію.

Збройна акція Пілсудського проти непопулярних правоцентристських сил отримала підтримку значної частини населення країни, лише в західних районах, де сильним був вплив партій урядової коаліції, переважала негативна реакція. Саме звідси на допомогу кабінету Вітоса рушили військові підрозділи. Однак оголошений залізничниками страйк став перешкодою на їхньому шляху. В той час прихильники заколотників, навпаки, не зустрічали ніяких перешкод. Польща, фактично, опинилася на межі громадянської війни. Президент С. Войцеховський і уряд В. Вітоса, щоб її не допустити, заявили про відставку [55], що означало перемогу Ю. Пілсудського. Згідно ст. 40 Конституції обов'язки президента взяв на себе маршалок сейму М. Ратай, який за рекомендацією Пілсудського утворив уряд на чолі з проф. К. Бартеєм, лідером фракції „Група праці” (5 депутатів) [56, с. 330]. Пілсудський у цьому уряді зайняв посаду міністра військових справ. Цей уряд мав працювати до часу обрання нового президента, тобто до 31 травня 1926 р. [57, с. 147]. Всупереч прагненням давніх прихильників Ю. Пілсудського з лівиці він не розпустив сейму й сенату [58, с. 358–369]. Щоб довести легальність державного перевороту і спростувати чутки про його прагнення до диктатури, Ю. Пілсудський, як уже зазначалося, погодився на скликання Національних зборів, однак відмовився від найвищої посади, заявивши при цьому, що обрання його президентом визнає як легалізацію вчиненого попередньо перевороту, своє моральне заспокоєння [59, с. 33, 34] та пославшись на обмежені права президента за Конституцією 1921 р. Замість себе він запропонував кандидатуру професора Львівської політехніки Ігнація Мосьціцького (1867–1946 рр.), який був наближений до Маршала ще з часів еміграції. Вступивши 4 червня на цю посаду [60, с. 173], був президентом до 29 вересня 1939 р.

Державний переворот у Польщі 12–14 квітня 1926 р., позначений глибокими політичними суперечливими тенденціями, становленням авторитарного режиму Ю. Пілсудського, ще раз переконливо підтверджує важливість і складність процесів національного державотворення. В цей період від парламентської демократії відходили суспільства багатьох інших європейських держав. Ліквідація основ парламентської демократії ендеками могла б привести до якогось польського різновиду фашизму. Однак профашистські тенденції не мали б в Польщі багатьох прихильників й широкої підтримки. У такій суспільно-політичній ситуації переміг Ю. Пілсудський, який представляв консервативно-авторитарні тенденції. Він скористався з двоїстої тенденції у польському суспільстві: „глибоко розколотому шістьма роками економічного та політичного безладдя: (а) маси досі розглядали його як людину лівиці та чекали від нього спасіння і (б) зафіксовані інтереси потребували його як альтернативу соціальної революції” [61, с. 76]. Очевидний спротив Пілсудського ототожнюватися з ідеологією будь-якої партії, його яскраво виявлена преференція на загальну думку аполітичним, технократичним підходам до проблем нації, давнє сприяння виживанню аристократії як вірного поборника державницьких традицій, що походять від золотої доби давньої держави, самовдоволення майбуттям свого перевороту – політичної революції без соціально революційних наслідків, а також колоритні викриття несправедливості та визиску були сплановані, аби задовольнити всі очікування, хоч і несумісні [61, с. 76]. Ці підходи давали йому змогу розв'язати собі руки і найбільш тонко ізолювати націонал-демократів, усунувши їхніх попередніх союзників. У певному сенсі в історіографії говорилося також про монархістські схильності Ю. Пілсудського [62]. Проте монархія не була популярною в Польщі. Тому робилися по-

шуки виходу із ситуації у створенні диктатури, яка б зберегла вигляд парламентської демократії.

Здійснивши переворот, перший маршал незалежної Польщі формально не оголосив себе диктатором, як того хотіли деякі із його прихильників, і не розпустив парламент. Він намагався зберегти незалежність і від лівих, і від правих сил. Своїми противниками лідери санаційного режиму вважали водночас правоцентристську парламентську більшість і політичні сили лівого табору. Гострота суперечностей у суспільстві спонукала політичні сили, які здійснили травневий переворот, формувати новий режим влади. Одним із перших кроків тодішньої влади було подання проекту змін до Конституції 1921 р. 2 серпня 1926 р. сейм прийняв „Закон про зміни і доповнення в Конституції від 17 березня 1926 р.” [63], і, тим самим, добровільно звузивши свої повноваження. Відтепер ухвалені поправки до конституції обмежували права парламенту, послаблювали його контроль над діяльністю уряду та контролювали повноваження президента, котрий дістав право розпустити сейм і сенат ще до закінчення терміну їхніх повноважень. Парламент країни втратив право на саморозпуск і позбавлявся пріоритетів у законодавчій сфері й втратив монопольне право затверджувати бюджет, оскільки вищеназваний закон надавав президенту право видавати укази, рівні за силою парламентським законам, і, при відповідних умовах, затверджувати бюджет, а також право відкривати, закривати чи переносити сесії сейму. Зате при цьому було обмежено роль депутатів і парламенту взагалі. Пропозиція про вотум недовіри щодо міністрів й уряду не могла розглядатися негайно після подання її до сейму, а мусила спочатку почекати; було обмежено принцип недоторканості депутатів. У результаті відбулася генеральна зміна у функціонуванні сейму, оскільки до цього часу він засідав майже перманентно [64, с. 147]. Від цього часу він скликався тільки на короткі сесії. Залишаючись у межах парламентської системи, закон водночас створював санаційній владі можливість здійснювати політичні зміни, спрямовані до авторитаризму. „Його прийняття, – як зазначає А. Айненкель, – становило завершення періоду, у якому парламентські групи мали вплив на формування устрою держави” [65, с. 198].

Силою закону від 2 серпня 1926 р. значно зросла роль президента в державі. Пілсудчики вирішили використати ослаблення парламентаризму, практично, щоб виключити його з гри, прийняли рішення управляти за допомогою декретів президента. Першим із них був декрет від 6 серпня 1926 р. „Про організацію найвищої військової влади в Польщі”. Він реалізовував цілі, за які Пілсудський боровся у 1921–1926 рр. Декрет установлював інститут Генерального інспектора Збройних Сил, який підлягав безпосередньо тільки президентові, й не був підпорядкований ані уряду, ані парламенту, а під час війни автоматично перетворювався у головнокомандувача. Обов'язки Генерального інспектора перейняв сам Ю. Пілсудський, який, таким чином, у військових справах ставав незалежним від уряду, в якому зрештою сам засідав як міністр військових справ, і парламенту. Від того часу й аж до смерті, у травні 1935 р., у військових справах Пілсудський міг приймати рішення самостійно. На дальній план відійшли декрети про реорганізацію адміністрації, самоврядування, судочинство, систему контролю за пресою тощо.

Обстановка, що склалася в країні після травневого перевороту, характеризувалася тим, що, з одного боку, збереглися демократичні інститути і Конституція 1921 р., а з другого – виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, не рахуючись з парламентом і політичними партіями, спираючись на авторитет Ю. Пілсудського й тих людей, яких він рекомендував на керівні посади в уряді та адміністрації. Такий спосіб правління запроваджував у Польщі авторитарний режим влади, який суперечив конституційним засадам 1921 р. Свою владу Ю. Пілсудський здійснював через масове усунення політичних противників з посад в армії й адміністрації. Молоді 30–40-річні офіцери у званні майора й полковника йшли на пенсію тільки тому, що перед 1926 р. стали на бік противників Пілсудського. Влітку й восени 1926 р. відбулася повсюдна заміна на посадах воєвод, старост. Ці посади заповнювалися, як правило, молодими офіцерами-пілсудчиками, довіреними особами, серед яких були військові-легіоністи, колишні соціалісти, людовці, консерватори і ліберали, що зберігали особисту вірність Маршалу. Найближчими співробітниками Ю. Пілсудського стали військові полковники А. Прістор, Ю.

Бек, А. Коц, Б. Пєрацький та ін. Перші декрети й персональні зміни вели до прискорення інтеграційного процесу держави, зміцнення її центральної влади, внутрішньої цілісності, обмеження критики влади тощо. З одного боку, вони мали важливе значення на шляху об'єднання держави, але з другого – вели до ослаблення противників уряду й посилення санації, обмеження громадянських прав та ініціатив на користь централізації. Оздоровлення системи функціонування держави поєднувалося із особистою залежністю від правлячого табору, від пілсудчиків.

Реалізацію цієї політики полегшував факт значного покращення економічної кон'юнктури в Польщі, яка знайшла нові ринки збуту для вугілля й збіжжя, послабила фінансову блокаду, поліпшила торгівельний баланс, збільшила потік зарубіжних інвестицій. Різно зросли транспортні перевезення, вагомі замовлення отримали машинобудівники та інші галузі промисловості, скоротилося безробіття, зміцнів курс злотого тощо. Ця кон'юнктура виникла об'єктивно внаслідок розвитку на закордонних ринках. Однак пілсудчики доводили, що це було внаслідок санації, запровадженої у результаті травневого перевороту, що на покращення соціально-економічного життя вплинув авторитет Пілсудського й факт стабілізації політичної ситуації.

Усі ці зрушення у країні призвели до нової конфігурації суспільно-політичних сил. Довкола післятравневого табору зібралася фінансова олігархія, високопромислова буржуазія, землевласники та партії, які їх представляли. Значно ослабили позиції ендеків, оскільки частина їх політичних симпатиків перейшла на бік санації. Далеко пішов процес політичного розпаду в колишніх центристських партіях: партії хадеків, ПСЛ „Пяст” та НПР. Проти санаційного режиму почали виступати представники сеймової лівиці, тобто тих угруповань, які до перевороту підтримували Пілсудського та його рух. Комуністи, які теж підтримали переворот, вже восени 1926 р. засудили його, як „фашистський”. Щораз більше проти санації налаштовувалися також представники національних меншин, які спочатку розраховували на Пілсудського, а згодом його національна політика викликала у них важке розчарування. Отже, переворот спричинив значну політичну переорієнтацію. Опозиція проти починань санаційних урядів утворювалася поступово й з великим супротивом. Незалежно від комуністичної та правонаціоналістичної сформувалася також ліберально-демократична опозиція, яка виступила на захист парламентської демократії, прав особистості, свободи слова й преси, права парламенту контролювати уряд тощо. Проте опозиція в сеймі не була сильною, тим більше вона залишалася надто диференційованою політично. З формально-правової точки зору зміни в державі були незначними, адже зберігалися сейм, сенат, реформована конституція. Зате фактичні зміни у функціонуванні вищої влади в державі були радикальними. Вся система влади формально знаходилася в руках уряду й президента, а фактично належала Пілсудському, хоча до 1929 р. він владою не зловживав [1, с. 139]. Юзеф Пілсудський продовжував боротися з політичними партіями й сеймом в ім'я побудови сильної незалежної Польської держави. Це влаштовувало навіть багатьох його противників, які критикували не цілі, що він ставив, а методи його дій. Тож опозиція була непослідовною, а крім того, дуже розпорошеною організаційно. Післятравневе управління в Польщі уникало застосування репресій щодо легальної опозиції, а остання, в свою чергу, атакувала його лише в рамках парламенту. Репресії застосовувалися тільки щодо революційного руху, представленого КПП, яка в цій ситуації найрішучіше і послідовно боролася із системою. Ось тому санація нічим не відрізнялася від попередніх демократично-парламентських правлінь. Інші політичні партії в Польщі визначали управління державою після 12–14 травня 1926 р. як диктатуру за ширмою криптодиктатури чи врешті авторитарним керівництвом [1, с. 139]. Суттєві зміни в системі функціонування авторитарного управління в Польщі відбулися у 1930 р., що спричинило різке ускладнення відносин між прихильниками санації та парламентом.

Підсумовуючи, треба відзначити, що травневий переворот Ю. Пілсудського був зумовлений закономірним ходом історичного процесу розвитку польського суспільства. У 1921–1926 рр. польська демократія не зуміла привести структуру і функції органів влади у відповідність з поставленими завданнями та потребами новоствореної Польської держави. Для політичної системи парламентської демократії була властива багатопартій-

ність, особливість якої полягала у наявності великої кількості партій, що вели боротьбу за контроль над парламентом країни. Політична спектральність сейму не визначала більшості жодної партії чи політичної течії, через що вони не могли самостійно контролювати польський парламент. Відсутність парламентської більшості значно знижувала ефективність роботи парламенту, призводило до дестабілізації в країні. Нестабільність парламенту в Польщі мала і глибші корені, вона викликалась самим характером польського суспільства, у якому було велике національне, релігійне і соціальне розмежування. Не останню роль відіграла й відсутність міцних традицій парламентаризму в Другій Речі Посполитій. У період парламентської демократії був слабким і маловпливовим інститут президентства, робота уряду в ці роки відрізнялася великою нестабільністю, що негативно відображалось на економіці держави і рівневі життя населення. У роки парламентської демократії в Польщі існувала малодемократична модель місцевого самоврядування. Як наслідок, польське суспільство виявилось неготовим до життя в умовах парламентської демократії. Воно до 1926 р. було розчароване його роботою, а саме нездатністю розв'язувати гострі соціально-економічні й політичні проблеми, які постали перед країною. Тому переворот, організований Ю. Пілсудським та його прихильниками у травні 1926 р., був позитивно зустрійтий значною частиною населення країни та політиками.

Політична криза у нововідновленій Польщі посилювалася погіршенням становища в польських збройних силах, їх організацією, недосконалістю в структурному і організаційному планах військових органів, незавершеністю створення цілісної їх системи відповідно до нових умов національного державотворення. Розвиток міжнародних подій у міжвоєнній Європі підкреслив уразливість молодого Польської держави, невизначеність чітких пріоритетів у зовнішньополітичній діяльності ускладнювали суспільно-політичну обстановку в країні, тим самим полегшуючи умови для перевороту.

В урядовому травневому перевороті 1926 р. помітним був особистісний чинник, Ю. Пілсудський та його багаточисельні прихильники, які відігравали вагомий роль у суспільно-політичному житті країни. Усунутий від влади Пілсудський боровся з усіма урядами парламентської доби, політичними партіями, особливо гостро нападав на ендеків та їх найближчих союзників, категорично відкидав будь-яку співпрацю з тими, які працювали в парламенті до 1926 р., що поглиблювало прірву між ним та правицею. У такий спосіб ще більше ускладнювалася суспільно-політична ситуація в країні, поглиблювалися внутрішні суперечності.

Перші роки відновленої незалежності були економічно складними, характеризувалися хронічними розладами, інфляцією, безробіттям і безладдям, які разом підривали основи парламентсько-партійної системи та полегшували домагання Пілсудського влади. За умови погіршення життєвого рівня через загострення економічної кризи в 1925–1926 рр. створювався сприятливий клімат для поглиблення політичної кризи в країні. Потрібен був лише лідер, який би зміг очолити цей вияв невдоволення та нестабільності. І таким харизматичним лідером став Ю. Пілсудський. Не підлягає сумніву, що генезис перевороту мав свої витоки в боротьбі за владу, яка тривала від Першої світової війни між двома політичними орієнтаціями, між Пілсудським, лівицею, та правицею, ендеками. Істотну роль у цій боротьбі відіграла легенда лівизни і понадпартійності, яка виросла докола особи Пілсудського, котрий здійснив травневий переворот 1926 р. за значної моральної та політичної підтримки лівих. Однак з моментом прийняття влади Пілсудський порвав з лівицею, шукаючи підтримки правих кіл, землевласників і буржуазії. Всупереч надіям лівих переворот означав не зміцнення, а обмеження й згорання парламентської демократії. Урядовий травневий переворот 1926 р. закінчив демократично-парламентський період у розвитку Другої Речі Посполитої й започаткував період самостійної авторитарної влади.

Після травневого перевороту 1926 р. у Польщі витворилася авторитарна форма суспільно-політичного ладу, яку в зарубіжній історіографії називають традиційними диктатурами чи режимами особистої влади, а режим санації характеризують як плюралістичний авторитаризм. З 1926 р. Польща перетворилася в президентсько-парламентську республіку, і в цих умовах коаліції партійно-політичних сил залишалися важливим структурно-функціональним компонентом парламентської системи у Польщі й при існуючому

балансі сил у міжвоєнний період відповідали загальним інтересам правлячих кіл країни. Хоча в нових умовах вісь політичного життя поступово дедалі більше схилилася вправо, однак завдяки тактичній маневреності польської еліти, яка відстоювала, перш за все, свої функції влади, а також боротьбу масових верств за збереження демократичних завоювань, санаційний режим Пілсудського при всіх його модифікаціях значно послабив позиції парламенту, але він, не дивлячись на це, юридично залишався інститутом державної влади і міг справляти хоча не вирішальний, але певний вплив на формування державної політики. Аж до 1939 р. у Польщі зберігалася багатопартійна система, діяв парламент, функціонували самостійні профспілки, кооперативний рух, місцеве самоврядування тощо, не було також тотальної індоктринації суспільства, яке надалі зберегло свободу думки й дій. Тому неправомірно вважати парламентську систему завершеною після державного перевороту 1926 р. Травневий переворот спричинив зміни не стільки в самій моделі політичного устрою Польщі, скільки в її функціонуванні. Характерно, що, незважаючи на правові та адміністративні обмеження, які стосувалися, насамперед, опозиції політичних сил і зв'язаних з нею організацій, основні опозиційні партії, діючи в умовах санаційних урядів за складних обставин політичної нестабільності, проіснували до кінця II Речі Посполитої. Цей факт, безсумнівно, відрізняв політичний санаційний режим Ю. Пілсудського не лише від фашистсько-тоталітарних режимів, а й від інших тоталітарних систем у Європі, котрі, як відомо, не були терпимими до будь-яких антирежимових чи опозиційних сил. Антипарламентська політика Пілсудського передбачала боротьбу з надто яскравими націоналістичними та фашистськими тенденціями, особливо ендеків, а сам Пілсудський – на відміну від інших фашистсько-тоталітарних лідерів, своєї партії не мав, вважався позапартійною людиною, яку цікавила нібито тільки доля цілої країни та її народу. Санаційне правління відіграло суттєву роль в процесі боротьби за повну інтеграцію диференційованого перед переворотом польського суспільства, у закінченні періоду чвар на тлі регіонального сепаратизму, спричиненні прискорення процесу єдиного адміністративного поділу країни, запровадженні уніфікованих кодексів права та ін. Після 1926 р. не було помітно серйозних змін в галузі зовнішньої політики країни. Однак процес санації відбувався і надалі в умовах гострої боротьби з її противниками, що призводило за собою до численних негативних наслідків. До найсуттєвіших із них треба віднести запровадження нового політичного поділу польського суспільства на проурядовий табір та на опозицію, значне обмеження демократичних свобод, згортання парламентської демократії, погіршення після короткого піднесення економіки в 1926 р. становища народних мас польського населення, дискримінації національних меншин. Тож факт урядового травневого перевороту 1926 р. у розвитку відродженої після багатьох років неволі Польської держави в контексті її основних подій історії залишається важливою подією з його негативними і позитивними наслідками та вимагає подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. – Т. I: Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – 320 s.
2. Ajnenkiel A. Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926. – Warszawa, 1972. – 458 s.
3. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
4. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
5. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.
6. Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiezda Powszechna, 1975. – 412 s.
7. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. – Warszawa: Wiezda Powszechna, 1977. – 470 s.
8. Garlicki A. Przewrót majowy. – Warszawa: Czytelnik, 1987. – 405 s.
9. Czubiński A. Przewrót majowy 1926 roku. – Warszawa, 1989. – 406 s.
10. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с.
11. Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // МЭМО. – 1987. – № 7. – С. 52.
12. Żarnowski J. Społeczeństwo //

Mędrzecki W., Rudnicki S., Żarnowski J. Społeczeństwo polskie w XX w. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2003. – S. 8–72. 13. Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 344 s. 14. Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego. – Poznań: Likon, 1991. – 276 s. 15. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267. 16. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 17. Pismo Prezydenta Rzeczypospolitej Stanisława Wojciechowskiego, do Macieja Rataja, Marszałka Sejmu, w sprawie dymisji swojej i dotychczasowego rządu, 14 maja 1926 roku // Monitor Polski. – 1926. – № 109. – S. 1–17. 18. Obwieszczenie Marszałka Sejmu z dnia 23 maja 1926 r. w sprawie zwołania Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 2. 19. Protokół Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 6–7. 20. Panie Marszałku! – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 59. 21. Obwieszczenie Marszałka Sejmu z dnia 31 maja 1926 r. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 55. 22. Protokół Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 57–59. 23. Protokół posiedzenia Zgromadzenia Narodowego w dniu 4 czerwca 1926 r. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 106. 24. Protokół przekazania władzy przez Marszałka Sejmu Macieja Rataja Prezydentowi Rzeczypospolitej Ignacemu Mościckiemu. – AAN, Biuro Sejmu, sygn. 14, s. 141. 25. Gradowski K. Polska 1918 – 1939. Niektóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego. – Warszawa, 1959. – 434 s. 26. Wapiński R. Miejsce Narodowej Demokracji w życiu politycznym II Rzeczypospolitej // Dzieje Najnowsze. – 1/ 1969. – S. 47–62. 27. Tymieniecka A. Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924 – 1929. – Warszawa, 1969. – 217 s. 28. Programy Stronnictw Ludowych. Zbiór dokumentów. – Warszawa, 1969. – 317 s. 29. Watt M. Ryszard. Gorzka chwala. Polska i jej los. 1918–1939. – Warszawa: A. M. F. Plus Group Sp, 2005. – 448 s. 30. Deklaracja Marszałka Piłsudskiego ułożona Prezydentowi Wojciechowskiemu w Belwederze dnia 14. XI 1925 r. – AAN, Akta J. i Al. Piłsudskich, sygn. 25, s. 78. 31. Traktat Arbitrażowy Pomiedzy Rzeczpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką // Dz U RP, 1926, nr 114, poz. 662. 32. Traktat Gwarancyjny pomiedzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Francuską // Dz U RP, 1926, nr 114, poz. 660. 33. Nr 11. 1922 kwiecień 16, Rapallo – Traktat między Niemcami a RSFRR w sprawie wznowienia stosunków przyjacielskich i handlowych // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – T. 1. 1918–1932 / Pod red. nauk. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 515–517. 34. Nr 15. 1922 kwiecień 24, Berlin – Traktat o nieagresji i neutralności między Niemcami a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich // Dokumenty z dziejów... – S. 525–526. 35. Pepliński W. Oblicze społeczno-polityczne „Słowa Pomorskiego” w latach 1920–1939. – Gdańsk, 1978. – 347 s. 36. Пилсудский Юзеф. Available: <http://www.narovol.narod.ru/> 37. „Nowy Przegląd”. – Warszawa, 1961. – S. 523–524. 38. Grosfeld L. Czy Anglia rzeczywiście była inspiratorem przewrotu majowego? // Kwartalnik Historyczny. – 3/ 1969. – S. 681. 39. Jabłoński H. Przyczynek do dziejów zamachu majowego 1926 r. w Polsce // Przegląd Historyczny. – 2/ 1970. – S. 249–259. 40. Larodu J. Polska lat 1926–1935/ Wspomnienia ambasadora francuskiego. – Warszawa, 1966. 41. Piszczkowski T. Anglia a Polska 1914 – 1939. – Londyn, 1975. 42. Пидлущий А. Фигуры XX столетия. Юзеф Пилсудский: Начальник, который создал себе государство. Available: <http://www.Zerkalonedeli.com/nn/show/329/29435> 43. Константинов С. „Как будто ангел будил льва...” Available: <http://www.polska.ru/polska/historia/pilsudski.html> 44. Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 roku w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa // Dz Pr PP, 1919, nr 19, poz. 226. 45. Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1871–1945. – Warszawa: PWN, 1995. – 395 s. 46. Ustawa Przechodnia do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej // Dz U RP, 1921, nr 44, poz. 268. 47. Пилсудский (Piłsudski) Юзеф. Available: <http://www.hrono.ru/biograf/pilsudsky.html> – 28k – 48. Czubiński A. Józef Piłsudski i jego legenda. – Poznań, 1988. – 347 s. 49. Daszyński J. Wielki człowiek w Polsce. – Warszawa, 1925. – 147 s. 50. Hass L. Kształtowanie się lewicowego nurtu w Polskiej Partii

Socjalistycznej na tle sytuacji wewnątrzpartyjnej. Listopad 1923–maj 1926 // Kwartalnik Historyczny. – 1/ 1961. 51. Grabski W. Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej 1924–1925. – Warszawa, 1927. – 217 s. 52. Oświadczenie marszałka Piłsudskiego. – AAN, Akta J. i Al. Piłsudskich, sygn. 25, s. 139. 53. Rotshild J. Piłsudskis coup d' Etat. – Columbia University Press, 1966. – 347 s. 54. Военный переворот Пилсудского в Польше 1926 г. Available: www.hrono.ru/biograf/pilsudsky.html – 28k – 55. Monitor Polski.– 1926. – № 109. 56. Dzendrel H. Powstanie i upadek rządu premiera Wincentego Witosa w maju 1926 r. w świetle wspomnień // Roczniki dziejów ruczu ludowego. – 8/ 1966. 57. Kurier Warszawski. – 15.V 1926 r.– № 132. 58. Rataj M. Pamiętniki 1919–1927. – Warszawa, 1965. – 447 s. 59. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. – T. IX. – Warszawa, 1937. – 547 s. 60. Ignacy Mościcki Prezydent RP. Autobiografia. – Warszawa, 1993. – 347 s. 61. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. – К.: Мегатайт, 2001. – 496 с. 62. Cat-Mackiewicz S. Historia Polski od 18 XI 1918 – 17 IX 1929. – Londyn, 1941; Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – T. II. – Londyn, 1956. 63. Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. // Dz U, 1926, nr 78, poz. 442. 64. Śliwa M. Ludowcy i socjaliści w Parlamencie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydaw. Sejmowe: Kancelaria Sejmu, 1995. – 166 s. 65. Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001. – 416 s.

Lesya Alexiyevets

THE CRISIS OF PARLIAMENTARY DEMOCRACY. THE MAY COUP D'ETAT IN 1926 AND ITS CONSEQUENCES FOR POLAND

The paper presents the analysis of the causes of the parliamentary democracy crisis and the May Coup D'etat in 1926 in Poland as well as its consequences for the country.

УДК 355(09):623.438"19"

Володимир Білодід

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ТАНКЕТОК НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роботі приведено аналіз використання танкеток у Чакській (1932 – 1935) та Ефіопській (1935 – 1936) війнах. Показано, що даний досвід, разом із власною практикою послужив причиною рішення керівництвом Червоної Армії про недостатню ефективність цих машин.

Після Першої світової війни, де кращим танком виявився французький легкий танк „Рено”, виникла ідея подальшого удосконалення легких машин, які в перспективі могли би замінити звичайну піхоту. Такі недорогі машини із захистом від вбивчого вогню кулетів могли би проривати оборону противника, значно зменшуючи при тому власні втрати. Так народилася ідея танкетки. Першими почали її впроваджувати англійці. У 1924 р. розпочалися випробування танкетки „Карден-Лойд”, які пройшли успішно і ліцензії на її виробництво закупили відразу Італія, Польща, Чехословачія та Японія. Італійці розробили на її базі свій проект „Фіат-Ансальдо”, відразу ж прийнятий на озброєння. Не відста-

вав і Радянський Союз. У 1929 р. була випробувана одномісна танкетка Т-17, а у 1930 р. – двомісна Т-23. Її покращений варіант Т-27 був прийнятий на озброєння у 1931 р. Машина використовувала двигун потужністю 40 к.с., трансмісію серійного автомобіля ГАЗ-АА, мала загальну масу 2,7 т, клепаний броньований корпус з товщиною лобової броні 10 мм, розвивала швидкість до 45 км/год. На озброєнні був кулемет. Екіпаж – 2 чол. Треба сказати, що за своїми характеристиками ця машина не уступала зарубіжним танкеткам [1].

Червона армія мала можливість відразу оцінити бойові можливості танкеток. Їх застосовували у війні проти басмачів Середньої Азії. Інші держави, серед яких найбільшу зацікавленість у застосуванні танкеток проявляли Англія та Італія, скористалися з можливостей випробувати цю бойову техніку в умовах локальних війн.

У 1928 р. на рівнині Чако-Бореаль, в самому центрі Південної Америки на стику кордонів Аргентини, Болівії та Парагваю у передгір'ях Анд, де засушлива пустеля переходить у джунглі західного берегу ріки Парагвай, знайшли ознаки залягання нафти (як потім виявилось це була помилка геологів). Вже 22.08.1928 р. болівійська міліція зіткнулася у цьому районі з парагвайським кавалерійським загоном. 6.12.1928 р. болівійські війська захопили в Чако форт Вангвардія. Але втручання Ліги націй стишило конфлікт. 16.09.1929 р. було підписано перемир'я, почалися переговори про відновлення дипломатичних стосунків і 23.06.1930 р. болівійці вивели свої війська із захопленого форту. Але Болівія, яка у випадку успіху розраховувала отримати в районі Чако порт на р.Парагвай з виходом до океану по р. Ла-Плата, що дозволило би забезпечити транспортування нафти, почала підготовку до серйозної війни. За її спиною стояла американська компанія „Стандарт-Ойл”, яка збиралася експлуатувати родовища в Чако [2]. В свою чергу готувався до війни і Парагвай, заручившись підтримкою англо-голландської „Ройял Датч Шелл” [3].

Болівія мала в три рази більші людські ресурси і приблизно втричі більший військовий бюджет. На той час болівійська армія мала всього три легких танки типу „Віккерс” і 8 танкеток „Віккерс-Карден-Ллойд”. У Парагваю взагалі не було подібної техніки. Його армія налічувала всього 3 тис. чол., озброєних мачете і однією гвинтівкою Маузера на 3–5 чол. Тому Парагвай зайнявся укріпленням кордонів, де зводилися форти. Обидві сторони мали у своєму розпорядженні 122 гармати, причому парагвайці в основному легкі польові гармати. Маючи малі ресурси парагвайці закупляли гвинтівки Маузера, кулемети Мадлен та міномети „Стокс-Брандт” 81-мм. Парагвайці почали закупку танків (віддаючи перевагу танкеткам „Віккерс-Карден-Ллойд”) та винищувачів, а також важкої артилерії переважно німецького виробництва. Очолив болівійське військо ветеран Першої світової війни – німецький генерал-майор Ганс Кундт (1869–1939), вихованець німецької Академії Генерального штабу (1899). Начальником штабу болівійської армії було призначено іншого німецького генерала фон Клюга. В ряди болівійської армії вступило ще 120 німецьких офіцерів з досвідом Першої світової війни [4].

У 1932 р. болівійські війська методично почали займати спірні території, які до цього часу були майже пустинними, поки не вперлися в шеренгу парагвайських фортів. 15.06.1932 р. вони атакували форти Карлос Антоніо Лопе, Корралес, Толедо і Бокерон, сходу взявши недобудований Корралес, а невдовзі і Бокерон. Але гарнізони двох інших фортів оборонялися, незважаючи на чисельну перевагу противника [5].

У Парагваї розпочалася мобілізація, чисельність війська відразу ж зросла до 60 тис. чол.. Його очолив енергійний полковник Хосе Фелікс Естиггаррібіа, начальником Генштабу був призначений російський генерал-майор Іван Тимофійович Бєляєв (1875–1957), колишній командир 1-ї лейб-гвардійської артилерійської бригади, учасник білого руху, який з 1924 р. жив у Парагваї, був начальником військового училища в м.Асунсьйоні. З 1923 р. у Парагваї викладав у військовому училищі генерал-майор Микола Францович Ерн (1879–1972), з 1936 р. генерал-лейтенант і генерал-інспектор парагвайської армії. В цій війні він очолив парагвайську артилерію. Обидва генерали залучили до парагвайської армії близько 80 офіцерів-білогвардійців (8 полковників, 4 підполковники, 13 майорів, 23 капітани в чинах парагвайської армії) [6]. Цікаво, що майбутній диктатор Парагваю

А. Стресснер воював в цій війні в чині лейтенанта також під командою російських офіцерів, яких вважав своїми учителями.

Після перших успіхів болівійської армії війна поступово перетворилася у позиційну. Парагвайська армія, з подачі Бєляєва, широко застосовувала польові укріплення з мінуванням підходів та дротяними загородженнями. Болівійці застосовували фронтальні атаки з широким використанням танкеток при підтримці важкої артилерії. Але гаубиці Шнейдера на кінній тязі не встигали за військами в джунглях, а танкетки застрягали у болотах, буреломі джунглів і підривалися на численних фугасах. Ніякого ефекту вони не дали [7].

У жовтні 1932 р. парагвайці відбили форт Корралес, ще 29.09.1932 р. капітулював форт Бокерон, не витримавши повітряних атак (причому перевага якраз болівійської авіації була очевидною, але болівійці не зуміли її використати). З часом просування парагвайської армії було зупинено [8].

Болівійці зосередили свої основні сили проти форту Нанава, який безуспішно штурмували протягом 1933 року, втративши без результату більшість своїх танків і танкеток. На початку 1934 р. парагвайці перейшли в наступ вздовж рік Пількамайо і Монте-Ліндо. При сорокаградусній жарі йшли тропічні ливні, танкетки болівійської армії, рівно як і її авіація виявилися непотрібними. Парагвайці захопили 7 тис. полонених і просунулися на 200 км. Фронт перемістився з джунглів у напівпустинні райони. Тут парагвайська армія вперше використала свої танкетки – більше сотні машин CV33, які італійці продали дешево, намагаючись перевірити їх саме на цьому театрі бойових дій. Але і на цей раз танкетки не дали жодного ефекту. Вони часто ламалися, даремно тратили дорогий бензин, вимагали спеціальних колон грузовиків супроводу та ремонтних підрозділів, не була налагоджена належним чином евакуація їх з поля бою. У рішучих боях в кінці березня 1935 р., коли парагвайська армія перейшла в наступ біля міста Вілья-Монтес (оборону якого очолював чеський генерал Плачек), в рядах обох армій танкеток вже не залишилося. За два тижні болівійська оборона рухнула і 11.06.1935 р. було укладено перемир'я, яке завершилося підписанням миру у 1938 р., за яким $\frac{3}{4}$ території Чако відійшли до Парагваю. Як виявилось пізніше покладів нафти там не було. Парагвай втратив у цій війні більше 40 тис. чоловік, Болівія – 89 тис. [9]. Війна показала високу ефективність 81-мм мінометів, які переносилися у розібраному вигляді на спинах мулів та солдат, ефективність пістолет-кулеметів (застосовувалися швейцарські автомати S1-100), фугасних мін та інженерних загороджень польових укріплень і повну непридатність танкеток.

Італійці не випадково дешево продали свої танкетки парагвайцям. У 1935 р. вони розпочали завоювання Ефіопії. У цій війні були використані танкетки системи Фіат-Ансальдо вагою 3,3 т, які мали швидкість до 42 км/год і запас ходу на 110 км., озброєння – один кулемет 6,5-мм, товщина лобової броні – 10 мм. Конструкція цієї машини враховувала деякі моменти її використання у пустині та горах: вона брала підйоми до 55 і спуски до 60 градусів, бродила глибиною 0,9 м і окопи – 1,5 м. Але в умовах італо-ефіопської війни застосування цієї техніки також не дало ефекту. Мотори часто забивалися піском, що змушувало постійно міняти масляні фільтри. Гусениці не витримували кам'янистого ґрунту, а в періоди тропічних ливнів – застрягали в болоті. Спеціалісти вказували на необхідності підсилення броні до 13 мм, встановлення перископу та поворотної вежі, а також наявності у боєкомплекті взривних речовин для підриву завалів на гірських дорогах. Охолодження треба було розраховувати на нормальну роботу мотора при зовнішній температурі до 60 градусів Цельсія. Виявилось, що танкетка повинна була мати автоматичне регулювання карбюрації при роботі на різних висотах над рівнем моря. Автотракторні мотори з великим числом обертів швидко перегрівалися на гірських підйомах [10].

При використанні танкеток в горах виявилася необхідність подвійної норми палива порівняно з рівнинними театрами військових дій, а також у 2–3 рази більшу потребу у запасах гуми та гусениць. У пустинних районах танкетки застосовувалися для мобільної охорони, на них покладалися також завдання по захопленню джерел водопостачання. За час війни італійці втратили 24 танкетки, з них 4 танкетки ефіопи підбили артилерійсь-

ким вогнем, решта загинули у замаскованих ямах та під штучними обвалами гірських порід, які влаштували ефіопи у гірських ущелинах [11].

Застосування танкових та механізованих військ (італійці мали артилерію на механічній тязі, механізованими були також саперні війська, війська зв'язку та розвідувальні підрозділи) змусили італійців затратити великі ресурси на будівництво доріг. Лише на північному фронті до кінця війни на будівництво доріг було затрачено 16366000 чол.год, що склало при 8-годинному робочому дні 4346 чол.днів на 1 км дороги. На це будівництво було витрачено 14 920 т цементу, 1150 000 куб. м. щебеню, 5595 т асфальту, 1600 т заліза, 12000 кг вибухових речовин. Стан автотранспорту був низьким, на кожен робочий автомобіль припадало 2 машини в ремонті. Число машин, які звалилися у пропасті доходило до 192 у місяць; загальна аварійність складала 25 % за місяць [12].

Німці активно слідували за досвідом італійців у цій війні, особливо за досвідом використання танків і танкеток. В газеті „Красная звезда” від 3 серпня 1938 р. № 177 були приведені витяги з секретної доповіді про використання досвіду італо-ефіопської війни 1935–1936 рр. і війни в Іспанії, зробленої генералом фон Рейхенау на нараді німецьких лідерів. Генерал застерігав німецьких конструкторів від захоплення танкетками. Так як у ефіопів не було технічних засобів протитанкової оборони – танкетки, хоча і не зіграли суттєвої ролі, але і не понесли значних втрат. Генерал вказував на досвід іспанської війни, яка остаточно похоронила цей вид озброєння, звертаючи увагу на необхідність розробки „важких танків з товстою бронею”. Говорячи вже про іспанський досвід, генерал писав: „Спочатку ми дорого заплатили за свою помилку, так як наші танкетки не могли протистояти навіть перед кулеметним вогнем і не в стані були долати навіть незначні загородження, що привело нас до необхідності перейти до важких типів танків” [13].

У Радянському Союзі вище згадані спроби використання танкеток не пройшли без уваги. Уже у 1938 р. була видана праця генерал-лейтенанта Миколи Георгійовича Корсуна (1876–1958), професора Військової академії ім. М.В.Фрунзе, присвячена італо-ефіопській війні [14]. У цій праці спеціально розбирався досвід використання різних родів військ та техніки, зокрема танкеток. Відповідні статті публікувалися і у спеціальних військових виданнях [15].

Керівництво Червоної Армії використало також і власний досвід використання танкеток у військових діях проти басмачів. Незважаючи на те, що басмачі, подібно до ефіопів, не мали технічних засобів боротьби з цими машинами, танкетки також не принесли очікуваного ефекту. На жаль, не вдалося виявити публікацій на цю тему. Але висновок щодо їх застосування радянське керівництво зробило ще до Чакської та Італо-ефіопської воєн. У 1933 р. виробництво танкеток Т-27 було зупинено, а нові моделі на озброєння так і не поступили.

Таким чином, невдоволені ефективністю застосування танкеток, радянські командири ставили нові завдання перед конструкторами. З огляду застосування цієї техніки на полях локальних війн керівництво планувало використати військовий досвід цих війн, але, переконавшись у неефективності танкеток, взагалі відмовилося від їх використання, зробивши вірну ставку на середні та важкі танки.

Список використаних джерел

1. Фомин Н.Н. Танки. – М., 1974. – С.54–57; 2. Гонимонский С.А. Печерки новейшей истории стран Латинской Америки. – М., 1964. – С.68–72; 3. Матвеева Н.Р. Колониальная экспансия Англии в Парагвае // Уч. зап. Калининского пед. ин-та. Кафедра истории. – Т.26. – Калинин, 1962. – С.34–37; 4. Cordozo E. El Paraguay independiente. – Barcelona, 1949. – P.54–60; 5. Клеченов Г.Е. Территориальные споры и пограничные конфликты в Латинской Америке // Латинская Америка. – 2001. – № 8. – С.123–124; 6. Строгов Н.Н. Парагвай и русские офицеры // Часовой. – 1936. – Сентябрь. – № 174; 7. Мартынов Б.А. Повесть о генерале Беляеве (отрывок из рукописи книги) // Латинская Америка. – 2005. – № 12. – С.85–89; 8. Gondozo E. Breve historia del Paraguay. – Buenos-Aires, 1965. – P. 125–133; 9. Мартынов Б.А. Новые подробности Чакской войны // Латинская Америка. – 2004. – № 11. – С.92–99; 10. Корсун Н.Г. Итало-абисинская война 1935–1936 гг. – М., 1938. – С.78; 11. – Там само. – С.78–79; 12. Там само. – Прим.38–39; 13. – Там само. – Прим.33;

14. Корсун Н.Г. Итало-аббисинская война 1935–1936 гг. – М., 1938; 15. „Техника и вооружение”. – 1937. – № 12. – С.23–25.

Volodymyr Bilodid

ПРАКТИЧАСЬКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ МАЛИХ ТАНКІВ ПЕРЕД ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

The analysis of the use of small tanks in Thaksk (1932 – 1935) and Ethiopian (1935 – 1936) wars is resulted in work. It is shown that experience (is given) with its tactic served as reason of Red Army commandiers decision about insufficient efficiency of these machines.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В НОВОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розкрито процес формування та розвитку українсько-польських відносин в нових геополітичних умовах, показано значення українсько-польського стратегічного партнерства в контексті трансформації й еволюції міжнародного становища.

Формування українсько-польських відносин нового типу стало можливим завдяки докорінним змінам у Європі наприкінці ХХ ст. Розпад Радянського Союзу, поява незалежної України на геополітичному просторі нової Європи, падіння комуністичної системи в Польщі, демократизація та розбудова незалежних держав на початку 90-х рр. ХХ ст., геополітичне розташування, територіальна близькість, традиційні тісні економічні зв'язки та взаємний інтерес створили сприятливі передумови для формування нової моделі українсько-польських стосунків. Традиційні відносини між Україною та Республікою Польща набули якісно нового виміру. За роки незалежності України вони переросли в тісне політичне, економічне, наукове й культурне співробітництво й характеризуються як стратегічні.

Стратегія двостороннього співробітництва будь-яких держав-партнерів будується відповідно до системи світових координат, відносини України та Польщі в цьому плані теж не є винятком. Тому розглядати процес становлення співпраці України та Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у відриві від глобальних процесів в Європі та світі неможливо, оскільки обидві держави є невід'ємними складовими європейського геополітичного простору та повноцінними суб'єктами міжнародної політики.

З розпадом СРСР нові незалежні держави, розташовані в регіоні Центрально-Східної Європи, розпочали реформування державного устрою відповідно до норм та цінностей європейської цивілізації. Спрямованість цих країн характеризується розширенням європейських та євроатлантичних структур стабільності і безпеки. На сучасному етапі інтеграційний процес відбувається на глобальному, регіональному та субрегіональному рівнях, до нього залучаються вже досвідчені політико-економічні об'єднання та порівняно молоді, що утворились нещодавно [1:51]. Визначальною тенденцією суспільного розвитку стала економічна, технологічна, інформаційна та соціальна взаємозалеж-

ність, яка ґрунтується не на рівновазі сил, а на узгодженні економічних та політичних інтересів. В європейському просторі тривають пошуки обрисів майбутньої архітектури інтегрованої Європи й трансатлантичних зв'язків. Початок ХХІ ст. продемонстрував поступове завершення формування потужних світових центрів, що змінили конфігурацію об'єднань і союзів Європи.

Актуальність і необхідність вивчення даної проблеми зумовлюється тим, що предмет українсько-польських взаємин тісно пов'язаний з формуванням єдиного безпекового та політико-економічного простору Європи. Україна і Польща будуючи тривалі партнерські стосунки, вносять свій вклад у, важливу для усього континенту, стабілізацію в Центральній та Східній Європі. Наукова історична думка поступово нагромаджує потенціал вивчення основних тенденцій формування і розвитку двосторонніх українсько-польських відносин. Багато вчених, як українських, так і зарубіжних, досліджують непрості взаємини між Україною та Польщею в різні історичні періоди. Серед багатьох варто відзначити праці: Л. Зашкільняка [1], Ю. Макара [2], Я. Ісаєвича [3], Я. Дашкевича [4], Ю. Зайцева [5], Т. Зарецької [6], Є.Макаренка [7], Н. Сербіної та Л. Алексієвець [8], В. Колесника і М. Кучерепи [9], Л. Чекаленко [10] та ін. Різні аспекти та напрямки українсько-польських стосунків вивчали й зарубіжні дослідники, зокрема, В. Гілл та Н. Гілл [11], Б. Сурмач [12] Т. Ольшанський [13–14], Є. Козакевич [15], С. Р. Бурант [16], В. Бонусяк [17], М. Чієшлік [18] та ін. Аналіз української і зарубіжної літератури свідчить про недостатню кількість праць з проблеми українсько-польського співробітництва в нових геополітичних умовах. Основні здобутки лежать в площині політологічних досліджень, а отже, потреба подальшого об'єктивного, цілісного й ґрунтового узагальнення історичного процесу формування нової моделі українсько-польських відносин в історичному контексті залишається актуальною. Дана стаття певною мірою покликана з'ясувати значення українсько-польського стратегічного партнерства у новому геополітичному просторі в контексті трансформації й еволюції міжнародного становища.

Логіка, сутність та цілі зовнішньої політики держави диктуються конкретними геополітичними реаліями. Події кінця 80-х – початку 90-х років у Центрально-Східній Європі радикально змінивши всю структуру міжнародних відносин в регіоні, створили своєрідний стратегічний вакуум на місці соціалістичного блоку. Ті зміни, які відбулися на європейському континенті, призвели до того, що більшість країн Центрально-Східної Європи, в тому числі Україна і Польща, зіткнулися з проблемою вироблення нової геополітичної стратегії та концепції національної безпеки, оскільки існуюча система безпеки була порушена. Після розпаду Організації Варшавського договору і Радянського Союзу, перед обома країнами постала проблема забезпечення своєї національної безпеки власними силами. Існуюча в минулому система безпеки в Європі (НАТО – ОВД) була відносно стабільною і, в основному, забезпечувала національну безпеку Польщі та України (як країн, які входили до Східного блоку). Військова потужність і політичний вплив СРСР були достатнім стримуючим чинником будь-якої можливої агресії й одночасно служили гарантими національної безпеки кожної з країн Східного блоку. На сучасному етапі, для реального забезпечення своїх національних інтересів у галузі національної безпеки необхідний могутній і стабільний стратегічний партнер або міжнародна структура [2: 18]. Знаходиться в стані позаблокового статусу тривалий час для України та Польщі є неможливо як через недостатність внутрішнього потенціалу країн, так і з огляду на характер розвитку європейського та світового геополітичних процесів. Вихід на перший план економічних, екологічних та інших несилових аспектів безпеки мінімізують значення класичної позаблоковості і вимагають активної участі в інтеграційних процесах.

Перед Україною і Польщею з огляду на інтереси національної безпеки, стратегічних цілей і суспільного розвитку існували такі можливості геополітичного вибору: або залишитися в рамках модернізованого Східного блоку, тобто в межах домінації Росії; або приєднатися до західних економічних та військово-політичних структур ЄС та НАТО.

Для розв'язання проблеми вибору нових векторів геополітичного розвитку Україна та Польща обрали власні шляхи, які мали як спільні, так і відмінні риси. У випадку Польщі питання було розв'язане досить швидко. Результатом став вибір євроатлантичної моделі безпеки і співробітництва. Зовнішня політика Польщі стосовно своїх східних

сусідів після розпаду СРСР була спрямована на створення доброзичливого, добросусідського середовища, а Україні в цьому контексті надається особливо вагоме значення. Республіка Польща – невід'ємна складова європейського геополітичного простору, будучи умовною географічною межею між Україною та Західною Європою, вона об'єктивно зацікавлена в розвитку тісних відносин з Україною як для забезпечення власної безпеки, так і для безпеки Європи та світу в цілому. Крім того, Польща, як і Україна, належала до найбільших посткомуністичних країн Східної Європи. Перед нею, як і перед нами, стояло завдання подолати наслідки тоталітарного режиму і так званої соціалістичної економіки. Українців та поляків протягом століть пов'язувала спільна доля. І хоча в історії двох народів було багато темних і навіть кривавих сторінок, в нових умовах обом країнам було зрозуміло, що до минулого немає вороття. З цього приводу цілком слушно висловився Марек Зюльковський – посол Республіки Польща в Україні: "Співпраця з Україною є перевіркою обох країн на спроможність прийняття тези про те, що історія не може бути єдиним критерієм взаємин з іншою державою" [3: 73].

Становище ж України у виборі нових векторів геополітичного розвитку визначалося низкою факторів, які гальмували вироблення одностайного рішення. Насамперед це стосується політичної неструктурованості українського суспільства, наявність у ньому сил та течій різноспрямованого характеру. Окрім цього, на обрання Україною зовнішньополітичної стратегії свого подальшого розвитку, впливала ще низка чинників: економічна залежність від Росії та інших держав СНД, відсутність державницького досвіду, насторожене ставлення Заходу до колишніх республік Радянського Союзу у зв'язку із економічною та політичною нестабільністю, яка здатна викликати зміни в усьому західному світі, різниця між заходом і сходом України як в менталітеті, так і у векторах політичної спрямованості цих регіонів (захід – Європа, схід – Росія). Все це сприяло тому, що українська керівна еліта на початку 90-х рр. ХХ ст. в основу своєї зовнішньополітичної діяльності поклала принцип нейтралітету та проведення багатовекторної політики. Це означало неприєднання до будь-яких воєнних блоків і політичних союзів, побудову зовнішньої політики на основі багатьох угод з різними країнами. Згодом принцип неприєднання поступово трансформується, втрачає свою силу і вагу в зовнішньополітичному курсі України. Так, у схвалених 2 липня 1993 р Верховною Радою України "Основних напрямках зовнішньої політики України" [4] зазначається: "З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки" [4: 204]. Необхідність трансформації проголошеного нейтрального статусу України диктувалася не тільки зміною зовнішньополітичної ситуації. Значною мірою вона була зумовлена тим, що послідовну позаблокову позицію може займати лише країна, яка має внутрішньополітичну стабільність, міцні традиції державності, органічно вписується у світові економічні відносини, не маючи залежності від жодної іншої держави. Україна цим вимогам не відповідала.

Україна ідентифікує себе як європейську державу, про що свідчить її бажання встановлювати і поглиблювати відносини політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного, культурного, наукового, гуманітарного співробітництва із західними державами-членами ЄС і НАТО. "Така співпраця стане підґрунтям для розширення участі України в Європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору" – говориться в документі [4: 198].

Зусилля України на цьому напрямі спрямовуються на поглиблення і розширення співробітництва, наповнення його конкретними програмами. У практичній реалізації західного вектора зовнішньої політики нашої держави особлива роль відводиться Польщі. Після здобуття Україною незалежності Республіка Польща стала одним з основних стратегічних партнерів у її зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній діяльності. По-перше, Польща належить до числа прикордонних, географічно близьких держав, а прикордонна держава – це найближче зовнішнє середовище, від взаємодії з яким залежить мир і стабільність в обох країнах та безперешкодне спілкування із зовнішнім світом. Крім

того, встановлення добросусідських відносин вимагають спільні національні та регіональні інтереси, реально існуючі небезпеки, які необхідно усувати спільними зусиллями. По-друге, Польська Республіка є своєрідним мостом між Україною і Західною Європою, тому повноцінна українсько-польська співпраця розширить смугу стабільності і миру навколо обох держав, сприятиме їх утвердженню як впливових європейських держав. Відносини з Республікою Польща набувають важливого значення в реалізації прагнення України до розширення політичних, економічних, культурних, наукових і гуманітарних стосунків з Центральною, Північно-Східною та Південно-Східною Європою. Розгалужені і стабільні стосунки України та Польщі є необхідною умовою повноцінного інтегрування у сім'ю європейських народів, її активної участі в регіональному та субрегіональному співробітництві. З усіх країн Центральної Європи найбільший інтерес до країн Східної Європи виявляє саме Польща, яка історично орієнтована на схід так само, як і на захід. По-третє, стратегічне партнерство України і Польщі здатне не тільки запобігти появі нової лінії поділу на українсько-польському кордоні після вступу Польщі до ЄС і НАТО, але й зцементувати відносини Заходу і Сходу, Півночі і Півдня Європи, де розташовані нові незалежні європейські держави та колишні країни так званого соціалістичного табору.

Таким чином, українсько-польська взаємодія як співробітництво двох націй має цілком обґрунтовані підстави і практичні інтереси. Існують чинники, які зближують Україну та Польщу, нижче перелічимо їх.

По-перше, це чинники географічного, природного, історичного характеру, а саме: приналежність до єдиного географічного простору, близькість культур, історичних традицій. Україна та Польща мають спільний кордон і знаходяться у так званій "сфері міжмор'я" на території між Балтійським та Чорним морями. Широкі можливості для співпраці двох держав зумовлені не тільки геополітичним положенням, але й глибокими історичними, культурними, та економічними зв'язками між обома державами та наявністю в Україні польської (219,2 тис. чол.) та української (понад 350 тис.) в Польщі національних меншин. Тому встановлення дружніх стратегічних відносин між суверенними сусідніми державами сприяє вирішенню таких невідкладних проблем, як спільний кордон і прикордонні зв'язки, торговельний обмін, забезпечення прав національних меншин.

По-друге, це економічний чинник. Україна і Польща тривалий час були членами економічної системи соціалістичного табору. Після розпаду Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) обидві держави втратили традиційні ринки, відновити які за нових умов нелегко. Співпраця Польщі та України створює сприятливий ґрунт для суспільно-політичного і економічного розвитку кожної з держав і водночас піднімає авторитет обох країн на міжнародній арені.

По-третє, це військово-політичний чинник. Україна і Польща тривалий час входили до єдиного військово-політичного блоку – Варшавського договору і відчували на власних суспільно-економічних устроях вплив комуністичної ідеології. Обидві країни перебували у полі стратегічних інтересів Російської Федерації, певні кола якої висловлювалися про необхідність збереження впливу на території країн колишнього Варшавського договору [5: 180]. Всебічні і якісні партнерські стосунки між Україною і Польщею зміцнюють внутрішню безпеку країн, знижують рівень зовнішньої загрози, зокрема ризик потрапити знову під вплив Росії. Такий стратегічний курс відповідає інтересам інших центральноєвропейських країн як певної гарантії стабільності і миру в цьому регіоні.

Неабияке значення має й те, що розвиток демократичних України та Польщі відбувається в умовах формування європейської та глобальної систем безпеки, заснованих на взаємодії демократичних держав євроатлантичного простору. Усвідомлюючи себе невід'ємною частиною цього простору, Україна й Польща зобов'язані брати активну участь в цих процесах. В основі включення України і Польщі до нової архітектури європейської безпеки лежить створення ними власної, заснованої на демократичних цінностях системи національної безпеки і характерний саме для демократичних підходів внесок у зміцнення міжнародної безпеки. Із зміцненням міжнародних позицій України й Польщі в них з'являється власне позитивне поле впливу, зростає роль і відповідальність у забезпеченні безпеки континенту.

Об'єктивними передумовами розвитку повноцінних партнерських взаємин України і Польщі в усіх сферах суспільного й економічного життя слід також вважати схожість геополітичних та геостратегічних цілей, прагнення держав до здійснення ефективних ринкових реформ і трансформації власних економічних систем у напрямі їх наближення до західноєвропейських структур [6: 4]. Необхідність розвитку всебічних відносин України з Польщею диктується також тим, що остання вже набула повноправного членства в НАТО та ЄС. У цьому контексті зміцнення стосунків з Республікою Польща буде сприяти інтеграції України в євроатлантичні структури.

На сучасному етапі, на рівні органів державного управління українське керівництво офіційно заявило про пріоритет співпраці з ЄС, окремими його державами та новими членами, інтеграцію в європейський економічний простір і формалізацію цього процесу шляхом набуття повноцінного членства в ЄС [7: 88]. Проте сучасну динаміку відносин України з Європейським Союзом можна охарактеризувати лише як зближення, а не інтеграцію. Україною на сьогодні не подолано дистанцію навіть до асоційованого членства, разом з тим повноправне членство в ЄС залишається стратегічною метою її зовнішньої політики. Україна значно відстає від держав Центральної Європи, Польщі зокрема, в реалізації інтеграційної політики. Набуття членства в ЄС передбачає зміцнення політичних та економічних свобод, верховенства права, встановлення багатопартійної системи з вільними демократичними виборами, політичну стабільність інститутів, що забезпечують демократичний режим, функціонування адміністративно-правової системи на демократичних засадах, а також завершення економічних реформ, налагодження функціонування ринкової економіки, лібералізацію зовнішньої торгівлі, технологічну модернізацію і здатність економіки країни-претендента конкурувати з економікою ЄС. В Україні адаптація політико-правової системи до норм і стандартів ЄС відбувається дуже повільно. Негативними є також внутрішньоекономічні чинники та ступінь інтегрованості України до економічних структур ЄС.

Польща намагається активно сприяти реалізації євроінтеграційних прагнень України. Підтвердженням цього є її офіційний документ, підготовлений у 2002 р. польськими експертами: "Східна політика Європейського Союзу в перспективі його розширення за рахунок держав Центральної та Східної Європи – польська точка зору"[8: 98]. У документі можна виділити декілька важливих моментів: 1. З огляду на істотне геополітичне значення та безпосереднє сусідство політичний діалог з Україною, який включає справи безпеки, повинен стати одним із пріоритетів східної політики ЄС. Незалежність цієї держави є стабілізуючим чинником, який корисним чином впливає на країни регіону (особливо, ГУУАМ але також на Росію і Білорусь). 2. Польща готова ділитися і ділитись цим досвідом з країнами, які розташовані за східним кордоном розширеного ЄС у процесі пристосування цих країн до сусідства з Європейським Союзом. Польща готова розвивати співпрацю та будувати відносини безпосереднього сусідства з країнами та регіонами, які межують з розширеним ЄС, – Росією (Калінінградська область та північно-західні регіони РФ), Україною та Білоруссю. 3. Беручи до уваги позитивний досвід, що виникає з контактів у рамках постійно діючої Українсько-польської конференції з питань європейської інтеграції, яка трактується як реалізація одного з елементів спільної стратегії ЄС щодо цієї країни, Польща готова продовжувати таку форму співпраці [8: 98].

Зовнішня політика Польщі у контексті євроатлантичної та європейської інтеграції, реалізована у програмах прийняття до НАТО і ЄС, вплинула на процес українсько-польського діалогу. Офіційний вступ Польщі в Європейський Союз ознаменував початок нового періоду у розвитку українсько-польських відносин, трансформував формат двосторонніх взаємин. Оскільки відносини між нашими державами набувають нової якості, перетворюючись з стосунків із однаковим політично-правовим статусом на відносини по лінії Євросоюзу та його східних сусідів. Нові реалії пограниччя змушують Україну та Польщу шукати нові форми співробітництва для забезпечення своїх національних інтересів. У цілому більшість польських політиків визнають, що відношення Польщі до України не змінюється із зміною геополітичної ситуації та зі зміною влади, оскільки воно є результатом договору між основними політичними силами Польщі, що визначили її закордонну політику. Польська інтелігенція, що формує суспільну думку, розуміє, що Україна

дуже важлива для стратегічних цілей Польщі, що потрібно підтримувати її незалежність та євроінтеграційну орієнтацію.

Для України ж важливо зайняти належне місце серед розвинутих країн, реалізувати стратегію європейської інтеграції, включитися у систему європейської безпеки та трансатлантичного, зокрема через посередництво Польщі. Польща відкрито декларує своє прагнення стати регіональним лідером, провідником "другого ешелону країн", що прагнуть приєднатись до євроатлантичних політичних та економічних структур. В цьому плані велике значення відводиться Україні. Євросоюз на даному етапі бачить Польщу останнім "східним форпостом", тоді ж як саму Польщу, що вважає себе європейською країною таке положення не влаштовує. Тому підтримка України у її євроінтеграційному прагненні – хороша можливість для Польщі проявити себе як впливову країну ЄС [9: 154]. Польща продовжує активно сприяти реалізації євроінтеграційних прагнень України. Висловлюючись досить виважено про своїх партнерів по ЄС, вважаючи що визнання за Україною спеціального місця у відносинах з ЄС є недостатнім, Польща, відразу після офіційного вступу в ЄС пропонувала активізувати європейську політику стосовно України. Ще на початку листопада 2004 р. Польща і Німеччина пропонували щоб після виборів Президента України Євросоюз виступив зі сміливими пропозиціями співпраці [10]. Польща пропонувала представити додаткові пропозиції Україні у наближенні її до ЄС та ствердити, що Україна має стратегічне значення як ключовий сусід і партнер ЄС. Головна вимога, яку заявив 13 грудня 2004 р. у Брюсселі керівник польського МЗС Влодзімеж Цімошевич стосувалася декларації, що ЄС буде розвивати стосунки з Україною "відповідно з розвитком процесу реформ у цій країні". На пленарному засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи Президент України В. Ющенко підтвердив, що "основна стратегічна мета України – членство в Європейському Союзі" [11: 3]. І з цієї позиції "План дій Україна ЄС" у рамках європейської політики сусідства підписаного у лютому 2005 р. Україна, за словами Президента, розглядає як першу сходинку на шляху до цієї мети [10]. Право України на членство в Європейському Союзі прямо не заперечується, проте як реальний претендент на практичне втілення цього права поки що не розглядається. При цьому здійснення права, яке визнається за Україною, ставиться у залежність від виконання нею низки умов, які, як уже зазначалось, реалізуються надто повільно. Президент Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу на прес-конференції в Європейському парламенті на запитання щодо принципової можливості асоційованого членства України в ЄС зазначив: "Нещодавно прийняте Радою ЄС рішення окреслює шлях подальшого розширення ЄС і цей шлях не передбачає нових входжень у майбутньому, окрім тих, які вже погоджено" [11: 3]. "ЄС буде будувати відносини з Україною на основі європейської політики сусідства. Політика сусідства створювалась для того, щоб відповісти на всі виклики, з якими стикається сьогодні Україна. Україна має нашу підтримку економічних і політичних реформ. Вона ще повинна здійснити багато реформ в економічній та політичній сферах" [11: 3], – наголосив глава Єврокомісії.

Тому, поглиблення і розвиток відносин нового типу між Україною та Польщею – новим членом ЄС, вимагає здійснення великого обсягу роботи щодо визначення всього комплексу передумов, можливостей та інтересів партнерів по обидва боки нового кордону Європейського Союзу. На сучасному етапі створилась ситуація, яка вимагає ретельного перегляду існуючої договірно-правової бази українсько-польських стосунків, оскільки значна частина угод, протоколів та інших документів укладалась у попередні роки в дещо відмінних від сучасності геополітичних умовах. Слід відпрацювати механізм спрощеного митного та прикордонного контролю удосконалити прикордонну інфраструктуру, відпрацювати ефективний механізм запобігання нелегальному перетину кордону осіб та контрабанди товарів та ін. Проте, Україна та Польща цілком здатні на основі існуючої традиції добросусідства, стратегічного партнерства і спільності національно-державних інтересів сформулювати таку модель подальшого співробітництва, яка не лише не створить нових зав'яз у Європі, а й буде сприяти її подальшому об'єднанню. Для подальшого зміцнення стратегічного українсько-польського партнерства обом країнам варто: з боку Польщі – підтримувати політичний та економічний діалог з Україною на усіх рівнях; організувати на прикордонних територіях взаємовигідне співробітництво та залучити інве-

стиції; ввести пільги для обміну товарами і послугами; координувати спільні заходи проти корупції та організованої злочинності; лобіювати інтереси України в НАТО та ЄС. З боку України – продовжувати політичний діалог в рамках реалізації стратегії України щодо європейської інтеграції та спільну участь миротворчого батальйону у миротворчих акціях ООН та НАТО; запустити за участю Польщі нафтопровід у західному напрямку; використовувати Польщу як посередника українських інтересів у об'єднаній Європі. Така політика буде предметним вкладом України та Республіки Польща у забезпечення стабільності в Європі та доповненням практичним досвідом українсько-польського співробітництва.

Список використаних джерел

1. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 51–59.
2. Пирожков С. Крамаревський О. В контексті загальної архітектури безпеки. Польсько-українські відносини: погляд з України // Політика і Час. – 1996. – № 1. – С. 14–24.
3. Зюльковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектура сучасної Європи // Віче 2003. – № 6. – С. 72–74.
4. Постанова Верховної Ради України про Основні напрямки зовнішньої політики України // Світ відкриває Україну. – К.: Київська правда, 2000. – С. 193–209.
5. Polohalo W. Strategiczne partnerstwo Ukrainy i Polski // Stosunki polsko-ukraińskie / Pod red. J. Kozakiewicza. Kraków: Międzynarodowe Centrum Rozwoju Democracji. – 1998. – S. 179–195.
6. Чернега П. Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства // Історія в школі. – 2002. – №5–6. – С. 1–4.
7. Рудяков П. Європейський союз – Україна: еволюція підходів // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 87–89.
8. Павленко С. Сучасний стан українсько-польських взаємин та перспективи співпраці РП і України в контексті майбутнього членства Польщі в ЄС // Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського філософсько-соціологічного центру, 2002. – Ч. II – С. 97–107.
9. Макаренко Є. Історико-політичні реалії та динаміка українсько-польського міжнародного співробітництва на початку XXI ст. // Слов'янський вісник. Серія: Історичні науки Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 4. – Рівне: РІСКСУ, 2004. – С.150–159.
10. Bijemy się o zbliżenie Ukrainy do Unii Europejskiej // <http://servisy.gazeta.pl/swiat/1,34180,2447613.html>.
11. Відданість демократії і правам людини // Урядовий кур'єр. – 2005. – 27 січня. – С. 3.

Victoria Hevko

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN NEW GEOPOLITICAL SPACE

Beside the article is shown process of shaping and developments ukrainian-polish relations in new geopolitical conditions, is shown value ukrainian-polish strategic partnership in the context of transformations and evolution international situation.

УДК 327. 3 (438)

Наталія Чорна

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ У ЄВРОАТЛАНТИЧНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТРУКТУРИ

У статті визначено основні передумови інтеграції Польщі у НАТО та ЄС, проаналізовано особливості формування зовнішньополітичної стратегії Польщі, розкрито вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на цей процес.

Кардинальна трансформація геополітичного простору Європи, спричинена цілою низкою перетворень на її теренах протягом кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст., найбільш значимими з яких були демократичні революції у країнах комуністичного табору, об'єднання Німеччини, розпад Радянського Союзу та поява низки нових незалежних держав, обумовила зміну існуючої системи міжнародних відносин, а разом із цим – місця у ній кожного з її учасників.

Географічно будучи розташованою у центрі Європи, маючи високий внутрішній потенціал, Польща отримала виключні можливості для посилення свого впливу на континенті та у світі. Справі реалізації цієї мети було підпорядковано нову зовнішньополітичну стратегію Польщі, яка полягала в реалізації курсу на інтеграцію країни у євроатлантичні та європейські структури.

Сучасні реалії міжнародної політики породжують зміну традиційних пріоритетів усіх її учасників, а також вироблення нових стратегій їх співробітництва. Проблема переорієнтації зовнішньої політики Польщі на відповідні структури Західного світу становить особливий інтерес для України як найближчого сусіда і партнера. Суттєвий аспект актуальності зазначеної проблеми для нашої держави обумовлюється також безпосереднім наближенням до її кордонів НАТО та ЄС через їх розширення на Схід, зокрема, за рахунок Польщі. Як відомо, такі геополітичні перетворення відбуваються у ситуації відсутності чітко оформленої і однозначно підтримуваної українським політикумом та широкою громадськістю стабільної стратегії взаємовідносин у рамках Україна – НАТО та Україна – ЄС. Активність України на міжнародній арені та її численні контакти на різних рівнях із структурами НАТО і ЄС, рівно як і стратегічність українсько-польських взаємин, породжують підвищений інтерес як науковців, так і пересічних громадян до польського досвіду інтеграції у вказані конструкції.

Аналіз сучасної історіографії свідчить про поступове нагромадження наукових розвідок, присвячених проблемі інтеграції Польщі в структури НАТО і ЄС. Так, варто відзначити праці таких українських та російських науковців як, П. Грицак [1], В. Дударьов [2], Л. Зашкільняк, М. Крикун [3], Є. Кіш [4], О. Ковальова [5], В. Копійка [6], А. Мошес [7], Л. Парфенова [8], О. Санжаревський [9]. Різні аспекти співробітництва у рамках Польща – НАТО та Польща – ЄС вивчають польські дослідники, зокрема, І. Баух [10], М. Венерська [11], В. Козель [12], П. Мадайчик [13], У. Мойсієвич [14], А. Ротфельд [15], Р. Сухоцька [16], П. Турчінські [17], Й. Фішер [18]. Велика кількість літератури з окресленої проблеми свідчить про підвищений інтерес науковців до її вивчення, проте питання історичних передумов, що визначили формування інтеграційної стратегії Польщі, на сьогодні залишається недостатньо дослідженим.

Виходячи з важливості та значущості проблеми, а також її недостатньої наукової вивченості, автором було визначено мету даної праці – на основі здійснення системного вивчення доступної джерельної та історіографічної бази проаналізувати історичні передумови інтеграції Польщі у НАТО та ЄС, а також з'ясувати, яким чином комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників обумовив вироблення і реалізацію Польщею нової стратегії зовнішньої політики.

Демократичні перетворення у Польщі традиційно датуються історичною наукою 1989 р., хоча реальний відхід від радянської моделі влади розпочався ще у 1981 р. із появою профспілкового об'єднання "Солідарність", яке заявило про себе як про політич-

ну силу і стало впливовим інститутом громадянського суспільства, а також монолітною, найсильнішою (10 мільйонів чоловік – 80 % працюючого населення країни) у південно-східному регіоні Європи опозицією комуністичному режимові.

У 80-х рр. XX ст. Польщу охопила глибока політична, економічна та соціальна криза, у пошуках виходу з якої державне та партійне керівництво змушене було піти на переговори із опозицією. Їх результатом стала діяльність "круглого столу" (6 лютого – 5 квітня 1989 р.), у якій взяли участь представники правлячої коаліції (ПОРП, ОСП, ДПП), опозиції ("Солідарність") і римо-католицької церкви, сотні експертів та радників. Переговори здійснювалися у трьох напрямках: економічному, напрямках соціальної політики та профспілкового плюралізму. Результатом співпраці сторін стало підписання документів "Позиції у справі політичних реформ", "Позиція у справі економічної політики і системних реформ" та "Позиція у справі профспілкового плюралізму", які декларували відповідно запровадження політичного плюралізму, свободу слова, демократичне формування представницьких органів влади, запровадження посади президента, розвиток ринкових відносин, самоврядування трудових колективів, право працівників об'єднуватися у профспілки, легалізувалася "Солідарність" [19].

М. Раковський, Голова Ради міністрів Польщі у 1988–1989 рр., так оцінив значення цих подій: "Круглий стіл" був і залишиться в історії польської політичної думки оригінальним творінням польської лівиці, а якщо конкретніше, то представників реформаторської течії в ПОРП, а також ОСП, ДПП, угрупованнях світських католиків і т. п. ... Вперше в історії в країні реального соціалізму була легалізована діяльність опозиції. Ми були першими, хто відкрив шлях до масштабних перетворень у Східній Європі ..." [20, с.17].

Одним із найбільш значимих здобутків "круглого столу" було проведення "контрактових виборів", до участі в яких вперше в історії Польщі було допущено опозицію. Всенародне волевиявлення у червні 1989 р. дало прогнозовані результати: правляча коаліція отримала в сеймі 299 депутатських місць, у сенаті – одне, а опозиція – відповідно 166 і 99 місць. Впевнена перемога опозиції дозволила їй представникам утворити Громадський парламентський клуб (ГПК), який очолив Б. Геремек.

19 липня 1989 р. Національні збори більшістю в один голос обрали президентом Польщі першого секретаря ЦК ПОРП генерала В. Ярузельського. У серпні 1989 р. на посаду голови коаліційного уряду була затверджена кандидатура радника "Солідарності" Т. Мазовецького [21, с.9]. 12 вересня було сформовано склад кабінету міністрів, до якого увійшли 11 міністрів від ГПК, 4 – ЗСП, 3 – СД, 5 – ПОРП. Таким чином, демократизація виборчого процесу та системи формування органів державної влади дозволили політикам опозиційного спрямування вперше після 1940 р. потрапити до уряду і зайняти впливові позиції у його складі.

Аналіз суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Польщі протягом 80-х рр. XX ст., а також зовнішньополітичних факторів впливу дозволяє виділити низку причин, які спричинили падіння комуністичного режиму та демократичні трансформації у країні:

крах легітимності соціалістичної моделі суспільного ладу, насильно насадженої представниками комуністичної влади одразу після звільнення Польщі від фашизму і проголошення прорадянського режиму. Поляки неодноразово виступали проти нав'язаної, історично чужої їм влади (1956, 1968, 1976, 1980–1981 рр.). Ігнорування правлячою елітою багатоговікового досвіду та традиційних зв'язків Польщі з Європою прямим наслідком мало появу антикомуністичної опозиції та розгортання нею широкомасштабної роботи по ліквідації існуючої влади [22, с.20];

втрата самовпевненості комуністичними елітами, що саме по собі відтворювало моральну та ідеологічну кризу існуючої системи. Для Польщі характерною була наявність реформаторськи налаштованих сил у середині вищого партійного та державного керівництва [23, с.183];

активізація та чітке організаційне оформлення опозиційних сил, які у Польщі були представлені насамперед профспілковим об'єднанням "Солідарність". У своїй діяльності опозиціонери користувалися підтримкою папського Риму, а також десятимільйонної польської діаспори, яка лобювала інтереси Польщі у Франції, США та Канаді [24, с.8];

радикалізація мас та поява вогнищ соціальних конфліктів, заворушення та масові страйки, які особливо посилювалися в умовах паралічу влади;

поглиблення економічної кризи та катастрофічне падіння життєвого рівня населення. Планова економіка та ігнорування законів ринку обумовили гіперінфляцію, зменшення промислового виробництва, дефіцит державного бюджету та масове безробіття. Як зазначав Л. Бальцеревич, "польська економіка досягла точки, нижче якої було неможливо опуститися" [25, с. 1];

зміна політичного курсу Радянського Союзу, що наступила одразу після приходу до влади у 1985 р. М. Горбачова. Лібералізація політики щодо країн комуністичного блоку та прихильне ставлення першого президента СРСР до спроб реформування у них відіграли роль потужного каталізатора демократизації існуючих систем [21, с.11]. У момент, коли впала "залізна завеса" і стало зрозуміло, що існує альтернатива комуністичній системі, існуючий режим увійшов у стан глибокої кризи, подолати яку виявилось нереально [26, с.40];

посилення зацікавленості Заходу середовищем Центрально-Східної Європи. Після підписання у 1975 р. Гельсінської угоди Захід здійснював тиск на урядові та неурядові організації задля виконання ними контролю у справі захисту прав людини. Постійним став тиск і на СРСР з вимогою відмовитись від здійснення імперіалістичної стратегії. Після наради у Гельсінкі діалог Захід – Схід перейшов із площини взаємин двох наддержав на рівень співробітництва між усіма європейськими державами з широкого кола проблем [23, с.183];

зростання ролі понтифікату папи Яна Павла II у боротьбі з існуючою у Польщі системою влади. Особливою була роль католицького духовенства у підтримці антикомуністичної опозиції. У ході переговорів "круглого столу" представники польського клеру відіграли роль посередників.

1989 р. характеризувався процесом зростання кризи та занепадом недемократичних режимів і в решті країн, що були частиною соціалістичного табору. Вдалі демократичні зміни у Польщі стали поштовхом до змін в Угорщині, НДР, Чехословаччині, Румунії та Болгарії. У цьому випадку у регіоні Центрально-Східної Європи спрацювала концепція ефекту лавини. Згідно з висновком Т.Г. Аша, демократизація в Польщі зайняла десять років, в Угорщині – десять місяців, в НДР – десять тижнів, в Чехословаччині – десять днів, а в Румунії – десять годин [27, с.19].

Як свідчать дослідження, світ не очікував настільки швидкого розвитку подій на теренах комуністичного простору: розпад системи у країнах ЦСЄ виявився серйозною несподіванкою як для Америки, так і для Європи. Міжнародна громадськість та політичні організації Західного світу, насамперед НАТО як гарант його безпеки, виявилися неготовими до зміни геополітичної геометрії у Європі [28, с.17].

У листопаді 1989 р. за ініціативою президента Франції у Парижі відбулася неофіційна нарада керівників урядів та держав-членів ЄС, присвячена проблемам Центрально-Східної Європи. Учасники конференції розглядали можливі наслідки демократичних перетворень у регіоні для безпеки і стабільності Європи. Результатом засідань стали прийняті рішення щодо здійснення економічної та фінансової допомоги Польщі та Угорщини з метою макроекономічної стабілізації у них. У грудні 1989 р. в основу політики ЄС стосовно країн регіону (початково – Польщі та Угорщини) було покладено програму економічної допомоги – PHARE [29, с.9]. Інструментом реалізації допомоги країнам ЦСЄ мав стати спеціально утворений у травні 1990 р. Європейський Банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Перші контакти політичної еліти країн молодого демократії із керівництвом ЄС та НАТО супроводжувалися конкретними протиріччями між головними їх членами. Хаос та безлад, що здійснювалися на теренах колишніх радянських сателітів, змушували керівників західноєвропейських держав із винятковою виваженістю підходити до вирішення проблем регіону, враховуючи при цьому наявність фактору непередбачуваності позиції СРСР та можливої реакції з його боку.

У 1990 р. заради збереження міжнародної безпеки США та ЄС пішли на укладення Трансатлантичної декларації, умовами якої визначалися ключові напрями взаємодії сто-

рін та потенційний розподіл сфер їх впливу у ході розширення НАТО і ЄС. Прийнята хартія визначила спільність дій членів ЄС, КЄС, ЄІБ, а також США у справі надання позичок країнам ЦЄ, всебічної підтримки політичного плюралізму і ринкових трансформацій у цьому регіоні [30, с.22–23].

У 1989 р. розпочався відлік самостійної зовнішньої політики Польщі. Фактично з моменту приходу до керівництва державою уряду Т. Мазовецького Польща вибрала однозначно прозахідну орієнтацію, яка залишається незмінною і по сьогодні. Її суть полягає в інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури (ЄС, ЗЄС, НАТО). Західний вектор польської зовнішньої політики проголошувався стратегічним [21, с.9]. Вперше юридично про це заявив у грудні 1989 р. К. Скубішевський, міністр закордонних справ у першому некомуністичному уряді. У квітні 1990 р. була сформульована концепція зовнішньої політики РП [1, с.84].

У 1991 р. ситуація у Європі та світі у черговий раз кардинально змінюється. Зникнення Радянського союзу обумовило зміну геополітичної геометрії континенту: зміщення політичної ваги на терени Російської Федерації, появу низки суверенних держав та ліквідацію Варшавського пакту, що створило для регіону Центрально-Східної Європи небезпеку виникнення ситуації вакууму міжнародної безпеки. Відсутність гаранта безпеки змушувала країни регіону самостійно відповідати за свою безпеку.

Для Польщі така обстановка становила особливий ризик: невирішені ще з часів Другої Світової війни територіальні претензії з боку Німеччини, проблеми німецьких меншин на польських теренах та новітні великоімперські інтереси Російської Федерації значною мірою загрожували польській національній безпеці. Присутність радянських (а пізніше російських) сил на польській території була небезпечною для суверенітету держави, але, разом з тим, являлася серйозною протидією німецькій загрозі. У ситуації перехресної небезпеки польському політикуму довелося визначитися із пріоритетами. Вибираючи із двох бід меншу, у Варшаві навіть виступали проти виведення радянських частин з її території до моменту нормалізації польсько-німецьких відносин.

Складність становища Польщі, рівно як і решти країн ЦЄ, визначила єдність їх стратегічних інтересів, пов'язаних із виходом з радянської сфери впливу та пошуком нових гарантій безпеки, прагненням політичного та економічного благополуччя та курсом на інтеграцію до західноєвропейських структур. Реалізувати зазначені цілі у ситуації відсутності однозначної "східної політики" у НАТО і ЄС та непередбачуваності СРСР (згодом Російської Федерації) країни регіону намагалися шляхом створення регіональних об'єднань та активної участі у них.

Регіональна інституціоналізація, тобто створення системи відповідних структур регулювання регіональних процесів і забезпечення взаємодії усіх зацікавлених держав, стала однією із визначальних рис геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи на поч. 90-х рр. XX ст. Найбільш яскравими та успішними прикладами різного типу регіональної інтеграції країн ЦЄ за участю РП виявилися "Вишеградська група" та Центральноєвропейська ініціатива (ЦЕІ). Сюди ж можна віднести і "Веймарський трикутник", хоча він географічно і не належить до регіону ЦЄ, проте є однією із структур, шляхом участі у яких Варшаві вдалося домогтися реалізації основних завдань зовнішньої політики.

У системі зовнішньої політики Польщі особливої ваги набувають стосунки з Німеччиною, Францією, Сполученими Штатами та Великобританією як головними партнерами, а "розвиток добросусідських відносин на засадах рівноправності та взаємовигоди з Росією та державами ЦЄ, поглиблення стратегічного партнерства з Україною та Литвою і зближення на основі спільності інтересів" із партнерами й сусідами на півдні, розглядаються у Варшаві як центральні (поряд з інтеграцією у НАТО та ЄС) напрямки її зовнішньої політики [31, с.63–64].

Польсько-німецькі взаємини до 1989 р. відзначалася значною пасивністю. Потепління у відносинах намітилося лише після здійснення демократичних перетворень у Польщі та об'єднання Німеччини. Свідченням цього стало підписання 14 листопада 1990 р. керівництвами Варшави і Бонну Договору про існуючий кордон по Одру і Нисі Лужицькій, у якому сторони відмовлялися від будь-яких територіальних претензій один щодо одного [32, с.331]. 17 червня 1991 р. відбулося укладення польсько-німецького Договору про

добросусідство і співпрацю, в якому німецька сторона зобов'язувалася підтримувати РП на шляху до НАТО та ЄС [10, с.23; 32, с.337].

Укладені Польщею та Німеччиною впродовж 1989–1990 рр. угоди заклали основи для налагодження та поглиблення політичного та економічного співробітництва двох країн. Ознакою польсько-німецької співпраці стали постійні політичні контакти на найвищому рівні, консультації за участю президентів, керівників урядів, міністерств та відомств. Паралельно із здійсненням політичного діалогу відбувається економічна кооперація обох держав: наростають розміри торговельного обороту (на 1995 р. РП посідає третє місце, після США та Швейцарії, у торгівлі Німеччини поза межами ЄС), збільшуються надходження німецьких інвестицій в економіку РП. Характерною рисою співпраці двох держав стає транскордонна взаємодія у рамках євро регіонів.

Протягом останніх років Німеччина, що займає впливові позиції на континенті, а також у НАТО і ЄС, а тому є важливим чинником стабілізації ситуації у Європі та світі, надає РП всебічну підтримку та є виразником польських інтересів на Заході. У 1994 р. під час візиту до Варшави президент ФРН Р. Герцог заявляв: "Німеччина у будь-якому випадку завжди підтримуватиме прагнення Польщі до вступу в ЄС та НАТО, зробить для цього все можливе, докладе всіх зусиль. Бо це краще, що ми можемо зробити для наших дітей та внуків" [10, с.69].

Тривалі історичні традиції мають також польсько-французькі відносини. Франція стала однією з перших держав, що визнала незалежність Республіки Польща. Новітня сторінка співробітництва двох держав була відкрита у квітні 1991 р. підписанням Договору про дружбу і співробітництво між ними.

Геополітичний потенціал, швидко зростаючі економічні можливості та географічні кордони із країнами Східної Європи перетворюють Польщу в особливо цінного партнера Франції. Наявність спільних стратегічних інтересів у Європі, активна консультативна і переговорна діяльність на рівні парламентів та урядів, а також зростаючі капіталовкладення французьких інвесторів у польську економіку дозволяють говорити про довгострокову перспективу польсько-французьких взаємин.

Інтеграційні прагнення Варшави отримали у Парижі серйозне сприяння. Активний патронат зовнішньополітичної стратегії Польщі був характерною ознакою французької дипломатії, у першу чергу, за президентства Ф. Міттерана (1989–1995 рр.). Співробітництво двох держав позначалося діяльною підтримкою Парижем переговорів Варшави з Брюсселем, його присутністю у справі реалізації Програми PHARE, здійснюваної спеціально створеним (за ініціативою Франції) Європейським Банком реконструкції та розвитку.

Після перемоги на виборах у травні 1995 р. Ж. Ширака у французько-польському співробітництві сталися суттєві зміни, і хоча підтримка Францією Польщі не була втрачена, але з цього моменту визначалася значною стриманістю: під час офіційного візиту до Варшави у вересні 1996 р. французький президент заявив, що прагне, аби РП стала членом Союзу десь у 2000р., проте лише після його реформування [12, с.83].

Аналізуючи польсько-німецькі та польсько-французькі міждержавні відносини на поч. 90-х рр. ХХ ст., перспективність їх подальшого здійснення видається очевидною. Незаперечною у процесі інтеграції Польщі у НАТО і ЄС є роль "Веймарського трикутника". Динаміка європейського розвитку здатна надати цій тристоронній співпраці нових імпульсів та відкрити нові можливості для посилення геополітичної ваги усім його учасникам.

Відносини з іншими країнами Західної Європи впродовж кін. 80-х – пер. пол. 90-х р. ХХ ст. базувалися на основі здійснюваної Польщею концепції зовнішньої політики, спрямованої на входження у європейські та євроатлантичні структури, і прагненнях домогтися підтримки ними цих інтеграційних намагань.

Реалії сучасної світової політики не можливо проаналізувати без урахування американського чинника. Економічна гегемонія, всеохоплюючий політичний вплив та військова присутність у різних куточках світу шляхом здійснення контролю над силами НАТО свідчать про абсолютність фактору США для новітньої історії. Розбір історичних передумов вироблення та здійснення інтеграційної стратегії Польщі також потребує звернення до нього.

Події 1989 р. у Польщі знайшли широку підтримку у США. У листопаді 1989 р. відбувся візит Л. Валенси до Вашингтону. Керівник польської "Солідарності" зустрівся з президентом Д. Бушем, а також виступав на об'єднаному засіданні двох палат американського парламенту [3, с.663]. Фактично під час цього візиту було ухвалено перші домовленості та закладено підвалини двосторонньому співробітництву незалежної Польщі із Сполученими Штатами. У вересні 1991 р. із візитом до США відбув прем'єр-міністр РП Я. Бєлєцький. Метою візиту були консультації щодо можливості Польщі вступити до НАТО.

Перемога на президентських виборах 1993 р. Б. Клінтона та прихід до влади нової адміністрації ознаменували початок значно обережнішої політики США стосовно країн ЦСЄ. Характер польсько-американських відносин також змінюється і з цього часу визначається поміркованою активністю у політичній площині та проглядається через співробітництво двох держав у запропонованій Сполученими Штатами у жовтні 1993 р. для посткомуністичних країн програмі НАТО "Партнерство заради миру".

Покладання Польщею надій, пов'язаних із швидким приєднанням до євроатлантичної системи безпеки, а отже, і до Євросоюзу (у Варшаві такий взаємообумовлений зв'язок вважали очевидним) на США перетворювали американський вектор польської політики на особливо значимий для останньої. Польща протягом усього періоду незалежності відкрито підтримує дії вашингтонівської дипломатії як на теренах Європи, так і за її межами. Події останніх років сформували у світовій політиці образ Польщі як найбільш проамериканськи налаштованої країни регіону.

Активність польської дипломатії на міжнародній арені на поч. 90-х рр. ХХ ст. підкріплювалася її плідною законотворчою діяльністю. Зважаючи на існуючі реалії світової політики та проголошені протягом періоду незалежності зовнішньополітичні пріоритети, у листопаді 1992 р. Польщею було законодавчо закріплено доктринальні засади її політики у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки. "Основи польської політики безпеки" та "Політика безпеки і оборонна політика Польщі" свідчать про однозначність вибору: у документах Польща декларує курс на поглиблення інтеграції з НАТО та наступне членство у ній, прагнення до утворення у Європі Євроатлантичної системи спільної безпеки за участю розширених структур НАТО та Західноєвропейського оборонного союзу, а також посилення ролі ОБСЄ у ній. Вхідження у євроатлантичні структури безпеки визначається головним напрямком реалізації оборонної політики Польщі [33].

Як зазначалося, політика Заходу щодо країн молодого демократії із регіону ЦСЄ протягом 1989–1993 рр. визначалася відсутністю чіткої та однозначної стратегії. Представники Західного світу без особливого ентузіазму втручалися у складну внутрішньополітичну ситуацію у країнах регіону, не додавала оптимізму і неконструктивність позиції Москви. Активізація відносин "стовпів" західної дипломатії із країнами посткомуністичного табору наступила після спроби державного перевороту у Росії в 1993 р. [9, с.71], яка у черговий раз засвідчила непередбачуваність російського фактору у міжнародній політиці, а також те, що домогтися підтримки "кремлівських босів" у справі поширення кордонів НАТО та ЄС на Схід навряд чи вдасться.

Відповіддю Заходу на інтеграційні пошуки країн ЦСЄ стало проголошення керівництвом Альянсу за ініціативою США програми "Партнерство заради миру" (жовтень 1993 р.). Запропонована програма повинна була стабілізувати ситуацію на континенті, примирити головних учасників посткомуністичного простору, заспокоїти російське керівництво, що розширення Альянсу – процес, розтягнутий у часі, і не завдасть інтересам Росії шкоди, а головне – стати надійним механізмом забезпечення поглиблення співробітництва НАТО з країнами ЦСЄ [28, с.17].

У Москві Програма НАТО була трактована як така, що має відверто антиросійське спрямування. І хоча Кремль пішов на підписання у червні 1994 р. рамкового документу ПЗМ, а в травні 1995 р. навіть домігся визнання за РФ спеціального статусу у відносинах із НАТО та закріплення російсько-натівських гарантій безпеки у регіоні, російських урядовців і надалі не залишали надії на можливість стримування процесу розширення пакту на Схід.

Для Польщі участь у Програмі гарантувала розвиток відносин із НАТО у політичному і військовому плані та була надійним засобом досягнення наступного членства у ній. Варшава стала першою, хто після підписання у лютому 1994 р. Програми ПЗМ, у липні подала індивідуальний план участі у її реалізації. Коли у грудні 1994 р. Альянс оголосив про готовність до прийняття нових членів, було очевидно, що реальні шанси на те має фактично лише Вишеградська група, насамперед Польща.

Встановлення зв'язків Республіки Польща із Європейським Союзом, що визначало реалізацію однієї із (поряд із НАТО) стратегічних цілей її зовнішньої політики, вперше відбулося у вересні 1988 р., коли ще фактично існувала Рада Економічної Взаємодопомоги і РП була її учасницею. Тоді ж сторони підписали першу преференційну угоду про торгівлю та економічну співпрацю. У липні 1989 р. Польщею було засновано Представництво при структурах ЄС у Брюсселі. Започаткування відносин обох сторін на високому дипломатичному рівні, можливе вже після проголошення Польщею незалежності та її виходу із комуністичної системи відносин, сталося 19 вересня 1989 р., коли було підписано Договір про розвиток і господарську співпрацю між РП і ЄС. Ратифікація Договору створила передумови до перетворення у 1990 р. Євроспільноти на головного торговельного партнера Польщі [29, с.9].

Активізація відносин ЄС із регіоном Центрально-Східної Європи розпочалася після ліквідації Радянського Союзу та продуктованих ним Ради Економічної Взаємодопомоги і Організації Варшавського Договору [34, с.308]. Омріяне вивільнення із "тісних обіймів" СРСР поставило країни молодій демократії перед необхідністю переорієнтації військової сфери, сфер державної безпеки, політики та економіки на західні структури. І якщо потреби розвитку перших двох царин у Польщі нерозривно пов'язувалися із Північноатлантичним альянсом, то інші вважалися логічно поєднаними з Європейським Союзом.

Співпраця Польщі з ЄС розгорталася таким чином, що вже 25 травня 1990 р. сторони розпочали переговори про умови інтеграції країни в об'єднання, які тривали протягом 1990–1991 рр. і завершилися 16 грудня підписанням Європейської угоди про надання Польщі статусу асоційованого члена ЄС [29, с. 10; 34, с.324].

Отже, кардинальні перетворення геополітичного простору Європи наприкінці ХХ ст. створили виключно нові передумови для подальшого розвитку як континенту у цілому, так і кожної його країни зокрема. Зміна політичної географії Європи прямими своїми наслідками мала припинення "холодної війни" та ліквідацію біполярності світу, а також перехід до розбудови нового міжнародного порядку, характерною ознакою якого стають глобалізація та інтеграція. Система міжнародних відносин змінює орієнтири з протистояння, головним чином, на партнерство та співробітництво усіх задіяних сторін задля досягнення їх економічного та соціального процвітання, політичної стабільності та колективної безпеки.

Ліквідація комунізму та приход до влади у Польщі політиків нової формації заклали підвалини численним прогресивним зрушенням у країні. Переорієнтація економіки на ринкові відносини та демократизація суспільного життя визначили характер змін у внутрішній політиці Варшави. Найвищою метою зовнішньої політики Польщі проголошується формування в її оточенні такого міжнародного середовища, яке б забезпечувало країні безпеку, а також економічний, суспільний та культурний розвиток. Звідси походять зовнішньополітичні пріоритети РП, які її керівництво однозначно і нерозривно пов'язало з європейськими та євроатлантичними структурами. У 1989 р. членство в НАТО і ЄС проголошується стратегічним завданням зовнішньої політики Польщі і впродовж усього періоду незалежності незмінно ним залишається.

Список використаних джерел

1. Грицак П. Процес інтеграції Польщі до НАТО та її роль в Альянсі // Сучасність. – 2002. – № 12. – С. 84–94.
2. Дударьов В. Джерела і складові зовнішньополітичних успіхів Польщі як середньої держави // Дослідження світової політики: 36. наук. праць. – К., 2003. – Випуск 23. – С. 93–111.
3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Наук. ред. Л. Зашкільняк. – Львів: Львів. нац. у-тет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
4. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності: інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи // Нова політика.

- 1998. – №3. – С. 2–6. 5. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. Вип. 1 / Ред. О.П. Дергачов. – К.: Європейська комісія, 2003. – С. 20–38. 6. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с. 7. Мошес А.Л. Военно-политическая переориентация стран Центральной и Восточной Европы и Балтии // Европа: вчера, сегодня, завтра / Ред. Н.П. Шмелёв; РАН Институт Европы. – М.: Экономика, 2002. – С. 674–688. 8. Парфенова Л.Б. Интеграция Польши с Европейским Союзом: состояние и прогнозы // МЭ и МО. – 1999. – №4. – С. 75–80. 9. Санжаревський О. НАТО і Польща: головні аспекти співробітництва у перехідний період // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія. – Випуск 3. – Луцьк, 1997. – С. 69–72. 10. Bauch J. Integracja europejska jako czynnik niemiecko-polskich stosunków // Polityka integracyjna. Niemcy – Polska. Integrationspolitik. Deutschland – Polen / pod red. M. Piotrowskiego. – Lublin: Wyd. UMCS, 1997. – S. 61–85. 11. Wenerska M.L. Kwestie polityki zagranicznej w okresie stowarzyszenia Polski z Unią Europejską // Sprawy międzynarodowe. – 1999. – № 2. – S. 105–122. 12. Kozel B. Rola Niemiec i Francji w poszerzeniu UE o Polskę // Trudni dialog: Polsko-niemiecka wspólnota interesów w zjednoczonej Europie / K. Malinowski, M. Mildemberger (red.). – Poznań: Instytut Zachodni, 2001. – S. 77–94. 13. Madajczyk P. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej rola w procesie integracji Polski z Europą // Rola Niemiec w procesie integracji Polski z Europą / J. Holzer, J. Fischer (red.). – W.: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2001. – S. 255–268. 14. Mojsiewicz C. Polska polityka zagraniczna // Stosunki międzynarodowe / W. Malendowski, C. Mojsiewicz, A. Galdanek i i.; W. Malendowski, C. Mojsiewicz (red.). – Wrocław: Alta 2, 1998. – S. 211–227. 15. Rotfeld A.D. Rozszerzenie NATO a umacnianie euroatlantyckich struktur bezpieczeństwa // Sprawy międzynarodowe. – 1999. – № 1. – S. 65–94. 16. Suchocka R. Integracja europejska w polskiej perspektywie. – Poznań: UAM, 1998. – 203 s. 17. Турczyński P. Polska między UE a USA. Konflikt lojalności w aspekcie bezpieczeństwa // Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne / Pod red. J. Maciejewskiego i O. Nawaczyk. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – S. 53–64. 18. Fischer J. Stany Zjednoczone i Unia Europejska wobec bezpieczeństwa Europy po upadku Związku Radzieckiego. – W.: Instytut studiów politycznych PAN, 2001. – 40 s. 19. Porozumienia "okrągłego stołu", Warszawa 5 kwietnia 1989r. Stanowisko w sprawie reform politycznych // Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1945–1990. Podręcznik dla szkół średnich. – W.: Wydawnictwo Naukowe PMW, 1994. – S. 346–349. 20. Плосков В.Н. Реферат на книгу Раковского М.Ф. "Как это произошло?" / Ред. Лыкошина Л.С. / АН СССР, ИНИОН. – М., 1991. – 19 с. 21. Skubiszewski K. Polska i Sojusz Północnoatlantycki w latach 1989–1991 // Sprawy międzynarodowe. – 1999. – № 1. – S. 9–50. 22. Мусатов В.Л. Восточная Европа: процесс перемен // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2. – С. 69–74. 23. Герасимчук Т. Зміна зовнішньополітичного курсу країн Центральної Європи у 90–ті рр. ХХ ст.: передумови та основні причини // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 13: 36. наук. пр. / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 178–198. 24. Бжезіньський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–15. 25. Бальцерович Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ...// Зеркало недели. – 1997. – 5–11 апреля. – С. 1, 10. 26. Wnuk-Lipiński E. Zmiana systemowa // Pierwsza dekada niepodległości: Próba socjologicznej syntezy / E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski (red.). – W.: Instytut studiów politycznych PAN, 2001. – S. 37–66. 27. Бокало Н., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки). – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, ф-тет міжнар. відносин, Ін-т Польщі, 2000. – 132 с. 28. НАТО ревью: Пам'ятне видання до 50-ї річниці/ Лоуренс С. Каплан, Г. Шмідт. – Брюссель, 1999. – 51 с. 29. Negocjacje członkowskie: Polska na drodze do Unii Europejskiej / A. Biegaj (red.). – W.: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 2000. – 126 s. 30. Вакулич В. Відносини "США – ЄС" і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі / НАН

України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – Кіровоград, 2000. – 51 с. 31. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. – 1998. – № 1. – С.62–75. 32. Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1945–1990. Podręcznik dla szkół średnich. – W.: Wydawnictwo Naukowe PMW, 1994. – 362 s. 33. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki międzynarodowe. Wybor tekstów źródłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 169–181. 34. Современные международные отношения: Учебник. / Ред. А.В. Горкунов: МГИМО. – М.: РОССПЭН, 2000. – 584 с.

Nataliya Chorna

HISTORICAL PRE-CONDITIONS OF INTEGRATION OF POLAND TO EURO-ATLANTIC AND EUROPEAN STRUCTURES

The main backgrounds of Poland integration to NATO and EU are defined in the article, specific features of formation the foreign policy strategy of Poland are analyses and also other inward and outward causes that influence this process are reveals here.

РОЗДІЛ 4.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94(477)

Олег Піх

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В ОЦІНЦІ МИРОНА КОРДУБИ

У статті аналізується стан української історичної літератури в УСРР у 1917–1931 рр. у висвітленні М.Кордуби.

Коло наукових зацікавлень Мирона Кордуби (1876–1947) як дослідника надзвичайно широке. Він займався політичною та економічною історією України, історичною географією, демографією, етнографією та іншими проблемами. Крім того, серед багатогранної наукової спадщини українського вченого значне місце займають критико-бібліографічні праці.

Метою цієї статті є: проаналізувати основні історичні проблеми порушені у публікаціях, що оглядаються М.Кордубою та показати оцінку вченим українського наукового руху в галузі історичних дисциплін у радянській Україні у 1917–1931 рр.

М.Кордуба народився 2 березня 1876 року на Тернопільщині. Навчався у Львівському (1893–1895) і Віденському (1895–1898) університетах. Учень М.Грушевського. Працював учителем гімназій у Чернівцях (1900–1918), Львові та Холмі. У 1929–1939 рр. – професор Варшавського університету. З 1944 р. – професор і завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету, старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР [7: 152]. Історичною бібліографією М.Кордуба зацікавився ще в студентські роки: за сприяння свого наставника – М.Грушевського опублікував кілька десятків рецензій на праці українських, німецьких, російських, польських учених. Працюючи урядовцем бібліотеки Віденського університету, в 1898–1900 рр. друкував у "Записках НТШ" критико-бібліографічні "Огляди західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури і штуки" [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Брав активну участь у роботі бібліографічної комісії НТШ. У 1929 р. опублікував працю присвячену українській історичній літературі в Польщі й в еміграції [20], що вийшла у Варшаві французькою мовою на 46 сторінках [17]. У 1938 р. надрукована наступна критико-бібліографічна праця М.Кордуби (французькою мовою, 277 сторінок) "Радянська українська історична література. Огляд за 1917–1931 рр." [19]. Учений зібрав відомості про науковий рух у ділянці історичних дисциплін у широкому розумінні – ті, що ними історія послуговується як допоміжними й ті, що послуговуються історією як метою [6: 128].

Зазначимо, що на час виходу праці М.Кордуби бібліографічна наука в УРСР була фактично розгромлена. З поміж тих здобутків, що їх отримала українська історична бібліографія в 20-х рр. ХХ ст. потрібно виділити колективне видання Бібліографічної комісії при науково-дослідчій кафедрі історії української культури ім. акад. Д.Багалія "Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917–1927 рр." [5] та доповнення до цієї праці за 1928 р. [4] Це були докладні покажчики з вичерпним охопленням літератури, оскільки уклалися на основі матеріалів Української книжкової палати. Однак їх недоліком була відсутність коментарів та анотацій до публікацій, представлених у них. З другої половини 20-х рр. детальні реєстри наукових робіт друкувалися в журналі "Україна" [1; 2; 3]. Побіжний огляд історичних праць виданих на території УСРР за 1917–1928 рр. подали Г.Готьє [18] та Н.Мірза-Авакянц [16].

У своїй праці М.Кордуба, насамперед, навів перешкоди, що стояли на шляху розвитку української історичної науки в Наддніпрянщині, а далі подав перегляд бібліографій, наукових установ, товариств, їх періодичних видань, збірників. Оглядаючи бібліографічні праці, М.Кордуба подав два десятки публікацій (як окремих так і колективних), а також

охарактеризував видання книгознавчих інституцій. Продовжуючи дослідження наукових установ, учений окремо розглянув діяльність Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Він детально простежив усі видання Секцій ВУАН, збірники, публікації окремих серій. Такий же прискіпливий огляд, здійснений автором, стосується наукових досліджень установ і товариств, пов'язаних чи об'єднаних з Академією [19: 7–11]. Поряд з цим, М.Кордуба навів головні публікації, друк яких був припинений внаслідок реорганізації Академії Наук у 1930 р. і, одночасно, зазначив ті збірники, що почали видаватися саме з цього часу [19: 12]. В огляді також вказано чимало видань наукових установ радянської України, які не стосувалися ВУАН. По-перше, вміщено дослідження наукових кафедр (близько 15). Другу групу склали записки "Інститутів народної освіти" (ІНО) (близько 13), а далі збірники та бюлетні численних музеїв і архівів (близько 8) [19: 15–18]. Останніми подано спеціальні наукові періодичні видання на сторінках яких вивчалися питання образотворчого мистецтва та його історії (6 позицій), краєзнавства й географії (9), економічні і соціальні проблеми (17), історія літератури та українська культура загалом (12), тощо [19: 19–21]. Усього М.Кордуба розглянув близько 200 наукових видань. Важливо, що при описі бібліограф звернув увагу на зміни в назві або періодичності випуску тої чи іншої наукової літератури, що, як він зазначив, траплялося достатньо часто і викликало труднощі у дослідників. Окрім того, подано наступні дані: роки публікації видання, установи, які їх видавали, дати перейменування, кількість томів чи випусків, що з'явилися за час існування.

У розділі "Економіка загальна і українська" вчений розглянув бібліографічні праці на економічну тематику, а відтак перейшов до аналізу робіт присвячених життю і діяльності зарубіжних і вітчизняних економістів. У розвідці Ю.Бровера досліджено економічні погляди Т.Рильського, Д.Бованенка – концепції С.Подолінського, нарис діяльності знаного українського економіста М.Туган-Барановського подав К.Воблий. У публікаціях Д.Бованенка, М.Ткаченка, Д.Наумова, С.Шамрая проаналізовано діяльність, економічні й суспільні ідеї першого українського економіста-марксиста М.Зібера [19: 36–37]. Проблема кооперації теж є предметом декількох робіт, що їх розглянув М.Кордуба. Як зазначив оглядач, учені виклали свої погляди на кооперацію, переважно, з точки зору марксистського вчення, виходячи з антагонізму соціалістичної й капіталістичної економік [19: 42].

У розділі "Археологія і антропологія України" М.Кордуба, по-перше, подав бібліографію та літературу, що інформує про діяльність окремих вчених-археологів: В.Антоновича, Ф.Вовка, Б.Фармаковського, М.Біляшівського, а далі детально розглянув публікації з загальних проблем археології та повідомлення про різноманітні розкопки проведені в 20-х рр. ХХ ст. Решту матеріалів бібліограф подав відповідно до археологічних епох. У цих працях, головним чином, досліджувалися залишки матеріальної і духовної культури давніх епох, вивчалися знайдені під час розкопок знаряддя праці та принципи їх застосування, аналізувалися типи керамічних виробів, види могильних поховань, а також інші елементи життєдіяльності людини. Крім того, на основі різноманітних археологічних даних учені з'ясовували час існування та ареал поширення древніх культур і народів. Ці матеріали знаходимо у публікаціях В.Козловської, В.Щербаківського, Б.Варнеке, М.Рудинського, П.Харламповича, П.Тутковського, І.Фабріціус, І.Кістяковського, М.Макаренка й інших.

У наступному розділі "Архіви та музеї в Україні" бібліограф подав праці та статті, що розкривали стан розвитку архівної справи та функціонування музеїв в УСРР. Серед загальних робіт, звернено увагу на публікації В.Романовського, який представив дослідження історії архівів з литовської епохи до нового часу та В.Барвінського й О.Водолазенко про діяльність архівних служб в Україні. В серії статей, відзначених М.Кордубою, подано дані про долю старовинних архівів і документів з них. Значна група праць у критико-бібліографічному огляді стосується стану архівних фондів: центральних, обласних, регіональних, приватних, матеріалів установ і підприємств. Оглядач також відзначив роботи, що мали спеціальний характер і розглядали технічний аспект архівної роботи: термінологію, запис документів, організацію робіт з підготовки інструкції й інші. Оглядаючи праці з історії музеїв і музейної роботи, М.Кордуба вказав публікації В.Данилевича, А.Винницького, К.Мощенко та С.Єфимова, які присвячені діяльності

В.Антоновича і М.Біляшівського в даній галузі. В інших роботах представлено розвідки про музеї України та їх колекції. Авторами цих досліджень, з поміж інших, були В.Дубровський, П.Курінний, Д.Яворницький, І.Фабріціус.

У розділі "Допоміжні історичні науки" М.Кордуба стисло переглянув праці з палеографії, дипломатії, хронології, епіграфіки, сигілографії, відзначивши лише окремі дослідження, що були опубліковані за цей період з даної тематики. Дещо ширше представленні розвідки з нумізматики. В.Ласкоронський, С.Ркліцький, П.Харлампович, В.Шугаєвський вивчали особливо цінні нумізматичні знахідки – золоті й срібні монети з різних епох.

Окремо бібліограф проаналізував праці присвячені книгодрукуванню. Тут відзначено публікації Г.Тисяченка, П.Клименка, В.Романовського, що вивчали початки друкарства на Україні. Позитивно відгукувався вчений про монографію С.Маслова "Українська друкована книга XVI–XVIII ст.", у якій автор оцінював різні видання, з точки зору їх змісту, мови й зовнішнього вигляду та подав дані про бібліотеки й торгівлю книгами [19: 104–105]. Здобутком у вивченні книгодрукування бібліограф вважав вихід у світ збірника за редакцією М.Макаренка і С.Маслова "Українська книга XVI–XVII–XVIII ст." [19: 105–106].

У розділі "Українська історіографія" охарактеризована наукова і суспільна діяльність М.Максимовича, а також подано розвідки про М.Костомарова. Бібліограф акцентував увагу на статтях М.Грушевського, в яких охарактеризовано головні ідеї наукової й політичної ідеології вченого в 1850–1870 рр., що сходились у тезі "з народом проти держави" та відзначено роль, яку відіграв М.Костомаров 1859–1883 рр. в житті не лише українського, а й російського інтелектуального класу. Листування вченого, опубліковане І.Житецьким, М.Возняком, С.Єфремовим на думку бібліографа, теж віддзеркалює його погляди щодо різноманітних питань [19: 114]. Ширше розглянуто праці, в яких оцінюється внесок О.Лазаревського та В.Антоновича у розвиток української історичної науки. Оглядач відзначив статтю О.Гермайзе "В.Антонович в українській історіографії", в якій той висунув на перший план національну й демократичну концепцію історії України вченого, його раціоналістичну і позитивістську інтерпретацію історичних процесів і його документалізм. Також М.Кордуба вказав, що автор наголошував, що В.Антонович був не лише одним з перших українських істориків, але й тим, хто заснував першу українську історичну школу [19: 117]. Погляди на діяльність цього дослідника бібліограф представив також своєю розвідкою "Зв'язки В.Антоновича з Галичиною", у якій вивчено вплив історика на українців у Галичині у науковій і політичній площині, згадано його співпрацю в галицьких виданнях і роль у створенні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, з іншого боку, показано різницю між роллю В.Антоновича і М.Драгоманова в цьому регіоні. М.Кордуба звернув увагу й на появу трьохтомного "Ювілейного збірника на пошану академіка М.Грушевського" з нагоди 60 річчя від дня народження історика. Помітну розвідку про українського вченого, на думку М.Кордуби, опублікував Д.Багалій "М.Грушевський і його місце в українській історіографії", де проаналізовано наукові праці історика [19: 120–121].

Публікації джерел і матеріалів до історії України автор переглядав у розділі "Джерела з історії України" в такому порядку: загальні огляди, матеріали до праісторії, княжої доби, литовсько-руського і козацького періоду, козацькі літописи, джерела до історії міст, суспільно-економічної історії, політичної і культурної історії XVIII ст., історії XIX–XX ст.: суспільно-економічної, революційних рухів, розвитку українського національного руху, діяльності М.Драгоманова, єврейського питання, рухів 1905 р., доби Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії УНР, денікінсько-врангелівської кампанії й більшовицької революції. Серед загальних праць, М.Кордуба вказав роботи Д.Багалія і П.Клепацького, а вивчення матеріалів з праісторії представлено статтями О.Покровського. Тексти редакцій літописів, кодекси та устави княжої та литовсько-руської доби були об'єктом досліджень В.Чернова, В.Перетца, Є.Перфецького, В.Щербини, Т.Сушицького.

З літератури, що вивчала джерела козацької епохи М.Кордуба відзначив статтю С.Томашівського "До історії перелому Хмельниччини" (до неї привертає увагу також

Г.Готьє у своєму огляді [18: 137]), де автор опублікував 37 листів секретаря короля Яна Казимира Паоло Доні папському нунцію у Варшаві П'єтро Відоні, написані влітку і восени 1653 р. з Молдавії, які стосуються кампанії короля проти Б.Хмельницького та кримських татар. Оглядач зауважив, що ці послання містять цікаві критичні зауваження щодо польської політики і тактики. Позитивний відгук дослідника отримала праця В.Романовського, який опублікував витяги з книги доходів і видатків Гетьманщини за 1678 р. М.Кордуба вказав, що цей документ особливо цінний бо походить з матеріалів архіву, повністю знищеного під час пожежі в Батурині в 1709 р. [19: 125] Далі охарактеризовано роботи В.Кордта, який видав 10 документів з матеріалів Стокгольмського державного архіву про І.Мазепу і П.Орлика, а також О.Оглоблина, який навів дані переговорів Стародубського полковника М.Миклашевського з Польщею щодо федерації України з Польщею і Литвою. Як зазначив дослідник, великий інтерес серед істориків викликали "козацькі" літописи, а особливо питання походження анонімної хроніки про війни Б.Хмельницького, названої П.Кулішем "Літопис Самовидця" [19: 128].

Подано також джерельні матеріали з права, економічних питань і політичної й культурної історії України XVIII ст. Дослідник з прикрістю зауважив, що у праці Д.Яворницького "До історії Степової України", де надруковано 256 документів з початку XVIII – другої половини XIX ст., серед багатьох цінних джерел, автор зосередився на другорядних матеріалах, які, навіть, не мали відношення до регіону. З іншого боку, схвальний відгук М.Кордуби отримали роботи К.Лазаревської "Генеральне Слідство про маєтності Стародубського полку" і "Генеральне Слідство про маєтності Лубенського полку". Він відзначив, що матеріали подані автором є джерелами істотної ваги для вивчення аграрного і суспільного устрою Гетьманщини першої половини XVIII ст. [19: 132]. З історії правових відносин, М.Кордуба відзначив публікацію "Матеріали до історії українського права" М.Василенка, де вміщено документи, що характеризували діяльність військових судів за роки 1722–1723, а також інструкції судам в 1730 р. [19: 135].

Переглядаючи публікації джерел, що стосувалися революційних рухів, учений зазначив, що він намагався зосередитись на вивченні джерел з історії українського національного руху. Вказано роботи С.Єфремова і Д.Граховецького, в яких опрацьовано архівні документи до історії Кирило-Мефодіївського братства, М.Яворського, який подав перелік історичних документів про причини публікації Емського указу 1876 р. Наступними М.Кордуба вказав дослідження джерел про одного з впливових діячів 1870–1890 рр. в українському русі М.Драгоманова та з проблем національного відродження на Наддніпрянщині в 1880–1890 рр. [19: 143–144].

Стосовно матеріалів до історії XX ст., то М.Кордуба відзначив наявність великої кількості джерел: документів, протоколів, мемуарів, спогадів. У огляді подано лише головні з них. Дослідник розглянув публікації про революцію 1905 р. і події довоєнного часу. Численні матеріали стосувалися страйкового руху, партійної роботи конспіративних організацій, спогадів про діяльність окремих керівників революційного руху. Натомість, дослідження матеріалів про національне відродження України, що відбулось вслід за вибухом Російської демократичної революції, як зауважив оглядач, було об'єктом нечисленних розвідок та й ті "заплямовані ідеологією". М.Кордуба виділив лише роботу М.Рубача, який оприлюднив телефонні розмови між Генеральним секретаріатом у Києві та делегацією відрядженою в Петербург, щоб просити виконання угоди від 2 липня 1917 р., укладеної поміж Українською Центральною Радою і російським Тимчасовим урядом щодо автономії України [19: 151]. Водночас, бібліограф констатував наявність великої кількості праць, що вивчали матеріали про діяльність більшовицьких організацій [19: 151].

Грунтовному аналізу піддані публікації у розділі "Праці з історії України", що розглянуті дослідником у такому порядку: бібліографії, методологічно-історіософічні роботи, праці загальної та локальної історії України, праісторії й княжої доби, литовсько-руської доби, історії міст, козацької епохи, Запорозької Січі, Гайдамаччини, політичних відносин і суспільно-економічних проблем того часу. XIX–XX ст. поділено: розвідки з історії революційних рухів, українського національного руху, суспільних процесів у Галичині, суспільно-економічних питань, аграрних проблем, революції 1905 р. і останніх довоєнних років [6: 128].

Дослідження з методології, як зазначив М.Кордуба, в основному стосувалися проблем марксистсько-ленінської концепції розвитку історії. Так, вказано працю М.Яворського "Провідні думки в розвитку історичної науки", де автор критикував ідеї, що стосуються предмету і завдання історичних досліджень, викладених представниками ідеалізму. Дослідник зауважив, що М.Яворський "нападав" на В.Липинського і, особливо, на антимарксистську концепцію історії М.Грушевського. Критику всієї історичної школи М.Грушевського знаходимо у статті З.Гуревича [19: 162]. В огляді загальних праць з історії України М.Кордуба звернув увагу на багатотомну "Історію України-Руси" М.Грушевського. Оглядач наголосив на тому, що вважає М.Грушевського "першокласним дослідником, наділеного гострим критичним розумом по відношенню до джерел, який вмів, як мало хто з інших учених, відділяти правду від легендарних елементів і тенденційних ідей" [19: 164]. Водночас, підійшовши безсторонньо до висвітлення публікацій, М.Кордуба зазначив й ті праці, в яких гостро, з точки зору матеріалістичної концепції історії, критикувалися, хоча, на думку вченого, й тенденційно, дослідження М.Грушевського. Двоєко оцінив бібліограф працю Д.Багалія "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті"; з одного боку – цінний вклад у вивчення історичних процесів та джерельних матеріалів, а, з іншого – намагання автора виробити принципи, якими мала б керуватися історіографія "на службі історичного матеріалізму" [19: 165]. Отримала оцінку вченого і робота М.Яворського, що подав загальний огляд історії України, представлений з позиції матеріалістичної школи. Першим звернув увагу на довільне трактування автором джерел Д.Багалій. В інших рецензіях, на ці доволі загальні й помірковані публікації М.Яворського (які на думку окремих дослідників взагалі позбавлені наукового значення [18: 136]), автору дорікнули, що він під виглядом марксизму, просуває концепції "формально узгоджені з націоналізмом". А, головне, як зазначив М.Кордуба, М.Яворському поставили в провину те, що він не використав праць Леніна, і, таким чином, автор був "переможений тією ж зброєю, якою він розмахував при нападах на М.Грушевського" [19: 166].

Критичні зауваження висловив М.Кордуба щодо теорій про першопочатки формування Руської держави, викладені у працях В.Пархоменка, П.Смірнова, М.Тершаковця. Цікавим, з точки зору вченого, є дослідження В.Новицького "Історична праця професора О.Преснякова і розмежування великоросійської та української історіографії", де автор підкреслив, що О.Пресняков у праці "Образование великорусского государства", виконав з російської точки зору, те ж саме завдання, що й М.Грушевський з української – розділив історію Росії та України й намагався показати еволюцію Ростово-Суздальського князівства незалежно від Києва [19: 171]. В огляді цього періоду вченим прикута увага до праць, що досліджують проблеми юридичного і соціального характеру в "Руській Правді". Так, В.Чернов і М.Максимейко проаналізували лексикологію і текстологію даної пам'ятки [19: 174–175].

Не чисельно представлені фахові дослідження з часів Литовської доби. З-посеред різноманітних спеціальних розвідок оглядач виділив праці та статті О.Грушевського. В монографії "Города Великого Княжества Литовского в XIV–XVI вв.: старина и борьба за старину", автор розподілив міста на великі і малі не відносно до кількості мешканців, а відповідно до історичної традиції, що пов'язана з ними, він докладно вивчив становище шляхти й їхнє відношення до міщан. Крім того, вміщено низку інших робіт історика, у яких висвітлено ті чи інші аспекти життя міст литовської держави та відзначено добре обґрунтований виклад загального правового становища й звичаїв епохи [19: 177].

Докладно проаналізована козацька епоха. Серед праць загального характеру наведено дослідження щодо територіального та державного устрою і кордонів козацької держави (М.Василенко, М.Петровський) та релігійних проблем (А.Савич). М.Кордуба розглянув чимало публікацій присвячених спеціальним питанням: В.Пархоменка і М.Возняка про українсько-татарські відносини, М.Грушевського про угоди Б.Хмельницького з Османською імперією та Московською державою, В.Дубровського та І.Крипякевича про взаємини України й Туреччини, О.Гермайзе, В.Пархоменка і М.Грушевський вивчали період Руїни, гетьманування І.Мазепи і його наступників. У серії досліджень, що їх навів М.Кордуба, вивчено різноманітні аспекти внутрішнього станови-

ща України часів Козаччини, існування Запорозької Січі, причин і перебігу гайдамацького руху, авторами яких були: М.Горбань, О.Гермайзе, В.Пархоменко, Н.Полонська-Василенко, М.Слабченко та інші. Крім того, в огляді розглянуто праці, в яких проаналізовано фінансові питання, історію державного права і судочинства, історію церкви і релігійних відносин, проблеми функціонування міст і характер міського життя.

М.Кордуба широко висвітлив літературу з економічної історії та соціальних відносин. Насамперед, відзначено монографію М.Слабченка "Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны", де подано синтетичний огляд еволюції української економіки впродовж трьох століть. Учений закинув М.Слабченку хаотичну структуру, незбалансованість у викладі різних частин праці, а особливо відсутність критичного аналізу джерел (подібна критика щодо цієї праці висловлювалася і в інших оглядах [18: 136]).

М.Кордуба проаналізував роботи К.Лазаревської, О.Барановича, О.Грушевського та П.Федоренка, у яких подано характеристику побуту і експлуатації землеволодінь: середніх сільських господарств, магнатських і монастирських латифундій. Політику гетьманів щодо великих земельних маєтків розкрив О.Грушевський. Автор, на думку оглядача, вдало показав, що головною рисою гетьманських універсалів було забезпечення недоторканості привілеїв і маєтностей. У серії досліджень вивчалися питання заселення Слобожанщини й Степової України, виконання повинностей, покріпачення селян і умови їх звільнення. Окрім того, проаналізовано історію розвитку промисловості та мануфактурного виробництва. Параграф закінчується оглядом робіт присвячених історії торгівлі й транспорту.

Ще ширше представлена література, що стосується історії ХІХ століття, де, насамперед, досліджено революційні рухи. Століття декабристського руху дало привід для публікації значної кількості праць, у яких вивчалася історія цього руху в Україні. Вміщено понад двадцять розвідок, авторами яких були: О.Рябінін-Склярєвський, С.Єфремов, В.Міяковський, Д.Багалій, О.Гермайзе та інші. Огляд продовжують дослідження про зростання революційного руху в 1850–1870 рр. і діяльність "народників", а далі відображено різноманітні аспекти революційної боротьби останніх двадцяти років ХІХ ст. [19: 213–219].

Детально зупинився М.Кордуба на працях з українського національного руху. По-перше, розглянув роботи де проаналізовано ідеологію, організацію, завдання і діяльність Кирило-Мефодіївського братства та окремі біографічні моменти життя його членів. У наступних розвідках критико-бібліографічного огляду охарактеризовано науково-культурне самовизначення українців, зокрема, увагу зосереджено на громадській, культурній і політичній діяльності М.Драгоманова. Вивчення цієї проблеми знаходимо у роботах Л.Добровольського, А.Степовича, К.Студинського, В.Міяковського, І.Житецького [19: 223]. Досліджено також національний рух українців Галичини та їх зв'язок з Наддніпрянською Україною: М.Возняк вивчив проблему впливу М.Драгоманова на утворення Української радикальної партії в Галичині та роль, що її відіграв І.Франко в розвитку цього об'єднання; М.Лозинський підкреслив загальні риси еволюції національної ідеї двох частин України; К.Студинський розглянув основні епізоди відносин Галичини з Україною в 1860–1873 рр. і, особливо, участь у них П.Куліша [19: 228].

М.Кордуба розглянув також економічні і соціальні проблеми ХІХ ст. Так, учений акцентував увагу на монографії М.Слабченка "Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.", яку гостро розкритикував. Оглядач зазначив, що автор, намагаючись подати синтез цієї широкої теми, зробив значну помилку у виборі методу, розглянувши окремо кожен галузь економічної та інтелектуальної діяльності, таким чином, утворивши 89 різних нарисів, що заважає читачеві зрозуміти загальну картину ситуації в певний момент. Загалом, М.Кордуба визнав ерудицію автора, однак, так як і у випадку з працею "Организация хозяйства..." дорікнув за невміння подати обґрунтований синтез [19: 230].

У наступних роботах розглянуто проблеми селянства й аграрних відносин. Головним чином, увага зосереджена на організації й умовах експлуатації великої і малої земельної власності, покріпаченню і поборах селянства, аграрних кризах, історії військових поселень і військової колонізації, а також проведенні аграрної реформи 1861 р. Доповнюють огляд цього періоду публікації з історії промисловості, торгівлі та комунікації.

Розділ з історії України закінчується оглядом літератури присвяченої ХХ ст., складається переважно з праць економічного характеру та революційних рухів. Тут на перше місце вийшли дослідження аграрного питання і Столипінської реформи (О.Невзорова, О.Погребинський), розвиток мануфактур і зовнішньої торгівлі (О.Попов), соціального розшарування міського населення (О.Хоменко). М.Кордуба розглянув чимало розвідок з історії революційної боротьби, у яких піднято питання діяльності різних партій та їх діячів, ролі жінки в революційному русі, робітничих страйків, а відтак і основної проблеми досліджень цього періоду – революції 1905 р. Підсумовуючи огляд розділу, М.Кордуба вказав, що за браком місця для публікації він опустив широко представлені матеріали до історії революції 1917 р. та її наслідків. Втім, учений зазначив, що ці роботи мали переважно публіцистичний характер статей, а не наукових досліджень. Також бібліограф був вимушений пропустити праці, які вивчали історію літератури, філософію, образотворче мистецтво, музику, театр і освіту, а також роботи з етнології, етнографії та краєзнавства.

Коротко проаналізовано стан досліджень історії зарубіжних країн. У розділі "Слов'янський світ" відзначено кілька загальних праць. Наступними розглянуто дослідження з історії окремих слов'янських країн. Серед інших, найбільше уваги зосереджено на Росії, а далі Білорусії, Польщі, Чехії та вивченні історії південних слов'ян. Насамкінець, у розділі "Загальна історія і неслов'янські країни" М.Кордуба вмістив праці з загальної історії, античного Сходу, Греції і Риму, Візантії, західноєвропейського середньовіччя, Англії, Франції, Італії, Німеччини, Австрії, Туреччини, Криму, азійського Сходу, кавказьких країв.

Загалом дослідник подав аналіз понад 1700 публікацій, авторами яких були близько 800 українських істориків. Перегляд ученим наукового руху на Наддніпрянській Україні можна сміливо віднести до значних здобутків української бібліографії, бо мало кому з дослідників було до снаги (тим більше з-поза радянського кордону) докладно слідкувати і орієнтуватися в діяльності численних наукових установ і видань, що часто, впродовж цього часу, змінювали періодичність випусків, формат і назви публікацій. Та й сама кількість наукових праць, які вийшли в ці роки, не легко піддається опрацюванню поодиноким спеціалістам. Ще більшого значення роботі М.Кордуби надають змістовні анотації, подані до більшості згаданих в огляді видань і статей.

Список використаних джерел

1. Бібліографічний огляд за 1926 р. // Україна. – 1927. – Т.22. – Кн. 3. – С.145 – 171.
2. Бібліографічний огляд за 1927 р. // Україна. – 1928. – Т.31. – Кн. 6. – С.97 – 116.
3. Бібліографічний реєстр українознавства за перше півріччя 1928 р. // Україна. – 1929. – Т.32. – Кн. 1 – 2. – С.133 – 171.
4. Бібліографія історичної літератури за 1928 р. Матеріали до української історичної бібліографії. Вип. 2. – Харків, 1930. – 52 с.
5. Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917 – 1927 рр. – Харків, 1930. – 145 с.
6. Витанович І. [рец.:] Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931. (Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. -V. VII – VIII) // Українська книга. – 1938. – № 6–7. – С. 127–128.
7. Даниленко В. Кордуба Мирон Михайлович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник: Серія. Українські історики. Випуск 1. – К, 1998. – С.152.
8. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXII. Наукова хроніка. – С. 1–42.
9. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXV. Наукова хроніка. – С. 31–80.
10. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. Наукова хроніка. – С. 1–36.
11. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXIX. Наукова хроніка. – С. 1–31.
12. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р. // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXIII. Наукова хроніка. – С. 1–30.
13. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній

історії, історії літератури та штуки в 1899 р. // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVII. Наукова хроніка. – С. 1–28. 14. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р. // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. Наукова хроніка. – С. 26–38. 15. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р. // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. Наукова хроніка. – С. 1–56. 16. Мірза-Авакянц Н. Огляд літератури з історії України (др. пол. XIX – XX ст.) в УСРР за рр. 1917 – 1927 // Бібліографічний збірник. – 1930. – С.28–32. 17. Піх О. Мирон Кордуба та його праця "Українська історична література в Польщі та в еміграції. Огляд за 1927–1928 рр." // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Вип.10. – Луцьк, 2005. – С.41–48. 18. Gautier G. Histoire Ukrainienne. Publication en langue ukrainienne parus dans l'U.R.S.S. de 1917 a 1928 // Revue Historique. – V. 162. – Paris. 1929. – P. 133 – 146. 19. Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931. – Varsovie, 1938. – 277 p. 20. Korduba M. La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne. Compte-rendu 1927 – 1928 // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – V.1. – Fascicules 1 – 2. – P. 73 – 119.

Oleg Pih

**APPRAISAL OF UKRAINIAN SOVIET HISTORICAL LITERATURE BY
M.KORDUBA**

The article deals with M.Korduba's elucidation of the state of Ukrainian historical literature in USSR in 1917–1931.

**РОЗДІЛ 5.
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ**

УДК 1302

Александр Клименюк

ЛАТЕНТНЫЙ ПАРАДОКС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ

В статье предложена идея синергетического моделирования духовно-поведенческой деятельности человека с позиций монистической сущности, определяющих ее причин.

Мыслящий и достаточно информированный индивид имеет вполне ясное представление о том, что этические проблемы, а также вопросы природы духовного бытия человека излагаются в художественной и специальной литературе, как правило, с двух основных позиций: "человек добр от рождения, а окружающий его мир – жесток..." или "человек – злое животное, облагораживаемое обществом на протяжении всей жизни...".

При этом так называемый здравый смысл, замешанный на житейском опыте, позволяет любому из нас убедиться, что, произрастающая на почве той или иной идеологии, парадоксальная сущность указанных концепций реализуется в социокультурной действительности в явно искаженном виде. Вследствие этого вечная социоэтическая дилемма "добро – зло" не находит своего наиболее полного разрешения, столь необходимого для адекватного прогнозирования развития личности в поле ее культурного взаимодействия с социумом.

Поэтому целью данного эссе является раскрытие сущности указанной дилеммы путем философского анализа в целом и поиска определяющего фактора, способного выполнить роль диалектической основы ее разрешения.

Воспользовавшись для этого возможностями ретроспекции понимания природы человека философами, мы получим отнюдь не утешительный результат. Так, Соломон мудрый, царствовавший около 960–935 г. до н.э., отмечал: "Бог – ради человеков, чтобы их просветить, дабы поняли сами, что они скот, и только" [1:21]. Заметим, что тут и далее естественным представляется расширение понятия "Бог" до одного из наиболее эффективных на то время инструментов окультуривания человека.

Моральный репертуар басен Эзопа, жившего в период с 640 до 560 г. до н.э., также свидетельствует, что в мире царит зло; "дурной человек" творит и будет творить зло, несмотря ни на что; исправить злого человека невозможно, он может изменить только вид, но не нрав и т.п. [1:57]. Древнегреческий философ Пифагор (из Самоса) (576–496 г. до н.э.) на вопрос "Что самое истинное?" ответил – "Что люди дурны" [1:82]. Подобным образом китайский философ Чжуан-цзы (369–286 г. до н.э.) заявлял: "Мир погряз в скверне, и мне не о чем с ним говорить" [1:292]. Злым по своей природе считал человека и его соплеменник Сюнь-цзы (313–235 г. до н.э.) [1:322].

Римский философ Луций Анней Младший (I век до н.э.) пришел к выводу, что "Мы должны вынести над собой один и тот же приговор: мы злы, были злыми и будем злыми" [1:415]. Представитель арабской культуры – Аль Маарри Абу-ль-Аля (979–1057 г.г.) – утверждал: "Добро увядает, а зло процветает, и держит неправедность тронную речь" [1:524]. Гениальный Иоганн Вольфганг Гете (1749–1832 г.г.) также сетовал: "Я не создан для этого мира, где стоит только выйти из дому, как попадаешь в сплошное дерьмо" [2:448]. Не менее негативную оценку своему народу давал В.В. Розанов, считавший его неотесанным, грубым и жестоким [2:578]. Глубочайший философ современности Карл Густав Юнг предостерегал: "Надо быть совсем слепым, чтобы не увидеть колоссальную роль зла в мире" [3:229]. Наиболее адекватный прогноз, сделанный Артуром Шопенгауэром относительно развития противоречия "добро-зло" на уровне социума, также не является утешительным, поскольку, на его взгляд, "ненависть и злоба правят в обществе

свой бал, и пока не видно, что этому приходит конец" [4:23], поскольку человек есть в сущности дикое, ужасное животное [16:96].

Отметим здесь, что в независимости от индивидуальной специфики взглядов цитируемых выше философов, понимание ими категорий "добра" или "зла" тяготеет, в конечном счете, к определению К.Г. Юнга, заявлявшего, что *"добром" в его наиболее общем виде следует считать то, что кажется подходящим, приемлемым или ценным с определенной точки зрения, "злом" – нечто противоположное* [3:219].

Пожалуй, несправедливо было бы не упомянуть здесь и о наличии весьма оптимистических оценок природы человека. Так, француз Монтескье (Шарль-Луи Секонда) (барон де Ла-Бред) (1689–1755 г.г.) полагал, что "люди рождены добродетельными, и справедливость – качество, присущее им так же, как и самое существование" [2:228]. Более мягко выразил подобную позицию арабский философ Аль-Фараби (870–950 г.г.), заявлявший: "Человек не может быть наделенным с самого начала от природы добродетелью или пороком, так же как не может быть прирожденным ткачом или писцом" [1:515]. Однако у серьезных мыслителей прошлого такие суждения можно обнаружить весьма редко. К сожалению, иные, довольно нередко встречающиеся у современных, так называемых университетских, авторов позитивные утверждения о преобладании добра в человеке большей частью не вызывают доверия, поскольку природа их возникновения психологически точно раскрыта еще И. Гете и оценена по существу А. Шопенгауэром [5:19–22]. Принимать их во внимание при наличии фундаментальных работ З. Фрейда [6], А. Шопенгауэра [4; 5], Э. Фромма [7] и К. Юнга [3] было бы и вовсе абсурдно. Более очевидная объективность просматривается все-таки у И. Гёте, заявившего: "К сожалению, у человека слишком много оснований защищать себя от человека. Злонамеренных – великое множество, немало и злодеев, а для того, чтобы жить, как надлежит, недостаточно одних добрых дел" [2:452].

Используя основательный доказательный материал и блестящую философскую аргументацию, К.Г. Юнг получил полное право утверждать, что "зло, которое проявляется в человеке и, несомненно, живет в нем, обладает гигантскими размерами, так что разговоры Церкви о первородном грехе, источником которого является относительно невинное приключение Адама с Евой, это почти эвфемизм. Дело обстоит гораздо хуже, и его серьезность страшно недооценивается" [3:128]. За этим и последовал его печальный, но вполне объективный вывод: "Даже если с юридической точки зрения мы не можем быть признаны правонарушителями, мы все равно в силу нашей человеческой природы, всегда являемся потенциальными преступниками" [3:129]. Нецелесообразность дальнейшего, более подробного анализа проблемы в такой ее постановке к счастью была предвосхищена прозорливым А. Шопенгауэром, считавшим, что "наш мир – худший из возможных миров. Если бы в подтверждение этого своего взгляда я захотел бы привести изречения великих умов всех времен во враждебном оптимизму духе, то цитатам не было бы конца" [2:513]. Таким образом, становится вполне очевидным, что зло как таковое преобладает в человеке в силу специфической природы его психики и особенностей развития социума.

Естественным, исходя из изложенного, представляется вопрос количественной оценки соотношения добра и зла в человеке и социуме.

Такую оценку мы находим у Гераклита из Эфеса (535–475 гг. до н.э.), заявившего: "Много злых и мало добрых" [1:125]. Более категорично известное высказывание Диогена из Синопа (400–323 гг. до н.э.): "Ищу человека, а не негодяя", когда его, озабоченно что-то разыскивающего днем с зажженным фонарем, спросили о том, что он делает [1:253]. Говоря языком современной науки, приведенные оценки с определенной долей иронии можно декодировать, как границы частотности проявления зла в бытие человека (т.е. в его помыслах и действиях), количественное выражение которых представится интервалом, превышающим 50 % и достигающим уровня свыше 90 %.

Рассматривая этот вопрос с позиции более высокого философского обобщения, З. Фрейд акцентировал внимание на том, что "по всей вероятности, определенный процент человечества – из-за болезненных задатков или чрезмерной силы влечений – навсегда останется асоциальным, но если бы удалось сегодняшнее враждебное культуре

большинство превратит в меньшинство, то было бы достигнуто очень многое, пожалуй, даже все, чего можно достичь" [6:98]. Иначе говоря, и здесь идет речь о количестве практически неспособных к окультуриванию людей (людей, нарушающих одну или несколько христианских заповедей), явно превышающем 50 %.

Рассматривая проблемы функционирования социума на уровне отдельных государств, К.Г. Юнг выделяет в нем в высшей степени развитый и умственно стабильный слой населения и полагает, что по самым оптимистическим оценкам "толщина" этого слоя составляет 40 % [3:68]. При этом он примечает, что более пессимистическая оценка будет вполне оправданной, поскольку дар здравого смысла и критического мышления не принадлежит к наиболее характерным особенностям человека. Таким образом, гениальный К.Г. Юнг приближает количественную оценку неспособных к окультуриванию людей к 70 %.

Исходя из известного принципа "равенства действия противодействию", примененного к системе "поступки человека – этическая реакция на них", можно также получить приблизительную оценку частотности проявления зла и добра в социуме. По этому поводу существенный интерес представляют данные лингвистического анализа [8:34], согласно которым басни Эзопа с этической идеей осуждения пороков преобладают и составляют 64,8 % от их общего количества, в то время, когда количество басен, поощряющих добродетели, равно 35,2 %. Как видим, и в данном случае косвенная оценка соотношения добра и зла приближается к показателям 30 % и 70 % соответственно.

Не менее убедительным представляется предостережение, сделанное Е.П.Дюкенджиевым, заявившим, что "положительная информация о вас передается из уст в уста в среднем двумя слушателями, зато отрицательная – девяти". Он акцентирует внимание на том, что "эти цифры взяты не с потолка, они являются результатом социологического опроса" и советует помнить об этом постоянно [9:254]. Отсюда в первом приближении можно сделать вывод о том, что социогенетическая предрасположенность к предвзятому негативному отношению человека к себе подобному реализуется практически в 82 % случаев.

Изложенные соображения показывают, что, даже не прибегая к методам синергетической статистики, исходную базу данных которой следует расширить за счет психоинстинктивных показателей способности человека к состраданию, милосердию и другим специфическим формам проявления добра, с большой вероятностью можно считать, что движущим началом или основой оценочно-поведенческой деятельности индивида в человеческом сообществе в 70 % случаев является зло.

Однако для философии одного рассмотрения и определения сущности наиболее общей диалектической пары "добро – зло", играющей столь важную практическую роль в развитии человеческой культуры, и осознания преобладания зла в социуме вскоре оказалось недостаточно. Поэтому следующим естественным шагом ее неутомимого поиска стали активные попытки осмысления природы возникновения эмоций, чувств, намерений, мотивов поведения индивида и соответствующей их систематизации в рамках полярной интеллигибельной системы "добро – зло".

Нелишне отметить в связи с этим, что широко известные и безупречные по спектру рассмотрения проблемы эмоций труды К.Э. Изарда (см., напр., [10]) не содержат, к сожалению, четкой классификации чувств и эмоций. Вполне понятно, что этот вопрос не является простым. И, тем не менее, создание такой классификации, в основу которой следует, как это показано в работе [11], положить структуру функционального векторного взаимодействия переживаемых человеком эмоций и чувств, в будущем вполне реально. Для этого лишь необходимо осуществить предварительно системную дифференциацию известных науке ощущений, эмоциональных состояний, реакций, их переживаний и оценок индивидом.

Предвидеть дальнейшую логику развития событий в случае попытки реализации методологического подхода, изложенного в источнике [11], несложно. Во-первых, в таком случае неизбежно возникнет необходимость в признании эмоций как результата временной стохастической стабилизации позитивного, неопределенного или негативно-го потенциала психозенергетической субстанции человека, трансформированного его

сознанием вопреки или в соответствии с энергией бессознательного в социально опосредованные переживания, выражаемые в форме определенных чувств, речемыслительных или физических действий. В пользу такой необходимости убедительно свидетельствует изложенный в работах [12; 13] и апробированный экспериментально субстанционально-энергетический подход к актуализации потенциала высказывания в коммуникации.

Во-вторых, опираясь на неоспоримый тезис о том, что мысль или слово являются прообразом действия, нетрудно предположить и соответствующую аналогию механизмов перехода от эмоций к определенным чувствам, речемыслительным или физическим действиям. Сущность указанных механизмов как минимум должна совпадать в том, что временно стабилизировавшиеся эмоции, подвергаясь компрессии как бы проходят логико-диалектическую воронку сознания человека, преобразуясь в определенные образы или символы, обладающие инстинктивным и социативным информационными потенциалами [14], которые в зависимости от обстоятельств влияют на фиксирование сознанием индивида обобщенного исходного чувства, способного под влиянием предыдущего социального и эмоционального опыта трансформироваться в отдельные более конкретные чувства или их комплексы.

Как видим, основанная на таких предпосылках методология классификации позволяет проследить переход от диалектически противоречивых состояний психоэнергетической субстанции человека к определенному исходному прообразу-моночувству, способному под воздействием сознания конкретизироваться в любое из известного многообразия более конкретных чувств. Таким образом, мы приходим к осознанию того, что основным фактором, призванным выполнить роль диалектической основы философского разрешения более общей дилеммы "добро – зло" должно являться некое исходное чувство, определяющее в каждой конкретной ситуации последующую оценочно-поведенческую деятельность индивида.

Иными словами, становится очевидным, что любая попытка правильной реализации описанного сценария поиска так или иначе должна привести нас к вопросу о едином начале, как наиболее важному вопросу истинной философии, вытекающему из понимания идеи целого, без которой она не может существовать как наука [2:362], уделом которой является всеобщее [15:5].

С этой точки зрения представляется вполне закономерным, что на проблеме общего, единого или исходного начала в оценочно-поведенческой деятельности человека как биологического и социального существа акцентировали внимание многие философы. Возможно, ощущая именно единство механизма зарождения столь разных по последствиям своего проявления чувств, Робине Жан Батист Рене (1735–1820 г.г.) сказал: "Добро и зло находятся в мире в одинаковом количестве. Отсюда следует необходимое равновесие добра и зла в природе, равновесие, обуславливающее гармонию ее. Добившись добра, мы получаем и новое, следующее за ним зло" [2:421]. Подобную мысль можно найти и Вольтера (Франсуа-Мари Аруэ) (1694–1778 г.г.) заявлявшего: "И нет такого зла, которое не порождало бы добро" [2:306]. Ранее об объективной необходимости и взаимообусловленности существования добра и зла говорил в своем учении также и Бёме Яков (1575–1624 г.г.): "Во всех есть яд и злоба; оказывается, что так должно быть, иначе не было бы ни жизни, ни подвижности, не было бы также ни цвета, ни добродетели, ни толстого, ни тонкого или какого-либо ощущения, но все было бы ничто. Без зла все было бы также бесцветно, как бесцветен был бы человек, лишенный страстей; страсть, становясь самобытной, – зло, но она же – источник энергии, огненный двигатель" [2:139]. Однако эти и множество подобных им суждений не давали конкретного ответа на интересующий нас вопрос.

Ближе всех к разрешению данного вопроса приблизился А. Шопенгауэр, отличавшийся более радикальным подходом к препарированию рассматриваемой нами проблемы. Он считал, что пункт, на котором первоначально расходятся нравственные добродетели и пороки человека, есть противоположность его основного настроения по отношению к другим, принимающего характер или зависти, или сострадания. Эти два диаметрально противоположные свойства коренятся в каждом человеке, истекая из не-

избежного сравнения его собственного положения с чужим; и затем, смотря по тому, как результат этого сравнения подействует на его личный характер, то или другое свойство ложится в основу его настроения и становится источником его действий. Именно зависть воздвигает непроницаемую перегородку между *ты* и *я*, а сострадание – тонкую и прозрачную, иногда же и совсем ее устраняет, причем исчезает различие между *я* и *не-я* [16:88].

Исходя из изложенного в пределах рассмотрения парадигмы этической проблемы диалектики добра и зла, мы получаем все основания для сужения круга поиска до необходимости выявления определяющего фактора, порождающего саму проблему. При всей, казалось бы, очевидности того, что таким определяющим фактором служит специфика механизма взаимодействия зависти и сострадания в психической сфере индивида остается открытым ряд важнейших вопросов, ответы на которые и могут позволить глубже, а возможно и по-новому увидеть ряд аспектов извечной проблемы добра и зла.

Первым в такой постановке является, конечно, вопрос поиска исходного прообраза-моночувства, способного предопределять настроения и действия человека. Для его разрешения обратимся, прежде всего, к сущности самих понятий зависть и сострадание.

Плутарху принадлежит высказывание о том, что сострадание – есть горе о чужом несчастье, зависть – есть горе о чужом счастье [1:421]. Артур Шопенгауэр рассматривал зависть как противоположность сострадания, поскольку она вызывается противоположным поводом [4:100]. Римский философ Луций Анней Младший (I век до н.э.) считал, что зависть людей показывает, насколько чувствуют они себя несчастными [1:415]. Согласно формулировке Джона Локка (1632–1704 г.г.) зависть есть беспокойство души, вызванное сознанием того, что желательным нам благом завладел другой человек, который, по нашему мнению, не должен обладать им раньше нас [2:240].

Обобщив приведенные и ряд других известных высказываний, мы можем дать наиболее широкое определение зависти **как желания иметь то, что есть у ближнего, иметь лучшее либо большее, чем у него, и переживания о том, что не получил это раньше ближнего или не может иметь это никогда.**

Как видим, сама по себе зависть не может рассматриваться как нечто предосудительное. Так это и было бы на самом деле, если бы не лицеприятные, а порою и чудовищные последствия поступков и поведения людей, поддавшихся этому чувству, последствиями которого чаще всего становятся различные формы недовольства, враждебности, агрессивности, ненависти. Понимая это, И.Гете (1749–1832 г.г.) писал: "Ненависть – активное чувство недовольства; зависть – пассивное. Не надо, поэтому удивляться, если зависть быстро переходит в ненависть" [2:451].

Деструктивная сила зависти столь велика, что она способна не только разобщать отдельных людей, но и приводить к гибели и разорению целые народы [17:173]. Недаром, похоже, пророк Газали, отвечая на вопрос "Что такое беда народов?", сказал: "Высокомерие, надменность, гордыня, соперничество в земном мире, разобщенность и зависть друг к другу, так что появляется сначала разложение, а потом хаос" [1:576].

Изложенное убедительно показывает, что предпринятый нами поиск первоисходного прообраза-моночувства в диалектической паре "зависть – сострадание" является, скорее всего, лишь частным случаем более широкой рассмотренной выше проблемы первичности или прирожденности человеку доброго или злого начала. В связи с этим, нелишне вспомнить высказывание М. Мамардашвили про то, что как философы мы можем понять, что склонности к добру в натуральном смысле этого слова у человека не может быть, а изначальное зло, присущее человеку, – это просто предоставление себя стихийному ходу дела, потоку [18:86]. Рассматривая диалектику пары "зависть – сострадание" в таком же ключе и помня высказывание Гольбаха Поля-Анри о том, что "при отсутствии опытных данных человеческой любознательности, всегда устремляющейся за предписанные нашему духу границы, приходится обращаться к гипотезе... [2:393]", мы получаем возможность исходить из гипотетического принципа изначальности зависти в природе психической сферы индивида.

В пользу такой позиции свидетельствует высказывание Сюнь-цзы (313–235 г.г.) о том, что "человек рождается с инстинктивным желанием наживы... . Человек рождается

завистливым. Когда человек вежлив и уступчив, это противоречит его природе" [1:322]. По мнению Франческо Петрарки, это происходит потому, что вместе с телом живет и вместе с телом умирает зависть [2:48].

Несомненно более глубоко понимавший природу инстинкта К.Г. Юнг, утверждал, что инстинкты чрезвычайно консервативны и древни как по динамике срабатывания, так и по форме, которая даже старше и консервативнее формы тела. Он считал также, что инстинкт является чем угодно, но только не слепым и неопределенным импульсом, поскольку он настроен на определенную внешнюю ситуацию и приспособлен импульсивно реагировать на неё. Особо К.Г.Юнг подчеркивал тот факт, что инстинкт изначален и наследственен, и его форма тоже извечна, так сказать, *архетипична* [3:110–111].

Приведенной выше аргументации, пожалуй, вполне достаточно как условия необходимости для подтверждения принципа изначальности зависти в природе психической сферы человека. Однако для признания ее в качестве прообраза-моновчувства следует выполнить и условие достаточности, т.е. обосновать потенциальную возможность трансформации зависти в любое из многообразных чувств, возникающих у индивида.

Для этого рассмотрим два наиболее возможных пути такой трансформации. Первый путь независимо от нашего желания предопределен уникальностью самого механизма развития диалектических противоречий, в соответствии с которым доведенные до крайности противоположности способны, как известно, переходить одна в другую. Второй путь является более сложным, имеющим противоречивую стохастическую природу. Он может в принципе рассматриваться как синергетический процесс, протекающий под влиянием группы факторов, определяющих особенности функционирования психической сферы человека в условиях довольно жесткого взаимодействия с комплексом факторов, возникающих в результате саморазвития социума.

Здесь особый интерес представляет именно второй путь, поскольку роль индивидуальной психики человека в сопоставлении с конкретными общественными отношениями становится чаще всего подобной роли бессознательного или предсознательного по отношению к его общественному сознанию, формируемому мощными институтами власти, использующими соответствующие идеологические, правовые и экономические средства. И поэтому аналогично клетке любого организма, способной полноценно существовать только в нем, все субъективные качества психической сферы индивида формируются лишь в социуме в результате взаимодействия с себе подобными. Именно под влиянием социума становится возможной успешная трансформация зависти как инстинкта в противоположное ему чувство сострадания. Наиболее обоснованная аргументация возможности таких трансформаций как частных случаев результата столкновения двух фундаментальных инстинктов (сохранение вида и самосохранение) имеет место в работах К. Юнга [3:112–124], А. Шопенгауэра [4:85–120], З. Фрейда [6:99–103].

Похоже, что на указанных основаниях трансформация зависти в сострадание по первому пути может происходить преимущественно в сфере трансцендентального самостановления личности, вследствие переживания индивидом определенных стрессовых ситуаций. Второй путь является более длительным, опирающимся на социально опосредованный опыт окружающих и требующим значительного контроля со стороны сознания индивида. В любом случае результатом таких частичных трансформаций становится конструктивное мировосприятие и поведение человека, способное противостоять природному инстинкту зависти или как минимум контролировать ее деструктивные проявления в соответствии с принятыми в социуме нормами.

Понятно, что для культуры в целом трудно переоценить значение возможностей таких трансформаций, поскольку, как известно, "люди не в состоянии изменить свою природу" [2:321] и до сих пор никто не смог рассеять опасения [4:101] в том, что ни один человек не окажется вполне свободным от зависти.

Теперь не должно вызывать противоречий и предположение о том, что в соответствии с глобальным принципом симметрии деструктивному потенциалу первородного чувства зависти, способной вызывать в человеке различные формы недовольства, враждебности, агрессивности, ненависти и т.п., природа противопоставила уникальные воз-

возможности трансформации этого прообраза-моночувства в сострадание, способное пробуждать в индивиде сочувствие, доброжелательность, толерантность, любовь.

Весьма показательны для доказательства наличия указанного феномена два вида известных примеров. Примеры первого вида, относящийся, как мы понимаем, сугубо к индивидуальной психике, подробно и убедительно изложены А. Шопенгауэром [5:482–492; 16:99–113]. Примеры же второго вида, относящиеся к коллективному психе, можно найти у З. Фрейда [6:102]. Прочитанные с учетом предположения о существовании прообраза-моночувства, способного к синергетической (пошагово-атракторной [19:132–163]) трансформации в процессе трансцендентального самостановления личности, они дают единый ключ для осмысления сущности механизма перераспределения психоэнергетического потенциала зависти в поле его конструктивной актуализации. Такой ключ прост – "это лишь **познание чужого страдания**, непосредственно понятого из собственного страдания и к нему приравненного" [5: 489].

Показательно, что, вполне осознавая недостаточную предсказуемость момента самостановления личности в первом случае, и исторического времени формирования коллективного психе во втором, а также причин и степени необходимого страдания в обоих случаях, гениальные авторы интуитивно охарактеризовали описываемые ими феномены как парадокс (А. Шопенгауэр) и как аффект (З. Фрейд). Однако для наших дальнейших рассуждений не столь важно то, через какие и сколь длинные цепочки взаимопреобразований конкретных эмоций или чувств осуществлялись трансформации, описанные в этих примерах. Эти вопросы, относящиеся, как известно, к компетенции аналитической и практической психологии, изучающей их переходы из одной подсистемы душевной жизни в другую [20:44 1], не являются простыми [21:27]. В данном случае для нас, в конечном счете, важно лишь то, что столь великие умы профессионально зафиксировали возможность рассматриваемых трансформаций.

Для адекватного прогнозирования развития индивида в поле его культурного взаимодействия с социумом необходимо определенным образом абстрагироваться от картины реальной актуализации первоисточного потенциала психоэмоциональной сферы отдельно взятой личности и перейти к ее групповому портрету. При тщательном осмыслении рассуждений К. Юнга о психологических типах [21:174–194, 367–452] мы увидим, что наиболее акцентной характеристикой группового портрета личности может служить тип установки по направленности ее интереса на объект (экстраверт) или на собственный субъект (интроверт) [19:26–30]. Эта характеристика значима тем, что она, как своего рода обобщенная переменная, в большинстве случаев достаточно тесно сопрягается с проявлениями рассматриваемых нами феноменов зависти и милосердия.

Следовательно, можно считать, что в результате указанного абстрагирования обозначилась некая виртуальная ось противоречия "интроверт – экстраверт", отдельные точки которой способны, по сути, отображать любые состояния трансформации эмоционально-поведенческих реакций как малых, так и сколь угодно больших групп индивидов в процессах их культурного взаимодействия в социуме.

Тогда, исходя из расширенного толкования прозорливого предсказания И. Гёте [2:444] о том, что между двумя противоположными мнениями отнюдь не находится истина, а лежит новая сложная проблема, мы получаем возможность построения двух исходных моделей, изображенных в виде квантилионов (рис. 1а и 1б), описывающих соответствующие более сложные противоречия.

Отметим, что термин культура введен в модель в его наиболее широком понимании, согласно с которым **культура отражает исторически определенный уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженных в типах и формах организации жизни и деятельности людей, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях** [23:669].

В работах [12–14; 22] показано, что в психофизиологической сфере экзистенциального бытия индивида эмоции являются лишь энергетическим базисом, обеспечивающим существование и функционирование всевозможных переживаний и чувств, лежащих в основе специфической субстанции, которую принято обозначать духовной сферой личности. Прочтение исходных моделей под таким углом зрения, дает нам возмож-

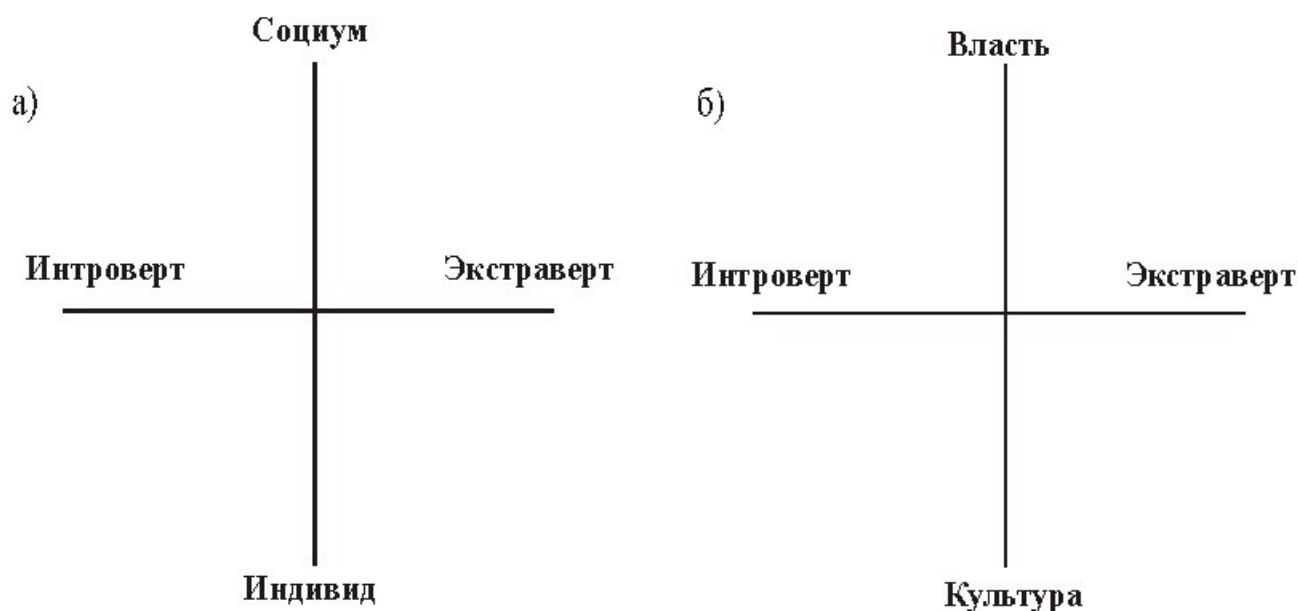

Рис. 1. Квантилионы противоречий: а) плоскость результатов духовной самоидентификации личности; б) плоскость результатов формирования поведенческих навыков личности

ность предполагать, что любая точка, расположенная на плоскости рис. 1а, является, по сути, *аттрактором*, способным описывать конечный результат процесса духовной самоидентификации конкретной личности.

В свою очередь, учитывая определяющее влияние самоидентификации индивида на формирование его поведенческих навыков, мы можем рассматривать любую точку на рис. 1б как соответствующий аттрактор поведения конкретного человека в условиях, предопределяемых формами культуры и власти реального социума.

Как видим, воспользовавшись двумя представленными исходными моделями, не составляет труда описать стандартные духовно-поведенческие реакции личностей интровертного или экстравертного типов в результате их становления в социуме. Для этого достаточно совместить рассматриваемые модели по указанной выше виртуальной оси противоречия "интроверт – экстраверт". Такое совмещение и образует пространственную модель возможных духовно-поведенческих состояний отдельных личностей, взаимодействующих в пределах как малых, так и сколько угодно больших социальных образований.

При этом основным методологическим требованием к использованию пространственной модели является необходимость расположения оси ее вертикальных противоречий в соответствии с целью или задачей предпринимаемого анализа.

Так, например, при необходимости моделирования пространства духовно-поведенческих реакций определенных групп личностей интровертного или экстравертного типов в результате их становления в социуме с авторитарной системой власти следует ориентировать вертикальную ось модели подобно ее расположению на рис. 2а.

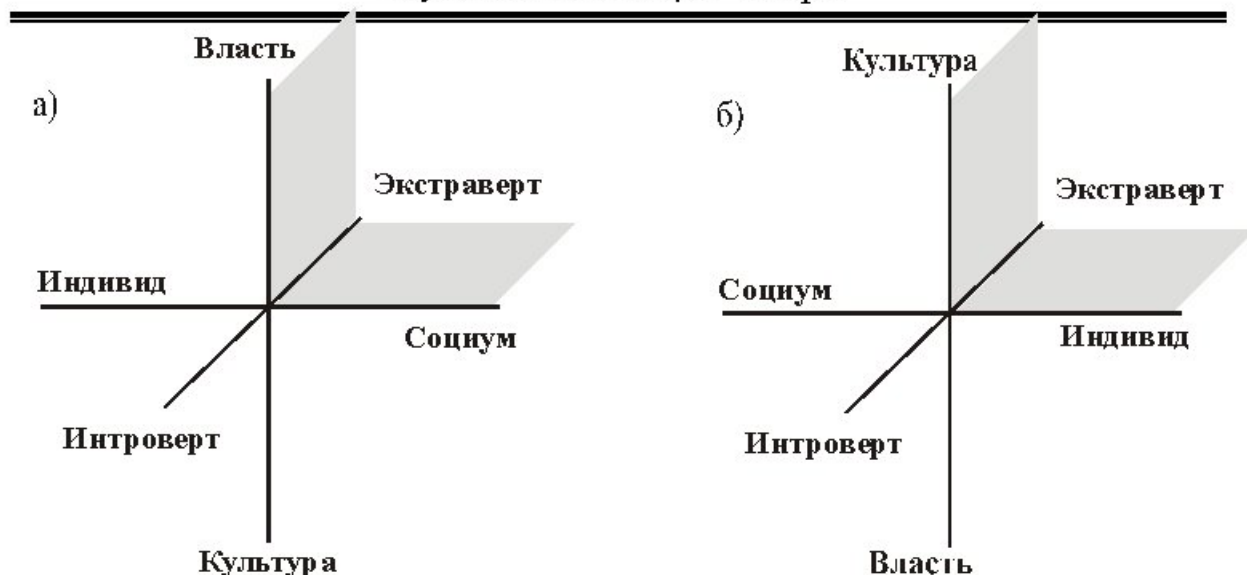

Рис. 2. Пространственные модели рассмотрения процессов духовной самоидентификации и формирования поведенческих навыков отдельных групп индивидов: а) в социуме с авторитарной системой власти; б) в социуме с демократической системой власти

На аналогично ориентированной модели можно успешно рассматривать и процесс или результаты становления личности ребенка в семье, управляемой лидером авторитарного типа.

Естественно, что для реализации других целей или задач анализа вполне может возникнуть потребность в ином расположении вертикальной оси пространственной модели. Так, для анализа или прогнозирования духовных состояний, поведенческих реакций, результатов взаимодействия определенных групп личностей интровертного и экстравертного типов в условиях как малых, так и сколько угодно больших развивающихся социальных образований целесообразно прибегнуть к моделям, изображенным на рис. 3.

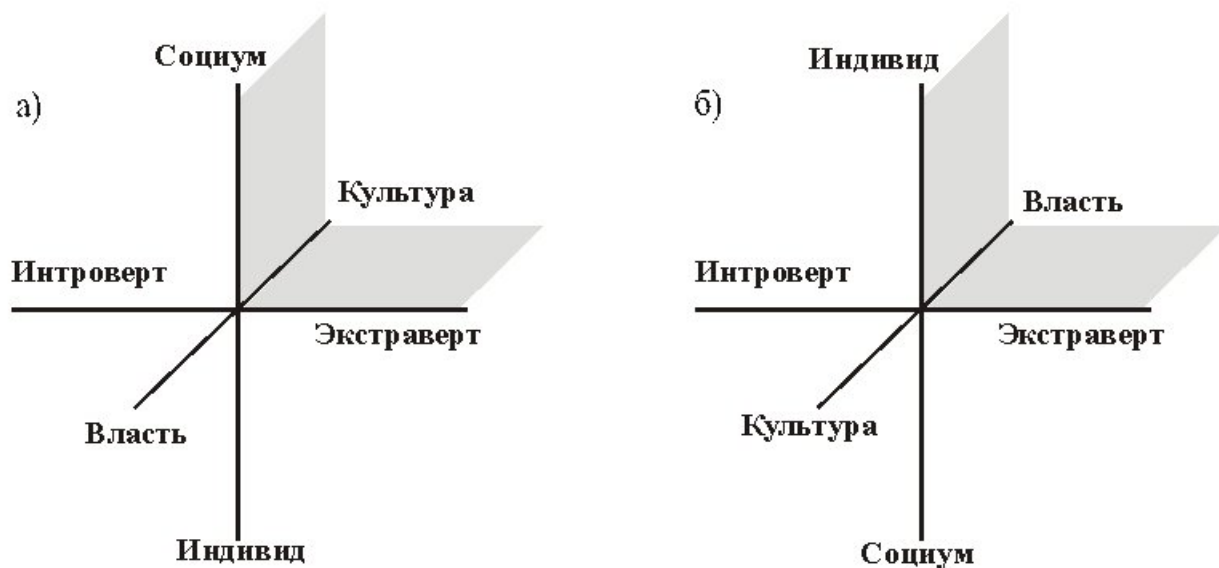

Рис. 3. Пространственные модели анализа результатов духовной самоидентификации и формирования поведенческих навыков отдельных групп индивидов: а) в социуме, ориентированном на удовлетворение коллективных интересов; б) в социуме, ориентированном на удовлетворение индивидуальных интересов

В таком случае модель рис. 3а будет способна отобразить как результаты изменения духовно-поведенческих состояний отдельной личности, так и их соответствующих групп в условиях стремления всех их представителей к достижению общей цели. В отличие от неё модель рис. 3б удобно использовать для анализа соответствующих изменений состояний или результатов взаимодействий индивидов, стремящихся, прежде всего, к удовлетворению личных интересов.

Для эффективного сравнения результатов, полученных при использовании описанных моделей, независимо от конкретного варианта ориентации оси их вертикальных противоречий, важным методологическим обстоятельством остается требование неизменности взаимного расположения остальных осей, ограничивающих объем рассмотрения определенного феномена в декартовом пространстве.

Что же касается возможности получения количественных оценок рассматриваемых на модели процессов или явлений, то следует напомнить, что в окружающей нас действительности нет сущностей, не имеющих природы и меры. Поэтому, для преобразования любой оси противоречий, имеющей место на модели, в качественную или количественную шкалу, достаточно нанести на эту ось соответствующие деления.

Так, шкалы оценок любой пары противоречий, начиная от точки их пересечения на модели, могут быть с полным на то основанием разделены соответствующими пропорциональными метками в обе стороны как минимум на три зоны: низкую, среднюю и высокую. Для получения количественных оценок на таких элементарных качественных шкалах достаточно принять за 100 % значение указанного качественного показателя в каждой крайней точке оси противоречий. Тогда цена данного показателя в двух следующих зонах, приближающихся к центру координат, составит соответственно 66,66 % и 33,33 %. Таким образом, с помощью так называемых трехуровневых шкал и принято делать первый шаг в осуществлении перехода к количественной оценке анализируемого феномена.

В рассматриваемых моделях количественные оценки могут, например, отражать "степень влияния власти – степень влияния культуры"; "степень экстравертности личности – степень интровертности личности"; "степень влияния индивида – степень влияния социума" или интенсивность оказываемых влияний. Однако в реальной научной практике анализа указанных в модели качественных характеристик давно разработаны многоуровневые шкалы, а точность аппаратной оценки их количественных параметров повышается с каждым новым достижением в сфере измерительной техники и компьютерных программ обработки экспериментальных данных. Поэтому *специальное внимание при обосновании рабочих моделей должно уделяться методологическим аспектам и логике проведения эксперимента, призванным в каждом конкретном случае обеспечить адекватное достижение цели и задач предприняемого анализа.*

Поскольку в рассматриваемом случае моделируются преимущественно многофакторные процессы, происходящие в сложных самоорганизующихся открытых системах, то важным аспектом их моделирования стает проблема нанесения шкал времени. Решается она следующим образом: в каждом из восьми координатных пространств, образующих общее пространство модели, проводятся директрисы, на которые и наносятся одинаковые шкалы времени (Т). Этим (см. рис. 4) обеспечивается синхронизация времени протекания относительно простых процессов, из совокупности которых обычно и состоят исследуемые феномены.

Такая унификация шкал времени необходима в связи с тем, что в каждый конкретный момент времени характер поведения отражаемых моделью отдельных процессов, имеющих природу саморазвивающегося хаоса, трудно предсказуем: аттрактор развития может менять свою траекторию после каждой точки бифуркации [19:152–157].

Кроме того, в каждом координатном пространстве ось времени как директриса пространственного угла выполняет также и роль виртуального вектора идеализированного развития моделируемого процесса. Благодаря этому точки, отображающие результаты самостановления личности или социума, располагающиеся в окрестности директрисы, могут квалифицироваться как наиболее характерные (типичные, определяющие, ведущие) результаты действия латентных причин, а точки, приближающиеся к координат-

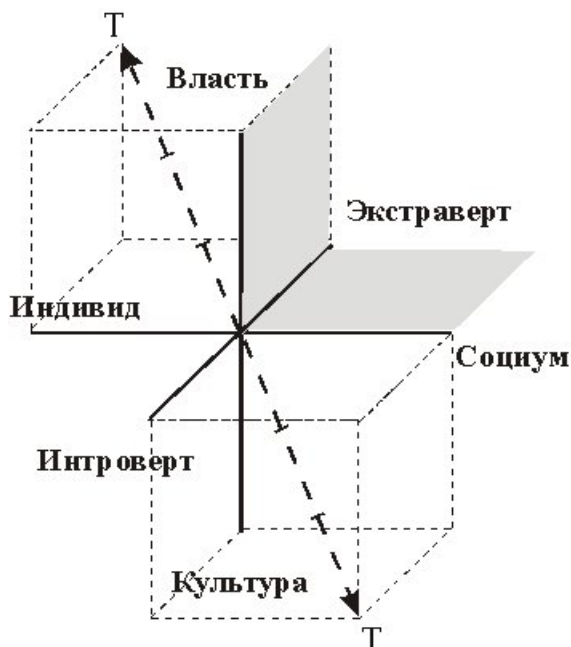

Рис. 4. Фрагмент расположения осей синхронного времени (Т) на пространственной модели

ным осям анализируемого пространства, – рассматриваться в качестве маргинальных признаков.

В методологическом плане необходимо учитывать, что психознергетический потенциал запуска недостаточно изученного механизма латентного опосредованного влияния зависти или сострадания на формирование экстравертной или интровертной направленности личности, основанного, вероятнее всего, на вытеснении (переводе психического содержания из сознания в бессознательное и (или) удерживании его в бессознательном состоянии [20:441]) не исчезает, а трансформируется в энергию функционирования специфической субстанции – духовной сферы индивида. Этот факт и дает исследователям основания для опосредованных аппаратных оценок уровней эмоциональных реакции, преобразуемых в конкретные электромагнитные параметры, и вербально выражаемых ощущений или чувств, декодируемых с помощью параметров интонации. Из этого становится очевидным, что в пределах рассматриваемых моделей самой природой психе человека диктуется необходимость определения количественных оценок качественных характеристик изменения его духовных состояний и поведенческих реакций, именно на основе указанных выше опосредованных параметров. Убедительным подтверждением такой необходимости может служить предупреждение К.Г. Юнга о том, что у цивилизованного человека инстинкты настолько "изрублены", что с определенной уверенностью можно распознать изначальную форму только нескольких самых основных [3:117].

Не менее важно акцентировать внимание и на специфике наиболее значимых методологических моментов, которые следует учитывать в процессах непосредственного моделирования с использованием изложенного выше синергетического подхода.

Во-первых, должно быть вполне понятно, что психосоциальное смысловое насыщение моделируемого пространства говорит о рациональности применения рассмотренных моделей в гуманитарных (социологических, политических, лингвистических, исторических, психологических и др.) исследованиях, анализах и прогнозах.

Во-вторых, необходимо помнить, что обоснованные выше модели применимы как для анализа поведения отдельного человека, так и любых существующих иерархически соподчиненных сообществ индивидов: семьи, рода, племени, народа, расы и т.п.

В-третьих, при использовании рассмотренных моделей не следует забывать, что механизм соотношения и взаимодействия индивидуального сознания с общественным в принципе подобен механизму, обеспечивающему в психике отдельного человека соотношение и взаимодействие бессознательного с сознанием.

И, наконец, целесообразно обратить внимание на то, что сама синергетическая сущность идеи пространственного моделирования стохастических процессов, взятая в более широком плане, вполне применима и к явлениям иной природы: для этого достаточно осуществить логически адекватную замену трех осей основных противоречий, диалектическое единство которых обеспечивает развитие изучаемого феномена или ноумена.

Очевидно, не будет лишним указать и сферы возможного использования обоснованных выше моделей. Прежде всего, напомним, что наиболее эффективным является их применение для исследования и анализа трудно предсказуемых процессов, природа протекания которых основана на явлении саморазвивающегося хаоса. С помощью этих же моделей, исходя из принципа конечности числа существующих форм аттракторов развития, можно также успешно предсказывать особенности и прогнозировать результаты реализации новых еще неисследованных процессов, подобных по своей природе уже изученным.

Теперь рассмотрим подробнее особенности применения пространственной модели рис. 2а. **В социально-исторических исследованиях** на ней можно моделировать, например, общую картину результатов воздействия латентных причин на зарождение, становление и специфику функционирования социальных элитных групп на любых этапах развития определенного человеческого сообщества в условиях существования авторитарной системы власти. В таком случае любые по смысложергательному насыщению результаты духовно-поведенческой деятельности правящей элиты будут отображаться отдельными точками в верхней части модели, находящейся над её плоскостью, ограниченной пересечением двух осей соответствующих противоречий "индивид – социум" и "интроверт – экстраверт", а результаты деятельности духовной элиты – точками пространства, расположенного под этой плоскостью.

При этом нетрудно будет убедиться, что в части пространства, ограниченной координатами "власть – социум – экстраверт", окажутся результаты деятельности группы личностей, латентной причиной духовно-поведенческих действий которых движет зависть, максимально трансформированная в сострадание. В координатах "власть – индивид – экстраверт" найдут свое место результаты поведения людей, психика которых ориентирована на перераспределение потенциальной энергии зависти в энергию реализации инстинкта власти или, как минимум, на достижение ее сиюминутной иллюзии. Эти две группы индивидов и составят в конечном итоге активное меньшинство правящей элиты, способное при определенных условиях навязывать ее остальным представителям свою политическую и идеологическую волю.

Результаты поведения остального, но менее активного большинства представителей элиты также отобразятся отдельными точками в двух пространствах ограниченных координатами "власть – социум – интроверт" и "власть – индивид – интроверт". В объеме первого окажутся результаты деятельности лиц, психика которых трансформирует зависть в сострадание, подавляемое частично эгоистическим страхом, и этим побуждает их скрыто или косвенно поддерживать действия элитной группы людей, зависть которых способна максимально трансформироваться в сострадание. В отличие от нее во втором пространстве с координатами "власть – индивид – интроверт" останется след деятельности индивидов, зависть которых лишь частично способна трансформироваться в стремление к власти, подавляемое страхом ответственности за его последствия. Представители этой группы лиц, по большей части молча разделяют или равнодушно поддерживают устремления и действия активной части элиты, психика членов которой ориентирована на перераспределение потенциальной энергии зависти в энергию реализации инстинкта власти.

Поскольку модель имеет симметричную структуру, то нижняя часть ее пространства, расположенная под плоскостью, образуемой осями "интроверт – экстраверт" и "ин-

дивид – социум", позволяет воспроизводить адекватность латентных причин поведения лиц, входящих в те или иные группы духовной элиты. Так, например, подобно активному меньшинству правящей элиты, результаты поведения представителей которого отражаются точками в пространстве координат "власть – социум – экстраверт", поведением активного меньшинства духовной элиты, результаты которого отобразятся точками в пространстве координат "культура – социум – экстраверт", также движет зависть, максимально трансформированная в сострадание. Аналогичная адекватность латентных причин духовно-поведенческих действий будет иметь место во всех остальных парах смежных вертикально расположенных координатных пространств.

Построив, таким образом, исторический ряд моделей, совокупности точек координатного пространства которых будут являться аттракторами развития определенного человеческого сообщества в условиях существования авторитарной системы власти, не представляет труда реализовать и прогноз процесса его дальнейшего социального саморазвития.

Для воссоздания общей картины латентных причин зарождения, становления и особенностей функционирования всех социальных групп, существовавших на последовательных этапах развития определенного человеческого сообщества в условиях авторитарной системы власти, достаточно лишь расширить смыслодержательное насыщение моделируемого пространства. При этом (см. рис. 2а) в пространстве за плоскостью пересечения осей "власть – культура" и "индивид – социум" расплываться результаты духовно-поведенческой деятельности правящей элиты, а в пространстве перед этой плоскостью – результаты действий представителей остальных социальных групп. Однако аттракторы саморазвития социума в такой модели будут более сложными, поскольку их форма неизбежно отразит естественное для истории расслоение как элиты, так и остальных слоев социума на центральные по активности действий и маргинальные группы.

Выше мы уже отмечали, что именно только методологическая адекватность смыслодержательного насыщения элементов модели постановке задачи моделирования и позволит исследователю выявить уникальные артефакты, не поддающиеся определению другими методами научного познания. При соблюдении указанного требования несложно будет смоделировать духовно-поведенческую деятельность индивида в условиях авторитарной власти на любых формальных и неформальных уровнях его социального развития: семья, родня, друзья, школа, рабочий коллектив и другие социальные группы.

Столь же высокая функциональная вариативность присуща и остальным моделям (см. рис. 2б, 3а, 3б), практический выбор которых зависит от цели и задач предпринимаемых исследований, а также от форм и особенностей саморазвития тех социумов, в условиях развития которых проводится изучение духовно-поведенческой деятельности индивида, группы или групп их представителей.

Теперь, на наш взгляд, становится вполне очевидной также и целесообразность использования обоснованных моделей в социологии, политике, лингвистике и психологии, поскольку специалисты этих областей научного познания неизбежно сталкиваются с необходимостью рассмотрения тех или иных аспектов и причин духовно-поведенческой деятельности человека.

Как наука о человеке не составит здесь исключение и медицина. Интересным в ее рамках представляется построение подобных моделей для исследования психологических особенностей поддержания здоровья индивида или протекания процесса его лечения. Для такого познания можно формировать как минимум два типа моделей: моделей внешнего психологического воздействия духовно-поведенческой деятельности врача на пациента и моделей внутреннего воздействия пациента на состояние собственного здоровья. При соответствующем смыслодержательном насыщении элементов для реализации первой цели можно использовать модели, приведенные на рис. 2 и 3. Во втором случае в указанных моделях достаточно заменить ось противоречий "власть (врача) – культура (врача)" на ось "воля (пациента) – культура (пациента)".

Используя практически неограниченные возможности предложенных моделей относительно получения новых артефактов, следует помнить, что нас просвещает не иллюзия о том, какими люди могли бы быть, но познание того, какими они действительно были и есть [2:452], а также не забывать, что современный человек способен на большее зло, чем первобытный человек или человек античных времен: он просто обладает несравненно более эффективными средствами воплощения в жизнь своей склонности творить зло [3:131] и по-прежнему воображает себя безобидным, разумным и человеческим [3:121].

Возможно это позволит по справедливому замечанию Ф. Ницше не презирать презренное в человеке, но вопрошать до самого дна: не остается ли нечто достойное презрения в высшем и – лучшем, во всем, чем гордился до сих пор человек [2:541].

В заключение отметим, что избранный нами подход к декодированию монистической сущности латентных причин изменения духовно-поведенческих состояний человека и общества по результатам их конкретных действий с помощью синергетических моделей, позволяющих учитывать роль бессознательного, может быть широко использован при исследовании ряда проблем парапсихологии.

Определенную же парадоксальность идеи обоснования зависти как исходного прообраза-моночувства мы предлагаем воспринимать толерантно, ориентируясь на широко известную мысль о том, что ни одно дерево не сможет дорасти до рая, если его корни не достигнут ада, поскольку, как известно, чаще всего истинные мысли кажутся парадоксальными, но никакое другое учение не может заменить их.

Литература

1. Таранов П.С. Анатомия мудрости: 120 философов: В 2-х томах. – Симферополь: Реноме, 1997. – Т. 1. – 624 с. 2. Таранов П.С. Анатомия мудрости: 120 философов: В 2-х томах. – Симферополь: Реноме, 1997. – Т. 2. – 624 с. 3. Юнг К.Г. Избранное / Пер. с нем. Е.Б.Глушак, Г.А.Бутузов, М.А.Собуцкий, О.О.Чистяков; Отв. ред. С.Л. Удовик. – Мн.: ООО "Попурри", 1998. – 448 с. 4. Шопенгауэр А. В дополнение к этике: Сборник произведений / Пер. с нем.; Вступ. ст. и прим. И.С. Нарского. – Мн.: ООО "Попурри", 1999. – 464 с. 5. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Пер. с нем. – Мн.: ООО "Попурри", 1998. – Т.1. – 688 с. 6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов – М.: Изд-во политической лит-ры. – С. 94–142. 7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. Э.М.Телятникова, Т.В.Панфилова. – Мн.: ООО "Попурри", 1999. – 624 с. 8. Тараненко Л.І. Взаємодія просодичних засобів та фабули в забезпеченні цілісності тексту байки // "Наукові записки" Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Мовознавство. – №1. – 2001. – С. 31–43. 9. Дюкенджиєв Е.П. Бизнес Бионические аспекты. – Рига. – Издательская фирма "Альбатрос". – 1995. – 265 с. 10. Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с. 11. Клименюк А.В. Методологический аспект проблемы дифференциации эмоций и чувств // Динаміка наукових досліджень 2004: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – 2004. – Т. 10: Філософія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта. – С. 36–38. 12. Калита А.А., Клименюк А.В. Функционально-энергетический подход: механизм актуализации эмоционально-прагматического потенциала высказывания // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 635. – Харків: Константа. – С. 70–74. 13. Клименюк А.В. Психофизиологическая энергия как субстанциональная основа коммуникации // Язык и история: Международный сборник научных трудов. – Глазов: ГГПИ, 2005. – С. 70–83. 14. Клименюк О.В. Пізнання і парадокс екзистенціальної комунікації // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, Економіка. – 2000. – Вип. 4. – С. 86–94. 15. Михайлов Ф.Т. Загадка человеческого Я. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1976. – 287 с. 16. Шопенгауэр А. Максимумы: Сборник произведений / Пер. с нем.; Вступ. ст. и прим. И.С. Нарского; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО "Попурри", 1999. – 464 с. 17. Варакин А., Зданович Л. Тайны исчезнувших цивилизаций. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 480 с. 18. Мамардашвили М. Кантианские вариации. – М.: "Аг-

раф", 1997. – 320 с. 19. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження: Навчальний посібник. – К.: "Міленіум", 2005. –186 с. 20. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с. 21. Юнг К. Г. Психологические типы / Пер. с нем.; Под общ. ред. В.В.Зеленского. – Мн.: 000 "Попурри", 1998. – 656 с. 22. Клименюк О.В. Полілектика як філософсько-методологічне підґрунтя культури та пізнання // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 1998. – Вип.VII. – С. 172–187. 23. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 4-е. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 1600 с.

Olexandr Klymenyuk

LATENT PARADOX OF HUMAN EXIESTENCE

The article advances the idea of synergetic modeling of the man's spiritual-and-behavioral activity from the perspective of its monistic essence, determining the reasons of his activity.

**РОЗДІЛ 6.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

УДК 94 (477)

Ігор Райківський

ПЕРІОДИЗАЦІЯ "НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Автор даної статті намагався узагальнити підходи вітчизняних науковців до проблеми хронологічних рамок і періодизації українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., що залишається дискусійною і в наш час.

У сучасній вітчизняній історіографії посилився інтерес до вивчення національного руху в XIX ст. з метою усвідомлення закономірностей та особливостей формування модерної української нації в європейському контексті. Серед дослідників, які зробили вагомий внесок у створення аналітичної схеми процесу українського націотворення, можна виділити корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, західних, головню діаспорних істориків другої половини XX ст., що були пов'язані своїм походженням з Україною, І.Лисяка-Рудницького, П.Магочия, О.Пріцака, Дж.Решетара, Р.Шпорлюка та ін. [1, с.11, 205].

XIX століття трактується у сучасній українській історіографії як доба "національного відродження". У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки XX ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич та ін., розуміючи під ним "комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців" [2, с.18]. Розглядаючи історію "українського відродження" в європейському контексті, діаспорний історик І.Лисяк-Рудницький стверджував, що розвиток державності України відзначався браком тягlosti, дисконтинуїтетом. Така перерва виникла не тільки після ліквідації козацької України наприкінці XVIII ст., а й після Люблінської унії в XVI ст. [3, с.21; 4, с.145].

Водночас можна погодитися з думкою вчених, які виступають проти некритичного використання цього терміну, більш влучно було б сказати "період націотворення". "Якщо йдеться про "національне відродження", то маєтися на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує сучасний історик Г.Касьянов. – Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування "націй" (в модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін "національне відродження" [5, с.224]. Альтернативою терміну "національне відродження", який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, учений вважає термін "націотворення", оскільки і за змістом, і за формою українське "національне відродження" було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для "започаткування" цього процесу" [5, с.295]. Сучасні історики схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам'ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами [6, с.77].

Процес творення модерної української нації відбувався у загальноєвропейському контексті, під впливом передових ідей із Заходу – Просвітництва і романтизму, Великої французької революції 1789–1794 рр. "Начало народне проломало собі дорогу аж за французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народолюбів "Мета" в 1863 р., – проломало воно собі дорогу зь запада..." [7, с.210]. Французька революція, ліквідувавши владу монарха і старої аристократії, поклала початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому іта-

лійським революціонером Дж.Мадзіні: "кожній нації – (своя) держава". За новим принципом геополітичної побудови Європи, носієм національної самобутності оголошувався увесь народ, а не панівна верства (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: "держава – це я"). Існує кілька версій націогенези, які по-різному відповідають на питання, коли виникла нація, що залежить, у свою чергу, від розбіжностей у термінологічному визначенні нації. Цілком логічно видається теоретична конструкція, в основу якої покладено існування двох різних типів націй – "домодерних" і "модерних". Відповідно, коли йдеться про формування "модерної" української нації, слід аналізувати історичні процеси в XIX–XX ст., коли ж йдеться про "домодерну" чи "ранньомодерну" – мова має йти про XVI–XVII ст. Отже, елементи примордіалістської версії націогенези узгоджуються з модерністською, історія становлення української нації вкладається в загальноєвропейський контекст [8, с.28; 5, с.91, 282].

Дослідники виділяють об'єктивні і суб'єктивні ознаки існування кожної конкретної нації, в їх числі є домінуючі, характерні саме для цієї нації чи груп націй. Однак не існує "рецепту", що визначає чітке співвідношення згаданих чинників, універсальна, "вичерпна" дефініція нації неможлива з огляду хоча б на відсутність якоїсь "ідеальної нації" у вигляді абсолютного феномена. Наприклад, серед "об'єктивних" характеристик єдності нації мова стає малопродуктивною, коли йдеться про швейцарців (усередині єдиної нації існують чотири рівноправних мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови), і, навпаки, англійською мовою розмовляють принаймні у шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською – у двадцяти тощо. Не менш сумнівною є й інша "об'єктивна" характеристика – територія, коли йдеться, приміром, про нації з діаспорами або прикордонні території, заселені представниками різних націй (Судети). Щодо "суб'єктивних" ознак, то в Європі існує чимало націй, які століттями жили поруч в одних і тих же країнах і, здавалося б, повинні були сформувати об'єднану історичну пам'ять, але події минулого вони оцінюють по-різному [5, с.40, 41]. Утім, існує одна суб'єктивна ознака, яка є, за словами Г.Касьянова, "вирішальною для існування нації ...у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: "колективною солідарністю", "почуттям спільності", "щоденним племінним", "національною свідомістю" тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні "нація" [5, с.54, 55].

Порівняльні дослідження національних рухів у Центральній і Східній Європі виявили, що існують явні паралелі у процесі формування так званих "недержавних" ("неісторичних") націй, які в XIX ст. не мали своєї державності та стійкої культурної традиції, яка б опиралася на власну літературну мову, не зберегли репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості. Українська нація формувалася у складних історичних умовах, коли етнічну територію було поділено між двома імперіями – Російською (до її складу увійшло близько 90 % земель і населення) та Австрійською. В умовах колонізаторської політики імперських урядів почалося "національне відродження" України у 80–90-і рр. XVIII ст. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи, були ліквідація козацької автономії, запровадження кріпацтва на Лівобережжі і Слобожанщині, завоювання чорноморського узбережжя і колонізація Півдня, поділи Польщі і перехід підвладних їй українських земель до Росії (Правобережжя) та Австрії (Галичина) [9, с.33; 10, с.43]. В історіографії є різні думки, що вважати верхньою межею українського відродження: 1914 р., коли почалася Перша світова війна (*І.Лисяк-Рудницький*), 1917 р., що пов'язано з початком Української національно-демократичної революції (*В.Сарбей*), 1921 р., тобто кінець визвольних змагань (*О.Реснт*). Останній (відомий вітчизняний історик) висловив думку про необхідність подовження хронологічних меж формування української національної свідомості, мотивуючи тим, що не можна розривати "цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917–1921 рр." [11, с.9; 12, с.12, 13].

Як бачимо, точно визначити завершальну хронологічну межу "національного відродження" непросто, бо не існує чіткого вододілу між світовою війною і революцією в Україні: початок революційних подій у Російській імперії, створення Центральної Ради в 1917 р. не означало кінець війни, з іншого ж боку, воєнні дії на території України продовжува-

лися навіть після підписання мирного договору восени 1918 р. (наступного, 1919 р. вони набрали найбільшого розмаху). На наш погляд, логічно вважати верхньою межею відродження, за словами І.Лисяка-Рудницького, "українського XIX століття" 1914 р. Вже на початку війни український народ вступив у період практичної боротьби за національну державність, новостворені організації (Головна українська рада, Союз визволення України) та військові формування (Українські січові стрільці) намагалися використати міжнародний воєнний конфлікт з метою здобуття політичної незалежності для української нації.

Друга половина XX ст. позначилася намаганням вчених різних країн створити модель розвитку національних рухів, зокрема у Центральній і Східній Європі. Періодизація українського "національного відродження" ґрунтується на трьохфазній моделі, розробленій наприкінці 1960-х років чеським істориком Мірославом Грохом для "недержавних" народів у XIX ст., що стала найпопулярнішою в останній час. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії ("А", "В", "С"). На першій стадії (академічній або науковій, "збирання спадщини") окремі вчені або ентузіасти займалися дослідженням різних сторін життя народу – фольклору й етнографії, мови, історії. Інтерес до наукового вивчення культурної спадщини народу пояснювався патріотизмом просвітницького типу, любов'ю до місця проживання, що поєднувалася з прагненням пізнати недостатньо вивчене явище [13, с.13, 14; 14, с.52]. Друга стадія – організаційна, культурна або період активізації національної свідомості, що визначався творенням організаційної інфраструктури національного руху (культурних, просвітніх, наукових, спортивних та інших інституцій). На цьому етапі інтелігенція перестала вдовольнятися рамками наукового інтересу, "пішла в народ" і через новостворені організації розгорнула культурницьку діяльність з метою поширення національної свідомості. У зв'язку з ліквідацією феодално-кріпосницької системи національний рух розширив свою соціальну базу, патріотичне відродження почало охоплювати широкі маси, що потенційно становили основу "розбудженої" нації [15, с.37].

Нарешті, на третій, політичній стадії виникають і поступово посилюються національно-патріотичні організації, партії, які поряд із культурницькими завданнями ставлять політичні вимоги – національної автономії або повної політичної самостійності своєї нації. Водночас почалася широка "мобілізація мас" під гаслами національного руху, що охопив усю етнічну територію, було сформовано партійно-політичну структуру суспільства. Зрозуміло, що цей поділ умовний, не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії "національного відродження" [15, с.37, 38]. М.Грох наголошував на поліваріантності проходження названих стадій різними народами, особливу увагу звернув на соціально-економічні фактори як визначальні в розвитку національних рухів [13, с.14]. Однак концепція М.Гроха не враховувала специфіки народів, розділених між декількома державами, як це було у випадку з українцями, коли мала місце десинхронізація формування національної самосвідомості [1, с.153].

Деяко змодифікована грохівська модель найкраще відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху та може бути з успіхом взята на озброєння у конкретних дослідженнях [15, с.43]. Цю схему високо оцінювали не лише західні науковці, а й колишня радянська історіографія, в якій говорилося про початок національно-патріотичної діяльності інтелігенції, як правило, в одній з областей етнічної території, де були найбільш сприятливі для цього умови, про створення "національного ядра" (в Австрійській імперії – власне Хорватія з м. Загребом у хорватів, Крайна з м. Люблянню у словенців тощо) [16, с.45, 46]. В.Фрейдзон підкреслював особливе значення загальнонаціональної мови як однієї з передумов формування нації, в період націотворення в імперії Габсбургів виділяв окремі етносоціальні організми ("есо"), які в більшості випадків, якщо етнічна територія була розділена між різними державами, виявляли взаємне прагнення до об'єднання [16, с.41, 42, 47]. Водночас радянські історики визнавали складність

* Див.: Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 s.; Hroch M. Obrozeni malých evropských národů. – Praha, 1971. – 116 s.; Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, 1985. – 220 p.

і малодослідженість проблеми періодизації формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі, умовно вживали термін "національне відродження", "національне пробудження" [17, с.75; 15, с.36]. "Грохова схема трьох послідовних стадій "А", "Б" та "В", – стверджує сучасний історик Я.Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні". Однак, на його думку, навряд чи варто застосовувати її в якості "вимірювального інструменту для оцінки сили чи слабкості національних рухів. (...) Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху (національного, соціалістичного, феміністичного тощо. – *І.Р.*). Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію" [14, с.53]. Дійсно, перед тим, як набрати масового політичного характеру, будь-який рух має пройти стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури.

Характерно, що схема історії українського національного відродження має спільні риси з періодизацією загальноросійського визвольного руху, розробленою в працях радянських дослідників*. І.Лисяк-Рудницький справедливо вважав, що ця схожість не була випадковим явищем, оскільки український національний рух розвивався в тісному взаємозв'язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. "...Ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі у вузькому значенні слова", – писав він. – Тому необхідно враховувати "інші сили", зокрема "діяльність українських віток різних "всеросійських" революційних організацій, починаючи з декабристів, через народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України" [4, с.147].

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи ХІХ – початку ХХ ст. "Національне відродження" України слід розглядати як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий – на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії [2, с.20].

Грунтовний внесок у періодизацію українського "національного відродження" кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. зробили вітчизняні вчені, починаючи з М.Грушевського. У працях корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського містився заклик покінчити з традиційним підходом до багатовікової історії східного слов'янства, яка розглядалася, головним чином, як історія Росії. Беззаперечно стверджувалося, що "общерусской" історії не може бути, як немає й "общерусской" народності, тому треба науково вивчати історію українського народу, як і двох інших східнослов'янських народів – російського та білоруського. Передусім "явищем ХІХ століття" М.Грушевський вважав ідею "народу або народности, як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому" [20, с.82]. Назвавши ХІХ століття в історії України добою "національного відродження", вчений у статті, надрукованій в "Літературно-науковому віснику" за 1907 р., запропонував періодизувати його через призму розвитку "ідей націоналізму", тобто в аспекті утвердження національної самосвідомості. Він поділив "українське ХІХ століття" на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу – до 70-х, а третю вважав тоді ще не завершеною [19, с.111, 112, 113].

Перша стадія, яка закінчується утворенням Кирило-Мефодіївського товариства, отримала назву "провансальська" (від розташованого на території Франції регіону Про-

* Революційно-визвольний рух проти самодержавства в Росії та на Україні ХІХ – початку ХХ ст. услід за В. Ленініним радянські історики поділяли на три етапи: "дворянський", започаткований діяльністю передових дворян і повстанням декабристів 1825 р.; "різночинський", що продовжувався від аграрної реформи 1861 р. і був пов'язаний з виступом революційних народників; "пролетарський", який тривав з 1895 р., коли засновано перший "Союз боротьби за визволення робітничого класу" та почалася підготовка до створення російської соціал-демократичної партії, до революції 1917 р. [18, с.40].

ванс з відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення). Вона характеризувалася тим, що інтелігенція проявляла поглиблений, проіннятий ідеалізацією "української минуштини", інтерес до прикмет народного побуту, етнографії та історії ("народних святощів"): "Починається культ народу, як носителя вищої краси й правди... При всій поверховності в сім українським народництві є вже сильне почуття української окремішності" [21, с.27]. На другій стадії, що визначалася діяльністю "братчиків" до і після їх арешту, відбулася "соціалізація українства". Кирило-мефодіївці "з ґрунту чистої естетики і антикварської етнографії перевели українство на підвалини соціально-політичні", однак зазнали урядових репресій. Передові представники інтелігенції розробляли актуальні завдання розвитку українського суспільства, мали на меті вирішення "соціально-економічних, соціально-політичних (чисто політична сторона його в сім часі (передостанній чверті XIX ст. – *І.Р.*) відступає на другий план) і культурно-соціальних завдань українства" [20, с.28].

Нарешті, третя стадія "українського відродження" почалася з 80-х рр. XIX ст., коли вирішення національного питання інтелігенція перевела "з утопічної всеслов'янської федерації на ґрунт реальних відносин тих країв, в межах яких живе український народ, – Росії й Австро-Угорщини". Одночасно розгорнулася боротьба за право українського громадянства на вільний розвиток "як народу, нації, у всій широті понять про національне життя", висунуто постулат "забезпечення широкого національного українського життя на підвалинах свobodного, поступового вселюдського розвою..." [20, с.28, 29]. Цю стадію можна назвати загальнонародною, виходячи з підкреслення М.Грушевським ролі в ній народу, хоч сам науковець не вживав цього терміну. Зроблені вченим висновки лягли в основу періодизації українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., яка була більш детально розроблена в працях ряду діаспорних і вітчизняних істориків.

І.Лисяк-Рудницький запропонував внутрішню періодизацію "українського відродження", яка в багатьох рисах збігається з концепцією М.Грушевського, але хронологічні рамки другої стадії продовжено на десятиліття, до 1880-х років. "Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи", – писав він наприкінці 1950-х рр. [22; 23]. Критерієм періодизації І.Лисяка-Рудницького стала зміна з часом провідної верстви національного руху. На першому етапі (до 1840-х рр.) провідну роль у русі відігравало дворянство козацького походження на Лівобережжі й польсько-українська шляхта на Правобережжі, що, незважаючи на зросійщення або полонізацію, в глибині душі зберегли "український територіальний патріотизм" і навіть певні автономістичні змагання". Другий етап був характерний тим, що "на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю "служіння народові", у громадівському русі 1860–1880-х рр. скристалізувалася концепція про Україну як "етнічну національність". На третьому ж етапі, починаючи з недовговічного "братства тарасівців" – першої спроби "політичного з'єднання нового типу", що виникло в період утворення "політичних партій та партійної диференціації", "український рух від інтелігенції починає проникати в маси". Це стало особливо помітним після 1905 року, під час першої російської революції, що продемонструвала поступове "відродження країни як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації".

Свою хронологічну схему вчений побудував на основі розвитку Наддніпрянської, підросійської України, але вона може бути прикладена й до Галичини у складі Австрії. Так, "шляхетський" етап у "національному відродженні" Галичини характеризувався "гегемонією" греко-католицького духовенства. "Народницька" доба найбільш виразно проявилася в зародженні й розвитку народовського руху. Початок третьої, "модерністичної" епохи був пов'язаний з "новоєрівською" політикою в першій половині 1890-х рр., невдаю спробою польсько-українського порозуміння. Боротьба навколо "нової ери" сприяла кристалізації української спільноти в Галичині, спонукала галицько-українське громадянство перейти до свідомого політичного життя [22, с.184; 23, с.199].

І.Лисяк-Рудницький звернув увагу на "паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні". Щоправда, порівняно з Галичиною "ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий", виникали перерви між етапами "національного відродження". Коли самодержавно-бюрократичний режим Миколи I, аграрна реформа 1861 р. та польське

повстання 1863 р. завдали удару по дворянсько-шляхетському стану, з'явилося українське народництво, яке, однак, не виходило "з традицій шляхетської доби". На думку вченого, перерва між народницькою та модерністичною епохами була менш різка, але "застій" у розвитку українського руху, що в 1880–ті рр. "немов потрапив у зимовий сон", призвів до відчуження між молодим поколінням та "українофільськими батьками". Натомість етапи "українського відродження" в Галичині "не були відмежовані чіткими гранями, ...зливалися в одну тяглу лінію" [23, с.200]. Зокрема, з появою галицького народовства в 1860-х рр. стара провідна верства не була вилучена "з української спільноти", навпаки, відбувся певний компроміс між світською й духовною інтелігенцією. Серед народовців перебували представники духовенства, того прошарку, який очолював "національне відродження" на першому етапі. Перехід від стадії "народництва до модернізму" також супроводжувався синтезом ідей народовського та радикального напрямків, у результаті чого, без перерви "в тяглості національного становлення", на початку ХХ ст. у краї виникла фактично двопартійна система. Провідна роль центристської Національно-демократичної партії, що об'єднала в собі "омолоджених" народовців з поміркованим крилом радикалів, стимулювалася й врівноважувалася опозицією лівої Української радикальної партії [23, с.201, 202].

Вважаючи регіоналізм одним із головних чинників історії України ХІХ ст., І.Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони, де розгорнувся національний рух: Лівобережжя, Слобожанщину, Південну (Степову) Україну та Правобережжя в Росії, а також Галичину й Буковину в Австрії. Слобожанщина, й особливо Лівобережна Україна стали географічним ядром українського руху: "Жодна інша частина України не давала стільки національних провідників..." [4, с.153, 154]. Внесок Півдня в національне відродження, "формування новітньої України", за словами І.Лисяка-Рудницького, був відносно незначний, "передусім економічний". Колонізація Південної України, заснування чорноморських портів відкрили шлях для господарської інтеграції українських земель. У зв'язку з цим торгівля на українській етнічній території, що раніше була пов'язана на схід від Дніпра з Росією, а на захід – із Польщею, переорієнтувалася у спільному, південному напрямку. Поступово Південь перетворився в найбільш строкатий з етнічного погляду регіон, "економічний центр тяжіння новітньої України". Особливість національного розвитку Правобережжя України визначалася домінуванням нечисельної польської шляхти, яка сподівалася прилучити край до відновленої Речі Посполитої і взяла активну участь у польських повстаннях 1830 та 1863 рр. Спроби повстанців здобути підтримку українського селянства не мали успіху, польсько-український конфлікт став яскравим прикладом несумісності "історичної" (польської) та "етнічної" (української) національної ідеї. З іншого боку, протистояння між польськими і російськими впливами на Правобережжі зміцнювало українське національне самоусвідомлення, "польські впливи ...служили як протипага до російського панування" [4, с.155, 156].

Що стосується Галичини під владою імперії Габсбургів, то найбільш характерною рисою в "національному відродженні" краю стала "унікальна" роль Греко-католицької церкви. Австрія перетворилася в 1860-х рр. у конституційну державу, що створило можливості для легальної боротьби за національні права. "На відміну від підросійської України, – писав І.Лисяк-Рудницький, – де, щоправда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту". Водночас на Буковині, незважаючи на її невеликі розміри, українці напередодні світової війни досягли більших успіхів у національному розвитку, ніж "їхні земляки на будь-якій іншій території" [4, с.157, 158]. Крім основних, було виділено "побічні" або "маргінальні" українські землі, що залишалися пасивними в націотворчому процесі: Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина та Карпатська Україна (Закарпаття) [4, с.153]. Підкреслювалося, що "тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле", а брак в Україні у ХІХ ст. "внутрішньої територіальної інтеграції являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час". Наголошуючи на співпраці двох частин України в справі піднесення української національної самосвідомості, яка "з бігом часу постійно зростала", І.Лисяк-Рудницький стверджував: "Галицький ґрунт був духово

радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини" [4, с.158, 159].

Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичної радянської історіографії, інтерес до проблеми руху українського "національного відродження" кінця XVIII – початку XX ст. в часі й просторі поновився в умовах політичної незалежності України. В.Сарбей услід за М.Грушевським та І.Лисяком-Рудницьким виділив

три етапи "національного відродження", які пропонував назвати: 1) дворянсько-шляхетським (з кінця XVIII ст. до середини 1840-х рр.); 2) різночинсько-народницьким (до кінця 80-х років XIX ст.); 3) загальнонародним (з 1890-х рр. до 1914 або 1917 р.). На перших двох етапах, підкреслював В.Сарбей, процес формування і розвитку національної самосвідомості у широкому розумінні дістав назву загальноукраїнського національно-культурного відродження, і лише в 90-х рр. XIX ст. намітилося "органічне й нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку діяльності з радикально-політичним" [24, с.6, 11].

В.Сарбей був відповідальним редактором колективної монографії, підготовленої в Інституті історії НАНУ [25], в якій зроблено спробу узагальнити історію українського національного руху XIX – початку XX ст., насамперед на Наддніпрянській Україні під владою Росії. У книзі міститься позитивна оцінка схеми М.Гроха для аналізу східноєвропейських національних рухів, згідно якої осмислюється "національне відродження" в сучасному зарубіжному українознавстві. У співвідношенні першої фази з конкретними подіями історії України дослідники більш-менш однотайні. Щодо хронологічної межі між другою, "культурною" і третьою, "політичною" фазою, яка є дискусійною в історичній літературі, автори видання підтримали компромісну точку зору Р.Шпорлюка. Він вважав, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялася всередині другої, починаючи з кирило-мефодіївців. Друга фаза в Наддніпрянській Україні так і залишилася до революції незавершеною через переслідування української культури царизмом, але це не означає, що український рух не вступив у політичну стадію [25, с.162, 163]. У монографії звернуто увагу на відсутність у вітчизняній науці повноцінної концепції історії національного руху.

У рамках трьох періодів – "збирання спадщини", організаційного і політичного, услід за зарубіжною історіографією (П.Магочий), розглянуто окремі аспекти формування і розвитку української національної свідомості у брошурі Л.Мельника [26]. Автор звернув увагу на Україну в складі Російської імперії. Водночас національний рух у Галичині в дусі грохівської моделі періодизував Ф.Стеблій: наукова стадія (1816–1847 рр.), організаційна або культурницька (1848–1860 рр.) і політична (1861–1914 рр.). У науковій стадії виділено два етапи: кінець XVIII ст. – 1820-ті рр. і 30-ті – середини 40-х рр. Перший з них проходив під знаком ідей Просвітництва, другий – романтизму, коли соціальне обличчя та ідеологія руху все більше демократизувалися [27, с.59, 60].

Київський історик С.Єкельчик видав 1994 р. у Мельбурні книжку [15], в якій зроблено спробу "звести разом концепції та оцінки історії українського національного руху XIX – початку XX ст. в сучасній західній історіографії із відповідними поглядами і теоріями радянської та пост-радянської історичної науки". Автор підійшов до аналізу тогочасних подій як періоду "національного відродження", що вважав усталеним у зарубіжній історичній науці на сучасному етапі [15, с.9, 13]. Дано позитивну оцінку спробам періодизації українського "національного відродження" в працях західних істориків, зробленої на основі різних критеріїв – І.Лисяка-Рудницького, що поклав в основу своєї схеми зміну "у ході часу провідної соціальної сили руху ("принцип поколінь")", О.Пріцака та Д.Решетара*.

* О.Пріцак і Д.Решетар виділили п'ять стадій відродження: 1) Новгород-Сіверська наприкінці XVIII ст., діяльність лівобережного шляхетства, з середовища якого вийшла "Історія русів"; 2) Харківська на початку XIX ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету, розвитком нової української літератури (творчість І.Копляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського); 3) Київська, після заснування "Університету св.Володимира", що дало поштовх до першого прояву політизації ("український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника"; кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал "Основа" і громади 1860-х рр.); 4) Женевська, започаткована в 70-х рр.

які намагалися "провести як провідний принцип його періодизації географічне місцезнаходження центру національного руху". Щоправда, С.Єкельчик висловив, на наш погляд, слушне зауваження: чому в періодизації О.Прицака і Д.Решетара остання, п'ята стадія – "Галицька", що створює враження, нібито вона "тривала до 1917 р. Нам здається, однак, що після 1905 р. з легалізацією українських партій та появою україномовної преси цей центр знову повернувся до Києва" [15, с.45, 46, 47]. Водночас піддано критиці досить поширені серед західних істориків твердження про відмінні шляхи в розвитку національного руху в Галичині та Наддніпрянській Україні. Аргументовано стверджується, що "український рух залишався єдиним, відмінними були лише форми його прояву в різних умовах" [15, с.31].

Особливу увагу в книзі звернуто на обґрунтування Грохівської моделі розвитку національних рухів ХІХ – початку ХХ ст. у країнах Центральної і Східної Європи, яка, за словами С.Єкельчика, "високо оцінюється як західними науковцями, так і колишньою радянською історіографією", "дещо змодифікована ...з її академічною, культурною та політичною фазами" найкраще підходить для аналізу і періодизації українського національного руху. С.Єкельчик підтримав думку вчених, що вважали другу, організаційну фазу в розвитку українського національного руху на Наддніпрянщині так і не завершеною до революції 1917 р. через репресивні заходи російського царизму. Однак це не означає, що національний рух не вступив до революції в політичну фазу, навпаки, політизація проявилася раніше, в рамках другої, починаючи з кирило-мефодіївців та політичного пробудження українців Галичини 1848 р. Можна погодитися з висновком автора про значний внесок західної і радянської історіографії у концептуалізацію історії національного руху в Україні, хоча значення їх внеску послаблюється, у першому випадку, "багатолітньою відірваністю від архівних джерел і схильністю до певних стереотипів", а в другому – "ідеологічною тенденційністю" [15, с.37, 40, 123, 124]. "Для сучасної української історіографії, – стверджує С.Єкельчик, – характерною є певна розгубленість у питанні про періодизацію історії України ХІХ ст. Усталеної внутрішньої періодизації ХІХ століття досі немає і в західному українознавстві..." [15, с.52].

Сучасна дослідниця І.Колесник запропонувала власну періодизацію українського "національного відродження", взявши за основу критерій зміни політичної ідеології, ідеологічних установок українства впродовж ХІХ – початку ХХ ст. [27, с.212–216]. Вона виокремила чотири періоди "національного відродження": реставраційний (1780–ті рр. – перша чверть ХІХ ст.); романтичний (1820–1860–ті рр.); народницько-громадівський (1860–1880–ті рр.); національно-політичний (1890–ті рр. – початок ХХ ст.) [28, с.217, 218].

Досягнення західної історіографії у розробці концептуальних засад розвитку українського національного руху в ХІХ ст. стали доступними науковцям в Україні після 1991 р. Українознавство в західному світі у 1960–1980-і рр. стало переважно англословним, перетворилося на повноправну галузь славістики. Так, у 1987 р. з нагоди 10-річчя видання "Гарвардських українських студій" було підраховано, що з 241 автора цих "студій" тільки 70 були українцями або дослідниками українського походження [25, с.161]. Хотілося б наголосити, що зарубіжні науковці не схильні перебільшувати свою роль у розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н.Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до широкої джерельної бази [12, с.11]. У працях зарубіжних істориків кінця ХХ – початку ХХІ ст., що вийшли в українському перекладі (А.Каппелера, П.Магочія, Р.Шпорлюка та ін. [29]), звернуто увагу на періодизацію та особливості українського "національного відродження". У цілому автори підтримали, з деякими застереженнями, Грохівську модель, більш детально їх погляди проаналізовано в окремій статті.

ХІХ ст. діяльністю М. Драгоманова за кордоном, коли український рух набув виразно політичного характеру, 5) Галицька, що почалася зі створення в 1890 р. першої політичної партії – Радикальної (перехід до "самостійницької" програми, створення українських партій на Наддніпрянській Україні) [2, с.25; 15, с.45, 46].

Таким чином, можна погодитися з думкою вчених, які "національне відродження" українського народу кінця XVIII – початку XX ст., як і інших слов'янських народів під імперською владою, поділяють на три етапи: "збирання спадщини" або науковий (до кінця 40-х рр. XIX ст.), організаційний або культурний (1850–1880-ті рр.) і політичний (з 1890-х рр.), відповідно за соціальною базою українського руху – дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький та загальнонародний. Зрозуміло, що цей поділ у душі модерністської теорії націотворення не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії "національного відродження", яке супроводжувалося поширенням національної свідомості на нижчі верстви суспільства та еволюцією державницьких ідей від автономізму до самостійності. Існування розбіжностей між істориками щодо хронології, порядку розміщення етапів у тому чи іншому регіоні свідчить про дискусійність проблеми періодизації українського "національного відродження" в історіографії і необхідність узгодження позицій дослідників.

Список використаних джерел

1. Мандзяк В.П. Історіографія українського національного руху в Галичині (XIX – початок XX ст.). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2006. – 259 с. 2. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – 335 с. 3. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації. (Методологічні зауваги) // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.11–27. 4. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Там само. – С.145–171. 5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с. 6. Грицак Я. "Яких-то князів були столиці в Києві?..": до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.77–98. 7. Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – №3 (листопад). – С.210–218. 8. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – 360 с. 9. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми "історичних" та "неісторичних" націй // Історичні есе. – Т.1. – С.29–39. 10. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології і періодизації в українській історії // Там само. – С.41–46. 11. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.3–26. 12. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с. 13. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с. 14. Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.46–65. 15. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с. 16. Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историческо-культурный аспекты. – М., 1981. – С.28–50. 17. Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – Москва, 1987. – Ч.8. – С.60–78. 18. Рудько М.П. Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини // Укр. іст. журн. – 1970. – №2. – С.39–50. 19. Грушевський М. На українські теми. "О любви к Отечеству и народной гордости" // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т.XXXVIII. – квітень–червень. – С.111–124. 20. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). – 1989. – №1–3. – С.82–91. 21. На українські теми. "О любви к Отечеству и народной гордости" // Грушевський М.С. Твори: У 50 томах. – Т.2. Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". – Львів, 2005. – С.20–37. 22. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т.1. – С.173–191. 23. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Там само. – С.193–202. 24. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №7–8. – С.3–

16. Див. також: Історія України. – 1997. – №3, 4, 5. 25. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – 189 с. 26. Мельник Л. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (Кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 1992. – 84 с. 27. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.59–70. 28. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – 256 с. 29. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.97–107; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.104–119; Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип.25. – С.159–167; Його ж. Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – 241 с.; Химка І.-П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Другий Міжнародний конгрес україністів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.1. – Львів, 1994. – С.215–220 та ін.

Igor Raykivskiyi

DIVISION INTO THE PERIODS OF "NATIONAL REVIVAL" OF END XVIII – BEGINNING OF THE XX ITEM IN LABOURS OF UKRAINIAN HISTORIAN: CONCEPTUAL ANALYSIS

The author of the given article tried to generalize approaches of home research workers to the problem of chronologic scopes and division into the periods of Ukrainian national motion of end XVIII – beginning of the XX item, that remains debatable and in our time.

УДК

Степан Вовк

СИНЕРГЕТИКА У НЕЛІНІЙНОМУ СВІТІ

У статті всебічно досліджуються природа й сутність синергетики як нової наукової парадигми. З позиції цілісного світосприйняття розкривається концептуальний потенціал її, новизна синергетичного розуміння світобудови у руслі синергетичної методології.

Як спосіб бачення світу і мислення, синергетика виросла на ґрунті детерміністичного і імовірнісного стилів наукового мислення і "несе в собі елементи того і другого". Ця думка авторів книги [2] викликає певний сумнів, бо фактично є однією-механістичним синтезом цих історичних стилів. "Синергетичний стиль мислення, – відзначають О.М.Князєва та С.П.Курдюмов, – представляє собою деякого роду синтез позитивних елементів (предметно – це неясно – С.В.) детерміністичної і ймовірнісної картин світу. Дійсно, динамічність (або, в синергетиці, стохастичність, випадковість) – це характеристики двох різних рівнів розвитку і самоорганізації системних об'єктів: рівня системи як ці-

лісності і рівня її елементної побудови" [2, с.26]. Парадоксально, суперечливо, зате якісно "одягнуто" в дихотомічну форму абстрактно-математичного моделювання, тобто логіко-математичного обґрунтування. Реально, цілісність складної системи "розкривається", викривляється у напрямку пошуку механізмів зв'язку цих двох рівнів. Вважається, що динамічність – це фундаментальна якість розвитку системи як цілого. Як обґрунтовується ця ідея? Вельми традиційно. Вона (якість) безпосередньо зв'язана з однонаправленістю, однозначною детермінованістю розвитку відкритих нерівноважних систем між точками біфуркації, точками вибору шляхів еволюції. А статистичність (стохастичність) – аналогічна ж фундаментальна якість системи, яка відноситься до рівня її елементного упорядкування. Як здійснюється вихід наукового пізнання на механізми їх взаємозв'язку? Чисто гіпотетично. У точках біфуркації або у стані нестійкості поблизу загострення, коли флуктуації набувають макроскопічну величину. Як? Хаотичні процеси на мікрорівні, на рівні елементів якби "прориваються" на макрорівень, тобто набувають значущості для системи в цілому. Звідси висновок: флуктуації вносять суттєвий елемент невизначеності, а тим самим детермінують вибір певного напрямку еволюції із цілого спектру можливих напрямів у синергетичному способі бачення світу крізь призму концептуальних структур синергетики, відроджуючи в новій формі детермінізм – у формі уявлення про поле можливих шляхів розвитку відкритої нелінійної системи/середовища, яке передзадане іманентними властивостями цієї системи/середовища. Інакше кажучи, ключова ідея фон Берталанфі реалізується в теоретико-методологічному потенціалі синергетики в напрямку багатофакторного синтезу досягнень різних дисциплін, з метою їх ефективного руху й розвитку до побудови єдиної міждисциплінарної науки.

Якщо коротко визначити синергетику як нову наукову парадигму, то вона фактично включає в себе три фундаментальні ідеї: самоорганізація, нелінійність, відкриті системи/середовища. Яке ж концептуальне поле навколо цих ідей? Який предметний зміст його? Насамперед, слід зауважити, що сьогодні синергетика все глибше й інтенсивніше вивчає механізми самоорганізації відкритих і нелінійних систем предметно різної природи, починаючи з фізики і закінчуючи соціологією і загадками людського Я, системою його свідомості, духовності і культури. При цьому головним засобом для плідного розв'язання все нових проблем синергетичного світорозуміння є обчислювальний експеримент на ЕОМ у його багатоваріантному зв'язку із суворим логіко-математичним аналізом, тими суворими математичними висновками, які одержані для відносно простих відкритих нелінійних середовищ. Тобто парадоксальність абстрактно вводиться в "організм" синергетичного пошуку, враховуючи досягнутий рівень розвитку нелінійної математики, в руслі узагальнення результатів розрахунків на ЕОМ математичних моделей в різних областях науки, як джерела нових фундаментальних ідей і предметного застосування світоглядного потенціалу філософських ідей, уявлень, образів і вчень Сходу. Виявляється, що навіть відносно прості модельні нелінійні рівняння з нелінійними джерелами і стоками (котрі відображують змістовні особливості відкритих систем) здатні описати надзвичайно складну поведінку: містять велику кількість типів структур, до яких при різних початкових взаємовпливах йдуть процеси. Тут рельєфно проявляється евристичний потенціал математики і її понятійного апарату. Завдяки саме загальності математичного опису багатьох процесів якісно різної природи, синергетики повертаються до містично-метафоричного підходу стародавніх мислителів і мудреців. Невипадково, скажімо, вогонь був і нині є однією з основних сил природи, яку досить плідно навчилася юдина застосовувати у своєму способі життя. Образ вогню або горіння завжди виступав як засіб пояснення законів розвитку світу, предметного осмислення світобудови в рамках єдиного буття людини і природи. У чому полягає принципова новизна синергетичного світобачення? В абстрактно-математичному "симбіозі" процесів самоорганізації. Це – найбільш загальна формула відповіді на дане питання. До змістовно-предметної відповіді на нього ще далеко і поки що неясні її обрії. Мова може йти про математичне моделювання при допомозі ЕОМ різних класів нелінійних рівнянь стосовно пізнання природи й сутності дисипативних і стаціонарних структур. Чому? Бо тільки завдяки загальності математичного опису багатьох процесів різної природи дослідникам вдається коректно

підійти до їх різнобічно-цілісного розв'язання. Проілюструю цей висновок на такому прикладі.

На сучасному етапі наукового пізнання математичні закономірності процесів горіння і теплопровідності – одна із найбільш розповсюджених моделей, яка претендує на розкриття багатьох незвичних (парадоксальних) процесів синергетики. Останні зв'язані з виникненням на активному середовищі локалізованих вогнищ горіння (хімічних реакцій) – дисипативних структур. На цьому шляху і здійснюється пізнання утворення і еволюції структур горіння і тепла у відкритих і нелінійних середовищах. Суворо математичні результати одержані лише на рівняннях параболічного типу, тобто рівняннях типу теплопровідності, квазілінійних, з джерелом. І цим все сказано про вищеокреслену новизну синергетики. Але водночас ступінь загальності математичного опису дозволяє вченим розповсюджувати деякі висновки на інші класи нелінійних рівнянь в частинних похідних. Нестационарність – фактор не тільки структур, але й станів середовищ, в яких не встановлюється рівновага у зв'язку з чим вони описуються кінетичними рівняннями. Суть вищевказаного "симбіозу" – логіко-предметне розкриття мови математичного опису в дискурсі відносно простих математичних моделей. Справедливий сумнів і навіть шок викликає та обставина, що останні, як моделі обмеженого типу, містять в собі фундаментальні результати. Більше того, закладені в них ідеї, як правило, виходять далеко за межі їх конкретного змісту. Що це? Парадокс, ілюзія чи фікція. А може це псевдонауковий потенціал надуманого "віртуального світу"? Ні те, ні друге. Перед нами лише абстрактно-математичні шляхи входження синергетичної методології у світ Абсурду (але не багатомірно-цілісної дійсності). Абсурдність тут на математичній основі досить "тонко" заховується у глибинну метафоричність синергетичних образів, особливо образу горіння. Власне, вогонь вдало і плідно розглядають в якості одного з найважливіших архетипічних символів – символу самовідновляючогося та саморегулюючогося начала у Всесвіті.

Ось чому в Рігведі багаточисельні гімни присвячені Агні – богу вогню. Агні – це вогонь на небі, який різноманітно зв'язаний з нескінченими вогнями на Землі. Тому Агні – Вайшванара ("що належить всім людям") – це вогонь у всіх своїх проявах у предметно-цілісній Реальності (це і світло небес, і світло жертовного вогню, і світло серед людей, і світло натхнення всередині нас) [4, с.278–279]. У цілісному багатомірному світогляді Агні, "(своїми) силами заповнив світ" і переконливо свідчить про предметно-змістовну нескінченність нелінійної динаміки Неподільної Багатомірної Цілісності. Тому не можна погодитися з розумінням О.І.Періх і М.К.Періха (у їх 14-томній "Агні-йогі") вогню у його дволикій, внутрішньо суперечливій сутності. Типова видозміна, вірніше їх "підгонка" до стандартів і кліше західного світогляду [1, с.7], дихотомічного способу мислення. Вогонь одночасно неопалимий і жагучий, спокійний і бурхливий, творчий і руйнуючий, концентруючийся і розтікаючийся.

І нарешті, образ вогню у різних предметних іпостасях широко використовується в буддизмі. У ньому з цілісних позицій обґрунтовується циклічність народження предметно-різних буттєвих проявлень вогню із Небуття, із первісної хаотичної, що потенційно згортає в собі все і спокійного прасередовища, і повернення в нього знову ж. Всі ці образи вогню в культурі – одна із найсуттєвіших засад синергетичного підходу, новизна якого понятійно сконцентрована у фундаментальній спільності процесів народження, спонтанного ускладнення, видозміни і тенденцій до розпаду структур в предметно-різних областях реального світу. При цьому структура – це процес, який має певну геометричну форму, здатний до перебудови і переміщення в даному середовищі. На фундаменті відносно простих моделей виникає ідея фундаментальної спільності. Її суть: суцільне середовище містить в потенціальній формі (релікт механіцизму!) різні шляхи розвитку та види локалізації процесів (різних структур). Звідси і розуміння загальних механізмів локалізації (виникнення структур) і еволюції цих структур. А також ілюзорність щодо фундаментальної боротьби двох протилежних начал, яка нібито і складає внутрішній механізм формування структур і еволюції. Це дозволяє синергетикам розробляти ту гіпотезу, що надскладне, нескінченномірне, хаотизоване на рівні елементів середовище, може також описуватися невеликим числом фундаментальних ідей і образів, а в подальшому, мож-

ливо, і математичних рівнянь, котрі визначають загальні тенденції розгортання процесів в ньому.

У той же час загальність математичного опису процесів якісно різної природи складає той фундамент, на якому можна спостерігати моменти народження, а потім предметного "прищеплення" на традиційному світоглядному смислі й змісті нових філософських уявлень і принципів. Завдяки цьому, на сучасному етапі наукового пізнання математичні моделі нелінійних відкритих систем/середовищ відіграють конструктивно-евристичну роль не лише в тій області, для розуміння якої вони були розроблені. У синергетичному дискурсі вони стають засобами нових неочікуваних висновків філософського і загально-методологічного характеру.

Синергетична парадигма – це парадигма нелінійності. Мова нині повинна йти про те, що "нелінійність" – її основоположний концептуальний вузол. Світоглядний смисл цього поняття авторами книги [2] розгортається крізь призму певного виду математичних рівнянь, що містять пізнавальні величини в степенях, більших 1, або коефіцієнти, які залежать від властивостей середовища. Важливо, що нелінійні рівняння можуть мати декілька якісно різних розв'язків (характерна риса абстрактно-математичного раціоналізму!). Звідси фізичний смисл нелінійності. Множині розв'язків нелінійного рівняння відповідає множина шляхів еволюції системи, що описується цими рівняннями (традиційна реалізація логіко-математичного детермінізму у синергетичному світобаченні). На цій засаді і розробляються "сценарії" якісної зміни картини процесів у відкритому нелінійному середовищі як результат саморозвитку процесів в ньому. У світоглядному смислі ідея нелінійності предметно есплікується через ідею багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції, вибору із даних альтернатив, темпу еволюції, її незворотності, "розростання малого" або "підсилення флуктуацій", тобто робити малу відмінність великою, макроскопічною за своїми наслідками. Не менш суттєвим є і пороговість чуттєвості. Нижче порогу все зменшується, стирається, забувається, не залишає ніяких слідів у природі, науці, культурі, а вище порогу, навпаки, все багатократно зростає. Тут будь-які коментарі зайві. Специфіка квазікласичних уявлень не може бути прикритою під парасолькою тієї думки, що розвиток здійснюється через випадковість вибору шляху в момент біфуркації, а сама випадковість (за своєю природою), як правило, не повторюється знову ж. Причому на більш глибокому рівні відбувається переробка, переструктуризація поля шляхів розвитку, яке характерне для певного класу (і тільки?) відкритих нелінійних середовищ, ілюструє особливого роду детермінізм – детермінізований хаос – передвизначеність розвитку. Це – детермінізм, який непередбачувано підсилює роль людини у її сумісному житті з природою.

З цієї позиції синергетика вводить у науковий обіг власну, специфічну мову. Це – мова цілісного зв'язку таких понять, як атрактори і біфуркації, фрактали і детермінований хаос. У зв'язку з цим представлення синергетичних ідей і принципів у вигляді образів культури дозволяє перекинути міст між концептуальним світом конкретного спеціаліста (в будь-якій науковій дисципліні) і концептуальним світом філософа-методолога. Як не втратити того багатого світоглядного потенціалу, який стоїть за ними? Ця робота тільки розпочинається по наведенню мостів між синергетикою і масштабністю культури як цілісного феномену. Однак, уже при дослідженні сфери їх можливого перетину творяться традиційні квазікласичні помилки і упущення на основі однобічних уявлень в рамках дихотомічного способу мислення щодо пізнання і пояснення феномену складності, його природи, принципів організації і еволюції. Синергетика вивчає в основному протилежні процеси, а саме: шлях до складного, народження складності і її наростання, процеси морфогенезу. Все це зводиться до розуміння природи й характеру процесів утворення еволюційних цілісностей. При цьому друге начало класичної термодинаміки в дискурсі еволюційності світу фокусується процесах спрощення організації, деградації структур і утворень світу, зростання ентропійних, хаотичних чинників при підйомі їх до більш складного. Але й нині не вдається описати морфогенез як перехід від простих структур до складних. Предметність складного не зводиться до її абстрактно-математичного представлення. Синергетика трансформує наш світогляд. Яким чином? Вона відкриває нетрадиційні сторони світу: його нестабільність і режими із загостренням, нелінійність і від-

критість, наприклад, в дискурсі багатоваріантності майбутнього, всезростаючу складність формоутворень і способів їх синтезу в еволюціонуючі цілісності (закони, закономірності коеволюції). Певний сумнів викликає та думка синергетиків, що ідея згортання складного, радикальної редукції складного до простого – одна із головних і методологічно ефективних ідей у синергетичному підході. Чому? Бо вони враховують лише той абстрактно-математичний результат, що: атрактори еволюції складних систем описуються набагато простіше, ніж "зигзагоподібний і неоднозначний (як суттєва характеристика феномену нелінійності. – С.В.) шлях до них. Звідси і відповідна методологічна вимога: неправомірно при пошуку структур-атракторів надміру ускладнювати моделі, тобто вводити велике число факторів еволюції. Це все-таки "релікт" філософсько-методологічного розуміння процесів в рамках використовуваної моделі [Див.: 3, с.3–20]. Зокрема, динаміка еволюції нелінійних систем досліджується на базі взаємодії двох факторів: 1) дія нелінійних зворотних зв'язків в складній системі, фактор самовпливу, самонаростання (самопослаблення) процесів у складній системі/середовищі. Суть спрощення при цьому: нелінійні позитивні (або негативні) зворотні зв'язки (самовпливи) є не енергетичними, а селективними і конфігураційними. У цьому випадку найголовніше правильно топологічно організоване, резонансне впливання, яке призводить до відчутного підсилення (або послаблення) процесів у середовищі; 2) фактор, який розмиває неоднорідності, аналог дисипації, дифузії самого різного роду ("дифузія" населення, дифузія знань, дифузія інфекційних хвороб і т.д.). В результаті взаємодія цих двох факторів призводить до різних режимів розвитку процесів у нелінійному світі. Наприклад, LS-режиму із загостренням, локалізацією і росту інтенсивності, або HS – режиму зниження інтенсивності процесів, "розтікання від центру". Парадоксу немає, хоча лінеаризація таких моделей призводить до зникнення "світу частинок". Отже, з позиції дихотомічного способу мислення лінеаризація (на суворій математичній основі) як би "вирізає" другу половину світу. Саме такими і є лики філософсько-методологічної однобічності.

Синергетична парадигма враховує те, що динаміка розвитку нелінійних природних і соціальних систем і структур органічно зв'язана з періодичним чергуванням режимів прискорення процесів та їх гальмування, режимів структуралізації і стирання відмінностей, часткового розпаду структур, з періодичним зміщенням фокусу впливу від центру до периферії і навпаки. Дихотомічний спосіб мислення тут все-таки домінує, а результати за своїм змістом і змістом є формально-математичними, але не предметними. Тому часткове повернення до старого, до культурних й історичних традицій є необхідною умовою, скажімо, підтримання складної соціальної організації. Такого роду уявлення базуються на суттєвих математичних властивостях нелінійних моделей певного класу, які дозволяють визначити необхідні умови динамічного самопідтримання складних еволюціонуючих структур (систем). Це, справді, "найболючіша точка" розуміння змістовної новизни синергетики як сучасної наукової парадигми. Смісл і зміст, концептуальне значення ролі поняття "самоорганізації" в становленні й розвитку загальної теорії самоорганізації несуть в собі відчутне "навантаження" класичної методології науки Нового часу. Невипадково у її базових нелінійних моделях встановлено існування двох взаємодоповнювальних режимів еволюції складних систем – LS-режиму локалізації і зростання інтенсивності процесів і HS-режиму "розпливання структур" і "охолодження".

Єдина цілісність "фізико-математичної схеми" дуально "розривається". Домінування класичних уявлень тут максимально можливе. Останнє розуміється таким чином. У синергетичному пошуку якби виявляється існування складних еволюціонуючих структур у двох формах – у формі локалізованих процесів, "частинок" (LS-режим) та іншу частину часу – у формі "хвиль охолодження", розпливання процесів по старих слідах (HS-режим). Парадоксально, але факт. Можна математично суворо показати, що лінеаризація приводить до щезнення "світу частинок", тобто щезнення другої форми існування складних структур. Як тлумачити зміст цього парадоксу? Синергетики вважають, що така лінеаризація як би "вирізає" другу половину світу. А що ж реально? Методологічна неприпустимість предметного застосування однобічних методів і підходів для розгортання понятійно-концептуальних структур синергетики як нової наукової парадигми. Своєрідність методологічної однобічності при цьому полягає в тому, що одержані дослі-

дниками результати тлумачаться опосередковано, вірніше через стратегію побудови відносно простих математичних моделей. Іншими словами, спостерігається довільність і залежність синергетичного пошуку, що реалізується, від ерудиції й інтуїції самого дослідника (дослідників). При цьому "суб'єктивність" трансформується у формально-логічну структуру, здавалось би, суворого математичного доказу. З'явлення парадоксів тут – начне свідчення того, що одержані результати в пошуку за своїм змістом і змістом є "підігнаними" до бажаного, квазікласичного, а не предметно-нелінійного. Відмінність між світоглядами Сходу і Заходу була, є і залишається динамічно відчутною з позиції багатомірно-цілісного світосприйняття і світорозуміння крізь призму єдиного буття Людини і Природи. Ось чому з теорії режимів із загостренням якби слідує, що поблизу загострення стрімко підсилюється складник хаотизації в еволюції складних багатофакторних систем. Довільність переростає у можливість росту мікроскопічних флуктуацій до макрорівня. В результаті цього порушується загальний темп росту складної структури, необхідний для підтримання її цілісності (предметної!) і стійкого розвитку. Саме в рамках дихотомічного способу мислення все-таки декларативно (але не предметно-доказово) стверджується, що складні структури можуть (а може не можуть?!) розпастися із-за того, що їх чинники (підструктури) попадають в різні темпосвіти. Отже, імовірніший розпад складної багатофакторної структури – це лише один із сценаріїв проходження нестійкості моменту загострення. На цій же моделі болгарськими вченими (С.Н.Димовою, М.С.Касчієвим, М.Г.Колевою і Д.П.Васильєвою) одержаний "аналогічний" науковий результат: при наближенні HS-режиму до S-режиму з'являється можливість існування хвиль зі складною структурою організації, які також є (інакше й бути не може) структурами-атракторами, що описуються інваріантно-груповими розв'язками. В рамках цього ж способу мислення болгарські вчені якби відкривають другий складник – складний світ солітонних структур-хвиль. Але це ж самоочевидно з позиції "фізико-математичної цілісності" базової моделі.

Опис стійкості (або нестійкості траєкторій на автотомельній стадії, яка установилась, метод усереднення передбачає, що при досягненні певного порогового збільшення потоків інформації (при зростанні дифузії інформації у порівнянні з її виробництвом) якісно змінюється сам закон розвитку (адже ми його самі довільно установили під прикриттям математики, її методів і підходів). Хід розвитку стрибкоподібно змінюється і нібито уповільнюється. Математика "підказує" досліднику, що уповільнюється не тільки темп росту чисельності людей на Землі, але й темп розвитку економіки, науки, культури. Цікаво, що образ-метафора "глобального села" дозволяє повторювати однобічні риси традиційного суспільства (яке і нині залишається нерозкритим до кінця!), а також певних правил поведінки. Неясно, як з'являється "нова філософія життя". Звідси робиться традиційний висновок: глобальна система людства приводиться в порядок, на новому рівні гармонізується. Як? Просто стверджується, що в більшій ступені, ніж це було раніше, розвиток частин узгоджується з розвитком цілого. При цьому уповільнення процесів не означає простий відхід в минуле, а залишається і освоюється досягнутий рівень розвитку. Розвиток стає більш гармонійним (стосовно чого?) і стійким. Це чиста надуманість, парадоксальність. Чому? Бо при такому сценарії розвитку людства відкриваються можливості для зв'язку досягнутого не тільки з минулим, але й з майбутнім. Як при цьому тлумачиться предметний зв'язок "центру" і "периферії" у цілісному світорозумінні? Не просто формально-логічно, а псевдонауково і прямолінійно. Ось його смисл і зміст: нинішній хід процесів в центрі – індикатор майбутнього розвитку структури в цілому (а як же це "ціле"розуміється? Ясно, що на традиційній механістичній основі і теоретичній базі!). Тому в центрі структури здійснюється "дотик" нескінченно віддаленого, абсолютного майбутнього людства до сьогодення.

Список використаних джерел

1. Агни-йога: Мир огненный. Новосибирск, 1991. Т.1, с.7. 2. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомеры. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с. 3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С.3–20. 4. Ригведа: Избранные гимны. М., 1972. 5. Синергетическая парадигма: Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. 6. Жюльен Ф. Основание морали: тайна

жалости // Сравнительная философия: Моральна философия в контексте многообразия культур. – М.: Вост. Лит., 2004. – С.60–80

The article is a fundamental research of the nature and the essence of synergy as a new scientific paradigm. The conceptual potential of synergy, the novelty of the synergetic understanding of the world structure is revealed from the position of the holistic world perception in the framework of the synergetic methodology.

РОЗДІЛ 7. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Ярослав Секо

**БОЛГАРИЯ В XX ВЕКЕ: ОЧЕРКИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ /
ОТВ. РЕД. Е. Л. ВАЛЕВА; ИН-Т СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ. – М.: НАУКА,
2003. – 463 С. (XX ВЕК В ДОКУМЕНТАХ И ИССЛЕДОВАНИЯХ).**

Становлення вітчизняного слов'янознавства позначене численними труднощами методологічного і фахового характеру. Існує відчутний перегин між полоністикою й росієзнавством, з одного боку, та вивченням історії решти слов'янських народів з іншого. У той же час, у наукових колах нашого північного сусіда, опираючись на солідну традицію в межах інституту слов'янознавства й надалі продовжується ґрунтовна робота у всіх напрямках. Підтвердженням цього є заснована у 2001 р. серія "XX век в документах и исследований", в межах якої вийшов збірник "Болгария в XX веке: Очерки политической истории".

Ознайомлення з ним укотре переконує про домінування в сучасній російській історіографії тенденцій до переоцінки минулого. Але не через огульне відкидання, заперечення, а – переосмислення, за рахунок розширення джерельної бази й посилення наукових контактів між російськими й болгарськими дослідниками. В цьому контексті дуже доречним виявилось відкриття центральних архівів у Москві та Софії, засекречених у період комуністичних режимів. У той же час звертає на себе увагу незначний відсоток посилянь і звернень авторів до болгарознавчих розробок західними вченими, що вкотре підтверджує тезу про увагу росіян до власної методології й акцентах на її еволюційному розвитку. Тому ми не помітимо на сторінках дослідження радикальних висновків, постмодерних алюзій тощо. Авторський метод будеється на прискіпливій роботі з письмовими джерелами, їх підборі, аналізі, співставленні й критиці.

XX століття для Болгарії виявилось надто суперечливим і неоднозначним. Не випадково відходячи від одномірності трактування подій, що була характерною для радянської і болгарської історіографії, авторський колектив побудував дане дослідження у формі нарисів, надавши кожному з дослідників максимальну свободу в трактуванні найбільш дискусійних і малодосліджених питань. Не випадково в межах тексту помітні смислові повтори, які втім, зовсім не ускладнюють цілісного розуміння історичного розвитку Болгарії в XX ст.

Одне із найскладніших питань, яке намагаються з'ясувати автори, стосується характеру російсько-болгарських взаємин. І справа тут не в національній приналежності науковців. Протягом всього XX ст. російський фактор, поруч із німецьким, був визначальним для цієї балканської країни. Крім того, від розв'язання вищеозначеного питання залежать відповіді й набагато інших похідних питань стосовно характеру влади, особливостей політичного режиму в різні часові періоди тощо. Автори відмовляються від традиційних міфологем про "дружбу братніх народів" і переводять дискусію у виключно наукове русло. Так, зокрема, вони погоджуються із домінуванням русофільства серед болгарського народу, але відзначають, що в умовах його періоду реальної відірваності від політичного управління, це мало лише опосередкований вплив на еліту. Для останньої ж було характерна рівновага між русофільством і русофобством.

Авторами відкидається як необґрунтований підхід до оцінки політики болгарських урядовців під кутом зору слов'янської єдності, натомість пропонується значно виваженіша концепція розглядати їх кроки крізь призму національних інтересів, які полягали в утвердженні болгарської незалежності й територіальному об'єднанні всіх болгар в єдиних державних кордонах. Саме тому, оцінюючи діяльність болгарських царів Фердинанда і Бориса III напередодні світових воєн, дослідники зміщують акценти із суб'єктивних факторів на об'єктивні. Причини участі Болгарії у світових війнах на боці Німеччини та її союзників пояснюються не стільки прони́мецькими симпатіями правителів, скільки їх реваншистськими настроями після невдалої II Балканської війни і грабіжницького Нейського

договору 1919 р. У цьому ж дусі розв'язуються давні наукові дискусії стосовно "болгарського літа" 1915 р. та "місії Соболева" 1940 р.

До речі, в цьому контексті відзначимо, що проблема співвідношення індивідуально-го, соціального і загальнолюдського на болгарському матеріалі, авторським колективом розглядається в руслі сучасної російської методології, де відбувається відмова від крайнощів на користь інтегрального розуміння цього співвідношення. Діяльність та суспільно-політична позиція болгарських царів, прем'єрів (А. Стамболійського, А. Цанкова, А. Ляпчаєва), комуністичних лідерів (Г. Дімітрова, В. Червенкова, Т. Живкова) пояснюється, не в останню чергу, їхніми індивідуальними рисами.

На прикладі дискусій щодо "болгарського питання" протягом 1913–1919 рр. автори розкривають значно ширший контекст міжнародної політики, що дозволяє по іншому подивитися на її цілі та можливості. Зокрема, ними проводиться теза про визначальну роль позиції балканських країн (Сербії, Греції, Румунії, Болгарії) при затвердженні "великими країнами" остаточних редакцій міжнародних договорів щодо ситуації на півострові. Така увага до регіонального фактору в міжнародній політиці є ознакою відмови частини російських істориків від тотальності й гігантоманії в персоніфікації геополітичних гравців.

Значну увагу приділено проблемі "болгарського фашизму" в міжвоєнний період та під час II світової війни, яка також має довгі практичні наслідки. Спираючись, головним чином, на своїх болгарських колег автори підкреслюють авторитарний характер влади: перевороту 9 червня 1923 р. і 19 травня 1934 р. характеризуються як військові, а не військово-фашистські, а протягом 1935–1943 рр. існував особистий (авторитарний) царський режим. Що ж стосується профашистських організацій типу "Народний соціальний рух" А. Цанкова, то вони не мали реальної ваги в болгарському суспільстві. Відповідно відкоригована похідна термінологія. Замість терміну "антифашистська боротьба" як адекватніший пропонується вживати термін "антиурядова боротьба", а замість "антифашистський Опір" – "рух Опору", включаючи в нього не лише опір пронімецькому зовнішньополітичному курсу, але й боротьбу за повалення існуючого в країні авторитарного режиму. Зазначимо, що подібний досвід переоцінки є вкрай актуальним і в українських умовах.

Не менш складними постають питання підпільного комуністичного руху в роки війни й встановлення радянської влади в Болгарії. Насамперед, автори відзначають його слабкість на фоні інших балканських народів, підкреслюючи визначальну роль зовнішнього фактору, а конкретно – радянського керівництва через Комінтерн, закордонне бюро центрального комітету Болгарської робітничої партії та Георгія Дімітрова. Вони вказують на таку його особливість як спрямованість не проти іноземної присутності, а проти власного уряду, що на їх думку не дозволило Руху опору стати всенародним. З'ясувавши це, на нашу думку, автори дуже близько підійшли до розуміння подальшого специфічного політичного становища Болгарії в соціалістичному таборі, зокрема в період "живковізму", хоча й не розкрили цього докладно. Різка залежність від Москви вже в роки II світової війни, врешті-решт, стала головною передумовою не просто для створення в країні режиму "народної демократії" після її закінчення, але й перетворила болгарське керівництво в найвірнішого союзника по Організації Варшавського Договору та інших міжнародних організаціях. Болгарське керівництво вийшовши в підпілля не мало належного авторитету, як скажімо Й. Броз-Тіто, а тому не могло, опираючись на власні сили, оголосити публічно незгоду з радянським курсом. Крім того, постійне очікування порад від Сталіна, притуплювало спроможність до самостійних дій.

Дуже цікавим для українського читача, на нашу думку, має стати аналіз авторами процесу трансформації комуністичного режиму в Болгарії. При уважному спостереженні там можна помітити чимало подібностей із українською ситуацією в роки перебудови. Насамперед, це стосується міцних позицій Болгарської комуністичної партії, яка на відміну від своїх аналогів у країнах Центрально-Східної Європи змогла пристосуватися до змін і залишитися впливовим політичним гравцем. Втім, відповідна тема в збірнику, на нашу думку, висвітлена поверхово. Хоча цьому є пояснення – процеси становлення пострадянського суспільного устрою ще не закінчилися, тому давати їм науковий коментар з точки зору історика вкрай проблематично.

Позитивно оцінюючи появу даного збірника, мусимо констатувати, що цілий ряд проблем не знайшов свого висвітлення. Маємо на увазі внутрібалканські проблеми, вплив турецького фактору протягом ХХ ст., становище й функціонування болгарської церкви в системі влади тощо. Втім, це не є вадами роботи, а швидше реакцією на низький відсоток інформації про Болгарію у вітчизняному науковому просторі.

Автори не претендують на всеохопність та закінченість висновків, а отже, залишають читачеві можливість погоджуватися чи, навпаки, заперечувати їх аргументацію. Цьому сприяє полемічність у викладенні матеріалу, залучення альтернативних точок зору, часом діаметральних. При цьому дуже часто автори вдаються до пошуків можливих альтернатив, що дозволяє подивитися на події під несподіваним ракурсом. Це не безплідне фантазування, а виключно метод для перевірки висновків, до яких вони підводять цілком науковим шляхом.

Микола Алексієвець, Ярослав Секо

ШУБИН А. ПРЕДАННАЯ ДЕМОКРАТИЯ. СССР И НЕФОРМАЛЫ (1986–1989). – М.: ЕВРОПА, 2006. – 344 С.

Історіографія неформального руху в СРСР у часи перебудови не перенасичена ґрунтовними дослідженнями. Першим спробам, зробленим по "гарячим слідам" А. Громовим і О. Кузіним та авторським колективом під керівництвом В. Печенєва, об'єктивно бракувало аналітичного підходу до описуваного феномену, розуміння місця неформальних організацій у системі суспільно-політичного життя через їх вписання в ширший контекст змін, що породжувалися перебудовою. Причини через які дослідники неохоче беруться за дослідження цієї цікавої, але складної проблеми лежать на поверхні – незначна віддаленість подій у часі, й, головне, невпорядкованість джерельної бази. Саме тому поява кожної нової книги очікується науковим загалом із великим інтересом.

Монографія А. Шубіна, на нашу думку, презентує черговий етап в історіографії, коли у ролі дослідників неформального руху виступають його колишні активні учасники. Якщо ж говорити конкретно про автора монографії, то з середини 1980-х рр. він був одним із організаторів й ідеологів московської неформальної організації "Община", котра стояла біля витоків анархо-синдикалістського руху в СРСР. Сьогодні Олександр Владленович Шубін – доктор історичних наук, автор чисельних наукових праць з історії СРСР. Власне, рецензована монографія є поглибленим дослідженням однієї з тем піднятої дослідником у його попередній роботі "Парадокси перестройки. Упущенный шанс СССР" (М.: Вече, 2005. – 480 с.).

Одразу зазначимо, що дана монографія не претендує на вичерпність теми, всеохопність. Автор цілком свідомо відмовляється від кількісного підходу, широкої географії, а обмежує дослідження Москвою, цілком слушно відзначаючи тотожність завдань, структури взаємовідносин та функціонування неформальних організацій у СРСР. Крім того, значний обсяг тексту присвячений аналізу полеміки з актуальних питань, що тривала в московській "Общині".

На сторінках книги, А. Шубін спростовує цілий ряд міфологем, якими вже встиг обрости неформальний рух. Зокрема, це твердження про слабкість інтелектуальної бази неформалів, домінування популізму й відвертої демагогії в їх ідеології, матеріальну залежність від Заходу. З іншого боку, деконструюються надто ідеалістичні підходи за якими неформальні організації постають зразками одностайності, організованості, безстрашності у боротьбі з КПРС і КДБ. У цьому контексті відзначимо намагання А. Шубіна виділити в неформальному русі два прізиви, межею між якими стала середина 1988 р. – час проведення ХІХ партконференції. Для першого з них характерні глибокі теоретичні пошуки в межах соціалізму й анархізму, дискусії щодо ліберальної ідеології. З практичних питань багато полемізували над зміною структури КПРС, ВЛКСМ, що дозволило б по-

збутися консервативного баласту й залучити до роботи широкі верстви населення. У другому призові домінували критика, популістські гасла по зміні влади, надто загальні вимоги демократизації суспільного життя при повній відсутності конструктивної програми змін.

Автор піднімає надзвичайно складні питання внутрішніх взаємовідносин між неформальними організаціями та їхніми лідерами. Крім того вплітає неформалів у широкую структуру радянського політикуму, показуючи їх зв'язки з дисидентами як представниками попереднього етапу боротьби, а також ліберальними комуністами – ініціаторами перебудови. По суті, перед читачем постає картина народження в атомізованому авторитарному суспільстві організованої опозиції. Ознайомившись із аргументацією А. Шубіна, можна прийти до висновку про наявність в СРСР кількох груп впливу в тій чи іншій мірі не згодних із генеральною лінією партії, але в такій же мірі внутрішньо конфліктних між собою. Сприятливі зовнішні умови, помножені на час витворили той сприятливий мікроклімат, який призвів до незворотності курсу на демократизацію, й остаточну відмову СРСР від політичної одновимірності. Сам автор виділяє три хвилі тогочасного суспільного руху – дисидентів, неформалів і "демократів". При цьому окремо зазначимо, що в принципі, судячи з аргументації А. Шубіна, впливає певна тотожність між неформалами і "демократами", й двома призовами неформалів. Про те до чого це приводить мова піде нижче.

Доволі цікавим є намагання дослідника вписати неформальний рух у широкий світовий контекст. На його думку події кінця 1980-х рр. у СРСР у формаційній перспективі перегукуються з 1960-ми рр. у західних країнах, коли було здійснено перехід до постіндустриального суспільства. Для нього очевидна подібність між "революцією 1968 р." на Заході й неформальним етапом революції в СРСР. Обидві є "ранніми" революціями, які "не створюють нову систему, а лише розкидають, впроваджують елементи нового, відкривають довгий марш до нового суспільства" (с. 204). Для означення цього суспільства А. Шубін пропонує термін "інформальне", як своєрідний синтез двох ключових характеристик – інформації й неформальності. Таким чином автор підводить до свого головного висновку про те, що неформали були будівничими громадянського суспільства й зробили його постійним фактором суспільного життя країни. Те, чому протягом 1991–2006 рр. громадянське суспільство в Росії знаходиться у, м'яко кажучи, не найкращому стані є наслідком зради принципів демократії у 1990 р. популістським демократичним рухом, який "відтіснив неформалів з політичної арени" (с. 335).

Отже, у рецензованій монографії автор відстоює думку про осібність й, значною мірою, феноменальність неформального руху. Не бажаючи того, він стає на шлях ідеалізації не так окремих організацій і осіб, як явища в цілому. А це, в свою чергу, приводить до двовимірності в оцінці тогочасних подій коли з'являється елемент зради. (До речі, дуже повчально з точки зору сьогоденної відданості/зради "ідеалів Майдану"). На нашу думку, різке розмежування демократичної опозиції на неформалів і "демократів", яке проводить автор, не до кінця виправдане. Насправді ми стикаємося з одним і тим самим явищем, але в розвитку. Зазначимо, що протягом 1986–1989 рр. умови для політичного життя не були сталими, а змінювалися в сторону збільшення можливості вільно висловити власне бачення. І те, що лідери першого призову (Б. Кагарлицький, А. Ісаєв, А. Шубін та ін.) не змогли утримати свій вплив і авторитет, і поступово зійшли на політичний маргінес, це питання другорядне. Цинічний закон революції ніхто не відміняв: "революції задумують ідеалісти, здійснюють – романтики, користуються – ...".

Надто категоричним також здається намагання автора показати на прикладі років перебудови плавний перехід від тоталітарного суспільства до демократії з таким її інститутом як громадянське суспільство. Останнє, як відомо, є продуктом розвитку західної цивілізації, а його елементи формувалися там протягом багатьох століть. Тоді як перебудова була згідно поширеної концепції детоталітаризації (А. Валіцький) була останнім етапом процесу детоталітаризації в СРСР. Не вірно проводити знак рівності між західним громадянським суспільством і тим сегментом радянського політикуму, який презентували неформали, попри схожість багатьох рис. Не випадково для характеристики тогочасного суспільства в сучасній політології активно використовують терміни "постра-

дянський", "посттоталітарний", підкреслюючи невіддільність, несамостійність сучасності по відношенню до недавнього минулого. І саме в цьому варто шукати головну причину невдачі демократичного проекту в ельцинівській, а згодом і путінській Росії.

Те що книга написана росіянином, і на російському матеріалі, зовсім не знецінює її для українського читача. Навпаки, вона дає змогу глибше осмислити власне українську складову неформального руху. По-перше, з упевненістю можна констатувати, що події в Україні значно відставали в часі від загальносоюзних і дуже часто повторювали їх. Українські неформали, за класифікацією А. Шубіна – класичний зразок другого критико-популістського призиву. І це не їх вина, адже події в роки перебудови відбувалися надто швидко, а особливості політичного режиму в республіці, на відміну від столиці, аж до кінця 1989 р. не надто сприяли публічній розкутості думки. По-друге, актуалізація в Україні процесу націотворення так чи інакше ставило перед неформальним рухом питання про самовизначення. Не випадково частина неформальних об'єднань ("Товариство Лева", "Рух", "Український культурологічний клуб" тощо) стали основою українського національного руху, а інші ("Апрель", "Шана", "Добра воля" тощо) – складовою загальносоюзного демократичного руху. По-третє, конкуренція між московськими неформалами за першість в русі, замикання на власних, переважно соціальних проблемах, і неувага до національного питання, витворила численні непорозуміння з демократичними рухами в союзних республіках. У кінцевому рахунку це привело до їх розриву із союзним центром і альянсу із національними рухами. У тому числі й в Україні.

Не варто забувати, що проаналізоване автором середовище московських неформалів у своїй переважній більшості (В. Жириновський, Г. Павловський як найяскравіші зразки) в тій чи іншій мірі інтегрувалося якщо не безпосередньо у російську владу, то, принаймні, в інтелігентські кола навколо неї, і сьогодні формує державну ідеологію нашого північного сусіда. Розуміння їх тогочасних поглядів може стати корисним для аналізу сучасних україно-російських взаємин.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білінський Любомир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білодід Володимир** – Національний університет "Львівська політехніка", Львівський військовий інститут.
- Бондаренко Сергій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри українознавства Тернопільського медичного університету.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грабик Віктор** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорук Наталія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гриськів Віктор** – здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гурик Мирослава** – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільського національного економічного університету.
- Гуцал Петро** – кандидат історичних наук, асистент кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Забазлюк Дмитро** – викладач кафедри суспільних наук Львівського університету внутрішніх справ МВС України.
- Земзюліна Наталія** – доцент кафедри новітньої історії ЧНУ ім. Б. Хмельницького.
- Клименюк Олександр** –

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Микола Бармак ПРАВОВА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.	4
Микола Москалок МЕТАЛУРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	9
Юрій Фартушняк ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБІР МЕДУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	14
М. Федюк ВИБОРЧА СИТЕМА ДО ГРОМАДСЬКОЇ РАДИ МІСТА ЧЕРНІВЦІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	19
Віктор Гриськів "ГЕНЕАЛОГІЧНА ВІЙНА" ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	24
Віталій Передерко ГАЛИЧИНА У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКИХ ВІДНОСИНИ У 1912 РОЦІ	32
Петро Гуцал РАДА ДЕРЖАВНИХ СЕКРЕТАРІВ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ТЕРНОПОЛІ (Листопад-Грудень 1918 року)	38
Оксана Потіха ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1925–1939 рр.)	44
Дмитро Забзалок ДУХОВНА ОПІКА ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ	50
Мирослава Гурик "ДЕМОФІЛЬСЬКА" НАЦІОНАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ Я. СТЕЦЬКА	53
Оксана Когут, Олег Малярчук "ТАБІРНИЙ СОЦІАЛІЗМ" І АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	58
Михайло Коваль ПРОЦЕС РЕАБІЛІТАЦІЇ В. П. ЗАТОНСЬКОГО (1955–1956 РОКИ)	62
Оксана Когут, Олег Малярчук СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА "ВІДЛИГИ"	65
Юлія Юрків ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА (20–30-ті роки ХХ ст.)	69
Сергій Бондаренко НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	75
Лілія Романишин ЖІНКА В ОСВІТІ, НАУЦІ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ	80
Микола Алексієвець, Ярослав Секо ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ	84
Наталія Земзюліна ГЕНДЕРНА ТЕОРІЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ	105
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	109
Тетяна Чубіна БІОГРАФІЯ ЯК ІСТОРІЯ: НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄОПІСУ СТАНІСЛАВА РЕВЕРІ ПОТОЦЬКОГО	110
Анатолій Коцур, Андрій Кузьменко ТВОРЧА СПАДЩИНА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	114

Любомир Білинський ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В ПЕРІОД КАНАДСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920–1932 РР.).....	118
Леся Ковалишин “ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД” ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА	122
Оксана Валон НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	127
Наталія Григоруک МИКОЛА ЧУВАТИЙ ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	133
Наталія Малець ЯЦКО ОСТАПЧУК У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗАКАРПАТТЯ В 1920-І РОКИ	137
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	144
Віктор Грабик ПРОБЛЕМА КЕРІВНИЦТВА СОЮЗНОЮ АРМІЄЮ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ГРЮНВАЛЬДСЬКІЙ БИТВІ (15 ЛИПНЯ 1410 РОКУ).....	145
Ліана Чорна УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА	148
Леся Алексієвець КРИЗА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ. ТРАВНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1926 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОЛЬЩІ	154
Володимир Білодід ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ТАНКЕТОК НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	172
Вікторія Гевко УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В НОВОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ ...	175
Наталія Чорна ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ У ЄВРОАТЛАНТИЧНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТРУКТУРИ	182
Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	191
Олег Піх УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В ОЦІНЦІ МИРОНА КОРДУБИ.	192
Розділ 5. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	200
Александр Клименюк ЛАТЕНТНИЙ ПАРАДОКС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ.....	201
Розділ 6. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	216
Ігор Райківський ПЕРІОДИЗАЦІЯ “НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ” КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	217
Степан Вовк СИНЕРГЕТИКА У НЕЛІНІЙНОМУ СВІТІ.....	226
Розділ 7. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	233
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Ярослав Секо БОЛГАРИЯ В ХХ ВЕКЕ: ОЧЕРКИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ / ОТВ. РЕД. Е. Л. ВАЛЕВА; ИН-Т СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ. – М.: НАУКА, 2003. – 463 С. (ХХ ВЕК В ДОКУМЕНТАХ И ИССЛЕДОВАНИЯХ).....	234

Микола Алексієвєць, Ярослав Секо

ШУБИН А. ПРЕДАННАЯ ДЕМОКРАТИЯ. СССР И НЕФОРМАЛЫ (1986–1989). – М.:

ЕВРОПА, 2006. – 344 С. 236

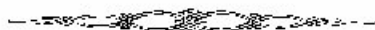
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 239

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – 245 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 08.06.2006 р. Підписано до друку 20.07.2006 р. Формат 60 × 84 / 18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 21,44. Обліково-видавничих аркушів 27,75.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishynec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2х2х3х1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ ":" ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ ";" – між номерами сторінок;
 - ✓ ":", – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НАУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.